

**UYGULAMADAN ENTELEKTÜEL EDİME –
TEFSİRİN İLK DEVRİNDE ÜÇ BOYUT**

Ramazan ÜNSAL

Doktora Tezi

Temel İslam Bilimleri

Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Yusuf TOPYAY

2025

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ DOKTORA PROGRAMI

**UYGULAMADAN ENTELEKTÜEL EDİME – TEFSİRİN İLK DEVRİNDE ÜÇ
BOYUT**

DOKTORA TEZİ

Ramazan ÜNSAL

Danışman: Doç. Dr. Yusuf TOPYAY

BAYBURT - 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Yusuf TOPYAY danışmanlığında, Ramazan ÜNSAL tarafından hazırlanan “Uygulamadan Entelektüel Edime – Tefsirin İlk Devrinde Üç Boyut” başlıklı bu çalışma, 21.01.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Mehmet AKIN

Üye : Doç. Dr. Yusuf TOPYAY

Üye : Doç. Dr. Fatih KAYA

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mürsel ETHEM

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Resul ERTUĞRUL

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALIM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Yusuf TOPYAY danışmanlığında hazırlamış olduğum “Uygulamadan Entelektüel Edime – Tefsirin İlk Devrinde Üç Boyut” başlıklı Doktora tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

21.01.2025

Ramazan ÜNSAL

ÖN SÖZ

Bütün şükran, minnet, övgü âlemlerin terbiye edicisi, koruyup gözetecisi, bu dünyada insanlara mehamet eden, ahirette de sadece inananları seven ve müşfik olan, hiç kimsenin kimseye fayda vermeyeceği din gününün sahibi yüce Allah'adır. Salât ve selam Allah ile insanlar arasında elçi olan peygamberimiz Hz. Muhammed'e (sav) ve onun şerefli ailesine, arkadaşlarına ve ona tabi olan bütün inananlara olsun.

Bu çalışmamızda başta kıymetli yardımlarını esirgemeyen, beni yüreklendiren, çıkmaza girdiğimde sevgi ve muhabbetiyle cesaretlendirip çıkmazdan çekip alan, yılmamayı, sürekli mücadele etmeyi tavsiye eden, zat-ı alilerine muhabbet besleyip saygı duyduğum, tez danışmanım Doç. Dr. Yusuf TOPYAY hocama teşekkür ederim. Beni ilmi çalışmalara sevk eden, ilim ile uğraşmayı sevdiren merhum hocam Prof. Dr. Salih AKDEMİR hocamı rahmetle anıyorum. İlimlerinden faydalandığım Prof. Dr. Halis ALBAYRAK ve Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN hocalarıma, her zaman arayıp fikir teatisinde bulunduğum Dr. Resul ERTUĞRUL hocama teşekkür ederim. Ayrıca tez konusunun belirlenmesinde ve tezimi okuyarak hataların düzeltilmesinde her zaman desteğini esirgemeyen, çalışmanın her aşamasında konuları müzakere ettiğim Dr. Mürsel ETHEM hocama en kalbi duygularla teşekkür ederim.

Ramazan ÜNSAL

ÖZET

DOKTORA TEZİ

UYGULAMADAN ENTELEKTÜEL EDİME – TEFSİRİN İLK DEVRİNDE ÜÇ BOYUT

Ramazan ÜNSAL

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yusuf TOPYAY

Bayburt-2025, Sayfa: 287

Bu tezde uygulamadan entelektüel edime tefsirin ilk devrinde tefsir faaliyetleri üç boyutta incelenmiştir. Kur'an'ın tefsiri faaliyetleri Kur'an'ın metinleşme tarihi dikkate alınarak üç bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde vahiy öncesinde yaşanan olaylar; kıssalar, örf ve adetler, gelenek, görenekler ve toplumun kültür unsurları vahye geçmiş fiilî tefsirin örneklerini teşkil etmiştir. Ayrıca nüzul döneminde vahiy metnine geçtiği düşünülen Hz. Peygamber ve sahabenin yaşadığı olaylar da fiilî tefsirin malzemeleridir. Nassın toplum hayatına geçmesi, birey ve toplum hayatında meydana getirdiği değişiklikler ve vahyin etkisiyle meydana gelen hadiseler de ayetlerin anlaşılmasında fiilî tefsir malzemeleri olarak incelenmiştir. İkinci bölümde ise Kur'an metninin oluşumunda meydana gelen hadiselerin sözlü olarak rivayet edilmesi incelenmiştir. Allah'ın bir hususu anlatmak, bilgi vermek için öncesinde soru sorup cevap vermesi, Hz. Peygambere sorulan soruların vahiy tarafından cevaplanması, onun nazil olan ayetleri tebliği esnasında yaptığı açıklamalar ve vahye konu olan hadiselerden sonra olayla ilgili anıların anlatılması sözlü tefsir malzemeleri olarak incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise sahabiler tarafından kendilerinin şahsi Kur'an nüshalarına yazdıkları tefsire dair notlar kısa açıklamalar kitabî tefsir malzemeleri olarak ele alınmış, Fatiha ve Bakara surelerinden örnekler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, fiilî tefsir, sözlü tefsir, kitabî tefsir.

ABSTRACT

PH. D. THESIS

FROM APPLICATION TO INTELLECTUAL EDUCATION– THREE DIMENSIONS IN THE FIRST ERA OF TAFSIR

Ramazan ÜNSAL

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yusuf TOPYAY

Bayburt-2025, Pages: 287

In this thesis, exegetical activities in the early period of exegesis, from practice to intellectual act, are examined in three dimensions. The exegetical activities of the Quran are discussed in three sections, taking into account the textualization history of the Quran. In the first section, the events that took place in the society before the revelation; Stories, customs, traditions, and cultural elements of the society constitute examples of actual tafsir. In addition, during the period of revelation, the events experienced by the Prophet and his companions mentioned in the text of revelation are also the materials of actual tafsir. The transfer of the nass into social life, the changes it brought about in individual and social life, and the events that occurred as a result of the revelation were also examined as actual tafsir materials in understanding the verses. In the second section, the oral narration of the events that took place during the formation of the text of the Quran is examined. That Allah asking and answering questions in advance in order to explain a matter and give information, the answers to the questions asked to the Prophet by revelation, the explanations he made while conveying the revealed verses, and the recounting of memories related to the incidents that were the subject of revelation are examined as oral exegesis materials. In the third section, the notes and short explanations regarding the exegesis written by the companions on their personal copies of the Quran are discussed as book exegesis materials and examples from the Surahs Fatiha and Baqara are given.

Keywords: Tafsir, actual tafsir, verbal tafsir, book tafsir.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	II
BEYANNAME	III
ÖN SÖZ	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
Araştırmanın Amacı	4
Araştırmanın Metodu.....	5
Araştırmanın Planı.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM	11
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	11
1.1. TEFSİR MANASINDA KULLANILAN KAVRAMLAR	11
1.1.1. Mecaz	11
1.1.2. Garîbu'l-Kur'an.....	13
1.1.3. Meâni'l-Kur'ân	15
1.1.4. Tevil	19
1.1.5. Tefsir	23
1.1.6. Değerlendirme.....	27
1.2. FİİLÎ (HÂL) TEFSİR	29
1.2.1. Kelam İlminde Fiil	30
1.2.2. Fıkıh Usulü ve Fıkıhta Fiil	32
1.2.3. Hadis Usulü ve Hadis İlminde Fiil.....	36
1.2.3.1. Tebliğ.....	45
1.2.3.2. Davet.....	46
1.2.3.3. Uyarma	47
1.2.3.4. Müjdeleme	48
1.2.3.5. Şahitlik.....	49
1.2.3.6. Beyan.....	51
1.2.3.7. Tilavet.....	54
1.2.3.8. Öğüt verme	56
1.2.3.9. Tezkiye, arındırma.....	58
1.2.3.10. Talim, eğiten, öğretme.....	59
1.3. HÂL.....	61
1.3.1. Değerlendirme.....	64
İKİNCİ BÖLÜM	67
2. KUR'AN'IN İLK TEFSİR ŞEKLİ: HÂL TEFSİRİ/FİİLÎ TEFSİR	67
2.1. OLGUDAN NASSA GEÇEN OLAYLAR (FİİLÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ)	67
2.1.1. Geçmişte Yaşanan Olayların Vahye Geçmesi: Kıssalar	67
2.1.2. Kıssaların Yaşanmışlık Durumu.....	85

2.1.3. Kur'an Kıssalarının Amaç ve Hedefleri	90
2.1.4. Kur'an Kıssalarının Faydaları	92
2.1.5. Kıssalarla Kur'an'ın Kur'an ile Fiilî Tefsir Örnekleri.....	94
2.1.5.1. Hz. Âdem ve şeytan.....	94
2.1.5.2. Kıssalara atıf yapılan ayetler	96
2.1.5.3. Kıssalarda tevhit	99
2.1.5.4. Hz. Peygamber ve kıssalar	102
2.2. VAHYE YANSIYAN TOPLUMUN ÖRF VE ADETLERİ	110
2.2.1. Fal Okları	118
2.2.2. Nesi Seneye Fazladan Ay Ekleme	125
2.2.3. Evlatlık Edinme ve Zihar Uygulamaları	129
2.2.4. Hac Uygulamaları	140
2.2.5. Kurbanlık Hayvanlar	144
2.3. NÜZUL DÖNEMİNİN VAHYE YANSIYAN OLAYLARI	152
2.3.1. Benî Nadir Gazvesi	152
2.3.2. İfk Hadisesi	156
2.3.3. Bedir Savaşından Bir Kesit	166
2.3.4. Rıdvan Biati	173
2.3.5. Hataların Vahiy Tarafından Düzeltilmesi	179
2.4. NASSTAN TOPLUMA GEÇEN UYGULAMALAR.....	184
2.4.1. İlk Cuma Namazının Kılınması	184
2.4.2. İçki Fıçılarının Dökülmesi	188
2.4.3. Kiblenin Değişmesi.....	194
2.4.4. Allah Yolunda İnfak (Birre Nail Olmak).....	198
2.4.5. Değerlendirme.....	201
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	204
3. KUR'AN'IN SÖZLÜ TEFSİR ÖRNEKLERİ.....	204
3.1. GİRİŞ.....	204
3.2. ALLAH'IN SORU SORMASI.....	205
3.3. HZ. PEYGAMBERE SORULAN SORULARIN VAHİY TARAFINDAN CEVAPLANMASI.....	216
3.4. HZ. PEYGAMBERİN SORU SORDUĞU TAKDİRDE MÜŞRİKLERİN ALLAH'IN VARLIĞINI İTİRAF ETMEK ZORUNDA KALMALARI	225
3.5. BAZI AYETLERLE İLGİLİ ANILARIN ANLATILMASI	227
3.6. VAHYEDİLEN AYETLERİN TEBLİĞİ	235
3.6.1. Değerlendirme	237
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	240
4. KUR'AN'IN KİTABÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ	240
4.1. GİRİŞ.....	240
4.2. KİŞİSEL MUSHAF SAHİBİ OLAN SAHABİLER.....	242
4.3. KUR'AN'IN CEM' VE ÇOĞALTILMASININ TEFSİR YAZIMINA ETKİSİ	243
4.4. EŞANLAMLI KELİMELEİN YAZILMASI	247
4.5. AYET ARASINA TEFSİR NOTLARI EKLEMEK.....	254
4.5.1. Keffaret Oruçlarının Art Arda Tutulması.....	254
4.5.2. Hac Mevsiminde Ticaret Yapmak.....	256

4.5.3. İhtilaftan Sonra Peygamberlerin Gönderilmesi	257
4.5.4. Orta Namaz.....	259
4.5.5. Riba/Faiz.....	263
4.5.6. İki Cennet	263
4.5.7. Değerlendirme	265
SONUÇ	267
KAYNAKÇA.....	271
ÖZ GEÇMİŞ	287

KISALTMALAR

b.	: Bin/ibn
bk.	: Bakınız
bnt.	: binti
Çev./çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Muh./muh.	: Muhakkik
ö.	: Ölümü, vefat tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk./thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
Tsh./tsh.	: Tashih eden
vd.	: ve diğerleri/ve devamı

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Allah Teâlâ kullarını yaratmış ve yarattığı varlıkları başıboş bırakmamıştır.¹ Onları sürekli olarak murakabe, denetim altında tutmuş, görüp gözetmiştir.² Yarattıkları varlıklar arasında en çok şerefli kıldığı,³ cennette yaratıp meleklere selamlama secdesi yapılmasını⁴ emrettiği âdemoğullarıdır. Allah Teâlâ özenle yarattığı, şerefli kıldığı bu varlığın fitratını yaratanını tanıması, ona iman etmesi için gerekli donanım ile kuşatmıştır. Bununla da kalmayarak insanlığa elçiler göndermiş ve onlar vasıtasıyla insanoğlunu uyarmış, onlara hidayet yolunu göstermiştir. O elçilerine kerim olarak yaratılan insanlığın salahiyeti için suhuf ve kitaplar vermiştir. Böylece Allah Teâlâ kullarıyla aktif bir şekilde iletişimde bulunmuştur. O, insanlar üzerindeki murakabe ve denetimlerini etkili bir biçimde hissettirmiştir. Bunun sonucunda gerekli durumlarda sosyal hayata müdahale etmiş, yön vermiştir.

Allah Teâlâ bütün insanlıkla etkin iletişime son defa peygamberlerin sonuncusu ahir zaman nebisi Hz. Muhammed ve son çağrı Kur'an-ı Kerim aracılığı ile geçmiştir. Hz. Muhammed'in elçi olarak görevlendirildiği 610-632 yılları arasında vahiy yoluyla ilk muhatapların murakabe ve denetimleri gerçekleştirilmiştir. Vahyin ilk muhatapları bir taraftan Allah'ın muradı doğrultusunda eğitilirlerken, içtimai hayatlarına ilkeler vazedilirken diğer taraftan ikaz edilmişler ya da övülmüşlerdir. Dar zamanlardan geçtikleri gibi yaratıcıdan bir lütuf olarak bolluk zamanlarına da ermişlerdir. Sıkıntılı zamanlara düştükleri vakitlerde Hz. Peygamber ve sahabiler geçmiş peygamber ve milletlerin kıssaları ile desteklenmiş, motive edilmiş, içinde bulundukları durumlara meseller verilerek onlara çıkış yolları gösterilmiştir.⁵ Özellikle Mekkeli müşriklerle yapılan Bedir savaşında kendilerinin üç katından fazla düşman ordusuna karşı meleklerle desteklenmişler,⁶ her zaman Allah'ın inananlarla beraber olduğunu görüp gözetmesine yakinen şahit olmuşlardır. Nüzul dönemini vahyin murakabesinde yaşayan ilk muhataplar insanların gözü önüne çıkarılmış en hayırlı ümmet,⁷ örnek bir nesil olma hüviyetine kavuşmuşlardır. Nüzul döneminde meydana çıkarılan bu örnek neslin yine bu dönemde yaşadıkları hadiseler vahye yansıdığı gibi vahyin öğretileri de onların hayatlarında yer bulmuştur. Kur'an'da değiştirilmesi kolay olmayan sosyal yaşantıları Allah'ın muradına uygun hale getirilebilmesi

¹ el-Kıyamet 75/36.

² en-Nisâ 4/1.

³ el-İsrâ 17/70.

⁴ el-Bakara 2/34.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mürsel Ethem - Yusuf Topyay, "Mekke'de Hz. Muhammed'i Teselli Eden Kıssalar (Hz. Musa Örneğinde Karşılaştırmalı Tahlil)", *Journal of Analytic Divinity* 6/1 (Haziran 2022), 122-147.

⁶ el-Enfâl 8/9-10.

⁷ Âl-i İmrân 3/110.

için tedrici yöntem uygulanmıştır. Sonuçta vahyin öğretileri insanlığa çıkarılmış en hayırlı toplumun hayatlarında köklü karakter değişikliği, güçlü bir İslami ahlak oluşturmuştur. Nüzul döneminde vahyin topluma yansması ve toplumda meydana gelen hadiselerin vahye yansması şeklinde devam eden bu süreç Hz. Peygamberin vefatıyla son bulmuştur. Bu süreçte nazil olan ayet ve sureler vahiy kâtipleri tarafından yazıya geçirilmiştir. Hz. Peygamberin beyanı, inzârı ve tebliği ile ilk muhatapları olan toplum tarafından Allah'ın gözetiminde vahiy anlaşılmış, vahyin muradı ilahi doğrultusundaki manaları nüzul döneminde mündemiç hale gelmiştir. Artık ayet ve surelerin doğru bir şekilde anlaşılması için günümüzden bu döneme tarihi bir yolculuk edip meydana gelmiş olan hadiseleri bilmek gerekecektir. Bu dönem göz ardı edilerek Kur'an ayet ve surelerini kendi reyî ile tefsir etmekle doğru anlamı yakalama ihtimali çok azdır.

Vahyin nüzulünün başladığı 610 yılı ile Hz. Peygamberin vefat yılı olan 632 yılı arasında Kur'an vahyi tamamlanmıştır. Yani Kur'an-ı Kerim Mushaf haline getirilmeye hazır duruma gelmiştir. Bundan sonra vahiy gelmeyeceği için de Kur'an vahyi kemale ermiştir ve gelen vahiyler muhatapları tarafından anlaşılmış, gereği yerine getirilmiştir. İlahi metinler oluşmuş ve bu metinlerin manaları da kendileriyle beraber tamamlanmıştır. Ayet ve sureler olarak gelen vahiylerin Hz. Peygamberin tebliğ ve tebyini ile ilk muhatapları tarafından iyice anlaşılması sağlanmıştır. Kur'an mesajı sözlü ve yazılı olarak hedef kitle olan ilk muhatapları tarafından anlaşılmış, değerlendirilmiş ve mesaja iman veya inkâr şeklinde geri dönüşte bulunulmuştur. Yani ilk muhataplar ister inansın ister inanmasın kendilerine gelen mesajı anlamışlar kendilerine göre de değerlendirmeler yapmışlardır. Böylece etkili bir iletişim gerçekleşmiştir. Vahyin ilk muhataplarına ilahi mesaj etkili iletişimdeki döngü sistemi kullanılarak yerine ulaşmıştır. Bu da Kur'an'ın manaları onların –ilk muhatapların- anladıkları demektir. Kur'an mesajının manaları sarîh bir şekilde nüzul döneminde kendisine yer bulmuştur denilebilir. Bu dönemden sonra bu manalara erişmek için tekrar bu döneme müracaat etmek gerekecektir. Nitekim erken dönem tefsir rivayetlerinin incelenmesi sonucunda Peygamberimiz ve sahabeye dayanan rivayetlerin azınlıkta olduğu görülmüştür. Bu da Kur'an vahyinin doğrudan muhatapları tarafından en sahîh şekilde manalarının anlaşılmış olmasından mesajın manaları da kendilerinde kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. İlahi vahyin manalarını –ilk muhataplarının anladığı manalar- açıklığa kavuşturmanın tefsir veya tefsir faaliyeti olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁸

Tefsir faaliyetleri Kur'an metninin Mushaf haline getirilmesi ve çoğaltılmasından sonra Mushaf sırasına göre Fatiha'dan başlayıp Nâs Suresine kadar ayet ayet açıklanıp yorumlanarak tamamlanmıştır. Zamanla bu yöntem teamül haline gelmiştir. Oysa nüzul döneminde tefsir faaliyetleri duruma göre veya sorulan bir soruya göre yapılmış ve şartlar da bunu gerektirmiştir.

⁸ Mürsel Ethem vd., *Kur'an ve Anlam* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 7.

Çünkü vahiy nazil olmaya devam ediyordu ve Kur'an iki kapak arasına alınmış, kitap haline henüz getirilememiştir. Bu itibarla Kur'an ayet ve surelerinin tefsiri de onun nazil olmasıyla eş zamanda başlamıştır, demek isabetli olacaktır. Kur'an tefsirini Kur'an'ın metinleşme süreciyle başlatmak gerekmektedir. Gelen vahiylerin tebliğ edilmesi ve mesajın hedef kitleye ulaşip anlaşılma süreciyle birlikte tefsir faaliyeti de başlamış demektir. Bu fiilî durumdan hareketle Kur'an tefsirini vakıya daha uygun hale getirmek için üç boyutta yani *hâl (fiilî)*, *sözlü* ve *kitabî* tefsir olarak ele almak daha kapsayıcı bir yaklaşım olacaktır. Bu itibarla nüzul döneminde tefsir faaliyetlerinin üç yönüyle ele alınıp tahlil edilmesi çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Tefsir teriminin tanımında bahsedilen vahyin kıssası, nüzul sebebi olan hadiseler ve vahyin nazil olduğu toplumun durumunu açıklamak tefsir olduğuna göre nüzul döneminde yaşanan olaylar ve bu olayların vahye yansımaları aynı zamanda da vahyin topluma yansımaları ile meydana gelen hadiseler çalışmamızın fiilî tefsir bölümünü oluşturmaktadır. Fiilî tefsir bölümünde bu hadiseler örneklerle incelenecek, sözlü tefsir bölümünde bu hadiseler nasıl anlatılmış, rivayet edilmiş tahlili yapılacak ve son bölümde de kitabî olarak nasıl yazı ile tefsir edilmiş örneklerle ortaya konulacaktır. Bu hadiseler de bize nüzul döneminde Allah ile beşer arasındaki iletişimi ve keyfiyetini gösterecektir. Yapılan tefsir tanımlamalarına göre yaşanan bu hadiseler ilahi mesajın oluşumu ve tefsiri anlamına gelmektedir. Nüzul dönemi olay ve olgularını tarihi ve rivayet açısından tahlili bir bakıma doğrudan tefsirin konusu olan Kur'an mesajının sahih bir şekilde anlaşılması demek olacaktır. Böylece çalışmamızın önemi bir yerde tefsir ilminin önemi ile paralellik arz etmektedir. Tefsir ilminin önemi, konusunun Kur'an olmasından ve muradı ilahinin anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

Kur'an'ın ilk muhataplarının vahyin indiği dönemde yaşadıkları olay ve durumların vahye yansımaları ve vahyin de onların yaşamlarına etkisi, bu son ilahi çağrının daha iyi ve doğru anlaşılmasına, tefsirine katkı sağlar. Bu konunun bilinmesi, söz konusu çalışmanın en önemli yönünü oluşturmaktadır. Nüzul döneminde ilk muhatapların yaşamış olduğu olaylar tefsire etkisi bakımından üç boyutta ele alınmış ve tahlil edilmiştir. Bu itibarla Hz. Peygamberin ve sahabenin tefsiri üzerinde cereyan eden tartışmalara bir çözüm önerisi olması açısından söz konusu çalışma ayrıca önem kazanmaktadır.

Geleneksel tefsir çalışmalarında, Kur'an'ın tefsiri genellikle daha dar bir açıdan ele alınmış, daha özel alanlarda incelenmiştir. Klasik olarak tefsir, rivayet ve dirayet şeklinde iki ana başlıkta ele alınırken; daha sonraki dönemlerde ise mezhebî, işârî, fikhî, ilmî, sosyal ve modernist gibi farklı bakış açılarıyla araştırılmıştır. Ancak bizim çalışmamızda tefsire daha kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşım sergilenmiş, tefsir hem fiilî, hem sözlü, hem de kitabî bir biçimde ele alınarak vakıya uygun yeni bir bakış açısı geliştirilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Tefsir ilminin amacı, Kur'an lafızlarının anlamlarını izhar ederek muradı ilahiye ulaşmaya çalışmak olarak ifade edilmiştir. Kur'an ayetlerinin anlamlarına ulaşmaya çalışırken bu anlamların ayetlerin nazil olduğu tarihi bağlamdaki manalar olması gerekmektedir.⁹ Mananın meydana gelme sürecine göre mana, lafzın okunduğu veya duyulduğu anda zihin tarafından kavramlarla yapılan uyarıların zihinde bir tasavvur meydana getirmesiyle oluşmuştur. Böylece vahiy tebliğ edildiği andan itibaren mana oluşmuş ve doğru anlam tamamlanmıştır. Vahiy metniyle tamamlanmış olan bu anlamların ilk muhataplar tarafından anlaşıldığı ise bu mesajların kabul ve ret edilmesi şeklindeki geri dönüşten anlaşılmaktadır. Bu açıdan tefsir ilminin yegâne amacı her bir vahyin indiği anda ne manaya geldiğini araştırmaktır. Bu da bize tefsirin teşekkülünün Hz. Peygamber ve doğrudan ilk muhataplar olan sahabe döneminde gerçekleştiğini göstermektedir. Tefsir; inen vahiylerin iniş sebebini, durumunu, iniş hadiselerini, indiği andaki toplumun hayat tarzını açıklamak olduğundan çalışmada bu hadiselerin örneklerle tahlili üç boyutta yapılarak muradı ilahiye ulaşmak amaçlanmıştır. Bu üç boyutun birincisi Tefsir ilminin teşekkül sürecinde ilk muhatapların yaşadığı hadiselerdir. İkincisi bunların rivayet edilmesidir. Üçüncüsü ise yaşanan hadise ve rivayetlerin yazıya geçirilmesidir. Çalışmamızda bu üç boyutu tespit etmek suretiyle tefsir ilmine katkı sağlanması hedeflenmiştir. Dolayısıyla amacımız tefsirin nasıl oluştuğunu ve ilk örneklerini ortaya koyarak tahlil etmektir.

Çalışmanın fiili tefsir bölümünde nüzul dönemi tarihinde yaşanmış olaylar ve bu olayların vahye yansması ve vahyin sosyal hayatta meydana getirdiği akisler tahlil edilerek nazil olan ayet veya ayet gruplarının o andaki anlamlarına ulaşmak hedeflenmiştir. Ayet veya ayet gruplarının en doğru anlamlarını bu sosyal bağlam oluşturmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü olan sözlü tefsirde ise birinci bölümdeki olay ve olguların rivayetlerde nasıl anlatıldığı, ravilerin bu hadiselerle bakış açılarını, kendi duygu ve düşüncelerinin rivayetlere ne kadar yansıdığı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Zira yaşam ve anlatıcılık arasında fark vardır. Rivayetlerde ravilerin duyguları, birikimleri, bakış açıları hâkimdir. Raviler olayları kendi benleri açısından anlatırlar ve yorumlarını katarlar, kendi taraflarını belirlerler. Bu durumun sahabede ne derecede nesnel olarak gerçekleştiğini ortaya çıkarmak da amaçlarımız arasındadır. Nüzul dönemi vahyin kıssası iniş sebeplerini oluşturan olaylar ile bu olayların anlatımı arasında ne gibi farklılıklar olduğu ve bakış açılarının belirlenmesi de bu bölümün hedefleri arasındadır. Çalışmamızın kitabi tefsir bölümünde ayet ve ayet gruplarının fiilî ya da sözlü tefsiri ve beyanı ile on-

⁹ Halis Albayrak, "Tefsir ilminin sınırlarına dair", *İslami ilimlerde metodoloji sorunu-III Tefsir Nasıl bir İlimdir?*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 82.

ların izahının tamamlanmadığı tespit edilmiştir. Tefsir ve izahın son adım olarak yazmakla kemale erdiği ve kalıcı hale gelmiş olduğu belirtilmektedir. Bilindiği gibi ilk inen ayetler okumakla başlamaktadır.¹⁰ Okumak anlamaktır. Bundan dolayı Allah gönderdiği mesajların anlaşılmasını istemektedir. Akabinde de kalemle öğretmekten bahsetmektedir ki Allah gönderdiği vahiylerin yazılmasını istemektedir.¹¹ Okumak anlamak iken yazmak ise açıklamaktır, tefsirdir. Bu sebeple vahiy yazıya geçirilirken bir taraftan da vahiyde vücut bulan hadiseler de kayıt altına alınmıştır. Sahabiler öğrenmek için veya öğretmek için tefsir kabilinden notlar yazmışlardır. Yazılan bu notlar da çalışmamızın kitabi tefsir bölümünü oluşturmaktadır. “*Söz uçar yazı kalır.*” sözü meşhurdur. Bundan dolayı yazmak duygu ve düşünceleri yazıya dökmenin yanında bunları başkaları ile paylaşmaktır. Sahabiler bu notları yazmakla geleceğe iz bırakmışlardır. Yaşadıklarını not etmişlerdir. Çalışmamızın yazılı tefsir kısmında sahabenin ayetleri açıklayan notlarını örneklendirmek ve onlar üzerinde tahlilde bulunmak hedeflenmiştir. Çalışmamız Hz. Peygamber ve sahabe dönemiyle sınırlı tutulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Metodu

Çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman inceleme yöntemi esas alınacaktır. Okuma- inceleme-yorumlama şeklinde veriler toplanacaktır. Kronolojik sıraya göre siyer, magazi, esbab-ı nüzul, rivayet tefsirleri, hadis kitapları ve tefsir tarihi alanındaki eserler okunup, incelenip, değerlendirme ve tahlilleri yapılarak veriler elde edilecektir.

Tefsir ilminin yöntemi tefsir usulü kitaplarında geniş bir şekilde ele alınmıştır. Müfessirler de kaleme aldıkları tefsir kitaplarının mukaddimelerinde nasıl bir yöntem izlediklerini beyan etmişlerdir. Müfessirlerin hem tefsir usulünde belirttikleri hem de Kur’an tefsirinde takip ettikleri yöntemler, uyguladıkları ilkeler genellikle paralellik arz etmektedir. Kur’an’ı tefsir edebilmek için bu yöntemlerle birlikte dil bilimine de ihtiyaç duyulmuştur. Dil bakımından Kur’an apaçık bir Arapça ile nazil olmuştur. İndiği topluma mesajlarını iletebilmek için mesajların o toplumun dili üzere olması gerekir.¹² Kur’an tarihte nüzul dönemi olarak bilinen 610-632 yılları arasında vahyedilen sözlerden oluşmuştur. Bu sözlerin anlamlarını yani muradı ilahiye ortaya çıkarabilmek için dil açısından inceleme yapılması zorunlu bir ihtiyaçtır. Dil açısından inceleme yapılmasının yanı sıra ilk muhatapların şartlarının araştırılması –ki bu da tarihi ilgilendirir- da vahyin anlaşılması için elzemdir.

¹⁰ el-Alak 96/1, 3.

¹¹ el-Alak 96/4.

¹² eş-Şu’arâ 26/195.

Kur'an kelamının nazil olduğu andaki en sahih manalarına ulaşabilmek için bağlam ile ilgisini kurarak tarihi verilerini nesnellik içinde inceleme metodu kullanılmıştır. Bu amaçla çalışmamızda siyer kitaplarının verileri kullanılmış ve sözlü aktarımlarla karşılaştırılması yapılarak ravilerin bakış açılarının tespit edilmesi yöntemine gidilmiştir. Siyer kaynaklarından İbn Hişâm'ın (ö.213-18) *Siretu İbn Hişâm* kitabından öncelikli olarak faydalanılmıştır. Çünkü o kitabının mukaddimesinde takip ettiği yolu ifade ederken İbn İshak'ın zikrettiği bazı şeyleri kısaltma yapma sebebini şöyle açıklamaktadır: “*İbn İshak'ın zikredip de Allah'ın adı geçmeyen ve hakkında Kur'an'dan bir şey nazil olmayan ve şu kitaba sebep tefsir ve delil teşkil etmeyen hususları terk ettim.*” ifadesini kullanmıştır.¹³ Cerrahoğlu, İbn Hişâm'ın eserinde bahsettiği metodu güzel bir şekilde uyguladığını belirtmektedir.¹⁴ Bu çalışmada başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere rivayet tefsirleri, hadis külliyatı, siyer ve mağazi kitapları, tefsir usulü ve tefsir tarihine dair eserler incelenecek en önemli kaynaklardır. İncelemeler neticesinde elde edilen bilgiler yorumlanarak sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Mevcut duruma göre tefsir ilminin hadis ilminden ayrıldığı, hadis ilminden sonra neşet ettiği malumatları vardır. İlahi vahyin başlangıç ve bitiş süreci tarihi gerçeklikler muvacehesinde ele alındığında bu varsayımların yaşanmış gerçeklerle yani vakıyyla örtüşmediği görülecektir. Çalışmanın sonucunda vahyin başlangıcından itibaren tarihi gerçekler bizi tefsirin ilk örneklerinin fiilî (hâl), sözlü ve kitabî olduğu sonucuna ulaştıracaktır.

Araştırmanın Planı

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'i okunması, düşünülmesi, anlaşılıp uygulanması için bir hidayet kılavuzu olarak göndermiştir. Bu amaçla başta Hz. Muhammed olmak üzere sahabiler Kur'an'ı iyice içselleştirerek iman-amel bütünlüğü içerisinde kimlik dönüşümlerini gerçekleştirmişlerdir. Hz. Peygamber ve sahabiler Kur'an'ın öğretilerini hayatlarında uygulama bakımından tam bir itaat göstermişlerdir. Abdullah b. Mesûd'un bildirdiğine göre Hz. Peygamber sahabeye on ayet öğrettiğinde onu iyice öğrenip anlayıp onlarla amel etmeden, özümseyip hayata geçirmeden diğerlerine geçmemişlerdir.¹⁵ Onlar son ilahi çağrının tezahür ettiği ayetleri anlama sorunları yaşamamışlar ve anlaşılmayan hususları da tebliğ ve tebyin vazifesiyle yetkilendirilmiş ilk müfessir olan Hz. Peygambere sorarak öğrenmişlerdir. Hz. Peygamber ve sahabe için öncelikli olan Kur'an'ın sure ve ayetlerinin temel alınarak ilim ve öğretim malzemesi gibi

¹³ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik İbn Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdusselam, (Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabi, 1990), 1/ 18,19.

¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, “Garîbu'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379.

¹⁵ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/22; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, thk. Gânim Kaddûrî Hamed (Kuveyt: Merkezu'l-Mahtutât, 2008), 33.

kullanılmasından öte vahyin hayatlarının vazgeçilmez kılavuzu olmasıdır. Böylece Hz. Peygamber ve sahabiler inen ayetlerdeki (ya da vahiyle gelen buyruk ve bilgilendirmelerdeki) murad-ı ilahîyi gereği gibi anlayan muhataplar olmuşlar ve yaşayarak özümsemişlerdir.

Murad-ı ilahînin anlaşılması açısından önceki yaşanmışlıklar/kıssalar Kur'an'ın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.¹⁶ İlahî kitapta anlatılan kıssa olarak adlandırılan geçmiş peygamber ve toplumlar hakkında verilen bilgilerin hepsi birer yaşanmışlıktır. Bu da bize en iyi öğrenmenin, anlamanın yapıp ederek, yaşayarak öğrenme, anlama olduğunu göstermektedir. Elbette olayların içinde olup yaşamayan, vakıaların gerçek yüzünü bilemez ve anlayamaz. O nedenledir ki Kur'an'ı en iyi anlayanlar kendi yaşantılarından bahsedilen, vahye muhatap olan, nüzul ortamında hâdiselerin içinde, ayetlerin nazil olma sürecinde ya olayın bizatihi kahramanı ya da şahidi olan, Hz. Peygamber ve sahabenin olması tabî bir durumdur.

Nüzul sürecinde inen ayetlerin Hz. Peygamber ve sahabenin yaşantıları üzerinde yansımaları olmuştur. Ayetlerin tavsiyeleri ilk muhatapları tarafından “işittik, itaat ettik” denilerek içkinin yasaklanmasında olduğu gibi- hemen uygulamaya alınmıştır. Bu uygulamalar ilk muhataplarca hayat tarzı haline getirilmiş, vahyin yüksek değerleriyle hayatlarına anlam katmışlardır. Allah'ın boyası ile boyanmak ya da Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak şeklinde Hz. Peygamber ve sahabenin hallerine aksetmiştir. Hz. Peygamber ve sahabenin Kur'an'ı özümseyip içselleştirmeleri ile elde ettikleri hâlleri aynı zamanda Kur'an'ın en sahih, en doğru tefsiri anlamına gelmektedir. En başta Hz. Peygamberin sözleri onun hal ve davranışları yani sünneti Kur'an'ın tefsiri değil de nedir? Ayrıca nüzul dönemiyle sınırlı olmak kaydıyla Kur'an'ı içselleştiren sahabenin de söz, hal ve davranışları Kur'an tefsirine dâhil olmaktadır. Nüzul dönemiyle sınırlama yapılmasının sebebi yapılan hataların vahiy tarafından tashih edilmesidir. Nitekim sahabenin –Ensar ve Muhacirlerin- vahiy tarafından olumlu nitelikleri övülmüştür. Olumsuz hâl ve hareketleri de eleştirilmiştir. Sahabe dengeli, aşırılık ve ölçsüzlükten men edilerek haddi aşmayan en hayırlı ümmet olma yolunda eğitilmişlerdir.

Kur'an'da genel olarak hiçbir sahabenin özel –ismi Kur'an'da geçen tek sahabe Zeyd'dir-¹⁷ isimlerinden bahsedilmez, o isimlere atıfta bulunulmaz. Allah Teâlâ sahabenin özel isimleri yerine onların hareket, davranış, hâl ve aksiyonlarından söz eder, yaşadıkları olay ve olgulardan bahseder. Bu olgu ve olaylardan hayat kılavuzluğu hedefine ulaşmak için genel geçer ilkeler ortaya koyar. Kur'an'ın ortaya koyduğu bu ilkeler öncelikle fikri planda olup bunun da ötesinde fiilî esasları içerir. Dolayısıyla Kur'an'ın bu ilkeleri muhatap toplumun sosyal, siyasi, iktisadi ve ahlaki yönlerini ilgilendirir.

Nüzul dönemi olarak ifade edilen 610 yılı ile Hz. Peygamberin vefatı olan 632 yılına

¹⁶ İdris Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*, (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 137.

¹⁷ el-Ahzâb 33/37.

kadar geçen zamanda ilk muhatapların yaşantılarında vahiy ile olan ilişkileri çok canlı bir biçimde sürmüştür. O dönemin ilk muhatapları ister Müslüman olsun ister müşrik, münafık ve ehli kitap olsunlar hepsi vahyin murakabesinde, denetiminde bulunuyorlardı. Kur'an her zaman onların içinde bulunduğu sosyal ortamdan, yaşadıkları olaylardan hadiselerden, sevap ve hatalarından haber veriyordu. Daha çok Hz. Peygamber ve sahabenin Allah ile iletişimleri çok canlı olarak devam ediyordu. Bütün bu yaşanan hadiseler vahye yansidikça Kur'an'ın kitaplaşma, metinleşme süreci tamamlanıyordu. Bir anlamda bu dönemde yaşanan hadiseler, olay ve olgular Kur'an'ın "*fi'lî (hâl) tefsiri*" anlamına gelmekteydi. İbni Abbas sonraları ortaya çıkan ihtilafların sebeplerini Kur'an ayetlerinin kimin hakkında, nerede ve ne sebeple nazil olduğunun nüzule şahit olmayanlar tarafından bilinmemesi olarak beyan etmiştir.¹⁸ Bu da ayetlerin nüzulüne şahit olmak o ortamı yaşamak en iyi, Kur'an'ı en doğru anlama biçimi ve tefsiri olacaktır.

Hiz. Peygamberin vefatından sonra Kur'an'ın oluşum süreci tamamlanmıştır çünkü vahiy kesilmiştir. Artık Allah ile vahiy sayesinde gerçekleşen canlı iletişim bitmiştir. Böylece Hiz. Peygamberin vefatı ve buna bağılı olarak vahyin tamamlanmasıyla tefsirde yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemde tefsir sözlü aktarımlar yoluyla taşınmaya başlanmıştır. Kur'an'ı okurken sahabilerin nüzul dönemindeki hatıraları zihinlerinde canlanmış, bu durum karşısında oldukça duygulanmışlardır. Yeri geldikçe gözleri yaşarmış, ağlamışlar, yeri geldikçe ayetleri tekrar tekrar okuyarak cazibesine kapılmışlardır. Genel olarak insanlar hayatlarını derinden etkileyen olayları ve zamanları unutmazlar ve bu dönemdeki anılarını anlatmaktan büyük bir haz almışlardır. İnsanların okul, askerlik, iş hayatlarındaki önemli olayları hatıra olarak anlattıkları gibi sahabiler de hayatlarında önemli değişim ve dönüşüme neden olan nüzul dönemi olaylarını birbirlerine ve öğrencileri olan tabiin nesline anlatmışlardır. Sahabiler nüzul döneminde nazil olan Kur'an ayetlerine ve ilk muhataplara yansımış, yaşanmış olgu ve olayları Hiz. Peygamberden rivayetlerde bulundukları gibi birbirlerinden de rivayetler yoluyla sonraki nesillere aktarmışlardır. Aynı şekilde tabiiler de birbirlerinden rivayetlerde bulundukları gibi hocaları olan sahabeden de rivayet etmişlerdir. Böylece nüzul döneminin yaşanmışlıklarının sözlü aktarımları Kur'an'ın ikinci tefsir şeklini oluşturmaktadır. Hiz. Peygamberin vefatından sonrası sahabe ve tabiin dönemi daha çok sözlü aktarımların hâkim olduğu bir dönem olarak görülmektedir. Olayların gerçekleştiği zamana yetişemeyen genç sahabiler olayların içinde bulunmuş, yaşamış olan sahabilere sorular sorarak öğrenmiş ve aldıkları bu cevapları nakletmişlerdir. Böylece Hiz. Peygamber ve sahabilerden gelen nakiller azımsanmayacak derecededir. Ayrıca tabiin nesli de

¹⁸ Ebû İshak İbrahim eş-Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991), I-II/403,4.

sahabilere sorular sorarak onlardan aldıkları bilgileri kendilerinden sonra gelen nesle aktarmışlardır. Bütün bu faaliyetler sözlü tefsiri oluşturmuştur.

Nüzul döneminde yaşanmış olaylar Hz. Peygamberin sağlığında ve vefatından sonra sözlü aktarımlarda bulunulduğu gibi aynı zamanda yazıya da geçirilmiştir. İlk zamanlar Kur'an ile karışıp meydana gelebilecek müşkilata mâni olmak için Hz. Peygamber tarafından vahiy dışında hadis yazılması yasaklanmıştır. Kur'an ile karışma tehlikesi ortadan kalktıktan sonra hadis yazılmasına izin verilmiştir. Bu konuda Ebu Hureyre'nin (ö. 57) ifadesine göre Abdullah b. Amr (ö.65) peygamberimizin hadislerini yazdığını belirtmiştir.¹⁹ Tefsirle ilgili olarak nüzul döneminde yaşanan özel hatıraları kendilerine ait nüshalara not tutan sahabeler olmuştur. Nitekim son araştırmalarda Buhârî'nin kaynaklarında olduğu gibi yazılı kaynakların çoğunlukta olduğu ifade edilmiştir.²⁰ Nüzul döneminde sahabilerin hatıralarını yazıya geçirmiş olmaları tamamen insanî bir olgudur. Sahabilerin kendi Kur'an nüshaları üzerine yazdıkları açıklayıcı, hatırlatıcı bu kısa notlar kitabî tefsirin ilk örneklerini oluşturmuştur. İlk kitabî tefsirler öz, kısa ve genellikle dilsel açıklamaları içermektedir. Özellikle de garip lafızların anlamları üzerinde durulmuştur. Bu tefsir biçimi, Kur'an'ın günümüzdeki gibi Fatiha Suresinden başlayıp Nâs Suresiyle biten bütün ayetleri açıklayıp yorumlayan tefsirler değildir.

Tefsir tarihi kitaplarına göz gezdirildiğinde tefsir faaliyetlerinin Hz. Peygamber ile başlatıldığı hatta bazılarının onu ilk müfessir diye niteledikleri görülür. Hz. Peygamberin tefsir ettiği ayet miktarı üzerinde farklı görüşler serdedilir. Tefsir hareketleri sahabe ve tabiin neslindeki cereyanlarıyla devam eder. Sonra da tedvin döneminin ilk öncü tefsirlerini ele alarak tefsir çeşitleriyle günümüze kadar getirilir. Tefsir çeşitleri mevcut tefsir usulü ve tarihi kitaplarında genellikle dirayet ve rivayet olarak ikiye ayırıp örnekleri verilmektedir. Bu itibarla Hz. Peygamber ve sahabe dönemi tefsir müktesebatını üç ana boyutu ile yani *fiilî tefsir*, *sözlü tefsir* ve *kitabî tefsir* olarak incelenmek tarihi gerçekliğe daha uygundur. Bu şekilde incelemek kanaatimizce daha faydalı olacaktır. Tefsir dendiğinde, aslında Hz. Peygamber ve sahabenin yaptığı yorumların kastedildiği, tefsir ile tevil arasındaki farklara dair görüşlerde açıkça belirtilmektedir. Bu güne kadar erken dönem tefsir hareketleri üç boyutuyla ele alınıp incelenmemiştir. Sunulan bu çalışmada Kur'an'ın ilk tefsir şeklinin yaşanmışlıkları içine alan hâl (fiilî) tefsir olduğu örnekler verilerek savunulmuştur. Erken dönem tefsir hareketlerinin ikinci boyutu olarak yaşanmışlıkların olgu ve olayların anlatımından oluşan sözlü tefsir de örnekleriyle incelenmiştir. Yaşanan olayların sözlü anlatımından sonra yazıya geçirilmesi hadisesi de çalışmanın kitabî tefsir biçiminde üçüncü boyutu olarak ele alınmıştır. Böylece ilk devirde meydana gelen tefsir

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Thk. Ahmet Zehve, Ahmet Inaye, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1432/2011), "İlim", 39 (No.113).

²⁰ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956), 47,48.

değişimleri tespit ve tahlil edilmiştir. Bu çalışmada nüzul döneminin tarihi olayları vahye nasıl yansıdığı ve vahyin toplum hayatına nasıl etki ettiği tespit edilerek Kur'an'ın sonraki muhatapları tarafından sahih bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştıracak tefsir hareketleri incelenmiştir.

Çalışmamız giriş ve dört bölüm şeklinde planlanmıştır. Giriş bölümünde çalışmamızın konusu, önemi, amacı ve metodu açıklanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeve ele alınacaktır. İkinci bölümünde fiilî tefsir, örnekleri ile incelenecektir. Kur'an metninin oluşumunda nüzul dönemi olarak isimlendirdiğimiz 610-632 tarihleri arasında Hz. Peygamber ve sahabilerin yaşadığı hadiseler ve bu olaylara Allah'ın müdahalesi etkili olmuştur. Tefsir tanımlarına bakıldığında vahyin iniş kıssası, nüzul sebebi, indiği toplum ve durumu tefsir olarak nitelendirildiği görülmektedir. Tefsirin bu tanımı, çalışmamızda Kur'an'ın fiilî (hâl) tefsiri şeklinde değerlendirilip örnekleri ile incelenecektir. Fiilî tefsir Kur'an metnine doğrudan müdahil olması sebebiyle tefsirin ilk başlangıcı anlamına gelmektedir. Bu bölümde, nüzul dönemi yaşanmış olayların, vahye yansması ve aynı zamanda vahyin de toplumdaki akislerine tarihi olaylardan örnekler verilerek, nesnel olarak incelenecektir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ikinci bölümdeki olayların sözlü aktarımları rivayet tefsirleri ve hadis kitaplarından incelenecek ravilerin nakillerinde ne gibi farklılıkların oluştuğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmamızın bu bölümüne, sözlü aktarımlar üzerinde örnek incelemesi yapılacağından dolayı sözlü tefsir ismini vermeyi uygun gördük. Sözlü tefsir bölümünde Hz. Peygamberin ayetleri tebliği, sahabenin yaşanmış olayları anlattıkları anıları üzerinde durulacaktır.

Dördüncü bölümde, çalışmamızın üçüncü boyut olarak kitabi tefsir örnekleriyle incelenecektir. Sahabe yaşadıkları olaylar üzerine inen vahiyleri tefsir babından/kabilinden ayet kenarlarına açıklayıcı lafızlar eklemişlerdir. Özellikle de kendileri için Kur'an nüshası yazan sahabiler Kur'an lafızlarını açıklayıcı notlar almışlardır. Her ne kadar bunların Hz. Osman döneminde Kur'an'ın çoğaltılmasıyla yakılması hadisesi yaşansa da alınan o notlar bir şekilde öğrencileri tabiiler tarafından nakledilmiştir. Kitabî tefsir olarak isimlendirdiğimiz bu bölümde sahabenin tefsir için yazdığı bu notlar üzerinde durulacak, örnekler eşliğinde tahlilleri yapılacaktır. Çalışmamız giriş bölümü, fiilî (hâl) tefsir, sözlü tefsir ve kitabi tefsiri konu alan üç bölümde incelenmesi planlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. TEFSİR MANASINDA KULLANILAN KAVRAMLAR

İlk tefsirlerin isimlerine bakıldığında *et-Tefsîru 'l-Kebîr*²¹, *Meâni 'l-Kur'an*,²² *Garîbu 'l-Kur'an*,²³ *Mecâzu 'l-Kur'an*,²⁴ biraz geç dönemde de *Te'vîlât*²⁵ gibi adlandırmaların yapıldığı görülecektir. Tefsir isimlerinden de anlaşılacağı gibi Kur'an-ı Kerim'in ayet ve surelerinin açıklaması, yorumu için “tefsir, mana, tevil, garib ve mecaz” kelimeleri kullanılmıştır. Araştırmamızın konusu ve önemini ortaya koyabilme açısından bu kavramlar üzerinde durmamız gerekmektedir.

1.1.1. Mecaz

İlk olarak mecaz kavramının açıklamasından başlayabiliriz. Mecaz Arapça (جور) kökünden mimli mastar, ism-i mekân ve ismi zaman çekimi olarak türetilmiştir. Fiil olarak beraber kullanıldığı lafızlara göre farklı manalara gelse de “*yolda yürümek, bir yeri geçmek*” anlamına gelmektedir. Mecazda ise ism-i mekân sığasının “*yol, geçit*” anlamının kullanımı yaygınlaşmıştır.²⁶ Yani mecaz insanların gelip geçtiği “*yol, geçit*” anlamından zamanla genişleyerek hedefe ulaşmak için kullanılan araç-gereçler de kavramın anlamına dâhil edilerek kullanılmaya başlanmıştır. Beyan ilmindeki hakikatin karşısı olarak tarif edilen mecazın ıstılah anlamı ise, bir sözcüğün aralarındaki ilgi ve münasebet dolayısıyla gerçek anlamı dışında başka bir kelimenin yerine kullanılmasıdır. Zira lafzın gerçek anlamında kullanılmasına bir engel vardır.²⁷ Tefsir disiplini bağlamında mecaz kavramı Kur'an'da Allah'ın mesajlarını anlama yolu, Kur'an'ın tefsir ve tevili anlamında ifade edilebilir. Mecaz kavramını tefsir disiplininde ilk kullanan müfessirin Ebû Ubeyde (ö.210/824) olduğu bilinmektedir. O mecaz kavramının ism-i mekân sığasının sözlük anlamından yola çıkarak tefsirine Mecâzu'l-Kur'ân ismini verdiği anlaşılmaktadır. Çünkü mecazın belagat ilmindeki ıstılah anlamı henüz oluşmamıştır. İstılah anlamı kendisinden

²¹ Mesela Mukâtil b. Süleyman'ın (ö.150) tefsirinin ismidir. Aynı zamanda *Tefsîru Mukâtil* de denilmektedir. Malik b. Enes (179) *Tefsîru 'l-Kur'ân* adında tefsiri vardır.

²² Ferra (ö. 207) tefsirinin ismi böyledir.

²³ Zeyd b. Ali (ö. 120) tefsirinin adı böyledir.

²⁴ Ebû Ubeyde (ö. 210) tefsirin ismi böyledir.

²⁵ Taberî (ö.310) *Câmiu 'l-beyân an te'vîli âyi 'l-Kur'ân*, Maturîdî'nin tefsirinde *Te'vîlâtü ehli 's-sünne* te'vîl kelimeleri geçmektedir.

²⁶ Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-buldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), “mecâz”, 5/55; Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebir (Kâhire:Dâru'l-Maârif, ts.), “cvz”, 1/1724.

²⁷ Celaluddin Mummed b. Abdurrahman b. Ömer el-Hatib el- Kazvîni, *el-Idâh fî ulûmi 'l-belâğa*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 204; Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemu 't-ta'rîfât*, Thk. Muhammed Sıddık el-Minşevi (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 169.

iki asır sonra yaşayan Şerîf er-Radî'nin (ö.406/1015) *Telhîsu'l-Beyân fî Mecâzâtî'l-Kur'ân* eseriyle olgunlaşmaya başlamıştır. Ebû Ubeyde'ye ait tefsire dair İbn Nedîm bazı eser isimlerinden haber vermektedir. Bunlar “*Mecâzu'l-Kur'ân, Garîbu'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân* ve *Meâni'l-Kur'ân*” kitaplarıdır.²⁸ Ancak bu isimlerin tek bir kitabın ismi olduğu kanaati baskın gelmektedir. Eserin değişik isimlerle adlandırılmasından kaynaklanmaktadır.²⁹ Aynı zamanda Mecâzu'l-Kur'ân haricindeki ismi zikredilen eserler günümüze ulaşmamıştır. Diğer taraftan kadim eserlerde ele alınan konuların da *kitap* kavramıyla isimlendirildiği bilinmektedir. Mecâzu'l-Kur'ân'da ayetlerin tefsiri için kullanılan lafızlardan da Ebû Ubeyde'ye göre mecazın ne olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim eserin naşiri Fuat Sezgin (1924-2018) giriş bölümünde, onun ayetlerin tefsiri hakkında mecaz, tefsir, mana, garib, takdir, tevil ibarelerini kullandığını belirtmektedir.³⁰ Bu tabirlerden de Ebû Ubeyde'nin mecazı Kur'an ayetlerinin tefsiri anlamında kullandığı belagat ilmindeki sonradan tanımlanan terim anlamında kullanmadığı anlaşılmaktadır. O her ne kadar belagat ilmindeki tanımı şeklinde ifade etmese de mecaz kavramını eserine ilk kez isim vermesinden dolayı terim anlamının oluşması için ilk adımı atmıştır. Kendisi de bizzat mecazı otuz dokuz çeşit olarak açıklamaya çalışmıştır.³¹ Onun mecazı bu kadar çok sayılabilecek derecede çeşitlere ayırması ve bu çeşitlerin tanımını yapması Kur'an'ın tefsiri anlamında kullandığının başka bir göstergesidir.

Ebû Ubeyde dilin üslup özelliğinden faydalanarak Kur'an ayet ve lafızlarını açıklamaya çalışmıştır. Mecaz kavramı bire bir tefsir lafzıyla eş anlamlı olmasa da mecaz kavramı gibi tefsir kavramının da o dönemde henüz terim anlamı oluşmamıştır. Şerîf Radî ise istiare ve mecazı aynı anlamda kullanarak “*konulduğu mananın dışında kullanılan lafız*” olarak tanımlamaktadır. O istiare olarak geçen kelimenin yerine, gerçek anlamdaki lafız konulsaydı, sözün etkililiğini yetireceğini ve yerine oturmamış bir hal alacağını ifade etmektedir.³² İlahi mesaj apaçık bir Arapça ile nazil olmuştur ve Allah nüzul döneminde konuşulan dil ve o dilin bütün özellikleriyle insanlığa hitap etmiştir. Dolayısıyla sözün sahibi anlamı etkili bir dil üslubuyla muhataplarına iletmiştir. Mesaj hedefe ulaşınca muhatap tarafından anlama ve değerlendirme yapılarak mesaj kaynağına geri bildirimde bulunulmuştur. Kur'an metnindeki mecaz ifadelerin muhatap tarafından yorumlanması ise hangi lafızların mecaz kabul edileceği ve mecaz ifadelerin yorumlama sınırlarını kendisinin belirlemesi anlamına gelmektedir.³³ Nüzul dönemi için

²⁸ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk en-Nedîm, *Kitâbu'l-fihrist*, (Tahran: 1971), 58,59.

²⁹ Adem Yerinde, “Mecâzu'l-Kurân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/225.

³⁰ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr. Fuat Sezgin (Kahire: M. Sami Hancı, 1374/1954), 18,19.

³¹ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 8-16; John Wansbrough, “Mecâzu'l-Kur'ân: Dolaylı Anlatım”, çev. Orhan Atalay, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi .../21* (2004), 264-278.

³² Şerîf er-Radî, *Kur'an Mecazları*, çev. İsmail Durmuş, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 19.

³³ İsmail Çalışkan, “Hakikat ve Mecazın Belirleyicisi Müfessirdir”, *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 141.

sınırı aşan aşırı yorumlar bizzat vahiy tarafından müdahale edilerek tashih edilmiştir. Daha sonraları mecazın yorum esnekliğini, sınırları çizilmemiş olmasından dolayı kendi indî görüşlerini Kur'an metnine söyletmeye çalışmışlardır. Çünkü bu aşırı yorumları tashih edecek ilahi vahiy kesilmiştir. Kur'an'da mecaz konusunu derinlemesine incelemekten ziyade amacımız ilk tefsirlerde Kur'an lafızlarının açıklanması, manalarının açığa çıkarılması kısaca tefsir edilmesi anlamına geldiğini ifade etmektir.

1.1.2. Garîbu'l-Kur'an

İlk tefsirler genellikle kısa, öz ve dilsel açıklamaları içermektedir. Bu açıklamalar için kullanılan tefsir isimlerinden biri de *Garîbu'l-Kur'ân* ifadesidir. Garîb sözlükte “belirsiz, muğlak, müphem, karmaşık, kapalı, meçhul³⁴ vatandan uzak, yabancı, sapa, ırak,³⁵ gizli, saklı, gizemli”³⁶ gibi anlamlara gelmektedir. Dildeki lafızlara göre ise *garîb* manası kapalı, anlaşılmayan araştırma inceleme sonucunda ancak anlaşılabilen ya da mensubu bulunduğu dilden uzaklaşıp şâz kalan söz demektir.³⁷ *Garîbu'l-Kur'ân* ilmi ise, Kur'an-ı Kerim'deki manası kapalı olan lafızların tefsiriyle ve bu kelimelerin Arap diline göre manalarını açıklamakla ilgili bir ilim dalıdır.³⁸ Az kullanılmasından dolayı anlamı yaygın olarak bilinmeyen anlaşılması güç lafızlar ile Kur'an'a Kureyş lehçesi dışındaki diğer lehçelerden veya yabancı dillerden Arapçaya geçmiş, Arapçalaşmış lafızlar da bu ilmin konusunu oluşturmaktadır.³⁹ Bilindiği gibi Kur'an kendi ifadesine göre “apaçık Arapça bir dille (بلسان عربي مبين),⁴⁰ Arapça bir Kur'an (قرآنا عربيا),⁴¹ pürüzsüz Arapça bir Kur'an (غير ذي عوج)⁴², her şeyi açıklayan bir kitap olarak (تبياناً لكل شيء)⁴³” indirilmiştir. Ayrıca Risâlet asrında Arapçanın fesahat ve belagat yönünden çok gelişmiş olduğu bir dönemde Kur'an vahyedilmiştir. Vahyin ilk muhatapları tarafından kendi konuştukları dil ile inmesinden dolayı anlama ile ilgili herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Önde gelen sahâbilerin Kur'an'ın bazı lafızlarının anlamlarını bilmediklerine dair rivayetler vardır. Mesela Hz. Ebubekir'in Abese 31. Ayetteki (وابا), Hz. Ömer'in de Nahl 47. Ayette geçen (تخوف) lafzını bilmedikleri rivayet edilmiştir. Ancak bu rivayetler doğru değildir. Çünkü Hz. Peygambere

³⁴ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Abdulhumeyd Hendâvî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), “ğrb”, 3/272.

³⁵ Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mukâyisi'l-luga*, thk. Abduselam Muhammed Harûn, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts) “ğrb”, 4/421.

³⁶ Muhammed b. Ya'kûb Feyrûzâbâdî, *el Kâmûsu'l-muhît*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005), “ğrb”, 121; İbn Manzûr, “ğrb”, 5/3226.

³⁷ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerafeddin Yaltakaya, (Beyrut: Dâru ihyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2008), “ğrb”, 2/1203.

³⁸ Ebû Muhammed b. Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Umdetu fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1981), 14.

³⁹ Cerrahoğlu, “Garîbu'l-Kur'ân”, 13/379.

⁴⁰ eş-Şuarâ 26/195.

⁴¹ Tâhâ 20/113.

⁴² ez-Zümer 39/28.

⁴³ en-Nahl 16/89.

sorma imkânları her zaman vardı ve kendileri sormasalar bile soranları dinleyebilir onlardan öğrenebilirlerdi.⁴⁴ Kur'an'ın kendilerine vahyedildiği toplumun konuştuğu dilde kullanılan bir sözcüğün Kureyş lehçesi dışındaki lehçelerden veya diğer yabancı dillerden girmiş olması garip olduğunu göstermez, kullanılan ve anlaşılan bir kelime olduktan sonra garip kelime olduğu söylenemez.⁴⁵ Garib kavramının sözlük anlamından da anlaşılacağı gibi lafzın garip olma durumu o lafzın medlulünü bilmemek ile olur.⁴⁶ Bir lafzın anlamının kapalı olması zor anlaşılması az kullanılmasından veya zamanla unutulmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa onun başka Arap lehçelerine ait olmasından ya da başka dillerden Arapçaya geçmiş olmasından değildir.⁴⁷ Dil canlı bir varlık gibi dili oluşturan lafızlar da mana yönünden zamanla anlam değişmelerine uğramaktadır. Bu anlam değişimleri ya anlam daralması ya anlam genişlemesi ya da başka anlamlara geçiş (anlam kayması) şeklinde olmaktadır.⁴⁸ Kur'an'ın nazil olduğu ortamdan zaman bakımından uzaklaştıkça dilin canlılığı gereği lafızların medlulü de değişecektir. Öyleyse Kur'an'ın vahyedildiği doğrudan muhatapları açısından konuştukları dille kendilerine hitap etmiş olması neticesinde ilahi mesajda anlamı kapalı, zor anlaşılan garip lafızların varlığı muhaldir -Kur'an'daki her bir kelime onların dillerinde fiilen kullanılmaktaydı- ve garip olma durumu sonraki dolaylı muhataplar açısından düşünülebilir. Sonradan gelen muhatapların Kur'an lafızlarının nüzul dönemindeki anlamlarına ulaşmak, o anlamları elde etmek gibi bir zorunlulukları vardır. Kavram geleneksel tanımına göre bir objenin zihindeki tasarımıdır.⁴⁹ Kur'an'ın kavramları muhataplarının zihinlerindeki anlam dünyalarıyla ilişkilidir ve kişiseldir. Bir kelimenin garip olma durumu kişiden kişiye değişir. Bir sahabinin anlamını bilmediği bir kavramı başka bir sahabe için o kelimenin anlamı çok açık olabilir. Bir kişinin Medlulünü, anlamını bilmediği bir lafız o kişi için garip olur, anlamını öğrendikten sonra garip olma durumu ortadan kalkar.⁵⁰ Kur'an'da nüzul dönemindeki Arapların fiili olarak konuştukları dilde Kureyş lehçesi dışındaki lehçelerden kelimeler olduğu gibi aynı dil ailesine mensup olsun ya da olmasın ticaret yoluyla yabancı kökenli kelimeler de bulunmaktadır. Kur'an lafızlarının nüzul dönemindeki manalarına ulaşabilmek Kur'an'ı anlamakla eş değerdedir. Bu öneminden dolayıdır ki ilk çağlardan itibaren Kur'an lafızlarının tefsirini içeren, Garibu'l-Kur'an'a dair eserler telif edilmeye başlanmıştır. Meydana getirilen bu eserler sayesinde geniş hacimli sözlük eserleri de telif

⁴⁴ Abdulhamid el-Ferâhî, *Müfredâtü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ecmel Eyyub el-İslâhî, (Beyrut: Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, 2002), 110.

⁴⁵ Zekeriya Pak, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Bilay, 2020), 115.

⁴⁶ Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, ts), 1/291.

⁴⁷ Ferâhî, *Müfredâtü'l-Kur'an*, 109.

⁴⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: TDK Yayınları, 1982), 3/215.

⁴⁹ Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: A.Ü. Basımevi, 1970), 14.

⁵⁰ Muhammed Ali et-Tahânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-funûn ve'l-ulûm*, (Beyrut: Mektebetu Lubnan Naşirun, 1996), "ğrb", 2/1251.

edilmiştir. İlk *Garibu'l-Kur'an* tefsirlerine bakıldığında bu ifadeyle Kur'an ayet ve surelerinin normal tefsirinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tefsirlerde sadece Kur'an'daki Kureyş lehçesi haricindeki diğer Arap lehçelerine ait lafızların veya diğer dillerden Arapçaya geçmiş olan muarreb kelimelerin tefsir edilmediği, bu lafızlarla birlikte diğer ifadelerin de manalarının verildiği görülmektedir. Mesela ilk müfessirlerden Zeyd b. Ali'ye (ö.120) atfedilen *Garibu'l-Kur'an* tefsirinde Bakara Suresinin on altıncı ayetinde (أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهَدَىٰ) “onlar hidayet karşılığında sapıklığı satın aldılar” ifadesindeki *satın almak* fiilini *hidayete karşılık dalaleti tercih etmek* olarak tefsir edildiği görülmektedir. Ayrıca kendi yaptığı tefsirin yanında başka yorumları “şöyle de söyleniyor” diyerek manasını vermektedir. Ayette kendisinin verdiği tefsirin yanında “inandılar sonra inkâr ettiler.” yorumunu vermektedir. Yani onun garip kapsamına girmeyen ifadeleri de açıklaması onun *Garibu'l-Kur'an* lafzına tefsir ve tevil manası verdiği anlaşılmaktadır.⁵¹ O aynı zamanda garip lafızların tefsirini yaparken Arap'ın divanı olarak kabul ettikleri cahiliye şiirlerinden sıklıkla faydalanmıştır.⁵² Cahiliye şiirlerinin yanı sıra muarreb kelimeler için de nüzul dönemindeki anlamlarına ulaşmak için Sami dillerindeki asıllarıyla karşılaştırma yapma yöntemine başvurulmuştur.⁵³ Burada ilk tefsirlerin genel özelliği olarak kısa, özlü ve dilsel ifadeleri içerdiğini söylemek mümkündür.

1.1.3. Meâni'l-Kur'ân

İlk tefsirlerin isimlerinden *Garibu'l-Kur'an* ifadesi hakkında kısaca bilgi verildikten sonra diğer bir tefsir ismi olan *Meâni'l-Kur'ân* ibaresi üzerinde durmak gerekmektedir. *Meâni* kelimesi Arapça (ع-ن-ي) kökünden türemiştir ve Türkçedeki *anlam* sözcüğü ile ifade edilen *mana* isminin çoğuludur. İbn Faris (ö.395) meânî lafzının türediği fiil kökünün üç temel anlama geldiğini ifade etmektedir. İlk asıl anlamı olarak öncelikle *bir şeyi kastetmeyi*, “*hırsla istemeyi bir şeye yönelmeyi*” ifade etmektedir.⁵⁴ Araplar “عَنِيتُ بِهَذَا الْكَلَامِ كَذَا = bu sözden şunu demek istedim.” derken de lafzın bu manasını dile getirmektedirler. Lafzın tefsir eserlerine isim olarak verilmesinde bu sözlük anlamının etkili olduğu görülmektedir. Genellikle tefsir ve tevil anlamında kullanılan ilk Tefsir eserine verilen bu ünvan ile Allah'ın gönderdiği vahiyle neyi kastettiğini, ne demek istediğini beyan etmek amaçlanmış olabilir. Nitekim tefsirlerde müşkil lafızlar için *manası şudur*, denilerek o lafzın anlamı açıklanmıştır. Bu tür ifadelerden de *mana* kelimesinin verilen ilk temel anlamının kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁵¹ Zeyd b. Ali b. el-Huseyn, *Garibu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî, (Beyrut: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, ts), 123.

⁵² Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/293.

⁵³ Ferâhî, *Müfredâtü'l-Kur'ân*, 114, 246.

⁵⁴ İbn Faris, *Mu'cemu mukâyisi'l-luga*, “any”, 4/146; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsıl, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), “any”, 1/682; İbn Manzûr, “any”, 4/3146.

İkinci temel anlam olarak *boyun eğmek, itaat etmek* şeklinde mana vermiştir. Sözcüğün bu anlamı da Tâhâ Suresi 20/111 ayetinde “وَعَنْتَ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ = bütün yüzler hay ve her şeye hâkim olana boyun eğmiştir.” bu anlamıyla geçmektedir. Kökün ism-i fâil kalıbı (عان) boyun eğen, esir anlamına gelmektedir. Ayrıca (العاني) de “boyun eğen, itaatkâr” anlamındaki (الخاضع) ve (المتذل) kelimeleriyle eşanlamlıdır.⁵⁵ Kökün bu anlamına göre ilahi mesajın müfessir tarafından iyice anlaşılıp manaya hâkim olmasını ve hâkimiyetini ele geçirdiği manayı da nakletmek üzere eserine imla etmesini ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Üçüncü olarak “bir şeyi ortaya çıkarmak, izhar etmek, tefsir etmek” şeklinde mana verilmiştir. Kökün üçüncü manası Araplar tarafından “عنت القربة بماء كثير = kap çok su sızdırdı.” şeklinde kullanılır. Yani kaptan su sızarak ortaya çıkmış, gizlenememiştir, kap suyu muhafaza edememiştir.⁵⁶ Arapların başka bir ifadeleri ise “عنوان الكتاب = Kitap başlığı” ibaresidir. Bu ibare de “تفسير الكتاب = Kitabın tefsiri” anlamına gelmektedir.⁵⁷ Kitabın başlığı o kitabın konusunun ne olduğu ve içeriği hakkında bilgi verdiğinden dolayı kitabın tefsirini, manalarını içermektedir. *Meâni'l-Kur'ân* ifadesine kökün üçüncü asıl anlamına göre ise doğrudan ilahi mesajın manalarını ortaya çıkarma, izhar etme, tefsir etme şeklinde anlaşılabilmektedir. Bu üç anlamdan birincisine göre anlaşılması istenen metne veya nesneye zihinsel olarak yönelme, kas-tetme hareketi vardır. İkinci anlama göre ise anlaşılacak istenen metin veya nesne özüm-senir, sınırları çizilir ve manaları hâkimiyet altına alınır. Üçüncü anlama göre de hâkimiyet altına alınan manaların dışavurum sürecidir, manalar ortaya çıkar, izhar olur. Yani manalar veya nes-neler tefsir edilmeye hazır hale gelmiştir.⁵⁸ Netice itibarıyla mana lafızlarla anlaşılan, onlarla anlatılmak istenen şeydir denilebilir. Lafız okunduğunda veya duyulduğunda insan zihnine yan-sıyan tasavvur, suret veya tasarım manayı oluşturur.⁵⁹ Anlamın insan zihninde oluşmasında la-fızların içinde bulunduğu bağlam ve konu etkin rol oynar. O nedenle Kur'an metninin oluşum sürecindeki bağlam, yani nüzul ortamı onun muhatap zihinlerdeki manasını keşfetmede en önemli etkidir. *Meâni'l-Kur'ân* her ne kadar ilahiyat alanından edebiyat sahasına geçmiş olsa da ilk zamanlar Kur'an lafızlarının şiirlerden istihsad edilerek tefsirini ifade etmek için kulla-nılmış ve bazı tefsir eserlerine ünvan olarak verilmiştir.

İlahi mesajın anlamları nüzul dönemi olay ve olgularından oluşan bağlamdan bağımsız şekilde elde edilemez. Allah son ilahi mesajını peygamberinin dili olan bilhassa nüzul döne-

⁵⁵ İbn Faris, “any”, 4/147; Zemahşerî, “any”, 1/682; İbn Manzûr, “any”, 4/3146.

⁵⁶ İbn Manzûr, “any”, 4/3144; Zerkeşî, *el-Burhan*, 2/146.

⁵⁷ İbn Faris, “any”, 4/148.

⁵⁸ Ahmet İnam, “Hermenötik'in Anlam Dünyamızdaki Tekabülleri: Mana, Te'vil ve Tefsir”, *Kur'an ve Dil –Dil-bilim ve Hermenötik- Sempozyumu*, (Erzurum: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2001) 85,86.

⁵⁹ Tahânevî, “el-Mâna” 2/1600; Sedat Şensoy, “Mâna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/555.

minde konuşulan, o coğrafyanın dilsel ve kültürel özelliklerini yansıtan Arapça olarak indirilmiştir. Onun mesajı sonraki muhatapları tarafından özellikle de anadili Arapça olmayan kişiler için anlaşılma problemleri yaşanmıştır. Bu sebepten dolayı ilk dönem tefsirlerinin genel özelliği kısa, öz ve dilsel olmalarıdır. Bu ekoldeki ilk dönem tefsirlerinden Ferra'nın (ö.207) *Meâni'l-Kurân* adındaki eseridir. Ferra bu eserinde kelimeleri nahiv, sarf, anlam yönlerinden tahlile tabi tutmuştur. Bakara Suresi 2/2 ayetinde geçen هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ ifadesindeki هُدًى lafzını nahiv açısından tahlil etmektedir. İki vecihten raf' iki vecihten de nasb konumunda olduğunu söyleyerek gramer bakımından analizini yapmaktadır.⁶⁰ Yine o açıklamak istediği bir kelimeyi sarf yönünden de incelemektedir. Lafızların kalıp ve çekimlerinden örnekler vererek anlam üzerindeki değişiklikleri belirtmektedir. Ferra ibn Abbas'tan gelen bir rivayetle Vakıa Suresinde 56/79 الْمُطَهَّرُونَ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ lafzının “evvelinden temiz olarak yaratılan melekleri” kastederek tefsir etmiştir.⁶¹ O bir kelimenin veya ibarenin anlamını karşılayacak lafızlarla tefsir etmektedir. Yine aynı surenin 81. أَنْتُمْ مُذْهَبُونَ ayetindeki مُذْهَبُونَ kelimesine duyulan her sözü yalanlamak, inkâr etmek anlamını vermiştir.⁶² Kavramların anlamlarını veya sarf ve nahiv yönünü tespit etmede nazım ve şiirlerden deliller göstermiştir. Bakara Suresi 2/53 ayette “وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ / *hidayete ermeniz amacıyla Musa'ya Kitap ve Furkan verdik.*” ibaresini iki vecih ile açıklamaktadır. İlk olarak “Hz. Musa'ya Kitab'ı yani Tevrat'ı ve doğru yola ulaşmanız için Hz. Muhammed'e de Furkan'ı verdik” şeklinde anlamlandırmaktadır. Tevrat bütün olarak Kitab şeklinde indiği Kur'an'ın ise ondan farklı olarak parça parça indirildiğinden dolayı tefsirinin nedenini izah etmiştir. İkinci vecih olarak Tevrat hidayet rehberi kılınmış, Furkan da onun gibidir. O takdirde ayetin anlamı “Hz. Muhammed'e hidayet rehberi verdiğimiz gibi Hz. Musa'ya da hidayet rehberi vermiştik.” tarzında olmaktadır. Bütün peygamberler hidayet ve Nur getirmişlerdir. Arap kültüründe Araplar iki kelimenin arasını lafızları farklı da olsa birleştirirler ve aynı manada kullanırlar. Buradaki *Kitap ve Furkan, Huden ve Nur* lafızlarının araları birleştiğini şiirden delil getirmiştir. Şiirde de وقدمت الأديم لراهشيه = *uydurma ve yalan* kelimelerinin arası birleşmiştir.⁶³ Anladığımız kadarıyla eş anlamlı veya yakın anlamlı iki kelimenin arasını birleştirmek nüzul dönemindeki halkın konuştuğu dilde cari bir uygulamadır. Bu söz dizimi Kur'an'da sıkça kullanıldığı gibi halkın konuşmalarında da uygulandığını Ferra şiirlerden örnek vererek göstermiştir. Ferra'nın tefsirinde yeri geldikçe gerek gramer açıdan gerekse anlam açısından diğer ayetlerden de delil getirdiği görülmektedir. Nisa Suresi 4/4 ayette “فَإِنْ طِبَّنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ / *eğer kendi istekleriyle mehirden bir kısmını size bağışarlarsa*” ifadesinde temyiz olarak

⁶⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferra, *Meâni'l-Kur'ân*, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1983), 1/11.

⁶¹ Ferra, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/129, 130.

⁶² Ferra, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/130.

⁶³ Ferra, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/37

geçen نَفْسًا lafzının irab bakımından tahlilini yapmaktadır. Ferra Kufe dil mektebine göre irab kavramlarını kullandığı için *sıfat* yerine *na*’t dedikleri gibi *temyiz* yerine *müfessir* terimini kullanmaktadır. Bu tür temyiz kullanımını diğer ayetlerden örnekler vermektedir. Mesela “ فَكُلِّي سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا / وَاشْرَبِي وَغَرَّيْ عَيْنًا / ye, iç gözüün aydın olsun ”⁶⁴ ayetindeki غَرَّايَ lafzını ve “ نَفْسًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا / onlardan dolayı kaygılandı ve göğsüne bir sıkıntı bastı. ”⁶⁵ ayetindeki ذَرْعًا kelimesini نَفْسًا gibi temyiz konumunda olduğunu ifade ederek delil göstermiştir.⁶⁶ Ferra bazen ayetin anlamını verirken kıraatlerden de bahsetmiş hatta kendi Arapça açısından kendine özgü kıraat vecihleri de önermiştir. Kur’an’daki lafızlarda nokta ve hareke olmaması sebebiyle sonraki muhataplar Kur’an lafızlarını okumada sorunlar yaşamışlardır. Kur’an’ın doğru şekilde okunması okuyuş birliğinin sağlanması için İslam âlimleri büyük çaba sarf etmişlerdir. Zamanla farklı kıraatler ortaya çıkmış müfessirimiz de anlam ve gramer yönünden bu kıraatlerden faydalanmış ve tefsirini yapmıştır.⁶⁷ Araf Suresi 7/57 ayette “ وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ = O rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci olarak gönderendir.” geçen بُشْرًا = müjdeci lafzını Abdullah b. Mesud’un ashabının نُشْرًا = yayılan, esen rüzgâr olarak okuduklarını belirtmektedir. Onun bu okuyuşu tercih ettiği kelimenin anlamını “bulutları oluşturan hoş ve yumuşak yelden yayılan” şeklindeki açıklamasından anlaşılmaktadır. Onların dışındaki kıraatlerde بُشْرًا ya da بُشْرًا şeklinde okunduğunu haber vermektedir.⁶⁸

Ferra’nın eserinin Arapça gramer ağırlıklı, özellikle de Kufe Dil Mektebinin dil kaide-lerine göre yazılmış bir tefsir olduğu görülmektedir. Her ne kadar gramer ağırlıklı bir tefsir olsa da aynı zamanda döneminde yazılan diğer tefsir tarzlarını yansıtan, ayetlerin lafızların manalarını açıklayan bir tefsir eseridir. Onun dil açıklamalarından yaşadığı dönemde Arapça gramer kurallarının tam olarak yerine oturmadığı anlaşılmaktadır. Amacımız ilk tefsirlerin isimlerinin Kur’an lafızlarının açıklanması, manalarının açığa çıkarılması kısaca tefsir edilmesi anlamına geldiğini ifade etmektir. Ferra da tefsirine verdiği *meâni* ünvanını tevil ve tefsir anlamında kullanmıştır. Sonuçta *meâni* lafzı da *tevil* ve *tefsir* lafızlarıyla aynı anlama gelmektedir.⁶⁹ Bu bağlamda anlamın oluşma süreci çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Çünkü Kur’an mesajının anlam oluşumu nüzul döneminde vahyin nazil olmasıyla doğrudan muhataplarının zihninde tamamlanmış ve onların bu manalar üzerinde akıl etme faaliyetleriyle de zihinlerindeki anlamlar mefhum hale gelmiştir. Bu da ilahi mesajın ilk muhataplarının vahye yansıyan ve vahyiden onların yaşamlarına yansıyan halleri aynı zamanda tefsiri oluşturmuştur.

⁶⁴ Meryem 19/26.

⁶⁵ Hûd 11/77.

⁶⁶ Ferra, *Meâni’l-Kur’ân*, 1/256.

⁶⁷ Zülfikar Tüccar, “el- Ferra Hayatı ve Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası* 8 (1998), 204; Sami Çakmakpunar, “Ferra’da Kıraatlerin Gramatik Boyutu”, *Turkish Academic Research Review* 1/1 (Aralık, 2016), 15.

⁶⁸ Ferra, *Meâni’l-Kur’ân*, 1/381.

⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhan*, 2/146.

1.1.4. Tevil

Meânî kavramıyla ilgili kısa bilgi verdikten sonra *tevil* kavramı ve anlamından bahsedebiliriz. Bir nassın anlaşılmasının araçlarından biri olan *tevil*, sülasi olarak (اول) kökünden türetilmiş, (تفعليل) kalıbında mastardır. Lügat sahipleri tevilin bu kökten geldiği konusunda ittifak etmişlerdir. Lügat olarak kök “*rücu etmek, dönmek, ilk haline dönmek, asla geri rücu etmek, bir işin başlangıcı ve bitimi*” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁰ Aynı kökten türeyen (مآل = meâl) mastarı ile (أول) mastarının her ikisi de “*dönmek, hedefe yönelmek*” manasındadır. *Meâl* kelimesi Kur’an’ın başka dillere tercüme edilmesi şeklinde kullanılmaktadır. Müevvel kelimesi de ism-i mekân olarak “*kendisine dönülen yer*” anlamındadır. Yine (اول) kökünden türeyen (آل) kelimesi bir kişinin ailesine, ailesinin de kişiye rücu etmesinden, dönüp dolaşıp geleceği yer olmasından dolayı kişinin *ehli* ve *ailesi* anlamına gelmektedir.⁷¹ Bu kökün mastarının *cem* ve *ıslah* anlamına geldiği de belirtilmektedir. Cem ve ıslah ifadesinden hareketle *tevil*, müşkil mananın kendisinde işkâl bulunmayan vazih lafız ile cem ve telif edilmesi olarak anlaşılmaktadır.⁷² Tevil kavramının “*siyaset, yönetmek, idare etmek*” anlamında (إيالة) mastarından türemiş olabileceği de söylenmektedir. Bu anlamda, devlet reisinin halkını idare etmesi, yönetmesidir.⁷³ Bu kavrama tedbir ve takdir anlamı da verilmiştir.⁷⁴

Tevil ibaresi sözlükte “*manaları ihtilaflı, farklı ve ancak bir başka lafzın beyanı ile manası sahih olan kelamın tefsiri*” biçiminde açıklanmıştır.⁷⁵ Tevil ve teevvul aynı anlama gelerek “*bir şeyin hakikatine döndürülmesinin tefsiridir.*”⁷⁶ Kelamın tevil “*kendi aslına, hakikatine dönen şey, akıbetir.*”⁷⁷ İbn Sîde (ö.458) ise fiile bir kelamın *tedebbür* ve *takdir* edilmesi, *tefsir* (yorum) etmek olarak mana verdikten sonra *tevil* kavramına *rüya tabiri* anlamını vermiştir.⁷⁸ İbn manzûr’a (ö.711) gelindiğinde *tevil* kavramına öncekilere bağlı kalarak *tedebbür* ve *takdir etmek* anlamının yanında rahatlıkla *tefsir* anlamı da verilmiştir.⁷⁹ Kur’an sözlüğü niteliğinde olan Cürçânî’nin (ö.816) *Ta’rifât* kitabında *tevil*, asıl anlamı *dönmek* dini bir terim olarak ise “*bir lafzın zahiri manasını Kur’an ve sünnete muvafık olan muhtemel manasına sarfetmek*”

⁷⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, thk. İbrâhîm el-Enbârî, (Mısır: Dâru’l-Kâtibi’l-Arabî, 1967), “evl”, 15/458; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-Lugati ve sıhâhu’l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, (Beyrut: Dâru’l-İlmi Lilmelâyîn, 1990), “evl”, 4/1628; Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ, *Mu’cemu mugâyisu’l-luga*, thk. Abdusslâm Muhammed Hârûn, (Mısır: Dâru’l-Fikr, 1979), “evl”, 1/158; İbn Manzûr, “evl”, 1/171.

⁷¹ İbn Manzûr, “evl”, 1/171, 172.

⁷² Ezherî, “evl”, 15/458.

⁷³ Zemahşerî, “evl”, 1/39.

⁷⁴ İbn Manzûr, “evl”, 1/172.

⁷⁵ Ferâhîdî, “evl”, 1/100; İsmâil b. Abbâd, *es-Sâhib, el-Muhîtu fi’l-luga*, thk. Muhammed Hasan âl-i Yâsîn, (Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1994), 10/378;

⁷⁶ Cevherî, “evl”, 4/167.

⁷⁷ İbn Fâris, “evl”, 1/162; Zemahşerî, “evl”, 1/39.

⁷⁸ Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam*, thk. Abdülhamid Hendâvî, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000), “evl” 10/448.

⁷⁹ İbn Manzûr, “evl”, 1/172.

anlamı verilmiştir. Örnek olarak “ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ” = *ölüyü diriden çıkarır.*⁸⁰ ayetinden yumurtadan kuş çıkarmak isteniyorsa bunun tefsir olacağını, Eğer kâfirden mümin ya da cahil kimseden âlim çıkarılmak isteniyorsa o takdirde bu muhtemel manaları vermenin tevil olacağı şeklinde izah getirmektedir.⁸¹ Diğer bazı Kur'an sözlüklerinde tevil kavramına “*tefsir, yorum, açıklama, beyan, tercüme, mana*” gibi anlamlar verilmiştir.⁸²

Günümüzde teville verilen manalar üç grupta toplanmıştır. Bunların ilki *tefsir* anlamıdır. Yani kendisinden murat edilen manayı zikretmek ile kelamı açıklamaktır. Kur'an'da geçen “ تَبَيَّنَّا بِأَوَّلِهِ / bunların tevilini bize haber ver ”⁸³ ayetindeki tevil, *tefsir/ yorum* anlamındadır. Lafza *tefsir* anlamı son zamanlarda verilmiştir. Tevilin bu anlamı yan anlam olmuştur. Kavramın ikinci anlamı “*sözü hakikatine, aslına döndürmek*” olarak gruplandırılmıştır. İlk dönem sözlüklerinde bu anlamı temel anlam olarak verilmiştir. Tevilin üçüncü anlamı ise “*nassı zahiri manasından çıkarıp bir delil sebebiyle muhtemel manalardan birine hamletmek*” şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁴ Tevilin bu anlamı fıkıh ve fıkıh usulü disiplini kullanılarak manasıdır. Bir lafzın terim anlamı onun lügat anlamından tamamen uzak olmamalı ve aralarında lügat anlamına işaret eden bir bağ bulunmalıdır. Ancak tevil kavramı sözlüklerde ilk temel anlamının yanında dilin canlılık özelliğinden dolayı olsa gerek sonradan yan anlam olarak *tefsir, yorum, beyan, açıklama* gibi yan anlamlar kazanmıştır.

Kavram bu kalıpta Kur'an'da 17 kez geçmektedir. Fiilî tefsir tarzında tevil kavramının geçtiği bağlamları incelediğimizde lafzın sözlükteki temel anlamıyla örtüştüğü görülecektir. Şimdi lafzın anlamıyla ilgili olarak Kur'an'da geçtiği bağlamlardan örneklerle bir tahlilde bulunmak istiyoruz. Kavram, Kur'an'daki on yedi tekrarın sekizi Yusuf Suresinde rüya yorumlarıyla ilgili bağlamda tekrar etmektedir. Âl-i İmrân, A'râf ve Kehf surelerinde ikişer defa, Nisâ, Yûnus ve İsrâ surelerinde de birer defa geçmektedir. Tevil kavramının kullanılmasında en az iki hadise veya durum bulunmaktadır. Nitekim Yusuf Suresi 12/6. ayetinde “ تَأْوِيلُ الْأَحَادِيثِ ” = *hadiselerin tevili*” ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca tevilinin yapılabilmesi için olayların gerçekleşeceği bir yerin de olması gerekmektedir. Bu nedenle olayın gerçekleşeceği ortamın önemli

⁸⁰ Yûnus 10/31.

⁸¹ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî, (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts), “tevil”, 46.

⁸² B. A. J. Penrice, Dictionary and Glossary of The Kor-ân (London: 1873), “tevil”, 13; İbrahim Medkûr, *Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: İhyâu't-Turâs, 1989), “tevil”, 103; Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredâtu fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylani, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts) “tevil” 31.

⁸³ Yusuf 12/36.

⁸⁴ Muhammed b. Salih el-Useymin, *Takrîbu't-tedmuriyye*, (Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1419/1997), 75-77; Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, terc. Abdulkadir Şener, (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 124.

olması dolayısıyla Hz. Yusuf'un Mısır'a yerleştirildiğinden haber verilir. Bir tevilden bahsedildiğinde mutlaka orada meydana gelmiş veya gelecek olan olaylar söz konusudur ki aslına, hakikatine rücu edilebilsin.

Birinci hadise -Yusuf Suresi 12/36. ayette de haber verildiği üzere- Hz. Yusuf ile birlikte zindana atılan gençlerin rüyada yaşadıkları olaylardır. Anlatıldığına göre bu gençler kralın ekmekçisi ile sakisidir. Kralı öldürmek isteyen kimselerin oyununa gelip ekmeğine ve içeceğine zehir koyarak bu işi yapmak istiyorlardı. Daha sonra aralarında anlaşmazlık çıkınca da birbirlerini ihbar etmişlerdi. Bu yüzden zindana atılmışlardı.⁸⁵ Bu iki gençten biri uykusunda şarap yapmak için üzüm sıkıldığını görmüştür. Diğeri ise rüyasında başının üzerinde ekmek taşıdığını ve kuşların gelip başının üzerinde taşıdığı ekmekten yediğini görmüştür.⁸⁶ Bu hadiselerin manası kapalı, hakikat ve mahiyetinin ne olduğu anlaşılamamaktadır. Gerçek hayatta gerçekleşmemiş, rüya âleminde yaşanmış bir olaydır.

İkinci hadise belirli bir süre hapis cezası çektikten sonra kralın köleleri olan ekmekçi ile içki sunan saki için nihai karar verilmiştir. Ekmekçi suçlu bulunmuş ve idam edilmiştir. Naaşı da ibreti âlem olması için şehir meydanına asılmıştır. Leş yiyen kuşlar gelmiş başını didiklemişlerdir. Saki beraat etmiştir ve kralın yanındaki evvelki işine geri dönmüştür. Böylece Hz. Yusuf'un haber verdiği hakikat, hadisenin mahiyeti, içyüzü gerçekleşmiştir.⁸⁷ Gerçek hayatta yaşanan ikinci hadise veya hadiseler manası açık, mahiyetinin ne olduğu belîğ bir şekilde anlaşılabılır durumdadır. Birinci hadisedeki kapalılık, bilinmezlik, anlaşılamaz olma durumu sonraki bir zamanda meydana gelecek olan ikinci hadise ile hakikatine, mahiyetine, gerçekliğine döndürülerek giderilmiş olacaktır.

Suredeki diğer hadiseler ise Hz. Yusuf'un uykusunda on bir yıldız, güneş ve ayı kendisine secde eder görmesidir.⁸⁸ Bu olayın mahiyetine döndürülmesi hadisesi kıssanın sonunda Hz. Yakup ve oğullarının Mısır'a gelip Hz. Yusuf'a selamlama secdesinde bulunmaları şeklinde vuku bulmuştur.⁸⁹ Hakikatine rücu ettirilen diğer bir hadise de kralın uykusunda Nil kenarında yedi güzel ve semiz ineğin peyda olmasından sonra yedi çirkin ve zayıf ineğin bu semiz inekleri yemesidir. Bu rüyanın etkisiyle uyanıp tekrar uyuduğunda da aynı şekilde yedi dolgun başağı yedi zayıf başağın yemesi hadisesidir.⁹⁰ Rüya da gerçekleşen bu hadiseler ise yedi yıl bolluk olup fazlasını saklamaları ve ardından yedi yıl boyunca kıtlık olması, kıtlık yıllarında

⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/333; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi beyne fenniyyi'r-rivâye ved'-dirâye min ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrahmân Amîra, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994), 3/36

⁸⁶ Yusuf 12/36.

⁸⁷ Yaratılış 40/1-23; Yusuf 12/41.

⁸⁸ Yusuf 12/4.

⁸⁹ Yusuf 12/100.

⁹⁰ Yusuf 12/43.

önceki yıllarda sakladıkları tahılı takviye olarak kullanmaları sonra da normal duruma gelmesiyle hakikatine döndürülmüştür.⁹¹

Hz. Musa ve olayların hakikati, mahiyeti, iç yüzü Allah tarafından kendisine öğretilmiş bir kulun beraber yaptıkları seyahat esnasında yaşadıkları üç hadise Kehf Suresinde anlatılmaktadır. Bu hadiselerin ilkinde olayların iç yüzü anlaşılamamakta ve bir muamma bulunmaktadır ki Hz. Musa sabırsızlık göstermekte ve yapılan işler aklına yatmamaktadır. Birinci hadisede Allah'ın hadiselerin iç yüzünün öğretildiği kulu ile Hz. Musa yürüyerek sahile geliyorlar. Gemiyle denizde çalışarak geçimini sağlayan fakir kimselerin gemisine biniyorlar. Allah'ın kulu bindikleri bu gemiyi deliyor.⁹² İlk hadisede kendilerine iyilik yapan, gemisine alan, fakir kimselerin gemisi delinmek suretiyle zahiri olarak bu kimselere nankörlük yapılmıştır. Hiçbir aklıselim sahibine iyiliğe karşı kötülük yapılması mantıklı gelmez. Birinci hadisede hakikat kapalı ve gizlenmiştir. Sonradan meydana gelecek olan ikinci hadise ile ilk olaydaki muğlaklık mantıksızlık giderilecek ve hakikatine rücu ettirilecektir. Karşı ülkenin kralı bütün sağlam gemileri gasp etmektedir.⁹³ İyi kalpli, yoksul olan bu kimselerin geçim kaynağı olan gemilerini delik olduğu ve içine su aldığı için gasp etmemiştir. Böylece ilk olaydaki geminin delinmesindeki hakikat ortaya çıkmıştır. Şer olarak görülen bu durum aslında hayır olmuştur.

Surede geçen başka bir olay ise bir gençle karşılaştıklarında görünürde kısas gerektirecek bir suç olmamasına karşın bu gencin öldürülmesidir ki tamamen mahiyeti gizli ve kapalıdır.⁹⁴ Allah'ın hadiselerin mahiyeti ilminin kendisine öğretildiği kul bu gencin ölümü hak edecek suçları işlediği ana babasına asi geldiğini, ebeveyninin kendisinden çok çektiğini belirterek ölen gencin yerine daha hayırlı bir evlat verilmesi hadisesiyle ilk hadisedeki muğlaklık hakikatine döndürülerek giderilmiştir.⁹⁵

Hz. Musa'nın bu yolculuğunda yaşanan tevil gerektiren üçüncü hadise ise kendilerini misafir edip yemek vermeyen bir köyde yetim çocuklara ait bir evin yıkılmak üzere olan duvarını ikame etmesi ve bu iş karşılığında bir ücret talep etmemesidir.⁹⁶ Hz. Musa'nın karşılaştığı bu olayda da bir gariplik vardır. Evdeki yetim çocuklar büyüyecek ve duvarın altındaki gömülerini rablerinden bir rahmet eseri olarak çıkaracaklardır. Yıkılmak üzere olan duvarın tamir edilmesindeki hakikat o duvarda saklanan, yetimlere ait olan hazinenin reşit çağlarına gelmeden ortaya çıkmasının önüne geçmek olduğu anlaşılmıştır.⁹⁷

Tevil kavramının geçtiği diğer bir bağlam ise kitapta muhkem ve müteşabih ayetlerin

⁹¹ Yaratılış 41:1-53; Yusuf 12/47-49.

⁹² el-Kehf 18/71.

⁹³ el-Kehf 18/79.

⁹⁴ el-Kehf 18/74.

⁹⁵ el-Kehf 18/80, 81.

⁹⁶ el-Kehf 18/77.

⁹⁷ el-Kehf 18/82.

varlığından bahseden Âl-i İmrân Suresinin yedinci ayetidir. Ahiret hayatındaki olay ve eşyalar hakkındaki hakikat ve mahiyetlerini anlatabilmek için dünya hayatındaki benzerleri ile ifade etme yoluna gidilmiştir. Mesela cennette eşyalar, meyveler bu dünyadaki görülenleriyle tasvir edilmiştir. Bu konuda ahiretteki hadise ve nesnelerin mahiyeti bizim için muğlak konumunda olup hakikatleri hakkında ancak teşbih yoluyla zihnimizde bir tasavvur oluşturabiliriz. Şu anda gerçek mahiyetini ancak Allah Teâlâ bilmektedir.

Sonuç olarak tevil kavramı Kur'an'da en çok rüya yorumuyla ilgili bağlamda tekrar etmektedir. Muğlak, muamma ve hakikati anlaşılamayan hadiselerin daha sonra gerçekleşen olaylarla bariz ve anlaşılır olmasıdır. Hadiselerin tevilinin ise çalışmamızın fiilî tefsir bölümünde üzerinde çokça durulacaktır. Bu anlamda tevilden bahsedebilmek için en az iki hadise veya durum olması gerekmektedir. Muğlak olan hadise bariz olana rücu edilerek mahiyet, hakikat, iç yüzü anlaşılabilir. Tevil kavramının tefsir, beyan anlamını sonradan kazandığını söyleyebiliriz. Çünkü ilk dönem sözlüklerinde rücu anlamı temel anlam olarak verilmiştir. Son dönem sözlüklerinde tevil kavramına bir şeyin hakikatine, mahiyetine döndürülmesi anlamının yanında tefsir, beyan anlamı da verilmiştir. Hadiselerin mahiyetini ortaya çıkarmak bir anlamda -tefsir kavramının anlamı göz önünde bulundurulduğu takdirde- *tefsir* etmek olacaktır.

1.1.5. Tefsir

İlk dönem tefsirlerinin isimlerinden birisi de *tefsir* kavramı olması hasebiyle bu lafız üzerinde de durmak çalışmamızın önemi açısından gereklilik arz etmektedir. *Tefsir* (تفسير) “fsr” kökünün *tef’îl* kalıbında mastarıdır. Tefsir kavramının günümüze kadar anlamında bir değişiklik olmadığı görülmektedir. İlk sözlüklerde genellikle fiil vezninden ziyade isim olarak anlam verilmesi genel bir uygulamadır. Bu bağlamda التفسير ile التفسير kavramları “açıklamak, keşf, izah etmek, beyan ve tavzih etmek, üzeri kapalı bir şeyi açmak” manasına gelmektedir. Ayrıca tefsir lafzı “herhangi bir kitabın, konunun tafsili, ayrıntılı açıklaması” anlamında da kullanılmaktadır. Aynı kökten müştak olan ve aynı anlamdaki التفسرة lafzı ise “doktorların bedeninin hastalığını teşhis etmek için tahlil ettikleri idrara” verilen bir isimdir.⁹⁸ Müfessir de bir doktor gibi Kur'an ayet ve surelerinin, kıssaların durumlarını ve manalarını ortaya çıkaran ve ayetlerin sebebi nüzullerini açıklığa kavuşturan kimsedir.⁹⁹ Aynı zamanda *tefsire* kavramıyla “kendisiyle bir nesnenin mana ve açıklamasının bilinebildiği şey” olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Tefsir ve tevil terimlerinin aralarındaki fark açıklanırken tefsire “manası kapalı olan müşkil bir lafzın manasını

⁹⁸ Ferâhîdî, “fsr”, 3/321; Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheretu'l-luga*, thk. Remzi Münir Ba'İbekkî, (Beyrut: Dâru'l-İlm Lil-Melâ'în, 1987), “fsr”, 2/718; Ezherî, “fsr”, 12/406; Sâhib, “fsr”, 8/311; Cevherî, “fsr”, 781; İbn Faris, “fsr”, 4/504; İbn Sîde, “fsr”, 8/480, 481; Zemahşerî, “fsr”, 2/22; İbn Manzûr, “fsr” 3412, 3.

⁹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2/147.

¹⁰⁰ Zemahşerî, “fsr”, 2/22; İbn Manzûr, “fsr” 3412, 3.

ortaya çıkarmak” olarak ıstılah anlamı verilmektedir.¹⁰¹

Tefsir teriminin türediği kök olarak السفر yanında التفسير kavramının kökünden taklib yoluyla türemiş olabileceği ifade edilmektedir. Yani *sefere* kelimesinden *keşf ve beyân* anlamında *fesere* sözcüğüne dönüşmüştür.¹⁰² Sefere lafzı da “*beyan etmek, tavzih etmek, açıklamak, açmak, ortaya çıkarmak*” gibi manalara gelmektedir. Gecenin bitip günün aydınlanması durumunda “*سفرت المرأة عن وجهها = Tanyeri ağardı ve kapalı bir şeyi açmak*” anlamında “*سفرت المرأة عن وجهها = kadın yüzünü örten nikabını açtı.*” denilmektedir.¹⁰³

Yahudi kutsal kitabında *rüya yorumu* için פֶּשֶׁר (fesher) yani tevil anlamında kullanılmaktadır. Yani tevil ifadesi için tefsir kavramı istimal edilmektedir. Tefsir için de פִּירוּשׁ (pîruş) lafzı kullanılmıştır. Sami dil ailesine mensup olan İbranice ve Arapçada ortak kullanılan kelimeler çoktur.¹⁰⁴ Kur’an’da Yahudilerden ve Hz. Musa’dan sıklıkla bahsedilmektedir. Kur’an metni sözlü kültüre mensup olan Arapların dil özelliğini en bariz bir şekilde yansıtmaktadır. Bundan dolayı da anlatımlar dolaylı değil, doğrudan anlatım çokça kullanılmıştır. Özellikle kıssaların anlatıldığı bölümlerde konuşmaların doğrudan verildiği görülmektedir. Mesela Yusuf Suresinde Hz. Yusuf’un, babasının, kardeşlerinin, mahkûmların konuşmaları aynen aktarılmaktadır. Bu kıssaların büyük çoğunluğu Kitabı Mukaddeste geçmektedir. Sami dil ailesinde ortak kullanılan kelimelerin doğru manalarına ulaşabilmek için artsüremli bir inceleme yapmak gerekmektedir. Bundan dolayı tefsir terimi taklib yoluyla السفر kelimesinden türemiş olabileceği gibi yine aynı tarikle فرس kelimesinden türemiştir de denilebilir. *Feser* kökü genellikle rüya yorumları ve ne manaya geldiği ile ilgi bağlamda geçmektedir. Örnek olarak aşağıdaki pasukh verilebilir.

ענה מלפא ואמר לכשדיא (לכשדיא), מלטה מני אדא: הן לא תהודעונו, קלמא ופֶּשֶׁר, הדמין תתעבדון,

ובתוכן נגלי יתשמון

“Kral, “Gördüğüm düşü ve **yorumunu** bana açıklamazsanız, kararım kesin, param-parça edileceksiniz” diye karşılık verdi, “Evleriniz de çöplüğe çevrilecek.”¹⁰⁵

Bu örnekte tefsir terimi Kur’an’da tevil kavramının kullanıldığı anlamında kullanılmıştır. *Tefsir* lafzı Kur’an’da sadece bir kez geçtiği için lafzın anlamını ortaya koymada, karşılaştırma yapılarak bir sonuca ulaşmada ve değerlendirme yapmada zorlanılmaktadır.

Tefsir kavramının taklib yoluyla *ferase* kelimesinden *açıklamak, bildirmek, tebliğ etmek*

¹⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi ’l-Kur’ân*, 2/149.

¹⁰² Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi ’l-Kur’ân*, thk. Şuayb el-Erneût, (Beyrut: Müessesetu’r-Risâleti, 2008), 758.

¹⁰³ Ezdî, “sfr”, 2/717; Ezherî, “sfr”, 12/400.

¹⁰⁴ Mürsel Ethem, *Kur’an’da İbranice Kelimeler (Mühezzeb Bağlamında Eleştirel bir İnceleme)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 22.

¹⁰⁵ *Kitâb-ı Mukaddes* (Erişim 20 Temmuz 2022), Daniel 2:5; A Hebrew- English Bible (Erişim 20 Temmuz 2022), Daniel 2:5.

anlamında türemiş olabileceği söylenebilir. Bununla ilgili olarak Ahdi Atik'ten şu örneği verebiliriz. “ *וַיְנַיִחוּ אֹתוֹ, בַּמִּשְׁמֶר: כִּי לֹא פָרַשׁ, מִה-יַּעֲשֶׂה לוֹ* = *Adama ne yapılacağı açıklanmadığı, bildirilmediği için onu gözaltında tuttular.*”¹⁰⁶ söz konusu kavramın pasukhta izah etmek, açıklamak manası açıkça görülmektedir. Başka bir pasukta ise “ *וַיִּקְרָאוּ בְּסֵפֶר בְּתוֹרַת הָאֱלֹהִים, מִפָּרֹשׁ; וְשׁוֹם שִׁכְלָ, =Tanrı'nın Yasa Kitabı'nı okuyup açıkladılar, herkesin anlamasını sağlayacak biçimde yorumladılar.*”¹⁰⁷ Ferase sözcüğünün tefsir kavramının anlamıyla örtüştüğünü söyleyebiliriz.

Arapçada *فرس* sözcüğü farklı anlamlara sahiptir. Bu anlamları arasında “*işin içyüzünü bilmek, mahir olmak, ince görüş, görüşü kuvvetli olmak*” gibi anlamlara da gelmektedir. Bir sözde “*müminin ferasetinden sakının. Çünkü o Allah'ın nuruyla bakar*” denilmektedir.¹⁰⁸ Kavramın bu anlamı tefsirin anlamıyla yakından ilişkilidir. Nitekim İbn Arabî *التفسير: الفرس* *fersen* kavramını tefsir olarak açıklamıştır. Bu durumda lafız herhangi “*bir kitabın, konunun izahını yapmak, açıklamak, beyan etmek*” anlamındaki tefsirin yerini tutmaktadır. İbn Sîbeveyh (ö. 180-188) *الفرسن* kelimesinin kökünün rubaî değil sülâsî, ن harfinin de zâid olduğunu bildirmektedir.¹⁰⁹ Tefsir teriminin taklib yoluyla *sefere* kelimesinden türemiş olabileceği gibi *ferase* sözcüğünden de türemiş olabileceği ihtimali dâhilindedir. Tefsir kavramının türemiş olduğu köklerden ve lügat anlamı üzerinde durduktan sonra ıstılah olarak tanımlarına göz atmak gerekmektedir.

Tefsir genel olarak “*Sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'an ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden; mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur'an'ın manalarının açıklanmasını ve ondan hüküm çıkarılmasını öğreten ilimdir.*”¹¹⁰ şeklinde tanımlı yapılmıştır.

Bu tanımda tefsirin deskriptif (açıklayıcı, betimleyici) bir ilim olduğu göz önünde bulundurulacak olursa diğer İslami ilimlerin alanına taşmış bir tarif olduğu görülecektir. Tefsirin konusu doğrudan Kur'an'dır ve normatif bir ilim dalı değildir. Kur'an'dan hüküm çıkarmak tefsir ilminin amacı değildir. Tefsir Kur'an lafızlarının anlamlarını açıklamayı hedef alır. Bu hedefine ulaşmak için de tarih ve dili bir araç olarak kullanır. Dil ve tarihe ait nesnel verilerden faydalanır.¹¹¹ Tefsir kavramına ıstılah olarak genellikle birbirine benzer tanımlamalar yapıldığı

¹⁰⁶ Sayılar 15:34.

¹⁰⁷ Nehemiah 8:8.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, “frs”, 5/3379.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, “frs”, 5/3381.

¹¹⁰ Abdulhamit Birişik, “Tefsîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281; Kâtip Çelebî, “İlmü't-tefsîr”, 1/427.

¹¹¹ Halis Albayrak, “Tefsir ilminin sınırlarına dair”, *İslami ilimlerde metodoloji sorunu-III Tefsir Nasıl bir İlimdir?*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 85.

görülmektedir. Kaynaklarda en derli toplu olarak yukarıda verdiğimiz tanım karşımıza çıkmaktadır. En şümullü tanım olarak ifade edilen bu tefsir tanımından açıkça fıkıh ve fıkıh usulü ilminin tefsir üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Bunun yanında bazı müfessirler tarafından da tanımlamalar yapılmıştır.

Tefsir; ayetin nüzul sebepleri, durumu, kıssası hakkındaki kelimedir ki nakil yoluyla sübutundan sonra ancak duyma ile caiz olur.¹¹²

Tefsir; müşkil olan lafızdan murat olunan anlamı (keşf) ortaya çıkarmaktır.¹¹³

Mukaddim müfessirlerin çoğunluğuna göre tefsir; bir şeyi gizlilik makamından tecelli makamına çıkarmaktır.¹¹⁴

Tefsir; Kur'an lafızlarının manalarını açıklama beyan etme ve kendisinden ihtisar veya geniş bir şekilde istifade edilme konusunda araştırma yapan ilme verilen isimdir.¹¹⁵

Tefsir; kendisi sayesinde peygamberi Hz. Muhammed'e indirilmiş olan Allah'ın kitabının anlaşılması, manalarının açıklanması, hükümlerinin ve hikmetlerinin ortaya çıkarılmasını sağlayan bir ilimdir.¹¹⁶

Tefsir; Allah'ın sözlerinin kelamının açıklanmasıdır veya Kur'an lafızlarını ve mefhumlarını (anlamalarını) açıklayan bir ilimdir.¹¹⁷

Tefsir; Kur'an nazminin manasını, beşer takati nispetince, Arapça kaidelerinin gereklerine göre araştıran bir ilimdir.¹¹⁸

Tefsir; Kur'an lafızlarının okunuş keyfiyetinden ve onların medlullerinden, yalın veya mürekkep halindeki ahkâmlarından terkip halinde üzerlerine yüklenen manalarından ve bunun tamamlayıcılarından bahseden bir ilimdir.¹¹⁹

Tefsir; bir ayetin nüzul, iniş sebebini, nüzul kıssasını, durumunu, ayetle murat olunan toplumu beyan olup ancak sima/rivayet yoluyla caiz olan bir ilimdir.¹²⁰

Tefsir; ayetin manasını, durumunu, iniş kıssasını, nüzul sebebini, zahir bir biçimde buna delalet eden başka bir lafızla izah etmektir.¹²¹

Yukarıdaki müfessirlerin yaptığı tefsir tanımlamalarına bakıldığında tefsiri iki yönüyle ele aldıkları görülmektedir. Birincisi ilk muhataplardan sonra gelen Müslümanlara yönelik

¹¹² Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Tefsîru'l-Begâvî meâlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd., (Riyad: Dâru Tayyibe, h. 1409), 1/46.

¹¹³ Ebû Ali el-Fadl b. Hasen Tabersî, *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 2005), 1/11.

¹¹⁴ Ebu'l-Ferac Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 1/29.

¹¹⁵ Muhammed Tahir b. Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984), 1/11, 12.

¹¹⁶ Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/13.

¹¹⁷ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2012), 1/18.

¹¹⁸ Kâtip Çelebî, "İlmu't-tefsîr", 1/427.

¹¹⁹ Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyan el-Endülüsî, *el-Bahru'l-muhîl*, thk. Âdil Ahmed vd. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 1/121.

¹²⁰ Şemsuddin Muhammed b. Hamza, *Aynu'l-a'yân*, (İstanbul: Rıfâ Bey Matbaası, h.1325), 5.

¹²¹ Curcânî, "et-Tefsîr", 57.

Kur'an'ın lafızlarının manalarının açıklanması şeklinde yapılan tanımlardır. İkinci gurup tanımlamalar ise, ayetin iniş kıssası, nüzul sebebi, ayetin indiği toplumun durumunun beyan edilmesi şeklinde yapılan tanımlardır.

Birinci guruptaki tanımlamalara göre Kur'an lafızlarının veya ayetin manasını açıklamak olarak birbirine yakın anlamların verildiği görülmektedir. Aynı anlama gelen tanımlamalar farklı lafızlarla ifade edilmiştir. Nüzul döneminden uzaklaştıkça Kur'an tefsirine duyulan ihtiyaç artmıştır. Fetihler sonucunda İslam'ın yayılması dili Arapça olmayan kimseler Müslüman olmuşlardır. İslam'ı yaşamak, Kur'an'ı öğrenmek isteyen bu kimseler, özellikle de ilimle uğraşan mevaliler için Kur'an lafızları kendilerine tamamen garip gelmiştir. Bu nedenle de ilk tefsirler genellikle Kur'an lafızlarının anlamlarını açıklamak şeklinde öz ve kısa tefsirlerdir. Çünkü nüzul döneminde Kur'an lafızlarının anlamları muhatapları tarafından bilinmektedir. Onlar manasını bilmedikleri lafızları da Hz. Peygambere sormaktan çekinmemişlerdir.

Ayetin iniş kıssası, nüzul sebebi, durumu, ayetle kastedilen toplumu beyan etmek tanımlamasında ise Kur'an'daki her ayetin nüzul sebebi, iniş kıssası bulunmayabilir. Ayrıca ayetten anlaşılması gereken getirilen vahiy olmalıdır. Mesela ilk vahiy olan Alak Suresinin ilk beş ayeti Müddessir Suresinin ilk beş ayeti birlikte indiğinden her bir ayete iniş kıssası, nüzul sebebi, durumunu belirten hadiseler bulmak neredeyse muhaldir. Vahiy getirildiği zaman bir ayetle sınırlı olmayıp ayet grupları şeklinde nazil olmaktadır. Tanımda geçen ayet lafzının ayetler grubu veya vahiy olarak anlaşılması gerekmektedir.

1.1.6. Değerlendirme

Bu kısımda ilk tefsirlere verilen isimleri ve anlamlarını inceledik. İncelediğimiz isimlerin ilki mecaz *yol*, *geçit* anlamında kullanılmıştır. Herhangi bir hedefe ulaşmak için kullanılan bütün araç gereçler de mecaz kavramının anlam alanı içine girmektedir. Tefsir ilminde Allah'ın kelimesindeki mesajlarını anlamak için kullanılan mecaz kavramı *yol*, yöntem olarak, tevil ve tefsir kavramları yerine kullanılmıştır. Ebu Ubeyde'nin mecaz çeşitlerini otuz dokuza çıkarması da Kur'an'ın tefsiri anlamında kullanıldığını göstermektedir. Mecaz kavramının terim anlamını kazanması zamanla olmuştur ve henüz o dönemde tefsir kavramı da aynı şekilde bir ilim dalı haline gelmediğinden mecaz kavramı ilahi kelamın anlaşılması anlamında tefsir yerine kullanılmıştır.

Kur'an'ın nüzul döneminden uzaklaştıkça ve farklı kültürlerle karşılaşarak iletişime geçildikçe, dilin canlı bir varlık gibi kelimelerinin anlam değişikliğine uğraması sebebiyle lafızların anlamlarının bilinmemesi, unutulması durumunu ifade eden Garibu'l-Kur'an kavramı da tefsir anlamında kullanılmıştır. Kur'an apaçık bir Arapça ile nazil olmuştur. Ancak Kur'an'da anlamı uzun araştırma ve inceleme sonucunda çıkarılabilecek lafızlar nüzul dönemi

sonrasında gelen nesiller için geçerli bir durum olsa da nüzul dönemi için geçerli değildir. Çünkü Kur'an'da garip lafızlar olduğu ifadesi hatalı bir ifadedir. Herhangi bir lafzın gariplik durumu muhatap olana bağlıdır. Eğer muhatap kişi kendisine garip gelen sözcüğün anlamını bilmediği takdirde olur ve anlamını öğrendiği zaman da o kişiye göre lafız garip olmaktan çıkmış sayılır. Bu durumda apaçık bir Arapça (لِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ)¹²² ile Arabın dili (لسان العرب) ayrımını yapmak gerekmektedir. Kur'an apaçık bir Arapça ile nazil olmuştur herhangi bir Arabın diliyle değildir. Bundan dolayı Hz. Ömer bir Araptır ve onun dilinde Kur'an'daki bir kelime garip kelime olabilir, anlamını öğrendiği takdirde gariplik durumu ortadan kalkacaktır. Bu durumda Kur'an'ın dili olan apaçık bir Arapça Arabın dilini kapsar fakat Arabın dili Kur'an dili olan Arapçayı kapsayamaz.

Meâni kavramına gelince Kur'an lafzından neyin kastedildiği, ne demek istendiğini, lafzın manasının bütün sınırlarıyla hâkimiyet altına almak ve bu manayı izhar edip tefsir etmek anlamında kullanılmaktadır. Kur'an lafızları yazılı ya da sözlü bir şekilde muhataba ulaştırıldığında muhatabın zihninde ve zihnî faaliyetleri neticesinde lafzın manası oluşur, mananın hâsıl olduğuna dair muhataptan mananın değerlendirildiğine dair bir dönüt meydana gelirse lafzın anlaşıldığı hükmüne varılır. Vahiy Hz. Peygamber tarafından muhataba tebliğ edildiği andan itibaren mana hâsıl olmuş demektir. Bu nedenle de nüzul döneminde vahyin manası muhataba aktarılmış ve muhatap tarafından anlaşılacak kabul ve inkâr şeklindeki değerlendirmesinin geri bildirimiyle mana oluşumu tamamlanmış olmaktadır. Dolayısıyla sonraki muhataplar için nüzul dönemindeki vahyin manasına ulaşmak da vahyin tefsirini yapmak olarak değerlendirilebilir. Bu da vahyin nüzul döneminde ilk muhatapları tarafından anlaşılmış ve o insanlar sonraki muhataplar gibi tefsire ihtiyaç duymamışlardır. İlk muhatapların vahyin mesajını anladıklarına dair en güzel göstergesi; onların iman veya inkâr şeklinde değerlendirmelerini geri dönüt olarak bildirmeleridir. Bundan dolayı âlimler meâni kavramını da erken dönem için Kur'an'ın tefsiri anlamında kullanmışlardır.

Kur'an'ın tefsiri için kullanılan diğer bir kavram ise tevil lafzıdır. Tevil kavramının temel anlamı *asla rücu* etmektir. Kur'an'da kullanıldığı bağlamlara bakıldığında en az iki hadise olduğunu görmekteyiz. Birinci hadisede anlaşılamayan haller vardır. Bunların hakikatlerinin bilinebilmesi için ikinci bir hadiseye müracaat edilir. Genellikle rüyada görülen hadiselerle o hadiselerin gerçek hayattaki meydana gelen olaylarla asla rücu ettirilmesine tevil kavramıyla ifade edilmektedir. Rüyalarda görülen hadiseler genellikle anlaşılamaz durumlardır. Bu rüyaların yorumları yaşanan hayatta vuku bulmaktadır. Böylece muamma olan olaylar asla döndürülerek tevil edilmiş olmaktadır. Böyle bir durumda anlaşılamayan, mücmel olan hadise yerine

¹²² eş-Şu'arâ 26/195.

Kur'an metni koyulursa onun anlaşılmasını sağlamak için müfessirlerin yorumuna ihtiyaç duyulur. Oysa Kur'an onu hidayet kılavuzu olarak gönderen yaratıcının ifadesiyle ilahi kelimeler net bir şekilde, apaçık bir kitap olarak ifade edilmiştir. Kur'an apaçık bir kitap olarak kendisine rücu edilen olarak düşünüldüğü takdirde bu sefer müfessirlerin yorumları anlaşılabilir, müphem ifadeler yerine konulmuş olmaktadır. Doğrusu da tevilden müşkil olan olayların net bir şekilde anlaşılması için aslına, hakikatine döndürülmesi yani Kur'an'a müracaat edilmesi gerektiği anlaşılmalıdır.

Tefsir kavramı kök olarak fesera fiilinden türemiştir. Ayrıca köken olarak sefera ve ferase taklîp yoluyla gelmiş olabilir. Tefsir kavramına en şümullü şekilde terim anlamı olarak ifade edilen tanımda fıkıh ve fıkıh usulü ilimlerinin etkisi açıkça görülmektedir. Tefsir normatif bir bilim gibi gösterilerek hüküm çıkarmaktan bahsedilmektedir. Bundan dolayı müfessirlerin tefsir tanımlarına itibar edilmelidir.

Müfessirlerin tanımlarını iki guruba ayırabiliriz. Birinci grup tanımlar Kur'an lafızlarının anlamlarını açıklamaktır ki bu tanım nüzul dönemi sonrasında gelen Müslümanlara yöneliktir. Kur'an mesajının ilk muhatapları için anlama sorunları yoktur ve onlar Kur'an'ın nüzul dönemini yaşayarak tecrübe etmişlerdir. Bu guruba giren tanımlar tefsirin sema' yoluyla olacağını belirterek, Kur'an'ın sözlü tefsiri boyutunu ifade etmektedir. İkinci grup tanımlar ise nazil olan vahyin kıssasını, nüzul sebebini ve indiği toplumun durumunu tefsir olarak tanımlamaktadırlar. Bu tanım nüzul döneminde vahye geçen olaylar ve vahyin topluma yansımaları, toplum tarafından yaşanması biçiminde gerçekleşen olayların tefsir olduğunu ifade eden tanımlardır. Bu grup tanımlar fiilî tefsir boyutunu ifade etmektedir.

1.2. FİİLÎ (HÂL) TEFSİR

Kur'an'ın izahını ifade eden ilk tefsirlerin isimleri müfessirler tarafından kitaplarına verdikleri isimlerdir. Bu isimler daha sonra müstakil terimler haline gelmiştir. Yani müfessirlerin tefsirlerine isim olarak verdikleri bu lafızlar, Kur'an'ın tefsiri anlamında kullanılmıştır. Sonradan Kur'an'ın açıklaması için tefsir kavramı tağlib olarak kullanılmaya başlanmış ve halen de kullanılmaya devam etmektedir. Kur'an'ın açıklamasını ifade eden kavramlar hakkında kısaca bilgi verdikten sonra fiilî tefsir diğer bir ifade ile hâl tefsiri kavramları üzerinde durmak gerekmektedir. Bunun için temel İslam bilimlerinde fiil kavramının nasıl kullanıldığına, tefsir ilminde de hangi fiillerin Kur'an'ı açıklamak için kullanıldığına bakıp incelememiz fiilî tefsir alanını temellendirmek açısından önem taşımaktadır. Böylece fiilî tefsir bölümüne geçişte bize kolaylık sağlayacaktır. Temel İslam bilimlerinden kelimeler, fıkıh ve fıkıh usulü ve hadis ve hadis usulü ilimlerinde fiil kavramının kullanılışını inceleyebiliriz.

1.2.1. Kelam İlminde Fiil

Fiil kelimesi sülâsi olarak (فعل) kökünün mastarı formunda bir isimdir. Sözlükte fiil formu “*yapmak, işlemek, harekete geçmek, davranmak, çalışmak*” gibi temel anlamlarına gelmektedir. Fiil kavramı yan anlam olarak ise “*teşvik etmek, tesir etmek, etkilemek*” anlamlarını yüklenmiştir. İsim olarak fiil “*iş, eylem, hareket, davranış, etki, tesir, teşvik*” anlamlarına gelmektedir.¹²³ Terim manasının verilmesinde daha çok yan anlamından hareket edilmiştir. Fiil sözcüğüne “*bir müessirden meydana gelen etki*” olarak ıstılah manası verilmiştir.¹²⁴ Nahivcilerle göre fiil, kendinde manayı gösteren ve zaman kavramını da içeren, zamanla birlikte faili de gösteren kelime olarak tanımlanmıştır.¹²⁵ Kelam ilmi açısından kulların fiillerinin “*imkân sahasından varlık alanına çıkarılması, var kılınması*” şeklinde de tanımı yapılmıştır.¹²⁶ Fiil ile sun’ ve amel kavramlarının aynı şekilde eşanlamlı kelimeler olduğu bildirilmiştir.¹²⁷

Fiil kavramı Allah’a, meleklerle, cinlere ve insanlara nispet edilirken amel kavramı ise mahlûkata nispet edilmiştir. Allah Teâlâ Kur’an’da kullarına hitap ettiği için mahlûkatın fiilleri anlatılmamıştır. Fiil kavramı diğer müştaklarıyla birlikte Kur’an’da 108 kere geçmektedir. Mahlûkların eylemiyle ilgili Kıyamet Suresinde “*تَنْظُنْ أَنْ يَفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةً* / *bel kemiklerini kıran bir felaket*”ten bahsedilmektedir.¹²⁸ Bu ayette felaketin kemikleri kırma fiilinden haber verilerek fiil kavramının yaratıklara da nispet edildiği görülmektedir. Fiil kavramının geçtiği ayetlerde genel olarak Allah’ın istediğini yaptığını ve bu yaptıklarından sorumlu olmadığı ifade edilmiştir. İnsanlara gelince yapmaları gerekenler bildirildiği gibi yapmamaları istenen eylemler de bildirilmiştir. Hz. Muhammed’e indirilende şüphesi bulunanların Kur’an’ın bir suresinin benzerini getirme konusundaki teklifini yapamadıkları ve yapamayacakları ifade edilmiştir.¹²⁹

Kelam ilminde kulların fiilleri konusu kader inancı bağlamında incelenmektedir. Fiil konusunun tartışılmasında itikadî mezheplerin genel görüşlerine göre “ef’âlu’l-ibâd” başlığı altında değerlendirildiği görülmektedir. Cebriyye mezhebine göre fiil kuldan tamamen nefyedilmiştir. Katıksız cebriye grubunun görüşü de insanın hiçbir fiilî ve fiil kudretinin olmaması yönündedir. Yani fiiller kula nispet edilmez, fiilleri yaratan Allah’a nispet edilir. Allah kulun fiillerinin yaratıcısı olması hasebiyle kulun fiilleri yapma konusunda hiçbir irade ve güce sahip

¹²³ Cubrân Mes’ûd, *er-Râid*, (Beyrut: Dâru’l-İlmi lil-Melâyîn, 1992), “feale”, 605; İbrahim Merkûd, *Mu’cemu’l-vecîz*, (Kahire: Dâru’t-Tahrîr lit-Tab’ ven-Neşr, 1980), “feale”, 476; Ebû Luis Ma’lûf el-Yesûî, *el-Muncidu fil-lugati ve’l-edebi ve’l-ulûm*, (Beyrut: Matbaatu Kâsûlikiyye, 1956), “feale”, 588; Haim Shachter, *The New Universal Hebrew-English Dictionary*, (Tel-aviv: Yavneh Publishing House, 1962) “paal”, 2/210.

¹²⁴ Cürcânî, “el-fiil”, 141; Râgıb el-İsfahânî, “el-fiil”, 382.

¹²⁵ Cürcânî, “el-fiil”, 141.

¹²⁶ Tahânevî, “el-fiil” 1280.

¹²⁷ Râgıb el-İsfahânî, “el-fiil”, 382.

¹²⁸ el-Kıyâme 75/25.

¹²⁹ el-Bakara 2/23, 24.

değildir ve icbar altındadır. Fiil insan üzerinde gerçekleştiği için fiile vasıta olmuştur ve bu sebepten dolayı da görünürde fiil sahibi olmuş bulunmaktadır. Kul üzerinde gerçekleşen fiillerin asıl nispet edileninin gerçekte Allah olduğu görüşündedirler. Cebriyye mezhebine göre fiillerin görünürde sahibi insan iken gerçekte ise bu fiillerin sahibi Allah'tır.¹³⁰

Kulların fiillerini Allah'a nispet eden Cebriyye mezhebine karşı, kulun sorumluluğu bağlamında değerlendirerek, insanın bizzat kendi irade ve kudretiyle insana nispet eden Mutezile mezhebi görülmektedir. Mutezile mezhebi *ehl-i adl ve tevhid* olarak isimlendirilmektedir. Mutezile fırkasına göre kul kudret sahibidir ve kendi hayır ve şer fiillerinin yaratıcısıdır. İnsanın sorumluluğu açısından konuya bakmaktadırlar ve fiillerin yaratılması bakımından da insanın fiillerinin yaratıcısı kendisi olması gerektiğini dillendirmektedirler. Bu sebepten işledikleri fiiller sonucunda ahirette ödül ve cezaya müstahak olacaktır. Allah Teâlâ ise salah ve hayır fiillerinin sahibidir. Ona şer ve zulüm izafe edilemez. Allah Teâlâ fiillerin yaratıcısı olmasını ise *yaratıcıların en güzeli* olarak değerlendirip kulların da fiillerini yaratma imkânına sahip olduğunu savunmaktadırlar. Ayrıca mutezile mezhebine göre insan fiillerini yapma konusunda tam bir özgürlüğe de sahiptir.¹³¹

Cebriye ve mutezile fırkalarının görüşleri arasında bir görüşte olan fırka ise *ehl-i sünnet* olarak isimlendirilen Eş'arî ve Mâturîdî ekollerinin bulunduğu mezheptir. Eş'ari ekolüne göre kulun fiillerinin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. Fiilin varlık sahasına çıkması anında kulda Allah tarafından yaratılan irade ve kudretin kul tarafından kullanılarak fiilin meydana gelmesine vasıta olmuş olur ve kul bu fiilin müktesebi sayılır. Böylece Eş'arî fırkasına göre kulların fiillerinin yaratıcısı bizzat Allah'tır ve fiilin yapılması esnasında kulda irade ve kudreti de Allah yaratmıştır. Sonunda fiil kul tarafından kesp edilmiş ve kul fiillerin kâsibi olmuş demektir. İnsan fiillerin fâili değil, kâsibidir. Eğer kul fiillerin fâilidir denildiği takdirde fiillerin yaratıcısıdır anlamına gelecektir. Eş'arîler kulun fiilleri konusunda yeni bir şeyi, kesbi tespit etmişlerdir. Cebriye mezhebinin kulların fiilleri cebri olduğu görüşüne karşı kesp nazariyesiyle bir çıkış yolu bulunmaya çalışılmıştır. Her ne kadar bu kesp nazariyesini ortaya koysalar da Eş'ariye cebriye görüşüne yakın durmaktadır.

Mâturîdî ekolüne göre ise kula fiillerinde biraz daha özgürlük tanındığı görülmektedir. Mâturîdîler de Eş'arîler gibi Mutezile ve Cebriyye fırkaları arasında ve bu iki zıt kutbu uzlaştırmaya çalışan bir çabanın sonucu olarak doğmuştur denilebilir. İnsana ait fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Fiillerin imkân sahasından varlık sahasına çıkması esnasında müessir olan irade ve

¹³⁰ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Muharrem Tan, (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 78.

¹³¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 47; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/61.

kudretin aslı da Allah’a aittir. İman-küfür, itaat-isyan, hayır-şer gibi özellikleri insanın kudretiyle meydana gelir. Allah ve insanın fiil sahaları farklı olsa da gerçek fâil Allah’tır. Mâturîdî ekolüne göre fiil yaratma bakımından Allah’a, o fiilin müktesibi bakımından insana aittir. Yani fiili kesp eden, yapan insandır. İnsanın fiillerinin sorumluluğu açısından irade ve kudret önemli kavramlardır. Eş’ariyye ekolüne göre kulun irade ve kudreti de yaratılmış olması hasebiyle Cebriye’ye yakın durumdayken, Mâturîdî ekolüne göre ise cüz’î iradesiyle insan fiillerini yapmakta olduğundan özgür bir alan oluşturulmuştur. Kulun cüz’î iradesine uygun fiiller Allah tarafından yaratılmakta ve kul fiilleri yapmaktadır ve sorumluluğunu da üstlenmektedir.¹³²

1.2.2. Fıkıh Usulü ve Fıkıhta Fiil

Fiil konusu aynı zamanda fıkıh biliminin de konusudur. Bilindiği gibi fıkıh insanların fiil ve eylemlerinin sonuçlarıyla ve bu sonuçların hükümleriyle ilgilenen bir bilim dalı olarak diğer şer’î bilimlerden ayrılmaktadır. Fıkıh insanların gerek yaratıcısıyla olan gerekse de birbirleriyle ilişkilerini şer’î hukuk kaidelerine göre değerlendirip hükümlerini bildirmeyi kendisine konu edinen bir bilim dalıdır. Usulcülere göre hüküm, talep veya vaz bakımından mükelleflerin fiilleriyle ilgili olan Allah’ın hitabı olarak tanımlanmıştır. Fukahaya göre ise hüküm bu hitabın etkisiyle meydana gelen sıfat şeklinde tanımlanmıştır.¹³³ Fıkıh ilk zamanlar itikat, ahlak ve amel konularında mükelleflerin fiillerini değerlendirirken sonradan itikat ve ahlak bu bilim dalından ayrılarak müstakil bir dinî ilim haline gelmesiyle ibadet ve muamelat meselelerini inceleyen bilim olarak konu alanı daralmasına uğramıştır.¹³⁴ Fıkıh ve fıkıh usulü disiplinleri insan fiillerini *husn* ve *kubh* konusunda incelemektedir. Bu mevzu işlenirken daha çok yasak olan *kubh* fiillerden ve bunların müessir sebebine göre de şer’î ve hissî olarak iki kısımdan bahsedilmektedir. *Husn* ve *kubh* aynı zamanda fıkıhtan ayrılan kelam ilminin de konusudur. *Husn* veya *kubh* olan fiillerin aklen bilinip bilinemeyeceği ya da Allah’ın emrettiği fiillerin *husn* ve nehyettiği fiillerin *kubh* olduğu meselelerinin incelenmesi hususunda fiiller konusuna değinilmektedir.

Hanefi fıkıh usulcülere fiilleri hissî ve şer’î olarak ikiye ayırmaktadırlar. Bir fiilin imkân sahasından varlık sahasında vücut bulması, sadece duygusal olarak gerçekleşip bunun dışında şer’î kural ve şartlara bağımlı kalmaz ise bu tür fiillere hissî fiiller denilmektedir. Fiillerin varlık sahasına gelmesinde hissî varlığının yanında şeriatın vazettiği kural ve şartlar etkili ise bu tür

¹³² Yazıcıoğlu, “Fiil”, 62; Bayram Çınar, “İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi”, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/21 (Ağustos 2020), 38, 39.

¹³³ Muhammed el-Hudârî Bek, *Usûlu’l-fıkıh*, (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsî’l-Arabî, 1969), 20; Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, 71.

¹³⁴ A. Cüneyd Köksal, “Fıkıh Düşüncesinde Fiil Kavramı ve Hissî- Şer’î Fiil Ayrımı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* .../21 (Ocak 2010), 3.

fiillere de şer'î fiiller olarak tanımlanmaktadır.¹³⁵ Ayrıca yasaklanan kubh fiiller özüne ait bir sıfat sebebiyle ve bu niteliğin aklen bilinebilir olması hissî kubh fiiller kategorisine dâhil olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan yasaklanan kubh fiillerin niteliklerini akıl değil de şeriat belirliyorsa o takdirde şer'î fiiller grubuna ait olmaktadır.¹³⁶

Fıkıh usulü ilminde fiillerden bahsedilen konulardan birisi de şer'î deliller mevzusunda işlenen Hz. Peygamberin fiilleridir. Fıkıh açısından kitaptan sonra teşri kaynağı olarak Hz. Peygamberin fiilleri büyük bir önem arz etmektedir. Hz. Peygamberin fiilleri aynı zamanda onun sünneti ile aynı anlama gelmektedir. Onun fiilleri hüküm arz etmesi ve ona tabi olmayı emreden ayetler ışığında birkaç gruba ayırarak incelenmiştir. Fıkıh usulcülerinin Hz. Peygamberin fiillerinin sıfatlarına göre taksimini vacip, müstehab, mubah ve zelle şeklinde yapmışlardır.¹³⁷ Daha sonra bazı âlimler zelle yerine farzı eklemiştir. Bazı fıkıh usulcülerinin Hz. Peygamberin fiillerini ümmete bağlayıcılığı açısından değerlendirmişlerdir. Zellede kast olmadığından her ne kadar sahibi Hz. Peygamber olsa da onun fiilleri arasında saymamışlardır.¹³⁸ Fıkıh ilmi açısından Hz. Peygamberin yaptığı zelle fiillerinin bağlayıcı olmaması anlaşılabilir durumdadır. Tefsir ilmi açısından bakıldığı takdirde Hz. Peygamber ve sahabilerin yaptığı zelleler vahiy tarafından düzeltilmiştir. O fiiller Kur'an'ın tefsiri niteliğindedir.

Yine fıkıh açısından Hz. Peygamberin fiillerinin başka bir tasnifi ise üçe ayrılmıştır. Bunlar;

- a) Yeme, içme, uyuma gibi yaratılışı, fıtratı gereği yaptığı cibillî fiilleri,
- b) namaz kılması, oruç tutması, sadaka vermesi gibi Allah'a yaklaşmak için yaptığı kurb fiilleri,
- c) alım satım, evlilik, ürün ortaklığı gibi diğer insanlarla yaptığı muamelat fiilleridir.

Cibillî fiilleri hem kendisi hem de ümmet için mubahlığı hakkında ittifak vardır. Diğer taraftan Hz. Peygamberin sadece kendisine özel olduğuna dair bir delil var ise o fiil ümmet için bağlayıcı değildir. Hz. Peygamberin dörtten çok evliliği, mehirsiz nikâhın kendisine caiz olması, iftar yapmadan oruçları birleştirmesi gibi fiilleri delil ile ona özeldir.¹³⁹

Başka bir sınıflamaya göre Hz. Peygamberin fiilleri üç kısma ayrılır:

¹³⁵ A. Cüneyd Köksal, "Fıkıh Düşüncesinde Fiil Kavramı ve Hissî- Şer'î Fiil Ayrımı", 5.

¹³⁶ Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsmâ ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 52-54; Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî, *Kitâbu'l-mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullâh, (Dimeşk: el-Ma'hedu'l-İlmî el-Feransî, 1964), 1/365.

¹³⁷ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 247.

¹³⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefa el-Efgânî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 2/86.

¹³⁹ Hudarî Bek, *Usûlu'l-fikh*, 236.

a) Şer'î kaideleri beyan etmek için yaptığı fiiller vardır. Bu tür fiiller mubah ve meşru olduğu için uymak gerekir. Hz. Peygamberin bu fiilleri, ya mücmel ifadeleri beyan etmek içindir, ya da bir işin mubah oluşunu göstermek içindir. Bu fiiller sadece kendine özel fiiller olmayıp umumîdir. Namaz hakkında “*benim namaz kılışımı gördüğünüz şekilde namazınızı kılın*”¹⁴⁰ ve hac ibadeti hakkında “Haccın yapılışına ilişkin uygulama, fiil ve davranışları (menâsik) benden alınız.”¹⁴¹ sözleri şeriatı açıklamak için yaptığı fiilleri işaret eder.

b) Hz. Peygambere özel olduğuna dair delil bulunan fiilleridir. Dörtten fazla kadınla evli bulunması bu kısma örnek verilebilir.

c) Hz. Peygamberin yaratılış icabı ve içinde yaşadığı toplumun örf adetlerine göre yapmış olduğu fiillerdir. Hz. Peygamberin yiyip içmesi, giyinip kuşanması ve buna benzer davranış tarzları bu gruba misal verilebilir. Bazı bilginlere göre toplumun geleneğine uyarak yaptığı davranışların ümmete bağlayıcılığının olmadığını ifade etmektedirler.¹⁴² Fıkıh veya fıkıh usulü bilimi açısından bakıldığında Hz. Peygamberin içinde bulunduğu toplumun örf ve adetlerine uyarak yaptığı davranışlara uyulması gerekemeyebilir. Ancak tefsir ilmine göre toplumun gelenekleri son ilahi çağrının anlaşılmasında önemli rolü olduğu aşikârdır. Toplumda cari olan örf adetlere Kur'an'ın düzenlemeleri olmuştur. Mesela evlat edinme, başkasının çocuğunu kendi öz çocuğu gibi muamele etmelerine Kur'an çocuğun anasının onu doğurandan olduğunu bildirerek bir düzenleme getirmiştir. Yine Zihar adetlerine de keffaret şartı getirerek boşanma eylemine bir kural koymuştur.

Fıkıh usulünde fiiller ile ilgili konulardan bir diğeri ef'âlu'l-mükellefin bahsidir. Mükellefin fiilleri Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirmesi gereken akıllı, ergen Müslümanın konuşmaları, iş ve davranışlarıyla ilgili hükümleri ifade etmektedir. Bu eylemler *mahkûm-i fih* veya *mahkûm-i aleyh* kavramlarıyla ifade edilen mükelleflerin teklifi hükümle ilgili olan emir, nehiy ve ibâhat konularını içeren fiilleridir. Usulcülerin çoğunluğu şârînin hitabına göre mükellefin fiillerini vacip, mendub, mubah, mekruh ve haram şeklinde kısımlara ayırmaktadırlar. Hanefiler ise mükellefin fiillerine nispetle farzı ve mekruhu da ikiye ayırıp (tenzihen - tahrimen) yedi grupta incelemektedirler.¹⁴³

Nüzul dönemi olarak adlandırılan vahyin nazil olduğu 610-632 yılları arasında yaşanan olaylar vahye yansıdığı gibi vahiy de fert ve toplum hayatında önemli değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Bu dönemde Allah fert ve toplum ile faal olarak iletişim içinde olduğu için teklifler

¹⁴⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Ahmed Zehve, Ahmed İnâye, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2011), 136 (no. 631).

¹⁴¹ Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, (Riyad: Dâru Taybe, 2006), 589 (no. 1297).

¹⁴² Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, 107.

¹⁴³ Salim Ögüt, “ef'âl-i Mükellefin” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/452.

de hali hazırdaki gerçek hayatta uygulanabilirliğe göre getirilmiştir. Sunulan tekliflerin fert ve toplum hayatında uygulanmış olması sorumlulukların insanın yapabilme gücü içinde olmasını gerektirmiştir.

Teklif ile alakalı olan kulların fiilleri Allah'ın hakları ve kul hakkı bakımından dört grupta incelenmektedir. Birinci grup sadece Allah hakkıyla ilgili olan fiillerdir. İkinci grupta sırf kul hakkıyla ilgili olan fiiller vardır. Üçüncü grupta Allah hakkının daha galip geldiği fiillerden oluşur. Dördüncü grup fiilleri ise kul hakkının daha üstün geldiği fiillerden müteşekkildir.¹⁴⁴

Fıkıh ve fıkıh usulü ilminde fiiller sonuçları itibariyle hüküm verme ve hüküm çıkarma şeklinde değerlendirmeye alınmıştır. Tefsir normatif bir ilim dalı olmadığı ve açıklayıcı niteliğinden dolayı bizzat fiillerin kendisini konu olarak incelemektedir.

Fıkıh ilminde Hz. Peygamberin fiilleri bağlayıcılık bakımından ele alınmasına karşın hadis ilminde de onun sünneti içinde değerlendirilmektedir. Sünnet fiil olarak “*bilemek, cilalamak, parlatmak, gözyaşı akıtmak, su dökmek, hayvan otlatmak, söze güzellik katmak, izah ve beyan etmek, yolda yürümek, sülûk etmek, kanun koymak*” gibi anlamlara gelmektedir. İsim olarak ise “*yol, yaşam tarzı, sîret, tarikat, tabiat, cibilliyet, şeriat*” gibi anlamları yüklenmektedir.¹⁴⁵ Sözlük bakımından sünnet anlam zenginliğine sahip olduğu görülmektedir. Hadis ilminde sünnetin ıstılah manası Hz. Peygambere nispet edilen söz, fiil, takrir ve sıfat olarak tanımlanmıştır.¹⁴⁶ Sünnet kavramının anlamlarına göre daha çok fiille/davranışlarla alakalıdır. Hadis usulünde Hz. Peygamberin fiilleri daha çok rivayetin sıhhati bakımından araştırılmaktadır. Kelam ilminde Allah ve insanın fiilleri kader inancı bahsinde itikadî mezheplere göre incelenmiştir. Fıkıh ilminde de kulun fiilleri ve Hz. Peygamberin fiillerinin şer'î bakımından delil değeri bakımından ele alınmıştır. Fıkıhta fiiller sonuçları itibariyle tetkike tabi tutulmuştur. Hadis ilminde ise sünnetin cüzlerinden fiilî sünnet konusunda işlenmektedir. Fiilî sünnet de sadece Hz. Peygamberin fiillerini kapsamakta ve bu fiillerin sıhhati cerh ve ta'dîl yöntemiyle tespit edilmeye çalışılmaktadır. Genel kabule göre yaşayan sünnet yani fiilî sünnet sıhhat açısından kavli ve takrirî sünnete nazaran daha sahih olduğu ifade edilmektedir. Son zamanlarda metin tenkidinde de fiilî sünnete müracaat etmenin öneminden bahsedilmektedir.

¹⁴⁴ Serahsî, *Usûl*, 2/289.

¹⁴⁵ Cevherî, “snn”, 5/2138; İbn Manzûr, “snn”, 3/2121.

¹⁴⁶ Subhî Salih, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhu*, (Dimeşk: Matbaatu Camiati Dimeşk, 1963), 3; Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, (Riyad: Şirketu't-Tabâti'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 1984), 9,11; Muhammed Süleyman Aşkar, *Ef'âlu'r-rasûl ve delâletuhâ ala'l-ahkâmî's-şer'iyye*, (Kuveyt: Mektebetu'l-Menâri'l-İslâmiyye, ts.), 4,5.

1.2.3. Hadis Usulü ve Hadis İlminde Fiil

Hız. Peygamberin fiilleri fıkh usulündeki hadis usulünde de aynı kısımlara ayrıldığı söy-
lenebilir. Genel olarak Hız. Peygamberin fiilleri bir beşer olarak yaptığı ve risalet ile görevlen-
dirilince bu görevinin gereği yaptığı fiiller biçiminde iki kısma ayrılabilir. Onun bir beşer ol-
duğu hem Kur'an hem de kendisi tarafından defaten vurgulanmaktadır. Risalet görevinden
sonra da sade ve mütevazı beşeri özelliklerini öncelikle devam ettirmiştir. Cahiliye Araplarının
dile getirdikleri bir peygamberde bulunması gereken özellikler, ondan beşer üstü, mucize kabi-
linden isteklerde bulunmalarından anlaşılmaktadır. Onlar Hız. Peygamberden önceki peygam-
berlerden istenen mucizeleri istemişlerdir. Hız. Musa gibi yerden pınar fıskırmasını, arasında
şırıl şırıl nehir akan kendine ait üzüm ve hurma bahçesinin olmasını ya da tehdit edildikleri
göğü parça parça edip üzerlerine düşürmesini, Allah'ı ve meleklerini onlarla yüz yüze getirip
karşlarına çıkarmasını, altından saray gibi bir evinin olmasını, göğü yükselip oradan okuyabi-
lecekleri bir kitap getirmesini istemişlerdir.¹⁴⁷ Bu istekler karşısında Hız. Peygamber kendisinin
sadece bir beşer olduğunu bunları yapabilecek olanın her şeye gücü yeten ancak Allah olduğunu
ifade etmiştir. Bu defa da Allah'ın elçi olarak bir beşeri seçmesini bahane ederek imana gelme-
mişlerdir. Elçinin sade bir beşerden seçilmesini anlayamamışlardır. Yeryüzüne yerleştirilen me-
lekler olsaydı melekler içinden bir elçi seçilirdi ve insan olduğu için elçi de insanlar arasından
seçilmiştir.¹⁴⁸ Cahiliye Araplarının bu istekleri önceki peygamber ve kıssalarından haberdar
olduklarını göstermektedir. Yine onlar Hız. Peygamberin diğer insanlar gibi yiyip içmesini, çar-
şılarda gezip dolaşmasını bir elçiye yakışan fiiller olarak görmeyip, bir kral gibi yanında me-
leklerden bir koruma ordusuyla dolaşmasını daha uygun görmektedirler.¹⁴⁹ Müşriklerin istek-
lerine bakınca hemen hemen bütün isteklerinin Hız. Peygamber için olduğu; kendileri için sa-
dece tek bir istekte bulundukları, onun da ینو عا /su kaynağı olduğu görülmektedir.¹⁵⁰

Bir insanın yaptığı eylemler ne ise Hız. Peygamberden de o fiiller beklenmelidir. Çünkü
o bir beşerden başka bir şey değildir. O bir insan olarak kurutulmuş et yiyen bir kadının oğlu
olan, yere oturan, yerde yemek yiyen, kaba yün elbise giyen, merkebe binen, koyun sağan, bir
kölenin davetine icabet eden bir beşerdir.¹⁵¹ Peygamberin beşeri özellikleri onun ne kadar sade
ve mütevazı bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Ayrıca onun fiziki olarak görünüş özellikleri

¹⁴⁷ el-Furkân 25/7-10

¹⁴⁸ el-İsrâ 17/90-95.

¹⁴⁹ el-Furkân 25/7.

¹⁵⁰ el-İsrâ 17/90.

¹⁵¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahmân el-A'zamî, (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1983.), "Câmi", 10/418 (No. 19555); Nûreddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mec'mau'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), "Alâmâtü'n-nubuvve", 8/420 (No. 14219, 14220, 14222).

bir peygamber olduğunu dışarıdan bakıldığında gösterecek herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Daha önce onu görmeyen bir kimsenin onu tanıyamaması gayet tabii bir durumdur. Adının Dımâm b. Sa'lebe olduğunu söyleyen bir adam Medine'ye gelip mescitte oturmakta olan Hz. Peygamberi tanıyamamış ve "Hanginiz Muhammed?" diye sormak zorunda kalmıştır.¹⁵² Ölen oğlunun mezarı başında ağlayıp feryat eden ve başına gelen bu musibet sebebiyle Hz. Peygamberin hoşlanmadığı sözler söyleyen kadın kendisine sabrı tavsiye eden Allah elçisini tanıyamamıştır. Hz. Peygambere "Başıma gelen musibet senin başına gelmedi" diye cevap bile vermiştir. Onun Hz. Peygamber olduğu kadına haber verilince, pişman olmuş ve doğrudan yanına giderek tanıyamadığını ifade etmiştir.¹⁵³

Hadis ilmine göre Hz. Peygamberin ailesindeki eylemleri de beşerî fiilleri içinde değerlendirilmektedir. Onun ailesi için *Ehl-i Beyt* tabiri kullanılmaktadır. Ehl-i beyt Hz. Peygamberin ev halkı, aile fertleri, eşleri, çocukları, torunları, yakın akrabaları ve soyunu kapsamaktadır.¹⁵⁴ Hz. Peygamberin eşi Hz. Aişe onu aile reisi ve eş olarak beşerî fiillerinin neler olduğunu haber vermektedir. Hz. Peygamberin evde ne işler yaptığını soran bir adama Hz. Aişe herhangi bir beşer ne işler yapıyorsa onun da aynı işleri yaptığını, ayakkabısını tamir ettiğini, elbisesini diktğini, ev işlerinde eşlerine yardım ettiğini bildirmektedir.¹⁵⁵ Hz. Peygamberin içinde doğup büyüdüğü toplumda kadın ve kız çocukları hor ve hakir görülmekte iken, o ise bir eş olarak günlerini ve sevgisini eşleri arasında adil dağıtmaya çalışmakta ve adaletli davranmadığı durumlar için Allah'tan af dilemektedir.¹⁵⁶ O sevgisini sadece sözle değil, hanımlarının ağzına lokma koyarak davranışlarıyla da göstermiştir. Bir hadisinde "... Allah rızasını kazanmak için harcadığın her nafakanın mutlaka bir mükâfatı vardır, velev ki bu nafaka eşinin ağzına koyduğün bir lokma bile olsa" buyurmaktadır.¹⁵⁷ Hz. Peygamber eşleri arasında adaletli olmaya çalışsa da Hz. Aişe'yi çok sevdiği, adaletli davranmadığı konusunda diğer eşleri tarafından yapılan şikâyetlere maruz kalmıştır. Hz. Peygamberden adalet istediklerini haber vermesi için Hz. Fatıma'yı ona göndermişlerdir.¹⁵⁸ Eşleri birbirlerini kıskanmışlar ve kıskançlık olayları arasında kalan Hz. Peygambere dargınlık göstermiş, karşılık vermiş, seslerini yükseltmişlerdir. Hz. Ebû Bekir Rasulullah'ın evine geldiğinde Hz. Aişe'nin Hz. Peygambere sesini yükselttiğini

¹⁵² Buhârî, "İlim", 6/6 (No. 63).

¹⁵³ Abdurrazzâk, 6668 (3/551).

¹⁵⁴ Mustafa Öz, "Ehl-i Beyt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/498.

¹⁵⁵ Abdurrazzâk, 20492 (11/260); Buhârî, "Ezan", 194/44 (No. 676).

¹⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd b. Menî' el-Kâtib, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001), 10/161; Ebû Dâvûd Suleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünenu ebî dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnût, (Beyrut: Dâru Risâleti'l-İlmiyye, 2009), "Nikâh", 38 (No. 2134)

¹⁵⁷ Buhârî, "Cenâiz", 36 (No. 1295).

¹⁵⁸ Abdurrazzâk, 20925 (11/431).

işitince kızına kızmıştır. Hz. Peygamber aralarına perde olarak gerilmiş ve Hz. Aişe'yi kurtarmıştır.¹⁵⁹ Hz. Peygamber ise eşlerinin gönüllerini almaya çalışmış ve hatta sırf eşinin gönlünü almak, eşini mutlu etmek amacıyla yediği bir yiyecek için ondan hoşlanmadığını söyleyebilmiştir. Bu yüzden Hz. Peygamberin ümmete şahit olma konumundan dolayı o yiyeceği helal olmasına rağmen haram sayması aynı zamanda ümmete bağlayıcılığı olmaması için Allah tarafından uyarılmıştır.¹⁶⁰ Hz. Peygamberden dünyalık mal istemeleri üzerine eşlerine gücenip onları terk etmesi sonucunda dünya ve süsünü veya Allah'ı, rasulünü ve ahireti tercih etme zoruunda bırakılmışlardır.¹⁶¹ Hz. Peygamberin beşerî fiillerinin en önemli şekilde tebarüz ettiği ortam aile içinde sergilediği davranışlarıdır. Bu fiiller onun ne kadar mütevazı, sade bir eş olduğunu göstermektedir.

Beşerî vasfı bir baba olarak da tezahür etmektedir. Hz. Peygamber çocukları ve torunları olduğunda her insan gibi sevinmiş ve bu mutluluğunu başta rabbiyle ve ashabıyla paylaşmıştır. O çocuklarına ve torunlarına güzel isimler vermiş, sağ kulağına ezan sol kulağına kamet okumuş ve akika kurbanı kesmiştir.¹⁶² Bir beşer olarak yeri geldiğinde gözyaşı dökmüş, üzülmüştür. Cahiliye döneminde bağıra çağıra ağıt eşliğinde feryat ederek ağlamayı yasakladığı halde kendisi çok sevdiği oğlu İbrahim'in ölümünde gözyaşlarına hâkim olamamıştır. Bunu gören sahabiler taaccüp etmişler ve *“Ya Rasulullah ağlıyor musun, ağlamayı yasaklamadın mı?”* diye sormuşlardır. Hz. Peygamber *“Ben ölüye feryadı figan ederek yapılan yası yasakladım. Bu ağlayışım rahmettendir ve merhamet etmeyene merhamet edilmez. Ey İbrahim ölüm haktan bir emir ve vaat, mutlaka girilecek bir yol ve sonradan gelenler öncekilere katılacak olmasa sana bundan daha çok üzülürdük. Tabii ki sana üzülüyoruz. Göz ağlar, kalp hüznülenir ama rabbimizi kızdıracak bir sözü asla demeyiz.”* sözleriyle karşılık vermiştir.¹⁶³ O şefkatli bir baba olarak bu konuda yaptığı fiilleriyle de insanlara örnek olmuştur.

Hz. Peygamberin bir beşer olarak bazı olaylar veya durumlar karşısında hiddetlenip kızdığı da olmaktadır. Onun kızdığını sahabiler yüzüne bakınca anlıyorlardı.¹⁶⁴ Kızdığı zaman beddua etmesi ve hatta kötü söz de söylemesi bir beşer olarak imkân dâhilindedir. O kendisinin bir insan olduğunu, her insan gibi kızdığını belirtmiş ve bu kızgınlık halinde müminlere karşı olumsuz söz ve fiillerinin, kıyamet gününde onlar için Allah'a yaklaştırma vesilesi, rahmet, keffaret ve ecir kılması için dua etmiştir.¹⁶⁵ Onun kızgınlıkla yaptığı fiilleri istisnai durumlarda

¹⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 91 (No. 4999)

¹⁶⁰ et-Tahrîm 66/1-3; İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/163.

¹⁶¹ el-Ahzâb 33/28-34; İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/171-173.

¹⁶² Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996) “Edâhî”, 16 (No. 1513, 1514); Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî, *es-Sîratu'n-nebeviyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 274.

¹⁶³ İbn İshak, *es-Sîratu'n-nebeviyye*, 1/289; Buhârî, “Cenâiz”, 43 (No. 1303); İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/114, 115.

¹⁶⁴ Buhârî, “Deavât”, 19 (No. 6336); “Enbiyâ”, 28 (No. 3405).

¹⁶⁵ Buhârî, “Deavât”, 34 (No. 6361).

ve Allah ile kulların hukukunu ihlal eden adaletsiz uygulamalar karşısında nadiren yaptığı davranışlardandır. Mahzum oğulları kabilesinden Fatıma adında bir kadın hırsızlık yapmıştır. Ancak yakınları onun cezalandırılmasını istememektedirler. Bu isteklerini iletmek üzere Hz. Peygamberin çok sevdiği Usame b. Zeyd'i aracı olarak Allah elçine göndermişlerdir. Usame taleplerini Hz. Peygambere söyleyince Rasulullah kızarak şu sözleri söyledi. *"Allah'ın kesin bir hükmünün bulunduğu bir hususta şefa'at mi dileniyorsun?"* dedi ve sözüne devam ederek *"Sizden öncekilerin helak olmasının sebebi, onların kendi içlerinden şerefli ve güçlü biri suç işlediği zaman ona ceza vermezler, aralarından zayıf ve güçsüz biri suç işlediğinde ise derhal ona ceza verirlerdi. Allah'a yemin ederim ki Muhammed kızı Fatıma hırsızlık yapsaydı mutlaka elini keserdim."*¹⁶⁶ Hz. Peygamber sert mizaçlı, kaba ve katı kalpli bir beşer değildir. Allah elçisinin katı kalpli olmadığını Kur'an'da bildirilmektedir: *"Allah'tan gelen bir rahmet sayesinde onlara yumuşak davrandın. Eğer katı kalpli ve sert davranmış olsaydın onlar etrafından dağılıp giderlerdi. O halde onları affet, bağışlanmaları için dua et. Kendilerini ilgilendiren her konuda onlar ile istişarede bulun. Bir karar verince de Allah'a güven ve Allah kendine güvenenleri çok sever."*¹⁶⁷ Kur'an'ın bu ifadelerinden de anlaşıldığına göre Hz. Muhammed merhametli ve şefkatli nadiren de olsa kızdığı zaman af ve bağış yolunu tutarak öfkelenildiği kimseler için dua eden birisidir.

Hz. Peygamberin, insan olmanın doğal bir sonucu olarak, bazen heyecanlanıp telaşlandığı durumlar olmuştur. Hz. Ebubekir'in kızı Esmâ'nın anlattığına göre, bir güneş tutulması sırasında Allah'ın elçisi paniğe kapılmış ve heyecan içinde zırhını ya da elbisesini yanlış şekilde giymiştir. Bu olay, Hz. Peygamberin de olağanüstü durumlarda insanî duygular yaşadığını ve zaman zaman heyecanlanabileceğini göstermektedir.¹⁶⁸

Hz. Peygamberin bir insanlık hali olarak yapmayı unuttuğu durumlar da olmuştur. Onun unutma vakası dinin tebliğini ilgilendiren ve özellikle de Kur'an hususunda söz konusu değildir.¹⁶⁹ Allah'ın elçisi öğle namazını beş rekât kıldığında sahabe tarafından uyarılınca sehv secdesi etmiştir. Hz. Peygamberin bizzat kendisi de bir beşer olduğunu sahabe gibi unutabileceğini söylemektedir.¹⁷⁰ Bir defasında yıkanması gerektiğini unutarak, namaz kıldırmak için mihraba geçmiş haldeyken gusletmesi gerektiği aklına gelmiş ve cemaate *"Yerlerinizde kalıp bekleyin"* diyerek odasına gidip yıkanmıştır. Sonra da başından sular damlar vaziyette cemaate namaz kıldırmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁶ Buhârî, "Enbiyâ", 52 (No. 3475).

¹⁶⁷ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁶⁸ Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccâc, *Sahihu Muslim*, thk. Nazar b. Muhammed el-Fâryâbî, (Riyad: Dâru Tayyibe, 2006), "Kusûf" 10/14, 16 (1/404,405).

¹⁶⁹ el-A'lâ 87/6.

¹⁷⁰ Muslim, "Mesâcid" 19 (No. 92, 94).

¹⁷¹ Abdurrazzâk, 3642 (2/346, 347).

Bir beşer olarak Allah'ın elçisi Hayber gazvesi dönüşünde gece yol yürümenin verdiği yorgunlukla dinlendikleri yerde ashabıyla beraber uyuyakalmıştır. Sabah olup güneş yüzlerine vurduğunda ilk önce Hz. Peygamber uyanmış ve namaza kalkamamanın verdiği telaşla abdest alıp namazı kılmışlardır. Sahabilerine de “*Kim namaz kılmayı unutursa hatırladığı takdirde onu kalsın.*” buyurmuştur.¹⁷²

Beşerî fiillerine örnek olarak diğer bir konu da onun herhangi bir insan gibi şakalaşmasıdır. Hz. Peygamber kaliteli, seviyeli şakalar yaparak sahabiler arasındaki sevgi ve bağlılığını artırmıştır. O somurtkan değil mütebessim bir çehrenin sahibidir. Şaka yaparken daha çok kelime oyunu, mecaz, tevriye ve mantığa dayanan espriler yapmıştır. Şakalarını anlayan bazı sahabiler de şakalarına karşılık vermede çekinmemişlerdir.¹⁷³ Sahabiler Hz. Peygambere “*Yâ Rasulallah sen bizimle şaka yapıyorsun!*” diye sorduklarında o da “*Ben şaka bile olsa doğruyu konuşurum; haktan başka bir şey söylemem.*” buyurarak cevap vermiştir.¹⁷⁴

Hz. Peygamber bir insan olarak zaman zaman güreş tuttuğu, yarış yaptığı rivayet edilmiştir. Mesela o güreşte meşhur olmuş Rukâne adlı bir pehlivanı yenmiştir.¹⁷⁵ Hz. Aişe ile koşu yarışı yapmış ve Hz. Aişe bu yarışta birinci gelmişti. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra tekrar yarış yaptıklarında ise Hz. Peygamber kazanmıştır. Yarış sonunda Hz. Peygamber eşine şöyle demiştir: “*Bu birincilik önceki birinciliğin karşılığıydı.*”¹⁷⁶

Bayram günlerinde de sevinç gösterisi yapan, oyunlar oynayan kimselere Allah elçisi müsaade etmiştir. Gösterilerin yapılmasına engel olmak isteyen sahabilere de izin vermemiştir. O mutlu ve sevinçli günlerin özellikle de bayram günlerinin ailecek, toplumca kutlanması gerektiği üzerinde durmuştur. O bir keresinde Habeşlilerin Mescid-i Nebi'nin toprak zemininde oynadıkları mızrak kalkan oyununu eşi Hz. Aişe ile birlikte seyretmiştir. Habeşlileri Hz. Ömer kovmaya kalkışınca da Hz. Peygamber “*Bırak onları oyunlarını rahatça oynasınlar.*” diyerek mani olmuştur. Başka bir olayda da kurban bayramı günlerinde iki cariye Hz. Aişe'nin odasında def çalmış, şarkı söylemiş ve Hz. Ebu Bekir bu cariyelerin def çalmasına engel olmaya kalkışmış, onları azarlamıştır. Hz. Peygamber elbisesine bürünmüş, onların def çalmasına müsaade etmişken aynı zamanda da Hz. Ebu Bekir'e “*Rahat bırak onları ey Ebu Bekir! Çünkü bu günler bayram günleridir.*” diyerek engel olmuştur.¹⁷⁷ Hz. Peygamber cariyelerin şarkı söylemelerine de karşı çıkmamıştır. Hz. Ebu Bekir'in *şeytan çalgısı* olarak nitelediği müzikte dinî ilke ve

¹⁷² İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/289; Buhârî, “Teyemmum”, 6 (No. 344); Muslim, “Mesâcid”, 55 (No. 309-316).

¹⁷³ Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 97.

¹⁷⁴ Tirmizî, “Birr”, 57 (No. 1990).

¹⁷⁵ Tirmizî, “Libâs”, 42 (No. 1784).

¹⁷⁶ Ebû Davud, “Cihâd”, 66 (No. 2578); İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/62, 65.

¹⁷⁷ Buhârî, “İdeyn”, 2 (No. 949, 950), 3 (No. 952).

inançlara aykırı sözler olamaması gerektiği Allah elçisinden öğrenilmektedir. O cariyelerin şarkısında geçen, “Aramızda yarın ne olacağını bilen bir peygamber vardır.” ifadesine karşı çıkmış ve “*Böyle söylemeyin. Yarın ne olacağını ancak Allah bilir.*” diyerek ibareyi düzeltmiştir.¹⁷⁸

H. Peygamber içinde yaşadığı toplumla bir insan olarak münasebetlerini sürdürmüştür. Onlarla yerine göre şakalar yapmış, hoş sohbetler etmiştir. Herhangi bir makam sahibi veya bir kral gibi ilişkilerini soğuk, sert, resmi bir tarz yerine; sıcak, samimi, mütevazı, tabii bir yol benimsemiştir. O sabillerle beraber oturmuş, onlar hangi konularda konuşurlarsa H. Peygamber de o mevzular hakkında konuşmaya iştirak etmiştir. H. Peygamberin kendileriyle sohbet edip etmediğini, onun ahlakından soran kimselere Zeyd b. Sabit (ö. 45) “*Ben onun komşusuydum. Kendisine vahiy nazil olduğunda, bana haber gönderir ben de onun için vahiyleri yazardım. Dünya hakkında konuştuğumuzda o da bahseder, yemekten konuştuğumuzda o da yemek hakkında bizimle konuşurdu. Bütün bunları sizinle de mi konuşayım?*” şeklinde cevap vermiştir.¹⁷⁹ H. Peygamber ve sahabe sabah namazını kıldıktan sonra mescitten ayrılmazlar güneş iyice yükselene kadar birlikte oturup sohbet edip cahiliye işleri hakkında konuşmuşlardır. Sahabe şiirler söyleyip, eski cahiliyede yaptıkları aptalca işleri anıp gülerlerken H. Peygamber de tebessüm etmiştir.¹⁸⁰

H. Peygamberin beşer olarak yaptığı fiillerden biri de tehlikelerden, düşman saldırılarından kendini koruma ve korunma davranışlarıdır. Özellikle risaletle görevlendirildikten sonra korunma ihtiyacı hissettiği durumlarda sahabe tarafından korunmuştur. Mekke döneminde bi’setin ilk yıllarında amcaları hassaten Ebu Talip tarafından korunmuştur. Daveti yakınlarından ve açıktan yapmasıyla emredilen H. Peygamber müşrikler tarafından davasından vazgeçirilmeye çalışılmıştır. Ancak H. Peygamber İslam’a davetine devam etmiş ve asla geri adım atmamıştır. Bunun üzerine müşrikler Ebu Talip’e ya onu davasından vazgeçirmesini ya da kendilerine teslim etmesini teklif etmişlerdir. Ebu Talip durumu kardeşinin oğluna aktarmış ve davasından vazgeçmesini isteyerek kendilerine acımasını, ikisinin de altından kalkamayacağı işleri yüklememesini söylemiştir. H. Peygamber amcasına “*Allah’a yemin olsun ki, ey amca! Sağ elime Güneş’i sol elime de Ay’ı verseler ben yine bu dinden ve bu davetten vazgeçmem. Bu uğurda ya canımı veririm ya da Allah dinini hâkim kılar.*” diyerek kararlılığını göstermiştir. Kardeşinin oğlunun kararlılığını iyice anlayan Ebu Talip, H. Peygamberi “yeğenim benim” diyerek boynuna sarılmıştır. Ebu Talip yeğenine onu koruyacağını ve ona vereceği desteği “*Davetine devam et ve istediğini söyle. Vallahi herhangi bir şey karşılığında seni kimseye teslim etmeyeceğim*” diyerek ifade etmiştir.¹⁸¹ Ebu Talip verdiği bu sözden sonra kardeşinin oğlunu

¹⁷⁸ Buhârî, “Meğâzî”, 12 (No. 4001), “Nikâh”, 49 (No. 5147); Tirmizî, “Nikâh”, 6 (No. 1090).

¹⁷⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/314.

¹⁸⁰ Muslim, “Mesâcid”, 52 (No. 286); İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/320.

¹⁸¹ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 1/298-300.

ölünceye kadar koruması altına almıştır. Ebu Talip ölünce Hz. Peygamberin dilinden “*Ebu Talip ölene kadar Kureyş bana ilişmedi*” sözleri dökülmüştür.¹⁸² Hz. Ömer’in İslam’ı kabulü konusunda da Daru’l-Erkam’da sahabe Hz. Peygamberi ondan korumuşlar ve ilk önce içeriye girmesine ta ki Hz. Peygamber izin verene kadar engel olmuşlardır.¹⁸³

Medine döneminde de Hz. Peygamber zaman zaman korunma ihtiyacı hissetmiştir. Bir defasında O Medine’ye geldiği zaman bir gece uyuyamamış ve “*Keşke ashabımdan salih biri bu gece beni korusa*” diyerek korunma isteğine ihtiyaç duymuştur. Bir süre sonra bir silahlı kimsenin geldiği anlaşılmış ve kim olduğunu sormuştur. Sa’d b. Ebi Vakkas (ö. 55) kendisini korumak için geldiğini söylemiştir. Böylece Sa’d b. Ebi Vakkas’ın onu beklemesiyle Hz. Peygamber uyuyabilmiştir.¹⁸⁴ Başta bir beşer olması hasebiyle Hz. Peygamber ashabı tarafından her hâlükârda korunmaya alınmıştır. Onun katıldığı gazvelerde de sahabiler tarafından korunmuş olduğu bilinmektedir. Mesela Uhud savaşı gecesinde Sa’d b. Muaz (ö. 5), Useyd b. Hudayr (ö. 19), Sa’d b. Ubade (ö. 13) sabaha kadar Hz. Peygamberin kapısında beklemişlerdir.¹⁸⁵

Allah Teâlâ kulunu korumakta olduğunu “*Ey elçi! Rabbinin sana indirdiklerini tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, onun risaletini tebliğ etmemiş olursun. Allah seni insanlardan korumaktadır. Allah hakikati inkâr edenleri doğru yola iletmez.*” ayetiyle bildirmektedir.¹⁸⁶ Hz. Peygamber Allah tarafından Mekke ve Medine her iki dönemde de korunmuştur. Maide Suresi Medine döneminde nazil olduktan sonra da Hz. Peygamber tedbiri elden bırakmamış beşer olması gereği korunmaya devam etmiştir. O istemese de sahabe kaygılandıkları durumlarda ona bekçilik yapmaya gönüllü olmuşlardır. Mesela Hayber gazvesinde babası, kocası ve kavmi öldürülen Hayber Yahudilerinden olan Safiyye ile Hz. Peygamber nikâhlanmıştır. Zifaf gecesinde Eyyûb el-Ensârî (ö. 50) Hz. Peygamberin bu hanımının intikam duygusuna kapılıp Allah’ın elçisine bir zarar verebilme endişesinden dolayı kılıcını kuşanarak gece boyu çadırının etrafında nöbet tutmuştur.¹⁸⁷ Allah rasulünün korunması aynı zamanda Allah’ın risaletinin korunması anlamına gelmekte olduğundan onu elçi olarak görevlendiren tarafından emniyet altına alınması garip karşılanmamalı, bunun bir Allah’ın vaadi olduğu bilinmelidir. Bu sebeptendir ki pek çok ayette Hz. Peygamberin desteklendiği, yardım edildiği, himaye olunduğu, gözetilip korunduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁸

Hz. Peygamberin bir insan olma sıfatıyla fiziki olarak da vücudunun dış faktörlerden, hastalıklardan, değişik sebeplerden dolayı etkilendiği malumdur. Onun uzun süre ayakta namaz

¹⁸² İbn İshak, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 1/270.

¹⁸³ İbn İshak, *es-Sîratu’n-nebeviyye*, 1/222, 223.

¹⁸⁴ Buhârî, “Cihâd”, 70 (No. 3885).

¹⁸⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/34.

¹⁸⁶ el-Maide 5/67.

¹⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 3/289.

¹⁸⁸ Âl-i İmrân 3/123; el-Enfâl 8/ 26, 62; et-Tevbe 9/14, 25, 40; Muhammed 47/7.

kılmaktan ayaklarının şişip çatladığı vakidir. Kendisine geçmiş ve gelecek günahlarının affedildiği halde neden kendisini bu kadar yorduğu sorulduğu zaman da “*şükreden bir kul olmaya yım mı?*” diye cevap vermiştir.¹⁸⁹ Risaletin onuncu yılında Zeyd b. Harise ile beraber Taif’e davet için yolculuk yapmıştır. Orada on gün kadar kalmış ileri gelenlerin hepsiyle konuşmuş ve onları İslam’a çağırmıştır. Ancak onlar Hz. Peygambere inanmak yerine köle ve çocuklara emir vererek onu taşlatmışlardır. Hz. Zeyd atılan taşlara siper olmaya çalışsa da her ikisinin de vücutları yaralanmış ve kanlar içinde kalmışlardır.¹⁹⁰ Hz. Peygambere Uhud gazvesi esnasında da vücudu yaralanmıştır. Savaşın başlangıcında Hz. Peygamber Ayneyn tepesine okçu birliği yerleştirmiş ve onlara yerlerinden ayrılmamalarını tembihlemiştir. İlk zaman Müslümanlar müşrikleri bozguna uğrattınca okçu birliği zafer kazanıldığı düşüncesiyle yerlerini terk etmişlerdir. Müşriklerin Halit b. Velid (ö. 20) komutasındaki atlı birliği Müslümanlara arkadan saldırınca bu sefer Müslümanlar bozguna uğramıştır. Bozgun sırasındaki hengâmede Hz. Peygamberin dişi kırılmış, dudağı yarılmış ve yüzü yaralanmıştır.¹⁹¹ Bir keresinde attan düşmüş ve derisi soyulmuştur. Bu nedenle de namazını oturarak kılmıştır.¹⁹²

Her insan gibi Hz. Peygamberin de şiddetli hastalığa yakalandığı olmuş ve hastalığından dolayı da yüksek ateşe maruz kalmıştır. Kendisine “Ya Rasulallah sen de mi ateşli hastalığa yakalanıyorsun?” diye soran bir sahabiye “Evet, sizden iki kişinin hastalığı şiddetinde hasta olurum” buyurmuştur. Yakalandığı hastalığı sebebiyle ağaçların yapraklarının döküldüğü gibi Müslümanın günahlarının döküleceğini ifade etmiştir.¹⁹³ Bazen de baş ağrısı, çeşitli rahatsızlıkları sebebiyle kan aldirmek için hacamat olmuştur.¹⁹⁴

Hz. Peygamberin her şeyden önce bir beşer olduğunun en büyük göstergesi olarak ölümü tatmış olması, Rabbine kavuşması ve onun insan olarak ruhunu Hakka teslim etmesi yaptığı en son fiilidir. Onun ruhunu teslim ederken son halini gören sahabiler olmuştur. Ölüm hastalığında eşleri yakınları onun başında beklemişlerdir. Hz. Aişe’nin odasında “er-Rafîku’l-a’lâ” diyerek ruhunu teslim etmiştir. Her Müslüman gibi Hz. Peygamberin na’sı da yıkanmış, kefenlenmiş, cenaze namazı kılınmış ve nihayetinde toprağa tevdi edilmiştir.¹⁹⁵ Hz. Peygamberin vefatı karşısında şok hali yaşayan sahabiler olduğu gibi akliselim, metanetli düşünen, davranan sahabiler de olmuştur. Hz. Ebu Bekir Hz. Peygamberin vefatı karşısında şaşırان sahabileri, özellikle de Hz. Ömer’i (ö. 24) sakinleştirmiş ve onlara şu sözleriyle hakikati haykır-

¹⁸⁹ Abdurrazzâk, 4746,7 (3/50).

¹⁹⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/180.

¹⁹¹ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 3/42.

¹⁹² Tirmizî, “Salât”, 150 (No. 361).

¹⁹³ Buhârî, “Merdâ”, 3 (No. 5648).

¹⁹⁴ Buhârî, “Tıbb”, 11, 12, 14 (No. 5694, 5695, 5698,5699).

¹⁹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 4/303-5; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/226, 7.

mıştır: “Kim Hz. Muhammed’e tapıyorsa bilsin ki Hz. Muhammed vefat etmiştir. Kim de Allah’a tapıyorsa bilsin ki Allah diridir, ölmez.” Sonra şu ayetleri okumuştur: “*Habibim sen de öleceksin onlar da ölecekler.*”¹⁹⁶ “*Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce de başka elçiler gelip geçmiştir. Şayet o ölür veya öldürülürse topuklarınız üzerine gerisin geriye mi döneceksiniz? Kim topukları üzerine geri dönerse bilmelidir ki Allah’a asla zarar veremez. Hâlbuki Allah şükredenlerin mükâfatını verecektir.*”¹⁹⁷ Hz. Ebu Bekir’in bu konuşmasıyla Hz. Peygamberin bir beşer olduğu, onun da diğer insanlar gibi vefat ettiği hususundaki acı hakikati sahabe kabul edip, teskin ve teselli olmuşlardır.¹⁹⁸ Hz. Peygamberin beşer olarak yaptığı bütün fiiller tefsir ilminde Kur’an’ın açıklanması için değerlendirilen birer tefsir malzemeleri olarak görülmesi yani Kur’an’ın anlaşılmasında başvurulacak bir kaynak niteliğinde olduğu kabul edilmelidir.

Hz. Muhammed 610 yılında Allah tarafından nübüvvet ve risaletle görevlendirilmiştir. Onun peygamber olması vahiy almasıylaadır. Bütün peygamberler gibi -Nur Dağı, Hira mağarasında- ona da vahyedilmeye başlanmıştır. Vahiy almasıyla beşerî fiillerine peygamberlik göreviyle ilgili fiiller de eklenmiştir. Hz. Peygamber, kendisine bu görevin verilmesiyle bir insan olma vasfından sıyrılmış, müşriklerin Kur’an’da belirtilen peygamber tasavvurlarına bürünmüş değildir. Bizzat Hz. Peygamberin de Kur’an ayetlerine akseden ifadesiyle o sadece bir beşerdir, ancak kendisine vahyedilmektedir.¹⁹⁹ Bu durumda Hz. Peygamberi diğer insanlardan ayıran en önemli özellik onun vahiy almasından başka bir şey değildir. Bir ayette Hz. Peygamber müşriklerin peygamber tasavvurlarına karşın kendisinin nasıl peygamber olduğunu şöyle bildirmektedir: “*Ey Muhammed onlara de ki: Ben size Allah’ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum ve gaybı da bilmem. Ben size bir melek olduğumu da söylemiyorum. Ben sadece bana vahyedilene uyup, gereğini yerine getiriyorum...*”²⁰⁰ O, insan vasfı dışına çıkartılıp ilahlaştırılmasını ve insanüstü güçlerle tavsif edilmesini reddetmiştir. Evvel emirde Hz. Peygamber kendisine bu görevi verene, verilen vazifeye ve görevi getirene iman etmiştir.²⁰¹ Kendisi inandıktan sonra nazil olan ayet ve sureleri en samimi ve yakın olduğu kimselerden başlamak suretiyle okuyup, bildirmiştir. Ona ilk iman edenler, Hz. Peygamberi yakinen tanıyanlar olmuştur. Hz. Peygamberin asla yalan söylemeyen, güvenilir, emin bir insan olması ona iman etmelerinde etkili olmuştur. İkinci önemli husus, okuduğu ayet ve surelerin edebî üslubu ve muhtevası da ona inancılarını sağlamıştır.

¹⁹⁶ ez-Zümer 39/30.

¹⁹⁷ Âl-i İmrân 3/144

¹⁹⁸ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 4/307; İbn Sa’d, Tabakât, 2/234.

¹⁹⁹ el-Kehf 18/ 110; el-Fussilet 41/6.

²⁰⁰ el-En’am 6/50.

²⁰¹ el-Bakara 2/85.

Hız. Peygamberin risalet göreviyle ilgili fiilleri de bulunmaktadır. Özetle bu fiiller üzerinde durmak fiilî tefsir konusu için önem arz etmektedir. Allah'ın kitabına müracaat edildiği takdirde Hız. Peygamberin vazifelerinin belirlendiği görülmektedir. Aynı zamanda da Kur'an'ın anlaşılması, sağlıklı ve doğru bir şekilde hayat tarzı haline geçirilmesinde Hız. Peygamberin risalet görevleriyle ilgili eylemlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır.

1.2.3.1. Tebliğ

Bütün elçilerin ve Hız. Peygamberin asli görevlerinin en önemlisi tebliğdir. Tebliğ *ulaştırmak, erişirmek, iletmek, son noktaya vardırarak, bilgilendirmek, rapor vermek* anlamlarına gelen (بَلَّغَ) fiilinin mastarıdır.²⁰² Tebliğ mastar olarak *duyuru, bildiri* anlamında iblâğ (ابلاغ) kalıbıyla aynı manaya gelmektedir. Kur'an'da genellikle peygamberlerin tebliğ etme görevlerinden bahsedilirken iblâğ (ابلاغ) ve belâğ (بلاغ) kavramlarının kullanıldığı görülmektedir.²⁰³

Allah Rasulünün peygamberlik göreviyle ilgili fiillerinden birisi olan tebliğ, Allah'tan aldığı vahiyleri aynen olduğu gibi eksiltme ve ekleme yapmadan insanlara ulaştırması, Allah ile kulları arasında elçilik yapmasıdır. Kur'an'da Allah Teâlâ Hız. Peygambere hitaben “*Ey Rasul! Rabbinden sana indirilen vahyi tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan, Allah'ın vahiylerini tebliğ etmemiş olursun...*”²⁰⁴ buyurmuştur. Hız. Peygamber de bu görevini tastamam yerine getirmiş kendisine indirilen vahiyleri gizlememiştir. Hız. Aişe Hız. Peygamberin kendisine indirilen vahiyden bir şey gizlediğini söyleyen kimsenin yalancı olduğunu haber vermektedir.²⁰⁵ Yine o Kur'an'daki “...Zeyd'e “Eşini nikâhında tut! Allah'tan kork, sorumluluğunun bilincinde ol” demiştin. Allah'ın açığa vuracağı şeyi içinde gizliyordun ve insanlardan çekiniyordun. Oysa asıl çekinmen gereken Allah'tır...”²⁰⁶ ayeti hakkında şöyle demiştir: “Eğer Allah'ın Rasulü kendisine indirilen vahiylerden bir şeyler gizleyecek olsaydı aleyhindeki nazil olan bu ayeti gizlerdi.”²⁰⁷ Hız. Aişe'nin haber verdiği bu olay da Hız. Peygamberin tebliğ görevini eksiksiz yerine getirdiğini kendisine nazil olan vahiylerden bir şeyleri gizlemediğini, eksiltip ekleme yapmadığını ve değiştirmedini göstermektedir.

Tebliğ, cesaret ve kararlılık gerektirmekte ve insanlardan korkmamayı, onlardan utanıp çekinmemeyi zorunlu kılmaktadır. Çünkü Allah'ın Hız. Peygamberden insanlara tebliğ etmesini istediği hususları kabul edenler olacağı gibi reddedenler de bulunmaktadır. Hatta inkâr edenler işi alay etmekten, hor hakir görmekten tutun işkence ve öldürmeye kadar vardırırmaktadırlar.

²⁰² İbn Manzûr, “blğ”, 1/345, 6.

²⁰³ Râgıb el-İsfahânî, “blğ”, 60; İbn Manzûr, “blğ”, 1/345, 6.

²⁰⁴ el-Maide 5/67.

²⁰⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 7 (No. 4612).

²⁰⁶ el-Ahzâb 33/37.

²⁰⁷ Buhârî, “Tevhid”, 22 (No. 7420).

Nitekim Allah Teâlâ elçiler hakkında “Allah’ın mesajlarını tebliğ edenler ancak ondan korkarlar, Allah’tan başka kimseden korkmazlar.” buyurmaktadır.²⁰⁸

Allah Teâlâ Hz. Peygambere tebliğ ederken uyması gereken kuralları da belirtmiştir. Tebliğ ederken sertlik ve katı kalplilikten uzak, hoşgörölü, yumuşak sözlü, zorlamama kurallarını koymuştur. Hz. Peygamber ilahi vahyi tebliğ ederken kimseyi zorlamamış, baskı ve şiddet uygulamamıştır. O bu konudaki şu ilahi uyarıları dikkate almıştır: “Sen onların üzerinde zorlayıcı değilsin.”²⁰⁹ “Sen onları hiçbir şekilde inanmaya zorlayamazsın.”²¹⁰ “Eğer Rabb’in dileydi, yeryüzündekilerin tümü, topluca iman ederdi. O halde iman etsinler diye insanları sen mi zorlayacaksın.”²¹¹ Hz. Peygamber de kendisine indirilen vahye uymuş ve sadece tebliğ etmiştir. O bir hadisinde de “Allah beni sadece tebliğ edici olarak gönderdi, zorlayıcı olarak göndermedi” diyerek bu hususu bildirmiştir.²¹²

1.2.3.2. Davet

Bütün rasullerin peygamberlik görevi olduğu gibi Hz. Peygamberin de risalet vazifesinin en önemlilerinden biri de insanları Allah’a davet etmektir. Kur’an’da Hz. Peygamberin bu görevi için *dâî* (داعي) kavramı kullanılmaktadır. Bu kavram *de’ave* (دعو) veya *deâ* (دعى) fiil kökünden ism-i fâil kalıbında türemiştir. *De’ave* (دعو) veya *deâ* (دعى) kökü fiil olarak *ünlemek*, *seslenmek*, *çağırarak*, *yardım istemek*, *teşvik etmek*, *tembih etmek*, *davet etmek*, *yalvarıp yakarak dua etmek* gibi anlamlara gelmektedir.²¹³ *Dâî* ise ism-i fâil olarak *çağırarak*, *davet eden*, *haberci*, *müjdecî* gibi anlamlarındadır.²¹⁴ *Dâî* Kur’an’da Hz. Peygamberin risalet görevini ifade etmek için kullanıldığı gibi aynı zamanda Allah, peygamberler, melekler ve insanlar için isim ve sıfat olarak da kullanılmaktadır.

Hz. Peygamberin risaletle ilgili görevi Kur’an’da “*Ey Nebi! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; kendi izniyle herkesi Allah’a çağırarak bir davetçi ve ıstık saçan bir kandil olarak gönderdik.*”²¹⁵ ayetiyle belirtilmektedir. Allah Teâlâ Hz. Peygamberin insanları Allah’ın yoluna davet ederken uyacağı kuralları da bildirmiştir. Ayette Allah “*Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.*”²¹⁶ buyurarak ondan Rabbinin yoluna hikmetle, güzel mevazelerle çağırması, onlarla en iyi şekilde mücadele etmesi istenmiştir. Hz. Peygamber de diğer peygamberler gibi Allah’ın yoluna insanları kendisinden istenildiği

²⁰⁸ el-Ahzâb 33/39.

²⁰⁹ el-Ğâşîye 88/22.

²¹⁰ el-Kâf 50/45.

²¹¹ Yûnus 10/99.

²¹² Tirmizî, “Tefsîr”, 66 (No. 3318).

²¹³ Râgıb el-İsfahânî, “d’av”, 169,170; İbn Manzûr, “d’av”, 2/1385-8.

²¹⁴ Râgıb el-İsfahânî, “d’av”, 169,170; İbn Manzûr, “d’av”, 2/1385-8.

²¹⁵ el-Ahzâb 33/45-47.

²¹⁶ en-Nahl 16/125.

gibi neredeyse nefsi helak edercesine azim ve kararlılıkla davet etmiştir. Davet konusunda Hz. Peygamber, Allah'ın emrini kâmil bir şekilde ısrarlı ve hırslı bir biçimde yerine getirmiş, Allah tarafından insanların davete icabet etmedikleri sebebiyle kendini helak etmemesi konusunda uyarılmıştır.²¹⁷ Allah Teâlâ Hz. Peygamberin daveti karşısında müşriklerin takındığı olumsuz tavırlar karşısında onun sabırlı olması ve üzülmemesi gerektiğini telkin etmiştir.²¹⁸

1.2.3.3. Uyarma

Hz. Peygamberin risaletle ilgili görevlerine ait fiillerinden biri de *inzâr* kavramıyla ifade edilen uyarmadır. *İnzâr* Arapçada *nzr* (نذر) kökünden türemiş mastar bir isimdir. İlk olarak *adamak, üzerine vacip olmadığı halde ibadet türünden bir şeyi nefsi vacip kılmak* manasına gelmektedir. Kur'an'da bu anlamında kullanılan ayetler vardır.²¹⁹ İkinci olarak *uyarmak, ikaz etmek, korkutmak, korkulacak bir durumdan bildirerek uyarmak, haber vermek, tebliğ etmek, açıklamak, ihtar etmek, sakındırmak* gibi anlamlarda kullanılmaktadır.²²⁰ Hz. Peygamberin *inzâr* görevini ilgilendiren anlamı ise ikinci gruptakilerdir. Kavramın bu anlamına istinaden Hz. Peygamberin görevi insanları Allah'ın emir ve nehiylerini duyurmak suretiyle uyarmasıdır.

Hz. Peygambere uyarıcılık görevi elçilik döneminin ilk yıllarında verilmiştir. Hz. Peygamber vahiy aldığı anda kendisini biraz korku ve endişe kaplamış ve bu sebepten ilk vahiyde olduğu gibi üzerini bir örtüyle örtüp yatağa uzanıp uyumuştur. Onun örtüsüne bürünüp yattığı bir vaziyette iken nazil olan vahiyde “*Kalk ve uyar.*” ifadesiyle insanları uyarma emrini almıştır.²²¹ Bu görevi Hz. Peygamber çok güvendiği, en yakınında olan kimseleri uyarmakla başlamıştır. Çünkü Allah Teâlâ “*İlk önce yakın aşiretini uyar.*”²²² ayetiyle uyarma eylemini önce en yakınlarından başlamasını sonra ulaşabildiği herkesi Kur'an ve azap günüyle sakındırmasını istemiştir. Hz. Peygamber hayatı boyunca bu görevini yerine getirmiş ve insanları iman lehine ikna etmek için insanlara çeşitli şekillerde uyarılarda bulunmuştur. Mesela peygamberliğinin ilk yıllarında yukarıdaki ayet nazil olduğu zaman Safa tepesine çıkarak Kureyş kabilesini davet etmiştir. Kabile toplanınca da onlara “*Ben size şu dağın arkasında saldırmak üzere düşman atlı birliği var desem ne dersiniz, bana inanır mısınız?*” diye sorunca biriken topluluk “*Evet, çünkü biz senden bu güne kadar asla yalan söz işitmedik*” diye cevap vermişlerdir. Bu sözleri üzerine bir bir kabile kollarının isimlerini anarak şöyle hitap etmiştir: “*Ey Abdulmuttalip oğulları, ey*

²¹⁷ eş-Şuarâ 26/3.

²¹⁸ el-En'âm 6/34.

²¹⁹ Meryem 19/26; el-Hacc 22/29; el-İnsan 76/7.

²²⁰ Râgıb el-İsfahânî, “*nzr*”, 487; İbn Manzûr, “*nzr*”, 6/4390, 1.

²²¹ el-Müddessir 74/1,2.

²²² eş-Şuarâ 26/214.

*Abdimenaf oğulları, ey Zühre oğulları!.. Ben gelecek olan çetin bir azap hususunda sizi uyarıyorum. Allah bana en yakın aşiretimi uyarmamı emretti. “Allah’tan başka ilah yoktur.” dediğiniz sürece sizin için bu dünyada ne bir menfaate ahirette de nasibe sahip olabilirim.”*²²³

H. Peygamber risaletin üçüncü senesinden sonra “*artık emir olunduğun şeyi açıkça ifade et ve müşrikleri aldırma*” ilahi emriyle ulaşabildiği insanlara açıktan davet etmiştir. H. Peygamber her fırsatta kendisinin *apaçık bir uyarıcı* olduğunu ifade etmekten kaçınmamıştır.²²⁴ Araplarda *çıplak uyarıcı* diye mesel haline gelmiş bir söz vardır. Buna benzer H. Peygamber de bir hadisinde kendisini çıplak uyarıcıya benzetmiştir: “*Benimle Allah’ın beni görevlendirdiği şeyin misali bir kavme gelen ve onlara, “iki gözümle düşman ordusunu gördüm, ben sadece çıplak uyarıcıyım. Hemen kaçıp kurtulun!” diye uyarın adamın durumuna benzer. Bu kavimden bir kısmı ona itaat etmiş, geceleyin sessizce kaçıp kurtulmuşlardır. O topluluktan bir kısmı da onu yalanlamışlar kaçmayıp yerlerinde kalmışlar ve sabahleyin ansızın gelen ordu onları helak etmiştir. İşte bunun gibi bana itaat edip getirdiğime tabi olanın durumu, bana isyan edip Hak’tan getirdiğimi yalanlayanın durumuna benzer.*”²²⁵ H. Peygamber hayatı boyunca sadece Allah’a itaat edip ona ibadet etmeleri, kedilerine bile fayda ve zarar veremeyen putlara tapmanın anlamsızlığı hususunda uyarılarda bulunmuştur. İnsan hakları konusu gibi kul haklarına giren konularda hassasiyetle ikaz etmiştir. Bir hadisinde “*Allah’ım ben, iki zayıf olan yetim ve kadın hakları konusunda insanları ısrarla uyarıyorum.*”²²⁶ buyurmuştur. H. Peygamber bunun gibi kız çocuklarını öldürmemeleri hakkında, şeytana uymamaları hususunda insanları uyarmıştır. Cana kıyma, içki, kumar, dedi kodu, yalan, hile, hırsızlık gibi günahlardan insanların sakınması konusunda çokça ikazlarda bulunmuştur. Günahta ısrar edenleri, kötülük yapanları Allah’ın cezalandıracağını belirtmiştir.

1.2.3.4. Müjdeleme

H. Peygamber inzâr ile görevlendirildiği gibi aynı zamanda beşîr olarak da görevlendirilmiştir. Yani o beşîr ve nezîr olarak gönderilmiştir. Beşîr lafzı sözlükte *müjdecî, göz aydınlığı, sevindirici, gönle ferahlık veren* gibi anlamlara gelmektedir.²²⁷ H. peygamber Müslümanlara Allah’ın yardımını, dünyada iyi bir hayat ve ahirette de elde edecekleri ilahi nimetlerle müjdelerken, münkirleri de dünya hayatında rezil ve rüsva, ahiret hayatında da elem verici bir azapla müjdelemiştir.

²²³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/169.

²²⁴ es-Sâd 38/4, 70; en-Neml 53/56; ez-Zâriyat 51/50, 51; el-Mülk 67/26; el-Ankebût 29/50; el-Hacc 22/49.

²²⁵ Buhârî, “İ’tisâm”, 2 (No. 7283); “Rikâk”, 26 (No. 6482).

²²⁶ Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sunenu ibn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdu’l-Bakî, (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabi, 1952), “Edeb”, 6 (No. 3678).

²²⁷ Râgıb el-İsfahânî, “bşr”, 48, 9; İbn Manzûr, “bşr”, 1/287, 8.

Hız. Peygamberin müjdecı olarak gönderilmesi ile ilgili olarak yüce Allah “Ey Peygamber biz bu Vahyi (Allah şuuruna eren) muttakileri bu vahiyle müjdelemen ve çok inatçı olan toplumu da uyarman için onu senin dilinle indirip kolaylaştırıyoruz.”²²⁸ buyurmaktadır. Tebşir hem dünyevi hem de uhrevi bakımından yapılmaktadır. İtaat edip amel-i sâlih işleyenler bu dünyada güzel bir hayat ile müjdelenirler.²²⁹ Onlara yeryüzünde izzet ve güven içinde yerleştirilip güzel bir hayat yaşatılacaktır.²³⁰ İman ve itaat eden Müslümanlar Ahirette ise cennet ve cennet nimetleriyle tebşir edileceklerdir.²³¹ Asi olan münkirlere de dünya hayatında dar bir geçim, dünyevi azap ve helak ile müjde verilecektir.²³² Ahirette ise kâfirlere Allah’ın azabı ile müjde verilecektir.²³³

Allah rasulünün müjde vermesi ruhi bakımından insanlar için moral, motivasyon kaynağı olmuştur. O, böylece gönül dünyalarına hitap etme fırsatı bulmuştur. Kur’an’ın istediğı hayat tarzının birey ve toplumsal boyutta yaşanmasına vesile olmuştur. İnsanların geleceğe dair karamsarlıktan kurtulup hayatlarına ümit, heyecan, sevinç katılmıştır. Bizzat Hz. peygamber kolaylaştırıp zorlaştırmamayı, müjdeleyip nefret ettirmemeyi ashabına ve ümmetine tavsiye etmiştir.²³⁴ Hz. Peygamber Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74) adlı sahabiye “Ey Ebu Said! Kim rab olarak Allah’tan, din olarak İslam’dan ve peygamber olarak da Muhammed’dan razı olursa, canı gönülden kabul ederse cennet o kimseye vacip olur.” buyurarak müjde vermiştir.²³⁵ Başka bir hadisinde yetimleri koruyup kollayan onları yetiştiren kimse için iki parmağını yan yana getirerek “Ben ile yetime kol kanat geren kimse, cennette şöyle yan yana olacağız.” müjdesini vererek yetimleri korumayı, onları sahip çıkmayı motive etmiştir.²³⁶ Hz. Peygamber insanların gönlüne girmenin anahtarı olarak müjdeleme, sevdırme yöntemini başarıyla uygulamıştır. Bu sebepten dolayı sahabiler ve sonradan gelen kardeşleri onu çok sevmişlerdir.

1.2.3.5. Şahitlik

Hız. Peygamberin nübüvvet göreviyle ilgili önemli fiillerinden biri de şahit olarak gönderilmesidir. Şahit lafzı ş-h-d (شهد) kökünden ism-i fail formunda türemiştir. Şahitlik fiil olarak bilmek, haberdar olmak, beyan edip açıklamak, bildiğı hakikatleri ortaya çıkarıp ifade etmek, tanıklık etmek, görmüş olmak, hazır bulunmak, tasdiklemek, yemin etmek, delil sunmak gibi

²²⁸ Meryem 19/97.

²²⁹ en-Nahl 16/97; Tâhâ 20/123.

²³⁰ en-Nûr 24/55

²³¹ en-Nisâ 4/13.

²³² Tâhâ 20/124; el-Fussilet 41/13.

²³³ en-Nisâ 4/14.

²³⁴ Buhârî, “İlim”, 11 (No. 69); “İmân” 29 (No. 39).

²³⁵ Muslim, “İmâre”, 31 (No. 1884).

²³⁶ Buhârî, “Talak”, 25 (No. 5304).

anamlara gelmektedir.²³⁷ Kökün isim olan şâhid (شاهد) ve şehîd (شهيد) lafızları Allah, melekler ve peygamberler için kullanılan *gören, her şeyi bütün sırlarıyla bilen, haberdar olan, müdrik, hazır ve nazır* gibi anlamlara gelmektedir.²³⁸ Terim olarak şâhid, Allah yolunda mazlum olarak öldürülen âkil, bâliğ, temiz bir Müslümandır.²³⁹ Ancak onlar rableri katında ölü değil, bilakis diridirler.²⁴⁰

Şahit lafzının örfteki anlamı ise güzel görünümlü iyi bir şahıs demektir.²⁴¹ Bu durumda şahit lafzının herkesin bakıp kendine örnek aldığı *model* anlamı taşıdığı da söylenebilir. Nüzul döneminde toplum tarafından kullanılan kelimeler genel olarak sözlük anlamında anlaşılmaktadır. Terim anlamlar sonradan farklı ilim dallarınca sözlük anlamıyla bağlantılı şekilde tekrar anlam yüklemek şeklinde sonradan ortaya koyulmuştur. Bu fiilî durumdan hareketle Hz. Peygamberin şahit olarak görevlendirilip gönderilmesi, onun Allah tarafından indirilen vahyi, hakikatleri bilmesi, onlardan haberdar edilmiş olması, nazil olan vahyin canlı bir modelini teşkil etmesi olarak anlaşılmalıdır. Kur'an'da kullanılan ism-i fail kalıbındaki bazı lafızların ism-i mef'ul manası taşıdığı görülmektedir. Mesela (عيشة راضية)²⁴² hayatın razı olması söz konusu olmadığından razı olunan hayat şeklinde ism-i mef'ul olarak anlam verilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde şahit kavramına ism-i mef'ul anlamı verilirse Hz. Peygamberin örnek olarak halka gönderilmesi anlaşılır ki onun böyle idrak edilmesi fiiliyata daha uygun düşmektedir. Her şeyi külli ve cüz'i olarak en iyi bilen her şeyden haberdar olan bizzat Allah Teâlâ'nın kendisidir. İsm-i fail olarak anlam verildiği takdirde bilme ve haberdar olma konusunda Allah'a şirk koşma gibi tehlikeli bir durum oluşur. İsm-i mef'ul kalıbına göre mana verildiği takdirde bu bilme ve haberdar olmanın kaynağı Hz. Peygamberin kendisinden değil Allah'tan veya onun elçisine gönderdiği vahiydendir.

Allah Teâlâ Hz. Peygamberi şahit olarak göndermiştir. Kur'an'da “*Ey nebi biz seni insanlara şahit, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.*”²⁴³ ve başka bir ayette de Hz. Peygamberin şahit olma göreviyle ilgili olarak “*Ey insanlar daha önce Firavuna bir elçi gönderdiğimiz gibi size de şahit bir elçi gönderdik.*”²⁴⁴ buyurulmaktadır. Hz. Peygamberin şahitliği konusunda tefsirlerde genel olarak onun kıyamet gününde bütün insanlar hakkında yapacağı şahitlikten bahsedilir. Diğer bir şahitliği de Allah'ın vahdaniyetine olan şehadetidir. Üçüncü bir vecih ise Hz. Peygamberin dünyada iken cennet, cehennem, sırat, mizan gibi ahiret ahvaliyle

²³⁷ Râgıb el-İsfahânî, “şhd”, 267-9; İbn Manzûr, “şhd”, 4/2348-2351.

²³⁸ İbn Manzûr, “şhd”, 4/2348-2351.

²³⁹ Râgıb el-İsfahânî, “şhd”, 269; İbn Manzûr, “şhd”, 4/2348-2350; Cürçânî, “şhd”, 111.

²⁴⁰ Âl-i İmrân 3/169.

²⁴¹ Tahânevî, “şhd” 1/1003.

²⁴² el-Hâkka 69/21; el-Kâria 101/7.

²⁴³ el-Ahzâb 33/45.

²⁴⁴ el-Müzzemmil 73/15

ilgili hususlarda yapacağı şahitlik olduğu, ahirette de itaat-isyan ve maslahat ve fesat gibi dünya ahvali hakkında şahitlik yapması olarak açıklanmıştır.²⁴⁵ Şahit lafzının kıyametle, ahirete müteallik yönünü ifade eden ayetler bulunmaktadır.²⁴⁶ Ancak Hz. Peygamberin dünya hayatına daha özelde gönderildiği topluma yönelik olan şahitlik göreviyle ilgili fiilleri tefsir açısından önem arz etmektedir. Hz. Peygamberin şahitlik görevi kendisine elçilik görevinin verilmesi ile birlikte gönderildiği topluma Allah tarafından kendisine bildirilen hak ve hakikati hem söz hem de hâliyle bir örnek olarak tebliğ etmiştir. Yüce Allah Kur'an'da şahitlik göreviyle neyin amaçlandığını haber vermektedir: “*Biz seni insanlara şahit, müjdeleyici ve ikaz edici olarak gönderdik ki Allah'a ve elçisine inanasınız, onu destekleyesiniz, ona saygı gösteresiniz ve Allah'ı sabah akşam tespih edesiniz.*”²⁴⁷ Şahitlik görevi büyük sorumluluk ve ağır bir yük olarak Allah tarafından onun omuzlarına yüklenmiştir. O, bu görevini sözlü olarak Allah tarafından kendisine bildirilen, haber verilen hak ve hakikati insanlara çekinmeden, korkmadan, yılmadan, azim ve kararlılıkla haykırmıştır. Allah'ın varlığına birliğine, meleklerin, ahiretin, cennet ve cehennemnin varlığına şehadet etmiştir. Hz. Peygamber Allah'ın kendisini görevlendirdiği şehadeti bizzat yaşayarak, fiilî olarak ilk önce kendisi uygulamış ve örnekliğini göstermiştir. Allah Teâlâ'nın nasıl bir insan istediğini Hz. Peygamber bir şahit/model olarak uygulamalı bir şekilde bildirmiştir. Hz. Peygamber öyle bir model olmuştur ki onu görenler Allah'ın nasıl karakterde bir insan yetiştirilmesini, nasıl bir toplum oluşturmak istediğini, nasıl bir hayat tarzı beklentisinde olduğunu anlayabilmiş ve çok kısa zamanda saadet asrı diye anılan bir şahit toplum meydana getirilmiştir. Ahiretteki şehadeti ise vahyi tebliğ ettiğine dair olacaktır. O peygamberlik görevini bihakkın yerine getirdiğine dair hesap esnasında şehadet edecektir.²⁴⁸

1.2.3.6. Beyan

Hz. Peygamberin hayatının tamamının kendisine indirilen vahyi uygulayarak bil fiil beyan etmek olmuştur. Beyan kavramının kökü bâne (بان) fiilinden müştaktır. Beyan veya tebyin fiil olarak *ayrılmak, ayırmak, ayırıp uzaklaştırmak, aralamak, hakkı batıldan ayırmak, ayırt etmek, gizli bir şeyi net olarak açığa çıkarmak, ihtilaflı meselelerde hakikati batıldan ayırıp aşikâr hale getirmek, ortaya çıkarmak, zuhur etmek, keşif olmak, delilleriyle ortaya çıkarmak, görünür kılmak, bildirmek, duyurmak, fasih konuşma, açıkça anlaşılır olmak, açıklamak, açıklığa kavuşturmak* gibi anlamlara gelmektedir.²⁴⁹ Beyan kavramının sözlük anlamından hareketle Hz. Peygamberin Kur'an'ı beyan etmesi günümüzdeki gibi Fatiha Suresinden başlayıp

²⁴⁵ Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 25/217.

²⁴⁶ en-Nisâ 4/41; en-Nahl 16/89.

²⁴⁷ el-Fetih 48/8, 9.

²⁴⁸ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, terc. Komisyon (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 4/430.

²⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî, “byn”, 67-9; İbn Manzûr, “byn”, 1/403-408; Cürçânî, “byn”, 43,44; Tahânevî, “şhd”, 1/348, 349.

Nâs Suresiyle bitirilen ayet ayet tefsir etme tarzında anlaşılmamalıdır. Zaten Kur'an'ın kendisi apaçık, net bir şekilde herkes tarafından anlaşılır olarak gönderildiğini ifade etmektedir. Bu durumda Hz. Peygambere düşen görev apaçık bir tebliğdir.²⁵⁰ Kur'an'da Hz. Peygamberin bu göreviyle ilgili şöyle buyurulmaktadır: *“Ey Rasul! Biz senden önceki devirlerde de kendilerine vahyettiğimiz kişileri sadece (bir beşer olan elçiler) olarak gönderdik. Bu hususta bilginiz yok ise önceden vahyedilen kitaplara tabi olan ehil kimselere sorun. Senden önce beyyine ve kitaplarla gönderdiğimiz elçilerin de bir beşer olduklarını, zikir ehli kimseler size söyleyeceklerdir. Sana da (hakikati batıldan ayırıp apaçık ortaya çıkaran) kitabı indirdik ki, onlara indirilenin aslını, hakikatini insanlara bütün açıklığıyla ortaya çıkarıp bildirsin. Böylece insanlar üzerinde tefekkür edebilsinler.”*²⁵¹ Yine aynı surenin başka bir ayetinde de *“Andolsun ki senden önceki toplumlara elçiler gönderdik. Fakat şeytan onlara yapıp ettiklerini kendilerine süslü gösterdiği gibi bugün de hala onların dostu olmuş (ve elçilerin davetini reddetmişlerdir.) Bu yüzden o toplumlara elim bir azap beklemektedir. Biz sana bu kitabı ayrılığa düştükleri hususların hakikatini onlara bildirmen, inanan topluma hidayet kılavuzu ve rahmet olması için indirdik.”*²⁵² ifade edildiği gibi önceki toplumların Allah'ın kendilerine gönderdiği vahiyden gizledikleri veya hakikatin ne olduğu konusunda ayrılığa düştüklerinde ve kendi muhataplarının batıl inanç ve amellerinde kendisine indirilen apaçık kitap ile gerçek hakikati bildirme ve net bir şekilde ortaya koyma vazifesi verilmiştir.

Beyan kavramının türediği kök ve müştakları Kur'an'da 523 defa kullanılmıştır. Beyan kökü ve türevleri daha çok Allah'ın *duyurması, bildirmesi, açıklaması* anlamında geçmektedir.²⁵³ Mesela bir ayette Allah Teâlâ *“... Allah size ayetlerini açıkça bildiriyor ki tefekkür edebilirsiniz.”* açık, net bir şekilde, herkes tarafından anlaşılabilir ayetlerini bildirdiğini ifade etmiştir. Allah Teâlâ Kur'an'da peygamberlerini beyyinat (البينات) *hakikati apaçık belgeleriyle* gönderdiğine vurgu yapmaktadır. Özellikle de Mübin (مبين) sıfat olarak geçtiği lafızlara bakıldığında hak olan isimler ile kullanıldığı gibi batıl olan isimlerle de kullanıldığı görülecektir. Bu da bize kavramın ayırmak, kesin bir şekilde sınırları çizilmiş, arasındaki bağların tamamen koparılmış olduğu hakikatin ve batılın apaçık ortaya çıkarıldığını göstermektedir. Mübin lafzı hak tarafında kullanıldığı kitap, Kur'an, ayetler, nezîr, belâğ, sultan, imâm, Kur'an'ın dili Arapça dili, hak, rasul, fetih, burhan, nur, fevz, fadl, Muhsin ve ufuk isimler olumlu yönde hakikat cephesini oluşturmaktadır. Batıl tarafını ise sihir, aduv, dalel, şihab, hasım, hüsrân, sü'ban, mudıl, ğaviy, bühtan, ism, kefur, hısâm, duhan, ifk ve zâlim gibi olumsuz isimler oluşturmaktadır. Böylece

²⁵⁰ en-Nûr 24/54.

²⁵¹ en-Nahl 16/43, 44.

²⁵² en-Nahl 16/63, 64.

²⁵³ el-Bakara 2/68, 69, 70, 187, 219, 221, 241, 266; Âl-i İmrân 3/103; en-Nisâ 4/26, 176.

hakikat ve batıl birbirinden apaçık ayrıldığı vurgulanmaktadır.²⁵⁴

Hiz. Peygamber vahyi insanlara hem eksiksiz, tam olarak iletmiş, duyurmuş, bildirmiş hem de bir beşer ve bir mümin olması hasebiyle de Kur'an ayetlerini izah etmiş, içtihat yapmış, yaşantısıyla uygulamalı/fiilî olarak açıkça ortaya koymuş, örneklik sergilemiştir. Bu bağlamda Hiz. Peygamber Allah'ın kendisine verdiği Kur'an'ı insanlara eksiksiz bir şekilde, hiçbir şeyi gizlemeden açıkça beyan ettiğini bir sözünde şöyle ifade etmektedir: “Sizi cennete yaklaştıracak cehennemden uzaklaştıracak hiçbir şeyi bırakmadım ve hepsini size bildirdim.”²⁵⁵ Aynı minval üzere imamı Şafî (ö. 204) de Hiz. Peygamberden “Allah'ın size emrettiği hiçbir şeyi terk etmeden, tam olarak ben de size bildirdim. Allah'ın size yasakladığı hiçbir şeyi bırakmadan, tam olarak ben de size yasakladım.” sözünü aktarmıştır.²⁵⁶

Hiz. Peygamberin tebyin vazifesiyle ilgili olarak beyan kavramını *tefsir etmek* anlamı veren bilginlerimiz vardır. Beyan lafzına tefsir anlamı veren âlimlerimizin başında imamı Şafî gelmektedir. O, er-Risâle adlı eserinde beyan konusuna geniş yer ayırmaktadır. Ona göre Kur'an'da açıkça hükmü bulunan bir mesele aynı şekilde kendi sözleriyle sünnet tarafından beyan edilir. Onun asıl tefsir anlamında kullandığı beyan ise Kur'an'ın mücmel, müşkül ve müphem ifadelerini beyan etmesidir. Kur'an'da hükmü bulunmayan bir konuda sünnet tarafından hüküm konulmasıdır. O, beyan ve sünnet ilişkisini üç boyutta açıklamıştır.²⁵⁷ Bu anlayışa göre Kur'an muhatapları tarafından anlaşılmaz, apaçık Mübin bir kitap olmadığı ifade edilmiş olur ki Kur'an'ın ayetlerine, Allah'ın Kur'an hakkındaki beyanatına aykırı düştüğü görülecektir. Allah Teâlâ Hiz. Peygambere Kur'an'ı tefsir etme görevi verdiğini kabul ettiğimiz takdirde, Hiz. Peygamberin bu görevini tam anlamıyla yerine getirmediği, Kur'an'ın tamamını tefsir etmediği gerçeğiyle karşılaşmış oluruz. Çünkü Hiz. Peygamberin tefsirle ilgili rivayetleri gerek me'sur tefsirlerde gerekse hadis kitaplarındaki tefsir bölümündeki hadisler çok azınlıktadır. Mesela İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) tefsirinde toplam 16283 isnattan Hiz. Peygamberin sözlü beyanları sadece 589'dur ki bu da %4'e tekabül etmektedir.²⁵⁸ İbn Teymiyye (ö. 728) Hiz. Peygamberin ashabına Kur'an'ın lafızlarını beyan ettiği gibi onların manalarını da beyan ettiğinin bilinmesinin gerekli olduğunu söylemektedir.²⁵⁹ Ona göre Hiz. Peygamber Kur'an'ı hem lafzen hem de mana olarak tamamını beyan etmiştir. Bir bakıma Hiz. Peygamberin Kur'an'ı beyan

²⁵⁴ İlgili ayetlerin listesine bakılabilir; Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, h. 1364), “mubin”, 144, 145.

²⁵⁵ Abdurrazzâk, 20100 (11/125).

²⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, ts.), 87.

²⁵⁷ Şafî, *Risâle*, 91,92.

²⁵⁸ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 101.

²⁵⁹ Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir*, (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Haye, 1980), 9.

etmesine tefsir etmek anlamını verdiği söylenebilir. Bu konuda Hz. Peygamber Kur'an'ın pek azını kâl ile büyük bir kısmını hâl ile tefsir etmiş olduğunu söylemek isabetli olacaktır.

Beyan kavramına *tefsir etmek* anlamından ziyade *iletmek, izhar etmek, aktarmak, keşif* gibi anlamlar verildiği takdirde Hz. Peygamberin tebyin görevini eksiksiz bir şekilde yerine getirmiş olduğu görülecektir. O takdirde Hz. Peygamberin Kur'an'ın tamamını insanlara beyan ettiğini söylemek realiteye daha uygun düşmektedir. Taberî'nin (ö. 310) Nahl Suresi 44. ayetinde beyan kavramına *bildirmek* manasını vermiştir.²⁶⁰ Mâturîdî (ö. 333) de aynı ayeti bir önceki ile bağlantı kurarak beyan kavramının anlamına dair kitap ehlinin kendi kitaplarında tahrif ettikleri veya değiştirdikleri şeylerin Hz. Peygambere nazil olan zikirde açıklandığı, hakikatinin ortaya çıkarıldığı anlamına gelebileceğini ifade etmiştir.²⁶¹

1.2.3.7. Tilavet

Hz. Peygamberin öncelikli olarak yerine getirmesi gereken vazifelerinden biri de vahyi tilavet etmesidir. Tilavet kavramı (تلاوة) kökünden mastar formundadır. Fiil olarak tilavet *terk etmek, geride bırakmak, kalıntı, geride bırakılan bakiye, öndekine tabi olmak, uymak, arkasından gitmek, peş peşe gelmek, arka arkaya olmak, okumak, konuşmak, bahsetmek* gibi manalara gelmektedir.²⁶² Kur'an'da ise *uymak, izinden gitmek, gereğince amel etmek, örnek almak, tabi olmak, ifade etmek, okumak* manasına gelmektedir. Ancak lafzın kelime anlamına bakıldığında tilavet sadece okumak anlamını içermemektedir. Yani her tilavet aynı zamanda kıraat olmasına karşın her kıraatin tilavet manasına gelmediği anlaşılmaktadır.²⁶³

Tilavette okunan ibareler mucebince amel etmek gerekmektedir. Hz. Peygamberin tilaveti kendisine indirilen vahyi insanlara okuyup geçmesi anlamında değildir. Burada Hz. peygamberin üzerinde otorite sahibi olan vahiydir ve Hz. Peygamberin okuduğu vahye uyması, gereğince amel etmesini gerektirir. Nitekim vahye uymasıyla ilgili de Kur'an'da emirler bulunmaktadır.²⁶⁴ Hz. Peygamber tebliğ görevini indirilen vahyi hemen inananlara okuyarak, ona uyararak ve gereğince amel ederek yerine getirmiştir. Risaletin ilk zamanlarında Kur'an'ın tebliğini Hz. Peygamber ibadetlerinde özellikle de namazda nazil olan vahiyleri yüksek sesle okuyarak yapmıştır. Hatta Mekke döneminde tebliğ sadece inen vahiylerin özellikle namazlarında

²⁶⁰ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 14/232.

²⁶¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Maturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Halil İbrahim Kaçar (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006), 8/114; Beyan hakkında daha geniş bilgi için bk. Sevim Gelgeç, *Kur'an-ı Kerim'de Beyan Kavramı ve Hz. Peygamber'in Tebyin Görevi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 127-130.

²⁶² İbn Manzûr, "tlv", 1/443-445.

²⁶³ Râgıb el-İsfahânî, "tlv", 74, 75.

²⁶⁴ Yûnus 10/109; el-Ahkâf 46/9.

Hız. Peygamber tarafından tilavetiyle olmuştur demek hatalı olmasa gerektir.²⁶⁵ Kur'an'da Hız. Peygamberin tilavet vazifesinin salatla ilişkilendirildiği ile ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *“Kitaptan sana vahyedilen şeyi oku/ ona tabi ol (bildir) ve namazı kıl. Namaz iğrenç şeylerden ve kötülüklerden alıkoyar. Allah'ı zikretmek, en büyük ibadet, salattır. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilir.”*²⁶⁶ Vahyi Hız. Peygamberin okumasını ve ona uymasını vacip kılan diğer bir ayette de şöyle ifade edilmektedir: *“Rabbinin kitabından sana vahyedileni tilavet et. Onun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur. Ondan başka sığınacak kimse bulamazsın.”*²⁶⁷ Allah Teâlâ Hız. Peygambere Kur'an'ı açıktan ve anlaşılır bir şekilde tane tane okumasını emretmiştir.²⁶⁸

Hız. Peygamberi kendilerine örnek alan sahabilerden Abdullah b. Mes'ud'un tebliğ amaçlı müşriklere onlardan gelebilecek saldırıya rağmen Kur'an'dan vahiyleri okuduğu bildirilmektedir. Sahabenin toplu olduğu bir sırada kendi aralarında Kureyşin Kur'an'ı açıktan duymadığını söyleyerek kimin Kureyş topluluğuna bunu yapacağından bahsetmişlerdir. İbn Mes'ud kendisinin yapacağını söyleyerek öne atılmıştır. İbn Mes'ud ki bedenen zayıf yaratılıştaki olduğu gibi onu destekleyecek güçlü bir kabileye de sahip değildir. Sahabenin uyarılarına aldırmadan Kureyşin vereceği ezadan kendisini Allah'ın koruyacağını söyleyerek kuşluk vakti Kâbe'ye, müşriklerin birlikte olduğu yere gitmiştir. Yüksek sesle besmele çekip Rahman Suresini okumaya başlamıştır. Bunu duyan Kureyşliler öfkelenip İbn Mes'ud'un üzerine gelip onu vurmaya başlamışlardır. O da darbelere aldırış etmeden okumaya devam etmiştir. Okuyabildiği kadar okuduktan sonra eli yüzü yara bere içinde sahabenin yanına gelmiştir. Arkadaşları başına bunların gelmesinden korktuklarını söylediklerinde ise “Allah düşmanları hiçbir zaman bana o ankinden daha aciz ve hakir gelmedi. Eğer isterseniz yarın aynısını yapmak üzere gideyim.” cevabını vermiştir. Sahabiler de onlara istemediği şeyleri duyurduğunu belirterek yeterli olduğunu söylemişler.²⁶⁹ Hız. Peygamberin Tilaveti hem yüksek sesle kıraatini hem de Kur'an'ın kendisi üzerindeki otoritesi gereği uymayı ve uygulamayı anlam olarak içermektedir. Hız. Peygamber tilavet görevini Kur'an'a uyararak, onu takip ederek, hayatında uygulayarak eksiksiz bir şekilde yerine getirmiştir. Öyle ki Kur'an'ın bildirdiğine göre Hız. Peygamber daha önce kitap nedir, iman nedir bilmez haldeyken ve kitap okumuş, yazmış olmadığı bir durumdayken bu görevi layıkıyla ifa etmiştir.²⁷⁰

²⁶⁵ Selim Türçan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü –Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007) 130, 131.

²⁶⁶ el-Ankebût 29/45.

²⁶⁷ el-Kehf 18/27.

²⁶⁸ el-Hicr 15/94; el-Müzzemmil 73/4.

²⁶⁹ İbn İshak, *es-Sîratu'n-nebeviyye*, 1/225.

²⁷⁰ eş-Şûrâ 42/52; el-Ankebût 29/47, 48; el-Kasas 28/86; Yûnus 10/16.

1.2.3.8. Öğüt verme

Allah'ın Hz. Peygambere tevdi ettiği vazifelerden birisi insanlara vaz-u nasihat etmesi, onlara öğüt vermesidir. Öğüt verme kavramı (وعظ) kökünden türetilmiş bir mastardır. Kavram fiil olarak *öğüt vermek, nasihat etmek, akabeti hatırlatmak, ceza ve sevap ile kalbin yumuşatılması* gibi manalara gelmektedir.²⁷¹ Kavram *hayır ile hatırlatarak insan kalbini arındırmak, saflaştırmak* biçiminde anlam verilerek lafzın kalbe yönelik bir yönünün olduğuna işaret edilmiştir.²⁷² Allah Teâlâ Hz. Peygambere insanlara öğüt vermesini, nasihat etmesini ve daima doğru yolu hatırlatmasını istemiştir. Bu konudaki Allah'ın buyruklarından birisi şöyledir: “*Onlar Allah'ın kalplerindeki her şeyi bildiği kimselerdir. O halde onları kendi hallerine bırak, **öğüt ver** ve onlarla durumları hakkında etraflıca konuş.*”²⁷³ Kur'an'da Hz. Peygamberden onun insanları Allah'ın yoluna hikmet ve güzel bir öğüt ile davet etmesi istenmiş ve şöyle buyurulmuştur: “*Rabbinin yoluna insanları hikmetle ve güzel bir öğüt ile davet et. Onlarla en iyi şekilde mücadele et. Senin rabbin ki yolundan sapanları en iyi bilmektedir ve hidayete erenleri de en iyi bilen odur.*”²⁷⁴ Hz. Peygamber öğüt verme görevini bizzat Kur'an ile insanlara nasihat vererek yapmıştır. Öyle ki Kur'an'ın bizzat kendisinin öğüt olarak Hz. Peygambere vahyedildiği bildirilmiştir. Allah Teâlâ Kur'an'da “*Bu (Kur'an), insanlar için bir açıklama, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür*” ayetiyle kitabın bir öğüt olduğunu bildirmiştir.²⁷⁵

Öğüt vermekle ilgili Kur'an'da Peygamberlere tevdi edilen görevlerden biri de nasihat etmektir. Nasihat eden anlamına gelen (الناصح) lafzı (نصح) kökünden müştak olan ism-i faildir. Fiil olarak kök *saflaştırmak, arılaştırmak, arı, katışıksız olmak, ihlaslı olmak, samimiyetle öğüt vermek, nasihatte bulunmak, doğru dürüst davranmak, yol göstermek* gibi anlamlara gelmektedir.²⁷⁶ Nasihat kavramı bu anlamlarıyla *hile, aldatma, dolandırma, ihanet* gibi anlamlara gelen (الغش) kavramının zıt anlamlısıdır.²⁷⁷ Nasihat vermekle ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: “*Rabbimin risaletini size tebliğ ediyorum. Ben sizin için emin bir nasihatçiyim.*”²⁷⁸ Genelde peygamberler özelde de Hz. Peygamber insanlara samimiyetle, güvenilir bir nasihatçi olmuş, bütün insanlığı Allah'ın yoluna davet etmiştir. Peygamberler kendilerinin sadece Allah'ın mesajlarını, vahiylerini tebliğ eden bir peygamber olduklarını ve samimiyetle öğüt verdiklerini belirtmişlerdir.²⁷⁹

²⁷¹ İbn Manzûr, “va'z”, 6/4873.

²⁷² Râgıb el-İsfahânî, “va'z”, 527.

²⁷³ en-Nisâ 4/63.

²⁷⁴ en-Nahl 16/125.

²⁷⁵ Âl-i İmrân 3/138.

²⁷⁶ Râgıb el-İsfahânî, “nsh”, 494; İbn Manzûr, “nsh”, 6/4438, 9.

²⁷⁷ İbn Manzûr, “nsh”, 6/4438.

²⁷⁸ el-A'râf 7/68.

²⁷⁹ el-A'râf 7/61, 62.

Bu bağlamda Hz. Peygamberin risalet göreviyle alakalı diğer bir kavram da (المذكر) müzekkirdir. Müzekkir lafzı *hatırlatmak, anımsatmak, anmak, zikretme, kalp ve dil ile zikir çekmek, anlatmak, bahsetmek, öğüt vermek, nasihat etmek, müzekker kılmak* gibi anlamlara gelen (نَكَرَ) fiilinden müştak ism-i faildir.²⁸⁰ Hz. Peygamberin bu göreviyle ilgili Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: “*Sen öğüt ver/hatırlat. Çünkü zikir/öğüt müminlere fayda verir.*”²⁸¹ “*Hatırlatmak yarar sağlayacağı için sen öğüt ver.*”²⁸² Başka bir ayette “*Ey elçi sen öğüt ver/hatırlat. Senin vazifen sadece öğüt vermektir, sen sadece öğüt vericisin.*”²⁸³ ifadesiyle bizzat Hz. Peygamberden müzekkir-öğüt verici olarak bahsedilmektedir. Hz. Peygamber güzellekle insanlara öğüt vermiş, asla onların vekili olmamış ve onlar üzerinde bir zorbalık da yapmamıştır. Zikredilen ayetlerden Allah'ın Hz. Peygambere öğüt verme görevi verdiği anlaşılmaktadır. Allah'ın elçisinin hatırlatma görevini nasıl ve ne ile yerine getireceği de Kur'an'da bildirilmektedir: “*Sen, onlara karşı bir zorba değilsin. O hâlde sen, benim tehdidimden korkan kimselere Kur'an ile öğüt ver.*”²⁸⁴ Bu bağlamda zikir kavramı içine hangi şeylerin dâhil olduğunu bilmek gerekmektedir ki Hz. Peygamberin nelerle insanlara öğüt verdiği açıkça anlaşılmış olsun. Başta Kur'an'ın bir isminin de zikir olduğu bizzat Allah tarafından bildirilmektedir.²⁸⁵ Kur'an'dan önceki ilahi kitaplar da zikir olarak ifade edilmektedir.²⁸⁶ Hz. Peygamberin bir vasfı olarak da bu kavram kullanılmaktadır.²⁸⁷ Bunların dışında zikir lafzının anlam alanına namaz, Kur'an okumak, tesbih, hamd etmek, dua, itaat, şükür, sena kavramları da girmektedir.²⁸⁸ Vahyin zikir olması hasebiyle Hz. Peygamber vahiy ile insanlara öğüt vermiş, hatırlatmalarda bulunmuştur. Bunu yaparken insanlara bir zorba olarak değil, sözlerin en güzeliyle, Kur'an ile nasihat etmiştir. Çünkü insanoğlu unutmakla malul bir varlıktır. Diğer peygamberler gibi Hz. Peygamber de insanların unuttuğu hak ve hakikatleri insanlara tekrar hatırlatmış ve inananlara da fayda sağlamasından dolayı Kur'an'ın ortaya koyduğu hakikatlerin daima hatırd tutulup unutulmaması ve uygulanması için bu görevini titizlikle yürütmüştür. Adeta onun hayatı bir zikir (Kur'an) hayatı olmuş, hayatının her safhasında zikir yer bulmuştur. O Kur'an'ı hâline yansıtmış olduğu için hâliyle zikri tefsir etmiştir diyebiliriz. Bundan dolayı Hz. Peygamberin müzekkir göreviyle ilgili fiilleri Kur'an tefsiri için vazgeçilmez öneme sahiptir.

²⁸⁰ Râgıb el-İsfehânî, “zkr”, 179, 180; İbn Manzûr, “zkr”, 3/1507-9,

²⁸¹ ez-Zâriyât 51/55.

²⁸² el-A'lâ 87/9.

²⁸³ el-Gâşîye 88/21.

²⁸⁴ el-Kâf 50/45.

²⁸⁵ el-Hicr 15/6, 9; el-Enbiyâ 21/50.

²⁸⁶ en-Nahl 16/43.

²⁸⁷ et-Talak 65/10, 11.

²⁸⁸ İbn Manzûr, “zkr”, 3/1508.

1.2.3.9. Tezkiye, arındırma

Hiz. Peygamberin risalet görevlerinden biri de Allah'ın rahmeti ve vahyi ile fert ve toplumu temizlendirme, arındırma ve ıslah etmektir. Tezkiye kavramı (zku- زكو) kökünden türemiş bir kavramdır. Tezkiye fiil olarak *büyüme, artma, temizleme, huy temizliği, arıtma, saflaştırma, öz haline getirme onarma, ıslah etmek, doğrulamak* gibi manalara gelmektedir.²⁸⁹ Kur'an'da tezkiye başta Allah'a nispet edilmekle beraber Hiz. Peygamber ve kullara da nispet edilmektedir.²⁹⁰ Tezkiye, nefiste kötü huyların, günahların, masiyetlerin tahliye edilip, temizlenmesi ve yerine güzel huyların, iyiliklerin, erdemlerin doldurulması şeklinde de tanımlanmaktadır. Allah'ın tezkiye görevini Hiz. Peygambere verdiği ile ilgili Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: “Ey Peygamber onların mallarından verecekleri, kendilerini temizleyeceğin ıslah edip arındıracağın sadakalarını kabul et ve onlara salat/destek ol.”²⁹¹ “O, kitap ile ilgisiz bir topluma, kendi içlerinden kendilerine Allah'ın mesajlarını okuyup, (ona tabi olan,) onları arındıran, ilahî kelâmı ve hikmeti öğreten bir elçi göndermiştir. Ondan önce, apaçık bir sapıklık içindeydiler.”²⁹²

Hiz. Peygamber vahiy, kitap ile ilgisi bulunmayan Mekke toplumunu, apaçık bir dalalet içinde iken Allah'ın mesajlarını kendilerine getirmiş ve onları tezkiye etmeye çalışmıştır. Hiz. Peygamberin tezkiye etme gayreti nüzul döneminin her safhasında müşahede edilmektedir. Böylece Hiz. Peygamberin tezkiyesi, tebliğ ettiği ilahi mesajlar vasıtasıyla muhatap olduğu toplumu maddi ve manevi bütün pisliklerden arındırmak, tertemiz bir toplum oluşturmak, o toplumu her bakımdan ıslah etmek şeklinde cereyan etmiştir. Son olarak da veda hutbesinde yaptığı tezkiye çalışmalarını bir kez daha ashabına hatırlatmada bulunmuştur. Tezkiye halinin devamı için ümmetine tabi olup sımsıkı sarıldıkları müddetçe yolunu şaşırmayacakları iki değerli emanet bıraktığını, bunların Allah'ın kitabı ve sünnetinin olduğunu ifade etmiştir. Hiz. Peygamberin muhatap olduğu toplumu nasıl tezkiye ettiğini Cafer b. Ebi Talip'in (ö. 8) Habeş Necâşisine söylediği sözlerden anlaşılmaktadır: “Ey Melik! Biz cahiliye ehli bir kavimdik. Putlara ibadet eder, ölü hayvan etini yer, fuhuşlar yapar, hısım akraba hakkını gözetmez, komşularımızı unuttur ve kuvvetlinin zayıfı ezdiği bir kavim idik. İşte biz bu durumdayken Allah bize bizden bir rasul gönderdi. Biz onun nesebini, doğruluğunu, emanete riayet ettiğini ve iffetini biliyoruz. Bizi Allah'a çağırdı ki onu birleyelim ve ona ibadet edelim ve bizim, babalarımızın, Allah'tan başka ibadet etmiş olduğumuz taşları, putları atalım terk edelim. O bize doğru söz söylememizi, emaneti eda etmemizi, rahmi/akrabaları ziyaret edip onlara ihsanda bulunmamızı, iyi komşuluk

²⁸⁹ Râgıb el-İsfehânî, “zku”, 213; İbn Manzûr, “zku”, 3/1849.

²⁹⁰ Râgıb el-İsfehânî, “zku”, 213, 214.

²⁹¹ et-Tevbe 9/103.

²⁹² el-Cum'a 62/2.

yapmamızı, haramlardan ve kan dökmekten men olunmamızı emretti. Bizi fahiş şeylerden ve yalan sözden ve yetim malını yemekten ve muhsana/iffetli evli kadınlara iftirada bulunmaktan nehyetti. Bize yalnızca Allah’a ibadet etmemizi ona hiçbir şey eş koşturmamamızı emretti. Bize namaz, zekât ve oruç ile emretti.” İslam’ın emirlerini saydıktan sonra şöyle devam etti: “Biz de onu tasdik ettik ve ona iman ettik ve Allah’tan getirdikleri üzere ona tabi olduk. Yalnız Allah’a ibadet ettik, ona herhangi bir şeyi ortak koşturmadık. Bize haram kıldığı şeyleri haram ve helal kıldığı şeyleri helal gördük...”²⁹³

Hiz. Peygamber yirmi üç yıl gibi kısa bir zaman diliminde her bakımdan tefessüh etmiş bir cahili toplumu ıslah ve tezkiye görevini eksiksiz bir biçimde yerine getirerek, medeni bir toplum haline getirmiştir. İslam tarihinde medeni hale getirilmiş, temizlenmiş, tezkiye edilmiş bu topluma *ashab* denilmiş ve bu çağa da *asrısaaadet* ismi verilmiştir. Hiz. Peygamberin fert ve toplumun tezkiyesinden asıl hedefi insanların hatalarından arındırılıp Allah’ın istediğı bir hayat tarzına ve yine onun rahmeti sayesinde dünya ve ahiret mutluluğunu temin etmektir.²⁹⁴

1.2.3.10. Talim, eğiten, öğreten

Hiz. Peygamberin peygamberlikle ilgili fiillerinden biri de insanlara vahyi, kulluğu, taati, nazarî ve amelî olarak öğretmesidir. Talim kavramı alleme (علم) fiilinin *haber vermek, işaret etmek, bilgi vermek, eğitmek, ilim öğretmek, nazari ve amelî olarak eğitip öğretmek, eğitim öğretmek* anlamında mastarıdır.²⁹⁵ Vahyin asıl öğreticisi Allah Teâlâ’dır. O bu konuda şöyle buyurmaktadır: “*Rahman, Kur’an-ı O öğretti, insanı O yarattı, insana hakkı batıldan ayırıp ortaya çıkarmayı O öğretti.*”²⁹⁶ Hiz. Peygamberin talim göreviyle ilgili olarak ayette şöyle ifade edilmektedir: “*Andolsun, Allah, müminlere kendi içlerinden; onlara ayetlerini iletir, o ayetlere tabi olan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içindeydiler.*”²⁹⁷ Allah’ın elçisinin ayete göre eğitim ve öğretimini yapacağı ilminin kaynağı en başta kitap olarak ifade edilen vahiydir. Vahyin yanında hikmetin de onun bilgi kaynakları arasında yer aldığını görmekteyiz. Bazı müfessirlerin açıklamalarında hikmetin Hiz. Peygamberin sünneti olduğu söylenmiştir.²⁹⁸ Ayrıca onun bilgi kaynaklarını kitap ve hikmetin yanında onun fetaneti, aklı, feraset ve basireti, hayat tecrübesi, içinde yetiştiğı çevrenin kültürü gibi unsurlar oluşturmaktadır.

²⁹³ İbn Hişâm, es-Sîratu’n-nebeviyye, trc. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 448, 449.

²⁹⁴ Tâhâ 20/76.

²⁹⁵ Râgıb el-İsfehânî, “alm”, 343,344; İbn Manzûr, “alm”, 4/3082-5.

²⁹⁶ er-Rahmân 55/1-4.

²⁹⁷ Âl-i İmrân 3/164; el-Bakara 2/129; el-Cum’a 62/2.

²⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/311.

Hiz. Peygamber bir hadisinde kendisinin muallim olarak gönderildiğini haber vermektedir: “Allah beni zorlaştırıcı ve başkalarının hatalarını isteyen değil, bir muallim ve kolaylaştırıcı olarak gönderdi.”²⁹⁹ Sahabeden ilim sahasında ciddi bir ağırlığı olan Abdullah b. Amr (ra) Hiz. Peygamberin talim konusunda başka bir örneğini bizlere şöyle nakleder: “Bir gün evinden çıkıp mescide gelen Allah elçisi orada halka olmuş iki gruptan birisinde Kur’an okunup dua edildiğini, diğesinde ise ilim öğrenildiğini ve ilim öğretildiğini gördü. Rasulullah: “Her biri hayır üzeredir. Şunlar Kur’an okuyorlar ve Allah’a dua ediyorlar; Allah dilerse onlara istediklerini verir, dilerse vermez. Bunlar da ilim öğreniyorlar ve ilim öğretiyorlar. Ancak ben bir muallim olarak gönderildim.” buyurarak ilim halkasını tercih etti ve gidip onların yanına oturdu.”³⁰⁰ Bu hadislerden de anlaşılacağı üzere Hiz. Peygamber kendi ifadesi ile de talim, eğitim ve öğretim görevinin olduğu, bu görevi gereği ilim, eğitim, öğretimle meşgul olanları diğelerine tercih etmiştir.

Hiz. Peygamber kitabı, hikmeti, kulluğu öğretmesi ağırlıklı olarak amelî ve pratik yönden olmuştur. Kur’an’ın istediği yaşam tarzını amelî ve şahit olarak muhatap topluma öğretmesi onun önemli görevleri arasında yer almaktadır. Hiz. Peygamberin amelî bakımından öğretiminde Allah’ın övdüğü yüce ahlakı, örnek yaşantısı etkili olmuştur.³⁰¹ Allah’ın elçisi başta kendisi vahye karşı sorumlu olmasından dolayı öğretilmesi gereken kulluk vazifelerini yaparak, yaşayarak öğretmiştir. Hiz. Peygamberin bu şekildeki kitap ve hikmeti öğretmesi onun en önemli, en büyük, en belirgin eğitim öğretim üslubunu oluşturmaktadır. O bir şeyin yapılmasını istediği zaman ilk önce kendisi yapar insanlara örnek olur, onlar da Allah’ın elçisinden gördükleri şekilde yaparlardı. Böylece eğitim öğretim kolay bir tarzda gerçekleşmiş olurdu. İslam tarihinde bunun en güzel örneği Hudeybiye’de gerçekleşmiştir. Yapılan sulh şartları Müslümanlara ağır gelmiş ve Hiz. Ömer gibi sahabenin ileri gelenleri bile şaşkına dönmüşlerdi! Sulh maddelerinin yazımına başlarken besmele yerine *Allahumme* yazılması ve anlaşmanın taraflarının isimleri yazılırken *Rasulullah* ifadesinin kabul edilmemesi ve onun yerine *Abdullah oğlu Muhammed* yazılmasında Müslümanların hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Müslümanlar moral bozukluğuna uğramış ve Hiz. Peygamberin buyruğuna hemen uymamışlardır. Hiz. Peygamber hemen kurbanını kesmiş ve oturup Hıraş b. Umeyye adlı sahabiye başını tıraş ettirmiştir. Allah elçisinin bu fiilini gören sahabiler hemen kurbanlarını kesip birbirlerini tıraş etmişlerdir.³⁰² Hiz. Peygamberin bu tarzda kitabı ve hikmeti öğretmesi bize yaparak uygulayarak eğitim ve öğretimin sözlü ve anlatım yöntemine göre daha güçlü, daha güzel ve insan

²⁹⁹ Muslim, “Talak”, 29 (No. 1478).

³⁰⁰ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17 (No. 229).

³⁰¹ el-Kalem 68/4; el-Ahzâb 33/21.

³⁰² İbn İshak, *es-Sîratu’n-nebeviyye*, 2/463; İbn Hişâm, *es-Sîratu’n-nebeviyye*, 3/265.

fıtratına en uygun eğitim ve öğretim üslubu olduğunu göstermektedir.³⁰³ Hz. Peygamber, Amr b. Âs'ı, Umman melikleri olan Culenda kardeşlere İslam'a davet mektubuyla elçi olarak gönderdi. Melikler, İslam'ı kabul ederken, Hz. Peygamber'in peygamberliğine ve İslam'a davetine şu özelliklerinin delil olduğunu ifade etmişlerdir: "O herhangi bir hayrı önce kendisi işlemeyen başkasına o hayrı işlemesini söylemiyor. Herhangi bir şerri men edeceği zaman da o şerri ilk önce kendisi terk etmeden başkasına yasaklamıyor. Galip geldiğinde de büyüklenip şımarmıyor. Mağlup olduğunda da etrafındakileri terk etmiyor. Yaptığı anlaşmalara sadık kalıyor, söz verdiğinde de verdiği sözleri yerine getiriyor. Ben şahadet ediyorum ki o bir peygamberdir."³⁰⁴ Hz. Peygamberin kitap ve hikmeti öğretme üslubunda emredeceği ve yasaklayacağı hususlarda emir ve yasaklamadan önce kendi hayatında uygulayıp yaşadığı görülmektedir, bu özelliğinin de İslam'a girmemiş bir kimse tarafından ifade edilmesi dikkat çekicidir.

Hz. Peygamber ashabına hayatın her alanıyla ilgili, insanlara faydalı olacağı her şeyi en ince ayrıntısına varıncaya kadar öğretmiştir. Allah'ın elçisi bir babanın çocuğuna talim etmesi gibi ashabına öğretilmesi gereken başta kitap ve hikmet olmak üzere her şeyi öğretmiştir. Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuştur: "*Ben size bir babanın çocuğuna eğitip öğrettiği gibi öğretiyorum. Tuvaletiniz geldiği zaman kibleye dönerek veya arkanızı kibleye getirecek şekilde tuvalet ihtiyacınızı gidermeyiniz.*"³⁰⁵ Selmân-ı Fârisî'den (ö. 36) gelen bir rivayette müşriklerden bazısı kendisine alaylı bir şekilde: "Arkadaşınızın "tuvalet eğitimine varıncaya kadar" size her şeyi öğrettiğini görüyoruz, öyle mi?" diye sordu. Selmân-ı Fârisî de "evet" dedikten sonra "O bize tuvalet ihtiyacını kibleye yönelerek gidermemeyi, sağ el ve üçten az taş ile taharetlenmemeyi, kemik ve hayvan gübresi ile de temizlenmemeyi emretti." diyerek Hz. Peygamberin tuvalet eğitimini ayrıntılarıyla nasıl verdiğini açıklamıştır.³⁰⁶

1.3. HÂL

Tefsir dışında diğer İslami disiplinlerde ve hangi konularında fiil kavramı hakkında yeterli olabilecek derecede bilgi verdikten sonra fiil kavramıyla eş anlamda kullanılan hâl hakkında kavramsal çerçeve içinde kısaca bilgi verilecektir. Hâl (حال) kavramı Arapça (حول) kökünden türemiştir. Sözlükte *sıfat, çevre, etraf, hile, çare, ayrılmak, perde, engel, değişim, dönüşüm, düz olmayan, eğri, girmek, hulul etmek, yerleşmek, kuvvet, güç, hareket, hareket etmek, tasarruflu, mal sahibi, bir halden başka bir hale dönüşmek, zaman içinde kişinin durumu, sene,*

³⁰³ Abdulfettah Ebû Gudde, *er-Rasûlu'l-muallim ve esâlibuhu fi't-ta'lîm* (Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1996), 65.

³⁰⁴ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbetu fi'temyîzi's-sahâbeti*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995) 1/637.

³⁰⁵ İbn Mâce, "Taharet", 16 (No. 313).

³⁰⁶ İbn Mâce, "Taharet", 16 (No. 316).

yıl, yetenek, maharet, anlayış, akıllı, kurnaz, kabiliyet, göç etmek, dirhem havale etmek, aktarmak, toprak, suret, oluşma, kişiyi diğerlerinden ayıran en önemli özellik gibi geniş bir anlam ağına sahiptir.³⁰⁷ Hâl konusu aynı fiil konusunda olduğu gibi felsefe, kelam, tıp gibi ilimlerde de ele alınmaktadır. Hâl denilince akla hemen tasavvuf ilmindeki hâl konusu gelmektedir. Bu sebepten dolayı tasavvuftaki hâl hakkında açıklama yapmak gerekmektedir. Tasavvuf ıstılahında hâl kavramı terim olarak şöyle tarif edilmektedir: “Mutasavvıfın herhangi bir kastı olmaksızın, elde etmeye çalışmadan ve kazanma arzusu olmadan Allah’ın kerem ve lütfuyla kulunun kalbine indirdiği sevinç, neşe, refah, mutluluk, şevk, hüzn, keder, tutukluk, sikkınlık, bunalma, korku, endişe, kuşku, ihtiyaç gibi ruhi durumlar ve varidatlardır.”³⁰⁸ Hâller Allah’ın lütfuyla kulun kalbine mevhibe olarak atılmaktadır, yani insan iradesi dışında gerçekleşmektedir. Bu yönüyle ibadet, riyazat, çalışma ve çaba ile elde edilen makamlardan farklılık göstermektedir. Makamlar kesbî, hâller vehbî olarak tarif edilmektedir. Hâl sahibinin hâlleri değişkenlik gösterir, geçicidir ve istikrarlı değildir.³⁰⁹ İlk sûfilerden olan Cüneyd-i Bağdadî’ye (ö. 297) göre de hâller Allah tarafından kalbe atılan şeyler olup, devam etmez, geçicidir.³¹⁰ Hâlin geçiciliğini bazı sûfiler parlayıp anında sönen şimşeğe benzetmişlerdir. Eğer hâl devam edecek olursa buna nefisten gelen vesvese (Hadîsu’n-Nefs) ve ilhamlar şeklinde isimlendirmişlerdir.³¹¹ Genellikle hâl gelip geçen devamlılığı olmayan ruhi durumlar olarak kabul edilmiştir. Tasavvuf ilmindeki mevhibe olarak sûfinin kalbine atılan hâllerin onun yaptığı ibadetler, salih ameller, halisane çekilen zikirler dolayısıyla verildiği de ifade edilmektedir. Özellikle zikr-i hafinin hâl olduğu belirtilmektedir.³¹² Hâlin gelip geçici bir durum olduğu görüşünde olan sûfilere göre hâl aynı zamanda müridin kazanmış olduğu makamın bir sonucu, semeresi olarak görülmektedir.³¹³ Tasavvuf ilminde hâllere ve hâl sahibi olmaya önem verilmiştir. Mutluluk kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Hâller Allah’ın salih amel işleyenlere, ihlaslı kullara bir lütfu ve bağışından ibarettir ki bundan dolayı tamamen vehbîdir.³¹⁴ Bazı hâllerin zamanla makama dönüştüğünden de bahsedilmektedir. Salikte bulunan pişmanlık duygusu sonucunda tevbe etmesi geçici bir duygu iken hâl olarak isimlendirilir. Ancak tevbe etme tekrarlanarak süreklilik kazanması du-

³⁰⁷ Râgıb el-İsfehânî, “hvl”, 137, 138; İbn Manzûr, “hvl”, 2/1054-1061; Tahânevî, “hvl” 1/610-618.

³⁰⁸ Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye fî ilmi’t-tasavvuf*, thk. Abdulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerîf (Kahire: Dâru’ş-Şa’b, 1989), 133.

³⁰⁹ Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 133.

³¹⁰ Ebu Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma’ fî’t-tasavvuf*, thk. Abdulhalim Mahmud, Tâhâ Abdalbaki (Mısır: Dâru’l-Kutubi’l-Hadise, 1960), 66; Tahânevî, “hvl” 1/612.

³¹¹ Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Huseyn es-Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Tahâ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2003), 242; Kuşeyrî, *Risâletü’l-kuşeyriyye*, 134. Mehmet Demirci, “Hal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/216.

³¹² Serrâc, *el-Luma’*, 66; Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 134.

³¹³ Kuşeyrî, *Risâletü’l-kuşeyriyye*, 134; Yüksel Göztepe, *Abdülkerîm Kuşeyrî’de Hâller ve Makâmlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 48,49

³¹⁴ Demirci, “Hal”, 15/217.

rumunda da bunun hâlden makama dönüştüğü anlayışı hakimdir. Yani hâl salikte zeval bulmadığı takdirde onun nefsinde yer edinmekte ve makam olmaktadır.³¹⁵

Hâl kavramının türediği kökenine ve kök anlamına istinaden Hâllerin bir an parlayıp sönen şimşek gibi geçici olduğu, devam etmediği görüşünde olanların aksine, gelip geçmediği ve sürekli olduğunu savunan sûfîler de olmuştur. Hâllerin devamlı olduğu görüşünde olan mutasavvıflar arasında Haris el-Muhâsibî (ö. 243) bulunmaktadır. Ona göre başta rıza olmak üzere mutluluk, sevinç, şevk, kabz ve bast şeklinde tezahür eden ruhi durumların hepsi de hâllerdir, geçici değil devamlıdır. Hâller sürekli olmasaydı âşık âşık olmaz, özlem özlem olmaz ve bu kullar vasıflarla nitelendirilemezdi.³¹⁶ Hâl kavramının devamlılığı veya şimşek gibi gelip geçici olarak tanımlanması sözlük olarak geniş anlam ağına sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Hâl kavramının kökeni olarak *havl*, değişim dönüşüm anlamından dolayı kalbe atılan hâller süreklilik arz etmemekte, şimşek misali bir anda parlayıp bir anda sönmektedir. Eğer hâl kavramının köken itibarıyla *konaklama* ve *iyice yerleşme* anlamındaki *hulul*den geldiği düşünülürse o takdirde kalbe atılan ruhi durumlar geçici olmamakta, kalıcı ve süreklilik arz etmektedir.³¹⁷

Diğer bir ihtilaf sebebini ise hâl lafzının kavram anlamı ve terim anlamı arasındaki anlam farklılığında aramak yerinde olacaktır. Tasavvuf ilmine aynı zamanda ilm-i hâl denilmektedir. Hâller terim anlamına göre kalpte veya insanın iç âleminde meydana gelen duygular ve hadiseleri ifade etmesinin yanında tasavvufta özel bir yaşantı tarzını da ifade etmektedir. Bundan dolayı hâller konusunda mutasavvıflar bu kavramı bazen terim anlamında kullanırlarken, bazen de sözlük anlamında kullanmışlardır. Sûfîlerin hâl kavramını hem terim anlamında hem de kavram anlamında kullanmaları bu kavramın anlam kapsamını genişletmiştir. Terim anlamıyla kullanıldığında sadece tasavvuf ilminde kişinin iç âlemindeki duygular anlaşılırken diğer ilimlerle bir bağlantısı bulunmamaktadır. Ancak kavram anlamıyla kullanıldığında sûfîler diğer ilimlerle ortak bir zeminde konuşmaktadırlar.³¹⁸ Kavram anlamıyla kullanıldığı zaman hâllerin sadece seyru suluk, tasavvuf yolundaki kişileri ilgilendiren bir durum olmaktan çıkarak, özel kişi/alan gözetmeden bütün insanları ilgilendiren bir lafız haline gelmektedir.

Tasavvuf ilmindeki hâl, terim anlamına uygun olarak düşünüldüğü takdirde sûfinin ilmi bir hâlidir ve içinde bulunduğu makamıyla da, varlığıyla da bir ilgisi bulunmaktadır. Her sûfî içinde bulunduğu makamına göre karşılaştığı olaylar hakkında olayların kendine görünen kadarıyla bilgi olarak kendi tecrübesini ifade eder. Bilginin sadece zihni bir faaliyet olarak zuhur

³¹⁵ Ebû Hafs Şihabüddin Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Ahmed Abdurrahim, Tevfik Ali (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniy, 2006), 523.

³¹⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Osman el-Hucvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. İsmâil Abdulhadi Kandil (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2007), 2/409; Göztepe, *Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, 49.

³¹⁷ Demirci, "Hal", 216.

³¹⁸ Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 154-156.

etmesini değil bizzat tecrübe edilmesini önemser. Bilginin pratiğe dökülmesini önemser, böylece ilim ve amel bütünlüğünü gözetir. Bilgi amel-i salihlerle tasdik ve teyit edilmelidir. Ancak bu şekilde sûfiler tasavvufi terimlerin tafsilatlı şekilde izahlarını yapmaktan öte bunları hayata geçirerek samimi bir şekilde fiilen pratiğe dökmeyi elzem görürler.³¹⁹

İlimde olduğu gibi hâl kavramını *hayata geçirmek, uygulamak, pratiğe dökmek* anlamında fiil kavramıyla eş anlamda kullanmayı uygun gördük. Hâlin tefsiri ilgilendiren yönü ise lafzın sözlükteki temel anlamının *sıfat, bir kişiyi diğerlerinden ayıran en belirgin özellik, yetenek, maharet* gibi fiilî yönünün olmasıdır. Bir anlamda, nüzul dönemi olaylarının kahramanları sahabenin ahlakı ve yaşam tarzı onların hâlini oluşturmuştur. Bu hâlin oluşmasında Kur'an nasından kaynaklanıyorsa ya da Kur'an nassına geçmiş olması durumunda, bunun fiilî tefsirle doğrudan ilişkili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Biz bu çalışmamızda hâl kavramını fiilî kavramıyla eş anlamda kullanacağız.

1.3.1. Değerlendirme

Fiil konusunu mevzularında inceleyen İslamî ilimler, bu bahsi kendi alanlarıyla ilgili taraflarını ele alıp incelemişlerdir. İslami ilimlerden fiil bahsini işleyen kelam ilmi Allah'ın fiilleri ve kulun fiilleri konusunu itikat yönünden incelemiştir. Allah fiillerini dilediği şekilde yapar, kulun fiillerinin iradeye göre işlenmesi ve yaratılmasının insan veya Allah tarafından mı gerçekleştirildiği konusunda ise üç görüş ileri sürülmüştür. Kulun fiilleri kader inancı bağlamında değerlendirilmiştir. Kelam ilmi normatif bir bilimdir, tefsir ilmi ise deskriptif/niteleyici, açıklayıcı bir bilimdir. Tefsir, Hz. Peygamberin ve sahabenin fiillerini, bunlara karşı Allah Teâlâ'nın fiillerini Kur'an'ın anlaşılmasında, aydınlığa kavuşturulmasında birer tefsir malzemesi olarak kullanır.

Fıkıh usulü ve fıkıh ilminde fiiller bağlayıcılık yönünden değerlendirmeye alınmıştır. Mükellefin fiilleri ve Hz. Peygamberin sünneti konusunda Müslümanın dinen lehinde ve aleyhinde olan meselelerin hükümleri ele alınmıştır. Fakat fıkıhın Hz. Peygamberin fiillerinden zelle olarak isimlendirilen fiilin bağlayıcılık yönünden bir hüküm değeri taşımadığı ifade edilmiştir. Tefsir ilmi açısından Hz. Peygamberin nüzul dönemindeki bütün fiilleri hakkında vahiy bulunduğu takdirde tefsir malzemesi olarak değerlendirilir. Hz. Peygamberin yaptığı zelleler Kur'an tarafından tashih edilmiş ise onun bu fiillerinin vahyin anlaşılmasında önem arz edeceği muhakkaktır. Bizde oluşan kanaate göre tefsir ve tefsir usulünde fıkıh ve fıkıh usulü ilminin çok baskın bir etkisinin olduğu görülmektedir. Tefsir ve tefsir usulünde büyük çoğunlukla fıkıh ve fıkıh usulü terminolojisi aynı anlamda kullanılmıştır. Fıkıh ilmi, kelam ilmi gibi normatif bir

³¹⁹ Hikmet Yaman, "Varoluşun Makâm ve Hâlleri: Tasavvufta İnsan-Tanrı İlişkisi", *Eski Yeni* /19 (2010), 81-84.

bilimdir ve hüküm çıkarırken kendine has bir metot geliştirmiştir. Geliştirilen fıkıh metodolojisi fıkıh ilmi için kılı kırk yararcasına düşünülerek kuralları konulmuştur. Terminolojisini Kur'an lafızlarından aldığı için tefsir usulüne ve tefsire aynı lafızların aynı manada aktarıldığı görülmektedir. Mesela *müteşabih* kavramı tefsir usulüne de aktarılmış ve terim haline getirilmiştir. Kur'an'da *müteşabih* lafzı sözlük manası olan *benzeşen, benzer* anlamında kullanılırken fıkıhtaki terim anlamı verilince tefsirde açıklık, netlik olması gereken manalar anlaşılmaz, muğlak duruma sokulmuş olmaktadır. Aynı durum *nesh* meselesinde de geçerlidir. Fıkıhtaki terim anlamını tefsire aktardığımız zaman Kur'an ayetleri arasında yürürlükte olup olmama ayrımı yapmaya, yani *nasih* ayetler *mensuh* ayetler şeklinde bir ayrıma tabi tutmak zorunda kalıyoruz.

Hadis ilmine gelince bu ilimde genellikle Hz. Peygamberin fiilleri sahihlik açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu ilimde Hz. Peygamberin bir beşer olarak yaptığı fiiller ve peygamberlik görevi gereği yaptığı fiiller olarak ele alınıp incelenmiştir. Tefsir ilminde Hz. Peygamberin hem bir beşer hem de bir peygamberlik görevi gereği olarak yaptığı bütün fiilleri Kur'an nassına yansıdığı müddetçe tefsir malzemesi olarak değerlendirilir. Tefsirde Hz. peygamberin fiillerini bu şekilde ayırmanın bir fayda sağladığını düşünmüyoruz. Hadis ilminde Hz. Peygamberin peygamberlik göreviyle ilgili fiillerinden beyanın Kur'an'ı tefsir etme anlamı taşımadığı sonucuna ulaştık. Beyan hak ile batılı kesin *sınırlarıyla ayırmak* ve bütün gerçekliğiyle net bir şekilde *ortaya koymak, ulaştırıp bildirmek* anlamında bir kavramdır. Hz. Peygamberin beyan görevinden maksat da bunları kendisine indirilen vahiy ile gerçekleştirmesidir.

Hz. Peygamberin risalet görevlerinden bir diğeri de tilavettir. Tilavet kelimesine sonradan kazandığı *okumak* anlamı verilmiştir, ancak tilavet kitaptan vahyedilene *tabi olmak, uymak, uygulamak* manasına gelmektedir. Yetki bakımından Hz. Peygamber Kur'an'ın emri altındadır. Hz. Peygamberin sünnetinin Kur'an'ın ayetlerini nesh etme, hükümlerini değiştirme gibi bir yetkiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamberin şahitlik göreviyle ilgili fiiline gelince tefsirlerde genellikle ahirette müminler lehine şahitlik yapmak olarak tarif edilmiştir. Oysa Hz. Peygamberin bu görevinin dünya hayatında bir görev olması gerekmektedir. Kanaatimizce şahit lafzına ism-i fail değil, ism-i meful *model, örnek olmak, üsve-i hasene* anlamının verilmesi daha isabetli olacaktır.

Hz. Peygamberin peygamberlik görevleri tefsir ilmi açısından son derece öneme haizdirler. Onun tebliğ görevini yerine getirmesi vahyin söze dökülüp manaları muhataplarına aktarması tefsirin ulaşmak istediği hedefleri arasında bulunmaktadır. Hz. Peygamberin tefsir malzemelerini elde edeceğimiz diğer önemli bir görevi de talimdir. Onun hikmet ve kitabı öğretme ve eğitme görevi çerçevesinde yapmış olduğu bütün fiilleri vahyin toplumda hayat bulması demek olduğundan tamamıyla tefsir ilminin malzemelerini oluşturmaktadır. Hz. Peygamberin kitap ve hikmeti öğretmesi hususunda kitaptan kastın Kur'an olduğu hususunda tefsirlerde bir

ittifak bulunmaktadır. Ancak hikmetten neyin kastedildiği hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden biri de sünnet olduğudur.³²⁰ Kanaatimizce hikmetin sünnet olması zayıf bir görüş olmalıdır. Çünkü aynı ifade diğer peygamberlere de kitap ve hikmetin verildiğinden bahsedilmektedir ve sünnet sonradan terim anlamını kazanmıştır.

Fiil kavramıyla eş anlamda kullandığımız hâl kavramı da sözlük olarak sıfat, bir kişiyi diğerlerinden ayıran en belirgin özellik, yetenek, maharet gibi anlamlara sahip olmasından dolayıdır. Sadece Hz. Peygamberin değil, vahye geçtiği ya da nassın olguyu etkilediği olayın kahramanları olan sahabenin de fiilleri tefsir malzemesi olarak değerlendirilmektedir. Temel İslami ilimlerde olduğu gibi tefsirde de nüzul dönemindeki olgu ve olay kahramanlarının fiillerinin tamamı kullanılmaktadır.

³²⁰ Kur'ân ve hikmet birlikteliğine vurgu yapan âyetlerde sünnetin değeri hakkında bk. Yusuf Topyay, "Bur-sevî'nin Rûhu'l-beyân'ında Sünnetin Değeri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (17 Temmuz 2022), 579.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUR'AN'IN İLK TEFSİR ŞEKLİ: HÂL TEFSİRİ/FİİLÎ TEFSİR

2.1. OLGUDAN NASSA GEÇEN OLAYLAR (FİİLÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ)

Olgudan vahye geçen olayların başında Kur'an'ın yarısından fazlasını oluşturan kıssalar gelmektedir. Daha sonra Kur'an'ın nazil olduğu toplumun önceden beri uygulaya geldikleri Kur'an nassına geçen örf ve adetleri gelmektedir. Bu başlık altında nüzul döneminde yaşanan olaylardan Kur'an nassına yansıyan hadiselerden örnekler verilecektir. Yine nüzul döneminde nazil olan vahyin toplum hayatında meydana getirdiği olaylar da fiilî tefsir örnekleri olarak incelenecektir. Böylece çalışmamızın birinci bölümü tamamlanmış olacaktır.

2.1.1. Geçmişte Yaşanan Olayların Vahye Geçmesi: Kıssalar

Allah Teâlâ Nüzul döneminden önce yaşamış peygamber veya peygamber olmayan kişiler ve toplulukların olaylarını, bu olayların muhataba iletmek istediği mesaja uygun olan kesitlerini çeşitli sebeplerle anlatmaktadır. Kur'an'da bildirilen bu kıssalar Kur'an'ın yarıdan fazlasını teşkil etmektedir. Tefsirin; nazil olan ayetin kıssası, nüzul sebebi, hakkında indiği toplumun durumunun tefsir olduğu ifade edilmişti. Biz de yaşanmış olayların Kur'an metnine geçmesine ve nazil olan vahyin toplumda oluşturduğu yansımalarına *fiilî tefsir* olarak tanımladık. Bu tanımlama vakıya daha uygun olduğu belirtilmiştir. Bu sebeplerden dolayı kıssalar hakkında yaşanmış olaylar olarak nüzul dönemindeki muhataplara ilahi mesajın iletiminde ve anlaşılmasında önemli bir yeri olduğundan bahsetmek gerekmektedir.

Kıssa kavramı Arapça (ق ص ص)/ k-s-s kökünden türemiştir. Sözlükte bu kök fiil olarak birinci grupta *kesmek, kırmak, koparmak, ayırmak, bölmek, parçalamak, misilleme yapmak* gibi temel anlamlara gelmektedir. Lafzın bu anlamlarından sonra ikinci grup *anlatmak, bağlantı kurmak, aktarmak, nakletmek, beyan etmek, açıklamak, bildirmek, hikâye anlatmak, öykülemek* gibi manaları ise sonradan kazandığı anlaşılmaktadır. Kavram üçüncü grupta *iz sürmek, peşinde olmak, takip etmek, izlemek, peşine takılmak* anlamlarını da içermektedir.³²¹ Kıssa kavramı isim olarak ise, *haber, hikâye, anlatı, öykü, tarih, takip etme eylemi, göğüs kemiği* gibi anlamlara gelmektedir.³²²

Kavram Kur'an-ı Kerimde yukarıdaki üç gruptaki anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak Kur'an sözlüğü yazarlarından İsfahanî (ö. 502) kelimenin Kur'an'da *takip etmek, iz sürmek, peşinde olmak, iz takibi yapmak, birinin izini sürüp ardınca gitmek* gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir. İsim olarak da *kasasın iz, birbirini takip eden haberler* demek olduğunu ifade

³²¹ Ferâhîdî, "kss", 3/395, 6; İbn Dureyd, "kss", 1/142; Ezherî, "kss", 8/255-257; İbn Manzûr, "kss", 5/3650.

³²² İbn Manzûr, "kss", 5/3650; Penrice, "kss", 118.

etmektedir. Ayrıca kısasa da *kısastan dolayı öldürmek, kanın öldürmeye takip etmesi* anlamını vermiştir.³²³ Görüldüğü üzere İsfehanî ısrarla köke *takip etmek, iz sürmek* manasını vermektedir. Kökün diğer *anlatmak* ve *kesmek* anlamları ise onun sözlüğünde yer almamaktadır.

Kökün artsüremli semantik incelemesi yapıldığında *kesmek, el parmak gibi uzuv kesmek, tırnak saç kesmek, koparmak, parça parça kesip ayırmak, budamak, doğramak*, ikinci anlam olarak da *bölmek, taksim etmek, paylara ayırmak, dilimlemek, eşitlemek, karşılık gelen* manalarında kullanılmaktadır.³²⁴ Kavramın Ahd-i Atik'te bu anlamlarda kullanılmakta olduğu görülmektedir. Kıssa kökü ve türevleri Ahd-i Atik'te toplam 14 kez tekrarlanmaktadır. Bu kavramın geçtiği pasukhlardan biri şöyledir:

וַיִּנָּס אֲדֹנִי בָּזֶק, וַיִּרְדְּפוּ אַחֲרָיו; וַיֹּאחֲזוּ אוֹתוֹ--וַיִּקְצְצוּ, אֶת-בְּהֵנוֹת יָדָיו וַרְגָּלָיו ו .

“Ama Adonibezek kaçtı ve onun peşinden koşular, onu yakaladılar ve başparmaklarını ve ayak başparmaklarını **kestiler**.”

Aynı fiil yedinci pasukhta da tekrar etmektedir.

ז וַיֹּאמֶר אֲדֹנִי-בָּזֶק, שְׁבַעִים מַלְכִּים בְּהֵנוֹת יָדֵיהֶם וַרְגָּלֵיהֶם מִקְצָצִים הָיוּ מַלְקָטִים תַּחַת שְׁלֹחָנִי--כִּי אֲשָׁר עָשִׂיתִי, כֵּן שְׁלֹם-לִי אֱלֹהִים; וַיִּבְיָאֵהוּ יְרוּשָׁלַם, וַיָּמָת שָׁם

“Ve Adonibezek dedi: *Altmış kral başparmakları ve ayak başparmakları kesilerek etlerini masamın altına topladılar; benim yaptığımın aynısını Allah da bana yaptı. Ve onu Yerusalam’ e getirdiler ve orada öldü.*”³²⁵

Pasukta *el ve ayak parmaklarının kesilmesi* manası verilen kasas kavramı, Adoni Bezek’in daha önce başkalarına yaptığı zulüm şeklinin aynısının kendisine uygulandığını, misilleme yapıldığını ifade etmektedir. Kıssa kavramının *bölme, parçalara ayırma* anlamı da pasuklarda geçmektedir ve bu anlamı konumuz açısından önem arz etmektedir.

מִשְׁבִּית מַלְחָמוֹת, עַד-קִצָּה הָאָרֶץ

קִשַׁת יִשְׂרָאֵל, וְכִי יָצָא חֲנִיָּה; עֲגָלוֹת, יִשְׂרָאֵל בָּאֵשׁ.

“Dünyanın sonuna kadar savaşları durdurur; yayı kırar ve mızrağını *parçalara ayırır*; arabayı ateşte yakar.”³²⁶

Pasukta bir bütünün parçalara ayrılmasından bahsedilmektedir. Parça kendisinden koptuğu bütünün mahiyetiyle aynı özellikte olmak zorundadır, çünkü ondan bir parçadır. Bu sebepten dolayı Kur’an’da anlatılan olay bölümleri de o olayın, kıssanın bir parçası konumundadır ve uydurulmuş parça olamaz.

³²³ Râgıb el-İsfehânî, “kss”, 671.

³²⁴ Friedrich Wilhelm Gesenius, *Hebrew And Caldee Lexicon To The Old Testament* (USA: 1996), “kss”, 751; William Gesenius, *A Hebrew And English Lexicon Of The Old Testament* çev. Edward Robinson (London: 1959), “kss”, 893.

³²⁵ Hakimler 1: 6, 7.

³²⁶ Mezmurlar 46: 9.

Köke yüklenen bu temel anlam dikkate alındığında, Kur'an'da kıssaların anlatımında kullanılan ifadelerin bu anlamla tam olarak uyuşmadığı görülecektir. Hukuki bir terim olarak kullanıldığı yerlerde ise temel anlamı gayet uygun düşmektedir. Kökün *hikâye anlatmak, nakletmek, bildirmek, beyan etmek* anlam grubu ile *iz sürmek, takip etmek* anlam grubu artsüremli inceleme sonucunda kavrama sonradan dâhil olmuş anlamlar olduğu görülmektedir. Bu durumda kıssa kavramı anlam genişlemesine uğrayarak çok anlamlı kelime haline gelmiştir demek yanlış olmayacaktır.

Kıssa kavramının temel anlamı göz önünde bulundurulduğunda bu lafza *hikâye, anlatı, tarih* gibi isim formlarının yanında *bölüm, kesit* isimlerinin de verildiği takdirde kavramın kök anlamıyla örtüştüğü görülecektir. Nitekim Kur'an kıssalarının Allah Teâlâ'nın vermek istediği mesaja uygun olan bölümleri bildirilmektedir. Böylece yaşanmış hadiseyi bir tarihi sürece göre tamamıyla aktarmayarak sadece ilgili bölüm nakledildiğinden kıssa bütünden koparılmış, kesilmiş olmaktadır. Kıssa kavramı hadiselerin bir tarihi olay gibi bütünüyle anlatılmayıp parçalara ayrılmış, kesilmiş, koparılmış, bölünmüş ve verilmek istenen mesaja uygun olarak bu parçalar, bölümler, kesitler nakledilmiştir.

Kıssanın kelime anlamı olarak *kesit, bölüm, parça* anlamını artsüremli inceleme sonucuna ulaştıktan sonra kökün Kur'an'da kullanımlarına da kısaca göz atmamız gerekmektedir. K-s-s/ص ق kökünden müştak olan kelimeler Kur'an'da 30 defa tekrar etmektedir. (قَصَّ) fiili *bildirmek, haber vermek, nakletmek, takip etmek* anlamında 20 kez, (قِصَاص) isim olarak *ceza, karşılık, kişinin hataları sonucu ileride başına gelecek karşılık, misilleme yapmak* manasında 4 kez, (قَصَصَ) isim olarak *anlatı, hikâye, tarih, olay, vakıa, kesit, bölüm* manasında 6 kez olmak üzere toplamda 30 kez geçmektedir. Kassa fiilinin birinci grupta verdiğimiz *kesmek, koparmak, parçalamak, bölmek, ayırmak* anlamında Kur'an'da geçmemektedir. İkinci grupta verdiğimiz *anlatmak, haber vermek, nakletmek, bahsetmek, bildirmek* anlamları ise Kur'an'da sıkça kullanılmıştır.

وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَهُمْ لَا يَتَشْعُرُونَ

“Annesi, Musa'nın kız kardeşine, “Onu takip et” dedi. O da Musa'yı, onlar farkına varmadan uzaktan gözetledi.”³²⁷

Ayette k-s-s kökü fiil olarak *takip etmek, iz sürmek* anlamında kullanılmıştır. Hz. Musa'nın annesi kız kardeşinden diğer insanların fark edemeyeceği kadar uzaktan tabutun içinde suya bırakılan Hz. Musa'yı gözetlemesini istemiştir. Kehf Suresi 18/64 ayetinde geçen

³²⁷ el-Kasas 28/11.

kavram da aynı anlamdadır. Hz. Musa'nın geldikleri yerden kendi ayak izlerini takip ettiklerinden bahsedilmektedir. Kıssalarla ilgili olarak Kur'an'da verilen bilgilere dayanarak kıssanın tanımı yapılabilir.

وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرٌ لِلْمُؤْمِنِينَ

“Ey Muhammed! Elçilerin haberlerinden senin kalbini güçlendirecek her bir haberi sana naklediyoruz. Bu (Kur'an)'da, sana hak, müminlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir.”³²⁸

Ayetin ifadesiyle, Hz. Peygamber'e önceki elçilerin hayatlarından kesitler aktarıldığı belirtilmektedir. Bu anlatımlarda sadece elçilerin hayatlarından değil, onların Allah'ın mesajlarını tebliğ sürecinde ümmetleriyle yaşadığı olaylardan da bahsedilmektedir. Kıssa kavramının içeriği, önceki elçilerin hayatlarından Hz. Peygamber'in sıkıntılarını hafifletecek ve kalbine huzur verecek yönleriyle zenginleştirilmiştir. Ancak, Hz. Peygamber'e önceki elçilerin tüm hayat hikâyeleri anlatılmamıştır.³²⁹

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ

“Senden önce de elçiler gönderdik; onlardan sana hayat kıssalarını haber verdiklerimiz var, anlatmadıklarımız var.”³³⁰

Allah Teâlâ Hz. Peygambere elçilerin tamamının hayat bölümlerini haber vermemiştir. Hz. Peygamberin risalet görevini yerine getirirken bazı zorluklarla karşılaştığı ve risalet hayatından dolayı yüz yüze geldiği sıkıntılara dayanması, sabretmesi, kalbinin tespit edilmesi için aynı zorluklarla karşılaşmış önceki elçilerin kıssaları bir model olarak sunulmuştur.³³¹

ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْفُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ

“Ey Muhammed! Bunlar o memleketlerin haberlerinden bazılarıdır. Onları sana anlatıyoruz. O beldelerden ayakta duranları olduğu gibi yıkılıp gidenler de vardır.”³³²

Bu ayette geçmiş ümmetlerin yaşadığı beldelerden, yerleşim yerlerinden bahsedilmektedir. Beldede yaşayan halkların yaşadığı olaylar kıssa olarak anlatılmıştır. Beldelerde yaşayan ümmetlerin bazıları kendilerinden kalıntılar bırakmışlar ve bazılarının da izleri silinip gitmiştir.³³³ Kur'an'da bu kıssalardan haber veren bizzat Allah Teâlâ'nın kendisidir.

كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ

³²⁸ Hûd 11/120.

³²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/302; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/539.

³³⁰ el-Mu'min 40/78.

³³¹ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvid, Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 3/174.

³³² Hûd 11/100.

³³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/566.

“Ey Muhammed! Sana geçmişin haberlerinden bir kısmını bildiriyoruz.”³³⁴

Kıssanın muhteviyatında nüzul dönemi öncesinde yaşamış elçiler ve onların muhatabı olan kavimler ile bazı beldelerde yaşayan kalıntısı olan veya izleri silinip gitmiş kavimlerin başlarından geçen hadiseler oluşturmaldır. Kıssaların kaynağı Allah’ın vahyi olmalıdır ve kıssaları bizzat Allah Teâlâ bildirmelidir.

فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتُ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

“Musa, onun (Şuayb) yanına geldiğinde kendi başından geçen hadiseleri ona haber verdi. Şuayb, “Korkma, o zalim kavimden kurtuldun” dedi.”³³⁵

Ayette Hz. Musa kendi başından geçen, yaşadığı hadiseleri nakletmiştir. Bu durumdan kıssaların bizzat Hz. Peygamberden önceki elçilerin yaşadığı, başından geçmiş olaylar olması gerektiği anlaşılmaktadır. Hz. Musa kendisinin kim olduğundan, doğumundan başlayarak be-bekliğinden, denize bırakılmasından kıptiyi öldürmesinden ve firavunun da kendisini öldürmek istediğine kadar önemli yaşam bölümlerini bildirmiştir. Şuayb peygamber de firavunun hük-münün kendi topraklarında geçmediğini ve böylece onun kendisine zarar veremeyeceğini, o zalim topluluktan kurtulduğunu ifade etmiştir.³³⁶

...فَأَقْصَصَ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

“(Ey Muhammed!) Şimdi onlara bu olayları anlat ki düşünsünler.”³³⁷

Allah Teâlâ Hz. Peygamberin de bildirdiği kıssaları muhataplarına anlatmasını istemek-tedir. Kıssaların kaynağını vahiy oluşturmaldır, yani bizzat Allah’ın haber verdiği hadiselerdir. Ayette Hz. Peygamberin anlatması istenen kıssalardan maksadın bizzat Kur’an olduğu da ifade edilmiştir.³³⁸ Ayette Hz. Peygamberin Kur’an kıssalarını nakletmesindeki maksat insanların kıssalar üzerinde düşünüp, tefekkür etmeleridir.

إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

“Şüphesiz bunlar gerçek kıssalardır. Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur. Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³³⁹

Ayette de belirtildiği gibi kıssalar Hz. peygamberin yaşadığı olaylara derman olabilecek uygun ve gerçek geçmişte yaşanan hadiseler olmalıdır. Ayrıca kıssaların konusunun ayette tev-hit olduğu açıkça ifade edilmiştir. Ayet her ne kadar Hz. İsa hakkında bir kıssa olsa da kıssanın konusu Hz. İsa’nın Allah’ın oğlu olmadığı ve Allahtan başka ilah olmadığı temasıdır.³⁴⁰

³³⁴ Tâhâ 20/99.

³³⁵ el-Kasas 28/25.

³³⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 24/241, 2.

³³⁷ el-A’râf 7/176.

³³⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/85.

³³⁹ Âl-i İmrân 3/62.

³⁴⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/281; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 6/476.

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ
وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

“*Hakikat şudur ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır. Kur'an, insanlar tarafından uydurulmuş bir söz değildir. Fakat kendinden önceki (vahiyleri) tasdik eden, her şeyi ayrıntılarıyla açıklayan ve inanan bir toplum için de bir yol gösterici ve bir rahmettir.*”³⁴¹

Ayetten kıssaların Kur'an'da anlatılmasının gayesi ve hikmetinin akıl sahipleri için ibret almak, hidayet yolunu göstermek olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamberden önce gelmiş elçilerin ve kavimlerinin Kur'an'da haber verilen yaşadıkları olaylar sebep ve sonuçları itibariyle Hz. Muhammed ve sahabe için ders ve ibret vericidir. Kıssalar ve genel anlamda Kur'an uydurulmuş bir söz değildir, hakikatin kendisidir. Kendinden önceki kitapları doğrulayan bir kitap, bir kılavuz ve rahmet kaynağıdır. Ayrıca bu ayetten kıssaların her şeyi ayrıntılarıyla açıklayan Kur'an'ın da Kur'an'la bir tefsiri mesabesinde dir.³⁴²

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَٰذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ

“*Sana bu Kur'an'ı vahyetmekle kıssaların en güzelini (en iyi üslup ile) haber veriyoruz. Oysa sen daha önce vahiyden habersiz kimseler arasındaydın.*”³⁴³

Ayette Hz. Peygambere daha önce yaşamış elçiler ve kavimleri hakkındaki hayat kesitlerini ve başından geçen olayları en güzel bir üslup ile haber verildiğinden bahsedilmektedir. Ayette geçen “ahsenel-kasas-kıssaların en güzeli” tabirinin Kur'an olduğu söylenmektedir. Burada Hz. Peygamberin habersiz olduğu konu vahye muhatap olmaktır.³⁴⁴ Yoksa surede haber verilen önceki elçilerin kıssaları hakkında tamamen bilgisizliği değildir. Çünkü sahabenin eskiden beri uygulaya geldikleri bazı gelenekleri ve adetleri ehli kitaptan alınmış olduğunu göstermektedir.

K-s-s kökünün anlamlarını verdikten sonra kıssanın ayetlere göre bir tanımını yapmamız kolaylaşmıştır. Kıssa: Yüce Allah'ın Hz. Peygambere Hz. Peygamberin de muhataplarına, insanların tefekkür edip ibret almaları, hidayete ulaşmaları amacıyla, konusu tevhit, kaynağı vahiy olan Hz. Peygamberden önceki elçilerin ve kavimlerinin yaşam kesitlerinden, yaşadıkları beldelede bıraktıkları kalıntılardan Hz. Peygamber ve sahabenin içinde bulunduğu durumlara derman olabilecek yönlerinden haber verilmesidir, şeklinde tanımlanabilir.³⁴⁵

³⁴¹ Yusuf 12/111.

³⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/354.

³⁴³ Yusuf 12/3.

³⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/318.

³⁴⁵ Bu tanımlamada kıssa fiilinin geçtiği ayetlerin ifadeleri çerçevesinde bir tanımlama yoluna gidilmiştir. Benzer tanımlamalar için bakılabilir. Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihî Değeri*, 53, 54; Muhammed Hayr Mahmûd el-Adevî, *Meâlimu'l-kıssa fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Amman: Dâru'l-Adevî, 1998), 33; Mustafa Kara, “Kur'an Kıssalarını “Hikâye” Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Nisan 2018), 59, 60; Muhammed Şedîd, *Menhecu'l-kıssa fi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru Ukaz, 1984), 35, 36.

Kur'an'da kıssa kavramı geçmemektedir. Kıssa kavramıyla bağlantılı olarak Kur'an'da kullanılan bazı lafızlar bulunmaktadır. Bu kavramlardan biri nebe'/نبأ lafzıdır. Nebe kavramı isim olarak kıssa fiiliyle bağlantılı şekilde Kur'an'da yer almıştır. Kıssa fiiliyle bağlantılı bir şekilde ayetlerde geçtiği takdirde lafız *kendisiyle zannı galip ve ilim elde edilen, büyük fayda sahibi olan haber* manasına gelmektedir. Bu tanımlamaya göre kıssa olarak bildirilen haberler büyük bir önem ve fayda sahibi olmalı, zannı galip husule getirmeli ve ilim bulunmalıdır. Kıssada bildirilen haberler mütevatir, Allah'ın bildirdiği veya Hz. Peygamberin Allah tarafından bildirdiği haberler gibi içinde asla yalan barındırmamalıdır.³⁴⁶

Nübüvvet ve *nebi* kavramları da aynı kökten türemiş isimlerdir. Nebi kelimesi de *haber vermek, yükselmek* anlamındaki inba/انباء lafzından türemiştir. Kavram *aydınlık yol* anlamına da gelmektedir. Verilen haberin özelliği içinde büyük bir faydayı barındırmasıdır. Nebi kelimesi de yüceliği, peygamberin makamının yüceliğini işaret eder. Böylece nebi, insanlar arasında makamı yüksek ve şeref ve şanı yüce olan, Allah hakkında büyük faydalar içeren haberleri veren kimsedir. Nebiler Allah tarafından seçilmiş ve mesajlarını iletmesi için insanlara gönderilmiş peygamberlerdir.³⁴⁷

Nebe lafzı kıssa ile ilgili olarak zaman ve mekân açısından nüzul döneminden uzak geçmişte, tarihte meydana gelmiş hadiseler olduğu ve bu yaşanmış olaylardan haber verildiği anlamına gelmektedir. Kur'an'da haber verilen bu olaylardan bazılarının izleri silinip gitmiş ve bazılarının da hala kalıntılarının mevcut olduğunun bildirilmesiyle tarihin derinliklerinden bilgi ve mesaj sunulmaktadır.³⁴⁸ Geçmişin derinliklerindeki hadiseler Hz. Peygamberin ve ashabın nüzul döneminde yaşadığı olaylara uygun, yaşanan sıkıntılara, dertlere derman olacak, onlara moral ve motive amaçlı bölümleri haber vermektedir.

Kassa fiiliyle irtibatlı olarak Kur'an'da risaletle görevlendirilen elçilerin hayat kesitleri, onların ümmetlerinden ve bazı belde haberlerinden bahseden konularla ilgili ayetlerde geçmektedir. Mesela Hud 11/120 ayetindeki ifade *وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ* = *rasullerin haberlerinden her türüsünü sana bildiriyoruz*, özellikle elçilerin hayatında geçen olaylar mesaja uygun tarafları bir kesit, bölüm olarak verilmiştir. Söz konusu elçiler olunca Allah'ın gönderdiği vahiyleri tebliğ etmeleri konumlarından dolayı o haberler çok önemli, muhataplara çok faydası olan ve tevatür derecesinde doğru, içinde asla yalan olmayan haberlerdir. Elçilerin getirdiği vahiyler, Allah'ın toplumlara bir bildirisinin olması açısından içinde yanlış, yalan, uydurma haberlerin, bilgilerin barınmaması demektir.

³⁴⁶ Râgıb el-İsfahânî, "nbe", 481; İbn Manzûr, "kss", 6/4315.

³⁴⁷ Tahânevî, "Nübüvvet" 2/1681.

³⁴⁸ Abdülkerim el-Hatip, *el-Kasasü'l-Kur'ânî fî mantûkîhi ve meşhûmihi* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1975), 45; Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*, 58.

Kur'an'da Kassa fiiliyle bağlantılı olarak geçen nebe kavramı, nüzul döneminden çok daha önce yaşayan rasullerin ve ümmetlerinin başından geçen olaylar ve haberlerden bahsederken diğer taraftan elçilerin tebliğ için gönderildiği beldeler ve memleketlerin durumlarından da nakillerde bulunmaktadır. Kur'an'da bir ayette beldelerin durumlarıyla ilgili olarak nebe kavramı şöyle geçmektedir:

تِلْكَ الْقُرَىٰ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا ۖ وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ ۖ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ ۚ كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ

*“Bu memleketler ki, onların haberlerinden bir kısmını sana bildiriyoruz. Andolsun, elçileri onlara apaçık ayetler getirmişti. Fakat onlar başından beri yalanladıkları hakikatlere inanacak değillerdi. Allah, kâfirlerin kalplerini işte böyle mühürler.”*³⁴⁹

Nebe kavramının kassa fiiliyle bağlantılı olarak bu ayette elçilerin gönderildiği beldelelerin hadiselerinden, haberlerinden bahsedilmektedir. Ayetin bahsettiği beldelerde yaşayan halkına Allah Teâlâ zulüm ile haddi aştıkça azap göndermiş, yerine yerleşen halklar da dalaletle düştükçe onları uyarmak için rasuller göndermiştir. Araf Suresinde kıssaları bildirilen elçilerin gönderildiği ümmetlerin memleketleri Arap topluluklarına miras kalmıştır. Surede bu ayete kadar hadiseleri aktarılan rasuller Nuh, Hud, Salih, Lut ve Şuayb peygamberlerdir. Adı geçen rasuller aynı memleketlere elçi olarak görevlendirilmişler ve yerlerine mirasçı olan topluma da Hz. Muhammed elçi olarak gönderilmiştir. Arap toplumu ve özellikle de Mekkelilerin yaptıkları ticaret sayesinde kıssaları anlatılan ümmetlerin ve kendilerine Allah'ın mesajlarıyla, ayetlerle gönderilen elçilerin haberleri ve akıbetleri hakkında bilgi sahibi oldukları bilinmektedirler. Ayette elçiler ve kavimleri hakkında tekrar bilgi verilerek Hz. Peygamberin toplumu bilhassa Mekke ahalisi aynı akıbetle uğratılacakları konusunda ikaz edilmektedir. Aynı ayette, o memleketlerin haberleri anlatılmakla Allah'ın inananları ve elçilerini koruduğunu, onlara yardım ettiğini bildirerek habibi Hz. Muhammed'i de insanlardan koruyacağını ona zafer nasip edeceğini de haber vermiş olmaktadır.³⁵⁰

Kassa fiilinin geçtiği ayetlerde dikkat çeken bir husus rasullerin haberlerini, başından geçen hadiseler verilmek istenen mesajlara uygun bir şekilde aktarılırken *nebe* ya da cemisi *enbe*' lafzı kullanılmış olmasına rağmen peygamber anlamında aynı kökten müştak olan *nebi* veya çoğul formu olan *enbiya* kavramı yerine *rasul* veya çoğulu *rusul* lafzı kullanılmıştır. Allah Teâlâ rasul veya rusul kavramlarını, taşıdığı anlamdan dolayı olsa gerek kullanmasında hikmetler olduğunu düşündürmektedir. Ayetlerde lafızların rastgele değil de seçilerek kullanılmıştır.

³⁴⁹ el-A'râf 7/101.

³⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/7; Begavî, *Tefsîru'l-Begâvî*, 2/217; Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzîl*, tsh. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/231.

Kassa fiiliyle bağlantılı olan diğer bir kavram nüzul dönemi öncesinde gönderilen elçiler ve kavimleri hakkındaki haberler olması dolayısıyla *rasul* lafzıdır.

Rasul ve cemi formu olan *rusul* kelimeleri r-s-l / رسل kökünden türemiştir. Rasul kavramının müştak olduğu r-s-l kökünün if'âl kalıbındaki fiil olarak *bir şeyi salmak, bırakmak, yalnız kendi başına koymak, göndermek, yollamak, sürü sahibi olmak* gibi anlamlara gelmektedir.³⁵¹ Rasul lafzı ise irsal/ارسال yani sevk etmek yönlendirmek anlamındaki kelimedenden türemiş olup müfret şekli mürseldir. Bir görevle gönderilen kimseye rasul/elçi denilmektedir. Rasul Allah'ın kendisine şeriat vahyettiği ve şeriatını belirli bir topluma veya insanlara tebliğini emir buyurduğu erkek ve hür bir insandır, şeklinde genel bir tarifi vardır.³⁵² Bu anlama göre rasul risalet sahibi kimsedir. Allah'ın risaletini, mesajını yüklenip insanlara tebliğ etmekle sorumlu yine Allah tarafından gönderilen yüksek makama sahip insandır.³⁵³ *Rasul* kavramı r-s-l kökünden türediği gibi *risalet* lafzı da aynı kökten gelmektedir. Risalet kelimesi de sözlükte *gönderilen mesaj, mektup, elçilik* anlamına gelir.³⁵⁴ Risalet başkasına gönderilen kelimedir. Risaletin kitap-tan kemal ve noksanlık yönünden farkı vardır. Kitap tamdır ve risale eksiktir. Risaletin yani Allah'ın mesajının halka tebliği ve risalete tabi olup uyulması zorunludur.³⁵⁵ Rasul kavramı risalet sahibi peygamber olması nedeniyle kıssaların anlatılmasında onların Allah'ın risaletini, mesajını kavmine tebliği sırasında yaşanan olayların haber verilmesini ihtiva ettiği için özellikle ayetlerde rasul kavramı geçmektedir. Allah'ın göndermiş olduğu mesajdan kastedilenin kitaplar, son peygamberle gönderilen mesaj da Kur'an olarak anlaşılmalıdır.

Peygamber yerine Kur'an'da rasul ve nebi kavramları kullanılmaktadır. Kur'an'da kullanılan kavramlar rast gele değil, her şeyi bilen Allah'ın muciz sözleri olması hasebiyle yerli yerince kullanılmıştır. Kıssa kavramıyla bağlantılı olarak kullanılan nebe kelimesi gibi rasul kelimesi de bu kavramlardandır. Kassa fiilinin geçtiği ayetlerde peygamber yerine rasul kavramı kullanılırken aynı mana için kullanılan nebi kelimesi kullanılmamıştır.

Nebi, rasul ve risalet kavramları hakkında genellikle kelimat âlimlerinin söz söylediği müşahade edilirken risalet hakkında fıkıh âlimlerinin konuyu incelediği görülmektedir. Nebi ve rasul kavramları arasında fark olmadığını birbirinin müteradifi olduğu görüşünde olan bilginler olduğu gibi aralarında bazı yönlerden farklı olduğu görüşünde olan âlimler de bulunmaktadır. Rasul ve nebi kavramları arasında fark olduğu görüşünde olan İslam âlimleri kendi aralarında

³⁵¹ Râgıb el-İsfahânî, "rsl", 195; İbn Manzûr, "rsl", 3/1644.

³⁵² Abdulaziz b. Muhammed Alu Abdullatif, *et-Tevhîd li'n-nâşietî ve'l-mubtedeîn* (Riyad: Vuzerati's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1422), 69.

³⁵³ Ömer Süleyman Aşkar, *er-Rusul ve'r-risâlat* (Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, 1989), 14.

³⁵⁴ İbn Manzûr, "rsl", 3/1644.

³⁵⁵ Tahânevî, "Risalet" 1/859, 860

da farklılık yönleri açısından ihtilafa düşmüşlerdir. Tefsir açısından bu kavramların ayrıca ele alınıp incelenmesi gerekmektedir.

Rasul nebi arasında ıstılah bakımından herhangi bir farkın olmadığı ve bu iki kavramın birbirinin müteradifi olduğu ifade edilmiştir.³⁵⁶ Cuveynî'ye (ö. 478) göre de rasul ve nebi arasında farkın olmadığı anlaşılmaktadır. O nübüvvet konusunda Allah'ın insanlar arasından seçtiği kimseye "sen benim rasulümsün" demesiyle nübüvvetin hâsıl olacağını ifade etmektedir.³⁵⁷ Yani nebiyi rasul ile tanımlamış olmaktadır. Rasul ve nebi arasında fark gözetmeyen İslam bilginleri arasında Cuveynî gibi nübüvveti tanımlayan Âmidî (ö. 631) de bulunmaktadır. O da nübüvveti Allah'ın kulları arasından seçtiği ve ona "sen benim rasulum ve nebimsin" dediği kişide meydana geldiği şeklinde tanımlamaktadır.³⁵⁸ Yine kelam bilginlerinden Taftâzânî (ö. 793) de rasul ve nebi kavramları arasında fark görmediği nebi kavramı tanımından anlaşılmaktadır. Nebiyi Allah'ın kendisine vahyettiği şeyleri insanlara tebliğ etmesi için gönderdiği insan olarak tanımladıktan sonra rasulün de böyle olduğunu bildirerek iki kavram arasında farkın olmadığını belirtmiştir.³⁵⁹ Kelamcı Îcî (ö. 756) nebiyi Allah'ın kendisine elçi olarak gönderdiğini ve insanlara Allah'ın risaletini tebliğ etmesini veya buna benzer lafızlarla söylediği kimse olarak ehli hak katında tanımlandığını ifade etmektedir.³⁶⁰ Bu tanıma göre de rasul ve nebi aynı anlamda kullanılmış ve aralarında farkın olmadığı bir şekilde söylenmiştir. Rasul ve nebi kavramları arasında fark olmadığını belirten bu âlimler genellikle itikat bilginleri olduğu görülmektedir. O halde rasul ve nebi kavramlarını Kur'an ayetleri bir bütünlük içerisinde ele alınarak hangi fiilî durumlarda nebi ve rasul kavramlarının kullanıldığını tespit etmek gerekmektedir.

Rasul ve nebi kavramlarının farkı olmadığını ifade edenler yanında âlimlerin cumhuru-
runa göre aralarında fark olduğu ifade edilmiştir. Ancak rasul ve nebi arasında ne yönlerden farklar olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir.

Rasul ve nebi arasında bazı yönlerden farkların olduğu beyan edilmiştir. Bu farklardan ilki vahiy yönündendir. Allah Teâlâ her ikisine de vahyetmiş, vahiy ile desteklemiştir. Rasule gönderdiği vahyin tebliğini emir buyurmuştur. Nebi ise tebliğ ile memur kılınmamıştır. Bu sebepten her rasul nebidir fakat her nebi rasul değildir.³⁶¹

³⁵⁶ Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebe ve Hibe, 1996), 567.

³⁵⁷ İmamü'l-Haremeyn el-Cuveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâtu'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ, Ali Abdu'l-Mun'im Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950), 355.

³⁵⁸ Seyfuddin el-Âmidî, *Ğayetu'l-merâm fî ilmi'l-kelem*, thk. Hasan Mahmûd Abdullatîf (Kahire: İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, 1971), 317.

³⁵⁹ Mesut b. Ömer b. Abdullah, Saduddin et-Taftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beyrut: Aletü'l-Kutub, 1998), 5/5.

³⁶⁰ Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî, *el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelem* (Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1997), 337.

³⁶¹ Ebû Suleymân b. Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *A'lâmu'l-hadîs şerhu sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahmân (Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1988), 1/298.

Teşri yönünden nebi ve rasul arasında fark olduğu da bildirilmiştir. Bu nebi rasul ayrımı nübüvvet ve risalet kavramlarıyla irtibatlandırılarak yapılmış bir ayrımdır. Buna göre rasul kendisine risalet verilmiş ve müstakil bir şariat sahibidir. Nebiler ise kendisine yeni bir risalet ve şariat verilmemiş, rasullerin şariatına ve risaletine tabi olan ve onları tatbik eden peygamberlerdir. Böyle bir ayrım sonucunda da her rasul nebidir buna karşın her nebi rasul değildir, sonucuna varılmıştır.³⁶² Rasul ve nebi ayrımında risalet ve nübüvvet kavramlarının yüklendikleri anlamın etkisi olduğu görülmektedir. Rasul mürsel nebidir, nebi ise muhaddestir, tanımı yapılarak rasule risalet ve şariat verilen nebi; Nebi ise muhaddes olarak tanımlanarak kendisine risaletin verilmediği, vahiy veya ilham gelen peygamber olarak açıklanmıştır.³⁶³ Şariat verilip verilmeme bakımından da rasul ve nebi ayrımında bulunan Beydâvî (ö. 685)'ye göre, rasul Allah'ın insanları davet edeceği yeni bir şariat ile gönderdiği kimsedir; nebi ise genel olarak kendinden önceki şeriatı kararlaştırması için Allah'ın gönderdiği kişidir.³⁶⁴

Semavi kitap gönderilerek peygamberlerin teyit edilmesi bakımından da nebi ve rasul arasında fark olduğu belirtilmiştir. Rasule Allah Teâlâ tarafından kitap indirilmiştir, nebiye ise herhangi bir semavi kitap inzal edilmemiştir. Kitap indirilen ve indirilmeyen olarak bir ayrıma tabi tutan Zemahşerî (ö. 538) nebinin kendinden önceki şeriata, kitaba davetle emredilen kimse olarak tanımlamaktadır. Ona göre rasul nebilerdendir, nebiler arasından seçilmiştir. Kendisine mucize olarak kitap indirilmiştir. Nebi ise rasul değildir, kendisine bir kitap indirilmeyen bir peygamberdir ve insanları önceki şeriata, kitaba davet etmekle emredilmiştir.³⁶⁵

Rasul ve nebi kavramlarının birbirinden farklı olduğu görüşünde olan müfessirlerden Râzî (ö. 606) de meleğin zahiren gelerek vahiy getirmesine göre bir ayrımda bulunmuştur. Ona göre rasul, meleğin (cibril) kendisine zahiren geldiği ve ona insanlara davet etmekle emrettiği kişidir. Nebi ise rasulün tanımında olduğu gibi değil de rüyasında rasul olduğunu gördüyse veya rasullerden birinin kendisinin Allah'ın rasulü olduğunu haber verdiyse bu kişi rasul değildir ancak o nebidir şeklinde bir ayrıma tabi tutmuştur.³⁶⁶

Rasul ve nebi kavramları arasındaki adetleri yönünden fark bulunduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Nebilerin sayısının rasullerin sayısından daha çok olduğu belirtilmiştir. Nebi kavramı rasul kavramına göre da genel (âmm/hass) ve kapsamlıdır. Adet bakımından rasul

³⁶² Muhammed b. İdris eş-Şafîî, *Kitâbu'l-fıkhi'l-ekber fi't-tevhîd* (Mısır: Matbatu'l-Edebiyye, trs), 28.

³⁶³ Ferra, *Meâni'l-Kur'ân*, 2/229.

³⁶⁴ Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi), 75.

³⁶⁵ Cârullah Ebi'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâfu an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-akâvil fi vucûhi't-te'vîl*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 4/203, 204.

³⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/50.

ve nebi sayısını bildiren hadisler de nakledilmektedir. Ebu Zer'den rivayet edildiğine göre “*Rasulullah mescitteyken huzuruna çıktım ve yalnızlığını fırsat bildim. “Ya Rasulallah nebiler kaç tanedir?” diye sordum. O da “Yüz yirmi dört bin nebi vardır” diye cevap verdi. Sonra “bu nebilerden kaç tanesi rasuldür?” diye sordum. O “Üç yüz on üç” diye cevapladı.*”³⁶⁷ Hadisi şerifte nebilerin ve rasullerin sayının ayrı ayrı soru ve cevaplar verilmesi bu iki kavram arasında farkın olduğunu göstermektedir. Bu hadise dayanarak bazı müfessirler rasul ve nebi arasında umum husus farkının olduğunu ifade etmişlerdir.³⁶⁸

Rasul ve nebi kavramlarının birbirinden farklı olduğunu dile getiren görüşlerden en kabul göreni ise rasulün tebliğ etmekle emredildiği bir risaletinin ve şeriatının olması iken nebinin tebliğ etmekle sorumlu olmadığı bir şeriatın kendisine vahyedilmesidir.³⁶⁹ Bu nebi rasul arasındaki farka göre bütün rasuller nebi iken her nebi rasul olmamaktadır. Allah'ın gönderdiği bütün peygamberler risalet, şeriat sahibi olurken farklılık risaletin tebliği ile emir olunma bakımından meydana gelmektedir.

Kur'an'da rasul ve nebi kavramlarının hangi durumlarda kullanıldığının tespit edilmesi gerekmektedir. En azından Hz. Peygambere hangi durumlarda nebi hangi durumlarda rasul olarak hitap edildiği belirlenmelidir. Kıssa ile bağlantılı kavramlardan bahsedilirken rasullerin haberleri, yaşam kesitleri (انباء الرسل) anlamındaki lafızlarının geçtiği bilinmektedir.

Rasul ve çoğulu olan rusul kavramları isim olarak Kur'an'da 332 kez geçmektedir. Allah Teâlâ Hz. Peygambere “Ey Rasul” şeklinde iki ayette hitap etmektedir. Bu iki ayet aynı surede geçmektedir. Ayetlerin anlam içeriğine baktığımızda Hz. Peygamberin risalet sahibi olmasıyla alakalı olduğu görülmektedir. Allah Teâlâ ayette şöyle hitap etmektedir:

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

“*Ey Rasul (Elçi)! Rabbinden sana indirilen mesajı tebliğ et. Eğer risaletini tebliğ etmez isen, O'nun verdiği elçilik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni iman etmeyen insanlardan korur. Şüphesiz Allah, risaletini kabul etmeyen kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.*”³⁷⁰

Allah Teâlâ'nın Hz. Peygambere rasul olarak hitap etmesi sahip olduğu risaletten dolayı olduğu görülmektedir. Risalet Allah'ın indirdiği Kur'an'dan başka bir şey değildir. Yani Allah'ın insanlara tebliğ edilmek üzere gönderdiği mesajlardır. Abdullah b. Abbas'a göre Allah

³⁶⁷ Muhammed b. Abdullah el-Hâkimu'n-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ala's-sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Kutubi'l-İlmiyye, 2002), “tevarihu'l-mutekaddimîn mine'l-enbiyei ve'l-murselin”, 28 (176/4166).

³⁶⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/203, 204.

³⁶⁹ Hüdaverdi Adam, “Nübüvveti Dair İki Mesele Nebi ile Rasul Arasındaki Fark ve Kadının Peygamberliği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* .../1 (1996), 94.

³⁷⁰ el-Mâide 5/67.

Rasulü kendisine indirilen Kur'an'dan bir ayeti bile gizlememiş, vahyi olduğu gibi tebliğ etmiştir.³⁷¹ Ahkâm tefsir sahibi Cassâs'a (ö. 370) göre risaletten kastedilen anlamın *kitap, ahkâm* ve *şeriat* olduğu anlaşılmaktadır.³⁷² Kitabın şeriatle ilgili ahkâm ayetleri şeklinde risaleti yorumlamak kavramın anlamını özelleştirmek olmaktadır. Yani rasulün sadece tebliğ etmesi gereken Allah'ın kitabındaki hükümlerden ibaret olmaması ve indirilen vahyin tamamını tebliğ ile mükellef olması gerekir. Hz. Peygamber kendi aleyhine olan ayetleri bile tebliğden kaçınmamıştır.

Birinci ayet doğrudan Hz. Peygamberin risaletini tebliğ etme göreviyle bağlantılı bir mesajı içermektedir. Allah'ın Hz. Peygambere rasul olarak hitap ettiği ikinci ayet de aynı surede geçmektedir. Bu ayet de Allah'ın indirdiği mesaj ile alakalıdır:

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Ey Elçi! Ağzlarıyla “İnandık” deyip de kalben inanmayan (münafıklar ve Yahudilerden) inkâr etmede birbiriyle yarışanlar sebebiyle üzülmeye. Yahudiler uydurdukları yalanı can kulağıyla dinlerler, hakikati öğrenmek için sana gelmek yerine senden olmayan başka bir topluluğu dinlerler. İfade içindeki sözcüklerin bile bile yerlerini değiştiriyor ve şöyle söylüyorlar: “Eğer size istediğiniz hüküm verilirse, onu alırsınız. Eğer istediğiniz hüküm verilmezse sakınırsınız. Allah'ın azaba uğramasını istediği kimseye sen onun için Allah'a karşı hiçbir şey yapamazsın. Onlar Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kişilerdir. Onlar için dünyada bir rezillik, ahirette de onlara büyük bir azap vardır.”³⁷³

Allah Teâlâ ayette münafıkların rasulüne verilen risalete kalpten gelerek iman etmeyip sadece dilleriyle inandıklarını söylemelerinden dolayı üzülmemesini bildirerek tesellide bulunmuştur. Yahudilerin de kutsal kitaplarında hakikati Allah'ın ifadelerini değiştirerek Allah'ın mesajını tahrif ettiklerini haber vermiştir. Yahudilerin önceki peygamberlerin getirdiği mesajın ifadelerini değiştirmesinden dolayı da Hz. Peygamberin bu davranışlarından müteessir olmaması, üzülmemesini bildirmiş ve rasulünü teselli etmiştir. Özellikle Medine Yahudilerinin münafıklarla işbirliği yaparak Müslümanlara karşı İslam düşmanları ile birlikte hareket etmeleri yüzünden Allah'ın onlara hem bu dünyada hem de ahirette büyük azap hazırladığını bildirerek rasulünün üzülmemesini söylemiş onu teselli etmiştir. Hz. Muhammed'e rasul diye hitap edilen

³⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/568; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Munzîr ibn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetu Nazzâr Mustafa el-Bâz, 1319/2007), 4/1173.

³⁷² Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/561.

³⁷³ el-Mâide 5/41.

ayette münafıkların Hz. Peygamber ile gönderilen risalete kalben iman etmeyip sadece dili ile inandıkları belirtilmekte ve Yahudilerin de kendilerine gönderilen risaletteki ifadeleri değiştirdiklerinden haber verilmektedir.

Yahudiler ile ilgili olayda evli kadın ve erkeğin zina etme durumu anlatılmıştır. Medine'deki Kureyza Yahudilerinden bir erkekle Hayber Yahudilerinin ileri gelenlerinden birinin evli bir kızı zina etmiştir. Zina olayı Hz. Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra vuku bulmuştur. Medine'de Hz. Peygamber yönetici konumundadır ve olayın hükmünü vermesi gerekmektedir. Kadın Hayber'in ileri gelen kabilesine mensup olduğu için Tevrat'ın hükmünü yani recmi uygulamak istememişlerdir. Münafıklardan İslam'da recmin olmadığı sadece darbe olduğunu öğrendiklerinde Hz. Peygambere başvurmak istemişlerdir. Hayber Yahudileri Medine'deki Yahudi Ka'b b. Eşrefe eğer Hz. Peygamber darbe cezası verirse kabul etmelerini recm cezası verdiğinde ise reddetmeleri gerektiğini bildiren haber göndermişlerdir. Hz. Peygamber hüküm için Yahudilerin yanına geldiklerinde Tevrat'taki evli kişilerin zina suçunu işlediklerinde cezasının ne olduğunu sormuş, onlar da Tevrat'ın hükümlerini değiştirerek, zina eden evli Yahudilere sopa vurulduğunu, yüzlerinin kara çalınarak eşeğe bindirilip teşhir edildiği şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Hz. Peygamber Tevrat'taki asıl hükmün ne olduğunu araştırarak recm olduğunu açığa çıkarıp, Yahudi bilginlere itiraf ettirmiş ve recm hükmünü vermiştir.³⁷⁴ Bu olayda Yahudilerin kendilerine gönderilen risaletin hükümlerini değiştirdikleri görülmekte ve rasul olarak hitap edilmesinde risaletle ilgili bir durumun olduğu anlaşılmaktadır.

Risalet konusunda dikkat edilmesi gereken bir husus risalet yani Allah'ın insanlara tebliğ edilmek üzere gönderdiği mesajlar tebliğ eden rasulün ölümünden sonra da gelen insanları da bağlayıcılığı devam etmesidir. Mesela Hz. Musa'nın risaleti olan Tevrat ile onun vefatından sonra da hüküm veren peygamberler gönderilmiştir.

Allah Teâlâ Kur'an'da Hz. Peygambere nebi olarak da hitap etmektedir. Rasul kavramıyla nebi kavramı arasındaki farkı tespit edebilmek için Hz. Peygambere hangi durumlarda nebi olarak hitap edildiğinin bilinmesi gerekmektedir. Hz. Peygambere *Ey Nebi* şeklinde doğrudan hitap eden ayetlere baktığımızda riyasetle ilgili olduğu görülecektir. Bu ayetleri aile riyaseti ve savaşta komutanlıkla ilgili riyaset olarak iki grupta ele almak mümkündür. Genellikle bu ayetlerde Hz. Peygamberin kişisel özelliklerinden kendine özel hükümlerden bahsedilmektedir. Nitekim savaşta komutanlık göreviyle ilgili bir ayette şöyle buyurulmaktadır:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا

مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

³⁷⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/474; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 26 (No. 4446).

“Ey Nebi! İnananları savaşıma teşvik et. Eğer sizden sabırlı, inanmış yirmi kişi olursa, (anlamayan) kâfirlerden iki yüz kişiye galip gelebilir. Eğer sizden sabırlı, inanmış yüz kişi olursa, hakkı inkâr edenlerden bin kişiye galip gelebilirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir.”³⁷⁵

Hız. Peygamber kendisine risalet verilmeden önce siyasi olarak liderlik vasfının ön planda olmadığı, kendi işinde gücünde olan bir insan olduğu bilinmektedir. Hız. Peygamber Allah tarafından rasul olarak seçilip, vahiy almaya ve bunları tebliğ etmeye başladıktan sonra, kendisine indirilen risalete inanmış ve inananları etrafında toplamıştır. Üç yıl gizli, Hız. Ömer’in Müslüman olmasından sonra da açıktan tebliğ vazifesini yerine getirmiştir. İnananlar Hız. Peygamberin etrafında toplanmış olmasına rağmen bu topluluk siyasi bir grup olmaktan çok manevi ve gönüllerin birleştiği güzide bir grup olmuştur.³⁷⁶ Böylece inananlardan oluşan bu topluluğa karşı Mekke siyasi otoritesi iman davalarından vazgeçirmek için her türlü zorbalığı yapmışlardır. Siyasi anlamda Hız. Peygamberin ilk lider olarak değerlendirilebileceği olay Akabe biatlarında ona tabi olunup itaat edeceklerine dair bir sözleşme maddesinin bulunmasıdır.³⁷⁷

Allah Teâlâ ayette Hız. Peygamberin yanındaki müminlere kâfirler karşısında sebat edip direnç göstermeleri konusunda bir komutan edasıyla teşvik etmesini istemektedir. Hız. Peygamber Bedir savaşı öncesinde Şam ticaretinden dönmekte olan Mekke’nin kervanını ele geçirmek istemiş fakat Allah Müslümanları müşrik ordusuyla karşı karşıya bırakmıştı. Savaşlar her ne kadar haklı sebepler doğrultusunda çıksa da istenmeyen, korkulan, toplumsal buhranlara ruhsal çöküntülere neden olmaktadır. Ancak bazı durumlarda savaşmak kaçınılmaz bir hal aldığı takdirde de mücahitlerin maddî-manevi teşvik ve desteklenmeye ihtiyaçları vardır. Hız. Peygamber, özellikle Bedir Savaşı başta olmak üzere tüm savaşlarda askerlerini teşvik etmiştir. Onlara, Allah’ın yolunda savaşanların yüksek makamlara erişeceğini ve şehitlere büyük ödüller vaat edildiğini hatırlatmış; ayrıca düşman karşısında sabır ve sebat göstermeleri gerektiğini ayetler okuyarak hem manevi hem de maddi destek sağlamıştır.³⁷⁸

Allah Teâlâ’nın Hız. Peygambere Ey Nebi diye hitap ettiği aile riyasetiyle ilgili ayetlerden birinde de şöyle buyurulmaktadır:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْنَ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عِمَّاكِ وَبَنَاتِ خَالِكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

³⁷⁵ el-Enfâl 8/65.

³⁷⁶ Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 123.

³⁷⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/81; Buhârî, “Menâkıbu’l-ensâr”, 43 (No. 3892).

³⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/124; Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru kitâbi’llâhi’l-azîz*, thk. el-Hâc b. Saîd Şerîfî (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1990), 2/103.

“Ey Nebi! Biz sana mehir ücretlerini verdiği eşlerini, Allah’ın sana savaş ganimeti olarak verdiği elinin altında bulunan kadınları sana helal kıldık. Seninle birlikte hicret etmiş olan amca ve halalarının kızlarını, dayı ve teyzelerinin kızlarını sana helâl kıldık. Ayrıca, diğer müminlere değil de, sana has olmak üzere, herhangi bir mehir ücreti talep etmeksizin özgür iradeleriyle kendini Nebiye bağışlayan, Nebinin de kendisini nikâhlamak istediği herhangi bir mümin kadınları da sana helâl kıldık. Müminlere eşleri ve sahip oldukları cariyeleri hakkında farz kıldığımız şeyleri elbette bilmekte ve onlara bildirmekteyiz. Bütün bunlar, sana herhangi bir zorluk olmaması ve kaygılanmaman içindir. Allah çok bağışlayıcı, çok sevgi ve şefkat gösterendir.”³⁷⁹

Ayette Hz. Peygambere Nebi olarak hitap edilmektedir ve kendisine mahsus aile, evlenebileceği kadınlar hakkında hükümler bildirilmektedir. Mehrini ödediği eşleri, cariyeleri ve hicret etmiş akrabalarından belirli kadınlarla evlenmesi helal kılınmıştır. Ayrıca, mehir istemeden kendisini Hz. Peygamber’e bağışlayan mümin kadınlarla evlenmesine izin verilmiş, ancak bu uygulama yalnızca Hz. Peygamber’e has kılınmıştır. Bu düzenlemeler, onun aile hayatında rahat etmesi ve zorluk çekmemesi için özel olarak belirlenmiştir.³⁸⁰

Hz. Peygamber’e özel olarak, dörtten fazla kadınla evlenme, mehir ödemedi kendisini bağışlayan kadınlarla evlenme, eşleri arasında eşit zaman paylaşma zorunluluğunun kaldırılması gibi ruhsatlar tanınmıştır. Ayrıca, boşadığı veya dul kalan eşleriyle başkalarının evlenmesi yasaklanmış ve eşleri müminlerin anneleri kabul edilmiştir. Bu ruhsatlar, onun huzur ve rahatlığını sağlamak için verilmiştir.³⁸¹ Dikkat edilecek olursa Allah’ın *Ey Nebi* diye hitap ettiği ayetlerin Hz. Peygamberin hayattayken kendisini, aile hayatını ve savaşlardaki komutanlık hayatını ilgilendiren riyaseti hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamberin vefatından sonra tanınan kolaylıklar veya verilen ruhsatlar geçerliliğini yitirmiştir. Rasul olarak hitap edilen ayetlerde ise mesajların Hz. Peygamberin vefatından sonra da hükmünü sürdürmekte olduğu görülmektedir.

Nebi ve rasul arasındaki farkı ortaya koyan diğer bir husus da itaat meselesidir. Kur’an’da Allah ve rasulüne itaat emredilirken nebiye emredilmemektedir. Elbette rasule itaat emredilirken sahip olduğu risaletten dolayıdır. Bir anlamda rasule itaat Kur’an’a, Allah’ın mesajına itaat demektir. Bununla ilgili olarak Kur’an’dan bir ayette şöyle buyurulmaktadır:

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاءُ الْمُبِينُ

³⁷⁹ el-Ahzâb 33/50.

³⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/500, 501.

³⁸¹ Cassâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 5/236.

*“Öyleyse Allah’a itaat edin, Rasulüne de itaat edin ve (haramlara ve kötülöklere karşı dikkatli olup Allah’a isyandan) sakının. Eğer Allah ve Rasulüne itaatten yüz çevirirseniz bilin ki, elçimize tevdi edilen görev sadece hakikati ortaya koyan bir tebliğdir.”*³⁸²

Ayette de açıkça bildirildiğine göre rasule itaat onun Allah katından kendisine tevdi edilen risaletine, mesajına itaat olduğudur. Nebiye emredilen şeyler genelde bireysel ve kendi şahsını ilgilendiren buyruklardır, vefatından sonra geçerliliğini yitiren hususlardır. Rasule emredilen hususlar ise vefatından sonra bile geçerliliğini sürdürmektedir. Rasulün kendi sağlığı zamanındaki müminlere geçerli olan Allah’ın mesajları, vefatından sonraki müminler için de bağlayıcılığı devam eden hususlardır. Nitekim önceki ayetlerde Allah ve rasulüne itaatin emredilmesi biraz daha hususi meselelerde söz konusudur. Şöyle ki önceki ayetlerde içki, kumar, dikili taşlar ve fal oklarının şeytan işi pislikler olduğu bildirilerek bunlardan kaçınılması istenerek haram kılınmıştır.³⁸³ Kur’an’ın ilk muhatapları olan sahabiler haram kılınan özellikle de içki ve kumar alışkanlıkları hatta müptelası olan kişilerdir. Ayette belirtilen yasaklar bu nedenden dolayı hemen haram kılınmayıp tedrici olarak haram kılınmıştır. İlk önce şuurlu bir iman, fikri altyapı oluşturulmuştur. Ayette yasaklanmasının sebepleri açıklanmış zararının fazla olduğu, şeytanın bununla ahlaki çöküntü meydana getirmek istediğı, başta namaz olmak üzere ibadetlerden alıkoyduğu belirtilmiştir. Bu ayette de bahsedilen haramlar konusunda Allah ve rasulüne itaat edilip, şeytana itaat edilmemesi mesajı verilmiştir. Bu mesajda belirtilen yasaklar sadece nüzul dönemindeki muhataplar için değil sonraki müminler hakkında da geçerlidir.

Rasul ve nebi kavramları arasında fark olduğunu ifade eden İslam bilginleri arasında genel kabul gören tanım, rasule tebliğ ettiğı bir şeriatın vahyedildiğı nebiye de tebliğ etmediğı bir şeriatın vahyedildiğı şeklinde olduğudur. Bu tanımda şeriattan kastedilenin risalet olmasıdır. Bu durumda her peygambere risalet mesaj verilmiş demektir. Rasul ve nebi kavramları arasındaki fark risaleti tebliğ edip etmeme halinde ortaya çıkmaktadır. Oysa tebliğ bütün peygamberlerin ortak sıfatlarındanr. Verilen tanıma göre bütün peygamberlere şeriat vahyedilmiştir. Ortaya çıkan şartlar muvacehesinde Allah’ın peygamber olarak gönderdiği kişilerin tamamında hem nebi hem de rasul özellikleri vardır sonucuna ulaşılır. Bir peygamber sadece nebidir veya hem nebi hem de rasuldür ayrımında bulunulamaz. Eğer bir peygamberin halkına bildirdiğı mesajlar hem kendi zamanındaki muhataplara hem de sonra gelen muhataplar için hükmü geçerli ve onları bağlayıcı ise, bu durumda o peygamber rasul sıfatıyla bildiride bulunuyor demektir. Yine aynı şekilde bir peygamberin bildirdiğı mesajlar sadece kendi nefesine ve zamanındaki muhataplarla sınırlı kalıyor sonradan gelen muhataplar için geçerli değil ise o takdirde, Allah’ın o kişiyi peygamberlikle görevlendirdiğı kimse olduğunu belirtmek amacıyla nebi sıfatı

³⁸² el-Mâide 5/92.

³⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1 /502.

kullanılmış ve bu sıfatıyla bildirileri iletiyor demektir. Sonuç olarak Allah'ın peygamber olarak görevlendirdiği kimseler nebi kavramıyla ifade edilmektedir.

Nebi ve rasul kavramları arasındaki farka bir misal verilecek olursa Kur'an'da Hz. Nuh'a hem rasul sıfatıyla hem de nebi sıfatıyla Allah'ın bazı buyruklarının olduğu bildirilmektedir. Bu buyruklardan nebi sıfatına örnek olarak şu ayetler verilebilir:

وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُعْرِضُونَ

“Ey Nuh! Gözetimimizde ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi inşa et! Zulmedenler hakkında bana başvurma! Çünkü onlar boğulacaklardır.”³⁸⁴

Ayette Allah Teâlâ Hz. Nuh'a gemi yapmasını vahyetmektedir. Gemi yapımı buyruğu beşer fakat sıradan bir beşer değil, Allah'ın peygamberlik görevi verdiği bir beşerdir yani nebi-dir. Dolayısıyla bu mesaj, buyruk sadece Hz. Nuh nebiye has bir emirdir ve sonraki nesillere bir bağlayıcılığı olmaması sebebiyle ve onun peygamber olduğunu belirtmek için nebi vasfıyla muttasıf olmaktadır. Hz. Nuh'un nebi vasfıyla ilgili başka bir ayet de şöyledir:

قُلْنَا احمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ

“Nuh'a dedik ki: –Yanında bulunan her tür hayvandan birer çift ve haklarında helak sözü kesinleşmiş olanların haricindeki aileni ve iman edenleri gemiye bindir. Zaten onunla birlikte iman etmiş olanlar(ın sayısı) çok azdı.”³⁸⁵

Allah'ın Hz. Nuh'a emir buyurduğu iman edenleri ve yanında bulunan her hayvandan birer çift hayvanı gemiye bindirme mesajı sadece Hz. Nuh'u ve yanındaki iman etmiş olan muhataplarla sınırlı olduğu için nebi vasfına vurgu yapılmıştır. Allah'ın bu emri genel geçer ve bütün insanları bağlayıcı bir tarafı bulunmamaktadır. Hz. Nuh'un rasul özelliği ile ilgili Kur'an'daki ifadeler şöyledir:

إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ

وَأَتَّقُوهُ وَأَطِيعُوا

“Biz Nuh'u, kendi toplumuna “Başlarına şiddetli bir azap gelmeden önce halkını uyar” diye elçi olarak gönderdik. Şöyle dedi: “Ey halkım! Şüphesiz ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım. Allah'a kulluk edin; O'na karşı takvalı, (duyarlı) olun ve bana itaat edin.”³⁸⁶

Allah Teâlâ ayette Hz. Nuh'u halkına kendilerini uyarması ve mesajlarını iletmesi için rasul olarak göndermiştir. Allah'ın mesajlarını kavmine ileterek onları uyarmıştır. İnsanların öncelikle Allah'a kulluk etmeleri, O'nu unutmamaları, her işlerinde takvalı ve duyarlı davranarak Allah bilincine sahip olmaları ve Allah'ın mesajlarına uymak için Hz. Peygamber'e itaat etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Putlara tapınmaya değil bir olan Allah'a kulluğa, insanları

³⁸⁴ Hûd 11/37.

³⁸⁵ Hûd 11/40.

³⁸⁶ Nûh 71/1-3.

ona şükretmeye çağırıştır.³⁸⁷ Bu ayetlerdeki mesajların bağlayıcılığı hem Hz. Nuh ve halkı için geçerli olduğu gibi kendinden sonraki nesiller için de geçerlidir. Bu itibarla Hz. Nuh'un rasul sıfatı ön plandadır. Ayrıca kendine itaat edilmesini istemekle de bizzat sahibi olduğu risalete itaate çağırmaktadır. Netice itibarıyla Allah Teâlâ itaati kendisine ve rasulüne emretmiştir, nebiye itaati emir buyurmamıştır.

Kıssa kavramının türemiş olduğu kassa fiiliyle bağlantılı kavramlardan birinin de rasul veya cemisi rusul lafzı olduğu belirtilmişti. Rasul lafzı risaletle olan ilgisinden dolayı Kur'an'da tesadüfen kullanılmış bir kavram olmadığı değerlendirilmiştir. Rasul kavramının Kur'an'da kullanıldığı bağlamından hareketle nebi lafzı ile arasında ne gibi farkların olduğu tespit edilmiştir. Kıssanın tanımından hareketle rasullerin haberleri, halklarıyla olan mücadeleleri, risaleti tebliğ ederken yaşadıkları yaşam bölümlerinden haber verildiğinden bahisle rasul kavramının taşıdığı anlamın bilinmesi kıssaların anlatımı Kur'an'ın fiilî tefsiri açısından, hatta Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri bakımından çok büyük öneme haizdir.

2.1.2. Kıssaların Yaşanmışlık Durumu

Allah Kur'an'da rasullerin ve kavimlerin başlarından geçen bizzat yaşadıkları olaylardan bahsettiğinden kıssa kavramının tanımı yapılmaya çalışıldı. Kassa fiiliyle bağlantılı olan kavramlardan *enbâ'*, *nebi* ve *rasul* kavramlarından bahsettikten sonra şimdi de kıssaların tarihi gerçekliği üzerinde durmamız gerekmektedir.

Kıssaların yaşanmış olaylar olması mesajın muhataba aktarılması ve anlaşılmasında Kur'an'a ait bir üslup olarak çok büyük etkisi olduğu görülmektedir. Kur'an'da haber verilen rasullerin ve kavimlerinin yaşam kesitlerinden oluşan, verilmek istenen mesajlara uygun kıssaların gerçek tarihi olaylar olduğu konusunda İslam âlimleri arasında genel bir kabul söz konusudur. Kur'an'da anlatılan rasullerin ve kavimlerin yaşam kesitlerine ait bu haberler hakkında *tarih* tabiri yerine *kıssa* kavramı kullanılmıştır. Rasul kavramında olduğu gibi kassa fiilinin kullanılması da tesadüfi olmayıp bilakis bu kavramın kullanılmasında bir icaz bulunmaktadır. Daha önce kassa fiilinin etimolojik olarak anlamını tespit etmeye çalıştık. Artsüremlili bu araştırmaya göre kassa fiilinin *kesmek kısaltmak, koparmak, eşit parçalara ayırmak, bölmek* gibi anlamlara geldiği tespit edilmiştir. Kıssa kavramının isim olarak da *bölüm kesit bir bütünün eşit parçalarından her biri* gibi anlamlara geldiği belirtilmiştir.³⁸⁸ Bir bütünden kopan parça elbette ki koptuğu bütünün özellikleriyle aynı olması zorunludur. Bundan dolayıdır ki kassa fiilinin Kur'an'da kullanılması fiilin kök anlamıyla da bir icaz barındırmakta ve anlatılan hadiselerin gerçek olduğunu göstermektedir.

³⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/288.

³⁸⁸ William Gesenius, "kss", 751.

Ayetlerde rasullerin ve kavimlerin hayat kıssalarından hak olarak haber verildiğinden bahsedilmektedir. Kur'an'daki bir ayette haber verilen kıssalar özelinde genel anlamda da vahyin uydurulmuş bir söz olmadığı bildirilmiştir. “Gerçek şu ki, (bu rasullerin ve halklarının hayat kesitlerinde,) kıssalarında kendilerine anlayış yeteneği verilmiş kimseler için mutlaka çıkarılacak bir ibret vardır. (Kur'an'a gelince,) o hiçbir şekilde insan tarafından uydurulmuş bir söz değildir...”³⁸⁹ buyurularak kıssaların yaşanmış hadiseler hakkındaki haberler olduğu belirtilmiştir. Başka bir ayette de “Şimdi onların yaşam kesitlerini bütün gerçekliğiyle sana haber veriyoruz.”³⁹⁰ şeklinde ifade edilerek, ayet metninde geçen *gerçek* anlamına gelen *hak* kavramı da kıssaların insanlar tarafından uydurulmuş hayal ürünü olaylar olmayıp yaşanmış hadiseler olduğunu kanıtlamaktadır.

Kur'an kıssalarının yaşanmış hadiseler olduğuna dair yaşam kesitlerinden haber verilen rasuller ve kavimlerinin yaşadığı memleketlerin gezilip akıbetlerinin görülmesini bizzat Allah Teâlâ istemektedir. Tarih araştırmaları neticesinde çıkan sonuçlar Kur'an'ın verdiği bilgileri desteklemektedir ve Kur'an'da tarihe aykırılığın olmadığı tespit edilmektedir. Allah Teâlâ bir ayette şöyle buyurmaktadır: “Sizden önce nice kavimler hakkında, ilahi yasalar elbette gelip geçmiştir. O nedenle yeryüzünde dolaşın, sonra yalanlayanların akıbetinin nasıl olduğuna bakın!”³⁹¹ Allah Teâlâ yeryüzünde gezip dolaşmayı kıssa olarak yaşam kesitlerinden haber verilen kavimlerin akıbetlerinden öğüt olmayı tavsiye etmektedir. O bu şekilde bir tehditte bulunmakta ve aynı zamanda kıssaların yaşanmış tarihî olaylar olduğuna, gerçekliğine vurgu yapmaktadır. Kur'an'da bu tehdit, anlatılan kıssaların gerçek ve yaşanmış olaylar olmaması durumunda, helak olan kavimlerin yaşadığı ve helak olduğu memleketlerin gezilip dolaşılmasının, akıbetlerinin ne olduğunun görülmesinin tavsiye edilmeyeceğini göstermektedir.³⁹²

Kıssaların gerçek yaşanmış hadiseler olduğu, Kur'an'ın kendisini *hak* olarak tanımlamasından da anlaşılmaktadır. Ayette “Kur'an, gerçeğin ta kendisidir, kesin bilgidir.”³⁹³ ifadesiyle Kur'an, hak/gerçekten başka bir şey değildir. Sadece hakikat olan Kur'an'da uydurma, hayal ürünü bir olayın anlatılması muhaldir. Eğer Kur'an'da gerçek olmayan ya da tarihte yaşanmamış olaylardan bahsedilseydi, bu durum onun hak kitap olma özelliğiyle ve ayetteki ifadelerle çelişirdi; böyle bir kitap Allah tarafından gönderilmiş olamazdı.³⁹⁴

İslam bilginlerinin çoğunluğuna göre Kur'an kıssaları yaşanmış tarihi olaylardır. Bu gerçeği kıssanın Kur'an'a göre tanımı konusunda Rasullerin yaşadığı olaylar olması özelliği

³⁸⁹ Yusuf 12/111.

³⁹⁰ el-Kehf 18/13.

³⁹¹ Âl-i İmrân 3/137.

³⁹² İdris Şengül, “Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri”, *IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu* (Ankara: Fecir Yayınları, 1998), 178, 179.

³⁹³ el-Hâkka 69/51.

³⁹⁴ Şengül, *Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri*, 123-5.

göstermektedir. Kıssaların yaşanmış olaylar olması konusunda İslam bilginlerinin geneli görüş birliği içerisinde olmasına rağmen son zamanlarda bunun aksine görüş belirten kimseler de bulunmaktadır.

Kur'an'da kıssaların yaşanmış hadiseler olduğu gerçeğinin aksine görüş iddiasında bulunanların başında Muhammed Ahmed Halefullah gelmektedir. O, *el-Fennu'l-Kasasî fi'l-Kur'ân – Kur'an'da kıssa sanatı* adlı eserinde kıssaların tarihte yaşanmış hadiseler olmadığı iddiasında bulunarak bu konuda tartışmaların fitilini ateşlemiştir. Kitabının başından sonuna kadar kıssaların edebi hikâye sanatından başka bir şey olmadığını savunmuştur. Kıssalardaki kahramanların tamamen hayali olduğu, gerçek olsa bile hayali unsurlar eklendiği, tarihi hadiselerin de Kur'an'daki anlatımında olayların sadece edebi sanat olma kaygısı güdülerek anlatıldığı, tarihi oluş sırasına/kronolojiye uyulmadığı, takdim tehir yapıldığı, kahramanlarının efsaneleştirildiği görüşünü savunmaktadır.³⁹⁵

Halefullah'ın eserinde, Kur'an'da haber verilen kıssalardan Hz. Süleyman'ın karınca ve Hüthüt kuşu ile olan konuşmasının hikâye sanatındaki fabl türü -insan haricindeki hayvan kahramanlar- şeklinde gösterilmiştir. Karınca ve Hüthüt kuşunun vahye muhatap olan, cinlerin emrine boyun eğdirilen Hz. Süleyman'dan daha akıllı varlıklar olup Allah'ın peygamberine akıl vermekte olduğu konusu eleştirilmiştir. Ona göre Hz. Süleyman kıssada geçen Hüthüt kuşu ve karıncalar vadisindeki karıncaların beyinin karıncaları uyarma hadisesi gerçek olmayıp, bu iki hayvan temsili hikâye türündeki sıradan bir kişinin oynadığı rolü almaktadır.³⁹⁶

Halefullah Kur'an'da müşriklerin kıssalar hakkında *öncekilerin masalları* yakıştırmasını eserinde kıssa türleri arasında bir başlık altında ele almıştır. O müfessir ve muhaddislerin Kur'an'da uydurma/ustûrî kıssaların bulunmadığı görüşünde olduklarını belirtmiş ve çoğu selef müfessirlerin Kur'an'da usture, uydurma hikâyelerin bulunduğu görüşüne karşı nefret duyduklarını ifade etmiştir. Buna rağmen o, Kur'an'da uyduruk kıssaların bulunduğunu ispat etmeye çalışmıştır.³⁹⁷ Halefullah Kur'an kıssaları hakkındaki bu asılsız iddialarına delil olarak bazı geniş görüşlü müfessirlerin yorumlarını bağlamından kopararak ustûrî hikâyelere cevaz verdiklerini adeta kapıyı araladıklarını iddia etmektedir. O iddiasına Taberî, Râzî, Menâr gibi tefsirlerden zayıf rivayetleri bağlamından koparıp kendine göre manalar vererek delil getirmeye ve ispat etmeye çalışmıştır.³⁹⁸ Halefullah, Kur'an kıssalarının yaşanmış gerçek olaylar olmadığını, yaşanmış tarihi olaylar olsa bile Kur'an'daki anlatımlarına eklemeler yapıldığını ve bu olayların tarihî seyrinin değiştirildiğini iddia etmiştir. Ayrıca, asıl niyetinin “uydurma kıssalar” başlığı

³⁹⁵ Muhammed Ahmed Halefullah, *el-Fennu'l-kasasî fi'l-Kur'ân, i'l-kerîm*, thk. Halil Abdulkerim (Beyrut: el-İntişârû'l-Arabî, 1999), 152.

³⁹⁶ Halefullah, *Kıssa Sanatı*, 287, 8.

³⁹⁷ Halefullah, *Kıssa Sanatı*, 199; Şengül, *Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri*, 126, 7.

³⁹⁸ Halefullah, *Kıssa Sanatı*, 199, 200.

altında, Kur'an'ın bu iddiayı destekleyen bir nass içerdiğini belirtmek olduğunu ifade etmiştir. Böylece içindeki gerçek niyetini de dillendirmiştir. O kendisini Kur'an'da uydurma kıssaların varlığını kabul etmekle *öncekilerin masalları* diye Kur'an kıssalarını niteleyen müşriklerin safinâ dâhil etmiştir. Halefullah kendince Kur'an'da uydurma kıssaların varlığını ispat ettiğini düşünerek Kur'an'ın uydurma masallar-esatir olduğu görüşünü söylemekte zorluk çekmeyeceğini belirtmektedir. Diğer taraftan bu konuda Kur'an naslarına aykırı bir görüş beyan etmediğini söylemektedir.³⁹⁹

Halefullah'ın kıssaların yaşanmış gerçek olaylar olmadığı iddiasına Kur'an kıssaları hakkında araştırma yapan pek çok ilim adamı tarafından lehinde ve aleyhinde eleştiriler yapılmıştır. Birçok ilim adamı da Kur'an'da haber verilen kıssaların yaşanmış gerçek olaylar olup olmadığı konusunu gündemine alıp tartışmıştır.⁴⁰⁰

Kur'an kıssalarının yaşanmış gerçek olaylar olup olmadığı konusunda görüş serdeden zamanımız hocalarından Mustafa Öztürk, kıssalarda geçen mucizeleri sıradan doğa olayları olarak görmektedir. Ona göre geleneksel anlamda mucize veya olağanüstü olarak kabul edilen olayların henüz nedensellik bağı keşfedilememiş doğal olaylardır.⁴⁰¹

Öztürk'e göre kıssaların gayesi tarihi olayları tarihi seyriyle haber vermek ya da tarihi bilgileri düzeltmek değildir. Ona göre Kur'an kıssalarının amacı tarihi kıssaların anlatımında tarihte olup bitenleri olduğu şekliyle tasvir etmek değildir, dini ahlaki mesaj aktarma gayesiyle bir bakıma tağyir edilmektedir.⁴⁰² Öztürk de bu ifadeleriyle bir bakıma Halefullah ile aynı görüştedir denilebilir. Yine onun Kur'an kıssalarının gerçekliği hakkındaki sarf ettiği sözlerine göre "Kur'an kıssalarının tarihsel açıdan gerçek veya muhayyel olması çok fazla bir şey ifade etmez" onun için önemli olan Müslümanların pratik yaşantılarına dini-ahlaki yönden pay çıkarmaları, bu kıssalardan hisse almalarıdır.⁴⁰³

Öztürk Kur'an kıssalarının tarihte yaşanmış hadiselerin tarihte aynıyla gerçekleşmiş veya hayal ürünü olduğu konusundaki kanaatini gündeme getirdikten sonra kendisinin eleştirilere maruz kalacağını bilmektedir. Ona göre asıl tartışılması gereken önemli husus Müslümanların sahip olduğu Kur'an'da haber verilen tarihi olay ve şahıslarla ilgili kıssaların tarihi gerçeklikle birebir örtüştüğü iddia ve inancıdır. Böyle bir iddia ve inancın sebebi de Kur'an'ın Allah kelamı olduğu ve Allah'ın tarihte vuku bulmayan kıssaları haber vermez şeklindeki itikadi imandan başka bir şey olmadığıdır. Eğer Allah Teâlâ gerçek dışı hikâyeleri haber verecek olsaydı o takdirde tarihi gerçekliği bulunmayan öyküler anlatan bir kıssacıdan farkı olmazdı. Böyle bir

³⁹⁹ Halefullah, *Kıssa Sanatı*, 207; Şengül, *Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri*, 128, 9.

⁴⁰⁰ Kara, "Kur'ân Kıssalarını "Hikâye" Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı", 65.

⁴⁰¹ Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 274.

⁴⁰² Öztürk, *Kıssaların Dili*, 72-74.

⁴⁰³ Öztürk, *Kıssaların Dili*, 179.

inanca sahip olmak Müslümanların imanına hâlel getirecektir. Onların bu kanaatlerinden dolayı Allah Kur'an'da uydurma hikâyeler anlatmaz inancına sahiptirler.⁴⁰⁴

Bu bağlamda Öztürk Müslümanların Kur'an'ın Allah kelamı olması ve Allah'ın Kur'an'da uydurma hikâyeler anlatmayacağı inancına karşılık Halefullah'ın Kur'an kıssaları hakkında öne sürdüğü tezinin dil, edebiyat ve yorum-bilimsel gerekçelere dayandığını söyleyerek hak vermektedir. O, Halefullah'ın iddialarında Kur'an'ın ilahi vahiy olduğunu kabul ettiğini ve aynı zamanda vahyin lisani bir metin olduğu vurgusunu dile getirdiğini ifade ederek onu haklı görmektedir ve böylece aynı görüşleri paylaştığını örtülü olarak belirtmektedir.⁴⁰⁵

Hikâye ile Kur'an kıssaları arasında önemli farklar bulunmaktadır. Bu farklardan dolayı Kur'an kıssalarını hikâye olarak tanımlama imkânı bulunmamaktadır. Hikâye kavramı fiil olarak sözlükte *anlatmak, nakletmek, aktarmak, tekrar etmek; benzemek, taklit etmek* gibi anlamlara gelmektedir ve isim olarak da kullanılmaktadır.⁴⁰⁶

a) Hikâye ile kıssa arasında mukayese edildiği takdirde kıssa geçmişte rasullerin yaşadığı gerçek olaylardan haber verilirken, hikâyede ise geçmişte yaşanmış, yaşanması ihtimali olan ya da hiç yaşanmamış veya gelecekte yaşanması muhtemel olan olaylar anlatılmaktadır.

b) Kıssa ile hikâye kaynağı itibarıyla da birbirinden çok farklıdır. Kıssaların kaynağı vahiy iken, hikâyelerin kaynağı geçmişte yaşanmış bir olay olabileceği gibi tamamen hayal mahsulü de olabilir.

c) Kıssa ile hikâye arasında konusu bakımından mukayese edildiği zaman da farklılıklar bulunmaktadır. Kur'an kıssalarının konusu genellikle tevhit inancı olmak üzere geçtiği ayet ve surelerde işlenen konular iken hikâyelerin konusu ise aşk ve kahramanlık gibi birçok içerikte olabilir.

d) Hikâye ve kıssa amaç bakımından da birbirinden farklılık göstermektedir. Kur'an kıssalarının amacı geçmişte yaşamış olan rasullerin ve kavimlerinin hayat kesitlerinden dersler çıkararak tevhit inancına bağlı olarak imanlı ve ahlaklı bir yaşam sürmeye teşvik etmek iken hikâyelerin amacı ise yaşanması muhtemel olaylar üzerinden edebi gayeler gözetilerek bilgi aktarmaktır.

e) Kıssa ile hikâye arasında şekil yönünden de farklılık vardır. Kıssaların şekil yönünden diğer ayetlerde olduğu gibi ne nesir ne de nazımdır, hikâyenin şekli ise nesir-şiir karışımı bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

⁴⁰⁴ Mustafa Öztürk, *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti* (İstanbul: Kuramer, 2016), 124; Öztürk, *Kıssaların Dili*, 354.

⁴⁰⁵ Öztürk, *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*, 124.

⁴⁰⁶ Hüseyin Yazıcı, "Hikâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/479.

f) Hikâye ile kıssa arasında üslup olarak da farklılıklar bulunmaktadır. Özel olarak kıssalar genel olarak da Kur'an'ın tamamı usul yönünden hikâyelerle mukayese edildiğinde cahiliye döneminde şiirleriyle övünen Arap toplumu, Kur'an nazil olmaya başlayınca vahiy karşısında cahiliye Arap şiiri çok sönük kalmıştır. Kur'an kıssaları Allah'ın risaletinin, dini hedeflerin edebi bir üslup ile Kur'an'da serdedilmiş biçimleridir. Bir anlamda Kur'an edebi sanat ile dini gayeleri telif ederek kıssalar özelinde üslup kullanmıştır.⁴⁰⁷ Kıssalar rasullerin yaşanmış gerçek hayat kesitleridir, hikâyeler gibi abartılı ve hayali olaylar değildir. İbret, ders, hisse vermek gayesindedir. Hikâyelerde hayal ve abartılı anlatım biçimi söz konusudur. Bu farklılıklar göz önünde bulundurulduğu takdirde Kur'an kıssalarını hikâye ile tanımlamak mümkün görünmemektedir.⁴⁰⁸

Kur'an kıssalarının gerçekliği konusunda Kur'an'dan ilgili ayetleri naklettikten sonra kıssaların gerçek olmayabileceğini, Allah'ın uydurma masallar anlatabileceğini, önemli olan hususun nakledilen kıssalardan hisse almak ve dini-ahlaki mesajların çıkarılması olduğu iddiasında bulunan bilginlerin görüşleri aktarılmıştır. Araştırmamıza göre Kur'an kıssaları geçmişte yaşamış rasullerin –rasul kavramı ile ne kastedildiği daha önce açıklandı- hayat kesitlerini Hz. Peygamberin ve sahabenin başına gelen olaylara uygun olarak anlatılması, desteklenmesi, ona moral ve motivasyon kaynağı olması itibarıyla bir anlamda Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsirini yapmak demektir.

2.1.3. Kur'an Kıssalarının Amaç ve Hedefleri

Kur'an kıssaları herhangi bir maksat ve hedefi olmaksızın, sadece rasullerin yaşadığı olaylardan haber verilmesi düşünülemez. Kur'an kıssalarının amacı ve gerçekleştirmek istediği hedefleri genel olarak Kur'an'ın amaç ve hedefleriyle aynı olduğu söylenebilir.⁴⁰⁹ Bu da bize Kur'an kıssalarının Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsiri olduğunu göstermektedir. Kur'an kıssaları ilk muhatapları tarafından kendi atalarından veya şairlerinden ve ticaret yolculukları vasıtasıyla iletişimde bulundukları toplumlardan Kur'an'da anlatıldığı üslup ve muhtevada olmasa da bilinmekteydi.⁴¹⁰ Kur'an kıssaları Hz. Peygamber ve sahabenin yaşadıkları veya karşılaştıkları hadiselerle uygun olarak, aşına oldukları kıssalar vasıtasıyla hitap ettiği toplumun ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olduğu görülmektedir. Kur'an kıssaları, Hz. Peygamber ve sahabenin yaşadıkları olaylar vesile kılınarak Allah Teâlâ tarafından vahyedilmiştir. Böylece hem nüzul döneminin ilk muhataplarına ve sonra gelecek olan muhataplara ibret, mesaj, öğüt vermek Kur'an

⁴⁰⁷ Seyyid Kutub, *et-Tasvîru 'l-fenniyyu fi 'l-Kur'ân*(Kahire: Dâru's-Şurûk, 2004), 143.

⁴⁰⁸ Kara, "Kur'ân Kıssalarını "Hikâye" Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı", 69, 70.

⁴⁰⁹ Öztürk, *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*, 213.

⁴¹⁰ Mürsel Ethem - Ramazan Ünsal, "Kur'an'ı Anlamada İsrailiyat'ın Rolü", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 1721.

kıssalarının en temel amacını oluşturmakta ve bu kıssaların muhataplar tarafından bilinmesi amacının gerçekleşmesi açısından önem arz etmektedir.⁴¹¹

Kur'an kıssalarının Hz. Peygamberin davet süreciyle ve sîret uyumu gözetilerek amaçlarını üç aşamada ele alındığını görmekteyiz. Birinci sınıf kıssalar genellikle kendilerine gönderilen rasullere inanmayıp onları yalanlayan, sonunda kötü akıbetle uğrayan kavimlerin kıssalarından oluşmaktadır. Bu kıssalar daha çok eski zamanlarda gönderilen Nuh, Hud, Lût gibi rasullerin ve kavimlerinin yaşam kesitlerini anlatan kıssalardır. Bu sınıfta haklarında haber verilen kıssaların esas maksadı Kureyş toplumunu açık veya imalı olarak uyarmak, kıssalarda anlatılan kavimlerin başına gelen kötü akıbetle ve cehenneme atılmakla korkutmaktır.

İkinci sınıf kıssalar ise nebi ve rasulleri övmeye önem veren, onların üstün özelliklerinden, onlara verilen mucizelerden bahseden kıssalardan oluşmaktadır. Bu gruptaki kıssalar genelde İsrailoğullarına gönderilen peygamberler ile alakalıdır. İsrailoğulları ile ilgili kıssaların hedefi de nübüvvet ve risaletlerinin doğruluğunu ispat etmeye yöneliktir.

Üçüncü sınıf Kur'an kıssaları ise Medine dönemine özgü ve bu dönemde nazil olan vahiylerde geçen kıssalardan oluşmaktadır. Bu sınıftaki kıssalarda Yahudi ve Hristiyanların Allah tasavvurları hakkındaki mücadeleden, Allah'ın kendilerine bahşettiği nimetlere nankörlük etmelerinden bahsedilmektedir. Özellikle Yahudilerin Hz. Muhammed'in aslına döndürmeye çalıştığı, peygamberlerin şeyhi Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği tevhit dinini tahrif ettikleri ve karşı geldikleri mevzuyla öne çıkmaktadır.⁴¹²

Kur'an'da haber verilen rasullerin yaşam kesitlerinin amaçları ve hedefleri aynı zamanda Kur'an'ın bizzat kendi amaç ve hedefleri olması dolayısıyla bu amaçların Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsirinin yapılması anlamına gelmektedir. Bu amaçların kısaca aşağıdaki şekilde özetlenmesi mümkündür:

a) Kur'an'ın en çok üzerinde durduğu konu Allah'ın birliği, eşi ve benzerinin bulunmadığı her bakımdan biricik olmasıdır. Bu amaçla insanlar arasında tevhit akidesini hâkim kılmayı Kur'an kıssaları amaç edinmiştir.

b) Kur'an kıssalarının mukaddimesinde bazen de kıssaların sonunda Hz. Peygamberin risaletini ve vahyin Allah katından olduğunu ispat etmek hedeflenmiştir.

c) İlâhi dinlerin ve vahyin aynı kaynaktan geldiğini Allah'ın buyrukları olduğunu ortaya koyma amacı güdülmüştür.

⁴¹¹ İshak Özgel, *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu: Metodolojik Bir Teklif* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 142.

⁴¹² Muhammed Âbid el-Câbirî, *Medhal ile'l-kurâni'l-kerîm* (Beyrut: Merkezu Dirâseti'l-Arabî, 2006), 261.

d) Kur'an kıssaları Allah Teâlâ'nın inananlara yardım edeceğini, zafere ulaştıracağını; inanmayanların akıbetinin ise hüsrân olduğunu, nankörlükte ısrar etmeleri halinde azaba uğrayacaklarını hatırlatmaktadır.

e) Kur'an kıssaları Allah'ın elçilerine ve o elçilere inanıp tabi olan kullarına hem dünya hayatında hem de ahirette verilen nimetlere işaret ederek, insanları güzel ameller işlemeye teşvik etmiştir.

f) Kur'an kıssalarının bir diğer amacı da şeytanın Hz. Âdem'i kandırıp cennetten çıkardığı gibi hitap ettiği toplumu şeytanın kötülüğünden sakındırmak ve şeytanın adımlarını takip etmenin yanlış olduğunu ortaya çıkarmaktır.⁴¹³

2.1.4. Kur'an Kıssalarının Faydaları

Kur'an kıssalarının kısaca özetlenen amaçlarına yönelik olarak özellikle nüzul döneminde pek çok faydalar elde edilmiştir. Bilindiği gibi Kur'an kıssalarının amacı sadece geçmişte yaşamış rasullerden ve kavimlerinden nakillerde bulunmak değildir, bilakis Allah'ın birliğine dayanan risaletinin, hak ve hakikatinin davet esaslarını beyan etmek, kanunlarını açıklamaktır. İnsanlara ve kavimlere peygamber olarak görevlendirdiği bütün nebiler Allah'a davet esaslarını izah etmek ve şeriatını, risaletini tebliğ görevlerini yerine getirmişler, kulluğu sadece ve sadece Allah'a yapmaya çağırmışlardır. Bu gerçek bir ayette şöyle "*Senden önce göndermiş olduğumuz bütün rasullere: şüphesiz benden başka ilah yoktur. O takdirde sadece bana kulluk ediniz, benim için çalışınız, diye vahiy göndermiştik*"⁴¹⁴ diyerek ifade edilmiştir. Kur'an kıssaları insanların Allah'a davette, şeriatın izahında, toplum tarafından kabulünde çok fayda sağlamıştır. Yani kıssalar vasıtasıyla Kur'an'ın bir anlamda tefsiri yapılmıştır.

Kur'an kıssalarının diğer bir faydası da başta Hz. Peygamberin ve müminlerin kalplerinin Allah'ın dini, risaleti üzerine sabit kılınmasıdır. Allah Teâlâ haber verilen rasullerin kıssalarıyla Hz. Peygamber ve müminler, müşriklerin verdikleri sıkıntılara karşı teselli edilmiş, hakka olan inançları ve sebatları güçlendirilmiştir. Kur'an kıssalarının anlatılmasıyla, geçmiş toplumların ve bireylerin yaşadığı olaylar ile bu olayların neden olduğu sonuçlar aktarılmış olmaktadır. Bu şekilde Allah'ın sünnetinin geçmişte nasıl tecelli ettiği muhataplara öğretilmekte ve aynı kanunların kendileri için de geçerli olduğu hatırlatılarak iman ve sebatları artırılmaktadır. Nitekim kıssaların bu faydasıyla alakalı olarak bir ayette "*Rasullerin yaşadığı olaylardan senin kalbini güçlendirecek her şeyi sana haber veriyoruz.*" şeklinde ifade edilmektedir.⁴¹⁵

⁴¹³ Remzi Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 37.

⁴¹⁴ el-Enbiyâ 21/25.

⁴¹⁵ Hüd 11/120; Maturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 6/201.

Kur'an kıssalarında Hz. Peygamberden önceki yaşam bölümlerinden haber verilen rasuller ve risaletleri tasdik edilmiştir. Geçmiş elçiler Hz. Peygambere ve ilk muhataplara hatırlatılmış ve onların kavimleriyle olan tevhit mücadeleleri anlatılmıştır. Böylece Hz. Peygamberin de risaletinin doğruluğu, davetindeki sadakati önceki toplulukların yaşam kesitlerinden haber vermekle ortaya koyulmuştur.

Kur'an kıssalarının Allah Teâlâ'nın bildirdiğine göre kıssalar üzerinde düşünüp, tefekkür edip onlardan kendi payımıza dersler çıkarmada büyük faydaları olmuştur. Kur'an kıssalarının fiilî tefsir olması durumu tam da bu faydada ortaya çıkmaktadır. Kur'an kıssalarında hak ile batılın mücadelesinde her zaman hakkın galip gelmesi, Hz. Peygamber ve müminlerin çıkardığı ders ve ibretler olmuştur. Allah yolunda karşılaştıkları eza ve sıkıntılara sabredilmesi tahammül edilmesi gerektiğini tefekkür ederek akıbetin Allah'ın yardımıyla zaferler kazanılmasında müminler için alınması gereken ibretler mevcuttur. Bu konuda Allah Teâlâ *“Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır.”*⁴¹⁶ bildirmekte ve başka bir ayette de *“Öyleyse bu kıssaları derin derin düşünmeleri için anlat.”*⁴¹⁷ buyurarak kıssalardan ibret alınması için anlatıldığını bildirmektedir.

Kur'an'da kıssası anlatılan rasullerin başında Hz. Musa ve İsrailoğullarıyla yaptığı tevhit mücadelesi gelmektedir. Kıssalarda Yahudilere özellikle de haham ve ruhbanlarına meydan okuma, büyük bir tehditin varlığı görülmektedir. Kur'an'ın nüzulü döneminde Yahudiler haberi verilen rasullerin kıssaları hakkında bilgi sahibiydiler. Ehli kitap Tevrat'taki hakikatleri gizlemiş veya değiştirmiş olmalarına rağmen hala kitapta değiştiremedikleri, hakikati bildiren bölümler bulunmaktaydı. Kur'an'da onların Müslümanlar aleyhine sundukları delillerini boşa çıkarmış ve *“Tevrat'tan önce, İsrail'in kendisine haram kıldığı yiyecekler dışında, İsrailoğullarına yiyeceklerin hepsi helal idi. De ki: “Eğer doğru iseniz, öyleyse Tevrat'ı getirip okuyun.”*⁴¹⁸ buyurarak meydan okumuştur.

Kıssalar vasıtasıyla Kur'an'da haber verilen ahiret, cennet, cehennem, melek, şeytan gibi soyut kavramlar ve konular somut hale getirilerek muhataplar tarafından kolayca anlaşılması temin edilmiş olmaktadır. Mücmel ve muğlak hadiseler kıssalar sayesinde, çarpıcı, etkiyici bir üslup ile sunularak tefsir edilmiş, böylece anlaşılması kolaylaştırılmıştır.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Yusuf 12/111.

⁴¹⁷ el-A'râf 7/176.

⁴¹⁸ Âl-i İmrân 3/93.

⁴¹⁹ Abdülkerim Zeydân, *Kasasu'l-Kur'anli'd-da'veti ve'd-duâti* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1997), 1/7.

2.1.5. Kıssalarla Kur'an'ın Kur'an ile Fiilî Tefsir Örnekleri

2.1.5.1. Hz. Âdem ve şeytan

Hz. Âdem ile ilgili Kur'an'da onun yaratılışı, meleklerin secde etmeleri iblisin ise büyüklük taslayıp secde etmekten kaçınmasıyla aralarında başlayan düşmanlık, cennette yaklaşılmaması emredilen ağacın şeytanın vesvesesiyle yasağı çiğnemeleri, üzerlerinin açılması, yer-yüzüne indirilmesi olaylarının anlatılmasından sonra Allah Teâlâ insanoğluna genel bazı mesajlar vermektedir. Allah Teâlâ bu mesajlarını doğrudan vermiş olsaydı bu mesajların anlaşılmasında, kapalılık olduğu için zorluk çekilebilirdi, muğlaklığın giderilmesini, mesajının anlaşılabilir olmasını olaydan haber vermek suretiyle anlaşılır kılmıştır.

Yüce yaratıcı insanoğluna Kur'an'da şöyle bir mesaj vermektedir:

“Ey Âdemoğulları! Size avret mahallinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise ikram ettik. Takva elbisesi ise en iyisidir. İşte bu, öğüt almaları için Allah'ın ayetlerindendir.”

“Ey Âdemoğulları! Avret yerlerini kendilerine açmak için, elbiselerini soyarak ana babanızı cennetten çıkardığı gibi, şeytan sizi de saptırmasın. Çünkü o ve kabilesi, onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz, şeytanları, iman etmeyenlerin dostları yapmışızdır.”⁴²⁰

Allah Teâlâ'nın bu iki ayetteki mesajında bazı anlamı kapalı ifadeler bulunmaktadır. Anlamı kapalı olan ifade, elbise meselesidir ki, biri giyilen elbise diğeri de takva elbisesidir. Acaba Allah Teâlâ neden dolayı takva elbisesi ile giysiyi karşılaştırıp, takva elbisesinin daha hayırlı olduğunu beyan etmiştir? İkinci ayetteki anlaşılma zorluğu ise şeytanın atamızın cennetten çıkarılmasına nasıl bir sebep olduğudur? Neden elbiseleri soyulup cennetten kovulmuştur? Bu hadiselerin bilinmesi gerekir ki böylece Allah'ın bize verdiği mesajı doğru şekilde anlayabilelim ve şeytanın bizi kandırmasının önüne geçebilelim. Allah'ın mesajını anlaşılır kılan olay Kur'an'da şöyle haber verilmiştir:

“11-12. Andolsun ki, Biz, sizi yaratmış, sonra size şekil vermiş ve sonra da meleklerle: “Âdem'i selamlayın” demiştik. Onlar, İblis dışında selamlamışlardı. O ise, selamlayanlardan olmamıştı. Bunun üzerine Allah (ona): “Sana (Âdem'i selamlamanı) söylediğimde, seni selamlamaktan ne alıkoydu?” demişti. O da: “Ben, ondan daha iyiyim; çünkü sen, beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın.” demişti.

13. (O zaman Allah ona): “Madem öyle, haydi in oradan; çünkü senin orada büyüklük taslamaya hakkın yoktur. (Derhal) çık git; zira artık sen aşağılananlardanısın.” demişti.

14. Bunun üzerine, o: “O halde, bana, (insanların) tekrar dirilecekleri güne kadar mühlet ver.” demişti.

⁴²⁰ el-A'râf 7/26, 27.

15. Allah da: “*Pekâlâ, sen mühlet verilenlerdensin!*” diyerek karşılık vermişti.

16-17. O zaman, şeytan: “*Mademki beni azdırdın, o halde ben de Senin doğru yolunun üzerinde onlar için pusuya yatacağım ve onlara, önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım; böylece Sen, onların çoğunun şükredenlerden olmayacaklarını göreceksin.*” demişti.

18. Allah da ona: “*Öyleyse, sen, oradan derhal çık; Çünkü sen artık yerilmiş ve kovulmuş birisin! Ancak onlar arasından sana uyacak olanlara gelince; Andolsun ki, Ben cehennemi sizlerle, hep birlikte dolduracağım.*” demişti.

19. Âdem’e de: “*Ey Âdem! Sen, eşin ile birlikte cennete yerleş; orada ikiniz de dilediğiniz gibi yiyin. Ama şu ağaca (asla) yaklaşmayın ki, (kendilerine) yazık edenlerden olmayasınız!*” demişti.

20-22. Şeytan, o ana kadar farkında olmadıkları cinselliklerini onlara göstermek amacıyla, (onlara): “*Rabbimiz, o ağaca yaklaşmanızı, sırf melek ya da ölümsüzlerden olmamanız için yasakladı.*” diyerek onlara fısıldamış ve: “*Gerçekten de ben, sizin iyiliğinizi isteyenlerdendir.*” diyerek onlara yemin etmişti. Böylece o, yalan sözlerle onları (yasaklanmış ağacın meyvesinden yemeğe) yönlendirmiş oldu. Ancak, onlar, ağacın (meyvesini) tadar tatmaz, cinselliklerinin farkına varmışlardı. Bu yüzden, derhal, üzerlerini bahçedeki yapraklarla örtmeye koyulmuşlardı. O anda Rableri onlara: “*Ben sizin o ağaca (yaklaşmanızı) yasaklamamış mıydım ve size, şeytan sizin açık düşmanınızdır, dememiş miydim?*” diyerek seslenmişti.

23. O zaman onlar: “*ey Rabbimiz! Biz (Senin emrine uymamakla) kendimize yazık ettik; bu yüzden eğer Sen bizi bağışlamayacak ve bize sevgini göstermeyecek olursan, kuşkusuz ki, biz, kaybedenlerden olacağız.*” demişlerdi.

24. Allah da onlara: “*birbirinize düşman olarak oradan yere inin Çünkü yeryüzü belli bir süreye kadar sizin için bir barınma ve geçinme yeri olacaktır artık orada yaşayacak orada ölecek ve kıyamet günü diriltilmek üzere oradan çıkarılacaksınız* diyerek karşılık vermişti.”⁴²¹

Kur’an’da anlatılan bu olay sayesinde Allah’ın insanoğluna verdiği mesajın net bir şekilde anlaşılması sağlanmıştır. Elbise olarak ifade edilen ve takva elbisesiyle giysinin karşılaştırılması hadisesinde ise Allah’ın emri yerine iblisin vesvesesine uydukları için Hz. Âdem ve eşinin üzerlerindeki giysiler derhal çıkarılmıştır. Allah Teâlâ’nın cennetinde, üzerlerinde de cennet giysilerinin ancak emrine uyanlara layık görmüştür. Onun emri yerine şeytanın vesvesesine uyan insanoğlunun ataları Âdem ve Havva’nın hem cennete hem de cennet elbisesine layık olmadıklarından dolayı giysileri üzerlerinden hemen çıkartılmış ve yeryüzüne kovulmuş-

⁴²¹ Son Çağrı Kur’an, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu, 2009), el-A’râf 7/ 11-24.

lardır. Takva kavramının Allah'ın buyruklarına uymakla ilişkili bir kavram olduğu görülmektedir. Allah'ın buyruklarına tabi olup yerine getirmek takva sahibi olmak anlamına gelirken Allah'ın emirlerini yerine getirmek yerine şeytanın vesvesesine kulak verip onun adımlarına tabi olmak da takvalı olmamak anlamına gelmektedir. Eğer Hz. Âdem ve Havva Allah'ın emrine tabi olup şeytanın vesvesesini dinlemeselerdi cennette kalmaya ve nimetlerinden faydalanmaya layık olacaklar ve elbiseleri çıkartılıp kovulmayacaklardı.

Hız. Âdem şeytanın vesvesesine uyup yasak ağaca yaklaştıktan sonrasında hemen işledikleri suçtan dolayı tevbe etmedikleri anlaşılmaktadır. Bir müddet sonra Rabbinden öğrendiği kelimeler ile Allah'a yalvardı ve bağışlanma istedi.⁴²² Allah Teâlâ Âdem'in tevbesini kabul ettikten sonra elbise dikip giyme bilgisini bir ayet olarak bahşetti. Allah Teâlâ haber verdiği bu olaydan sonra şeytanın atamız Âdem ve Havva'yı aldatıp cennetten çıkarılmalarına sebep olduğu gibi soyunu da vesvesesiyle aldatmaması uyarısında bulunmaktadır. Şeytanın düşman olduğunu Allah Hz. Âdem'e bildirmiştir. Kur'an'da haber verilen bu olay sayesinde neden şeytanın adımlarını takip etmememiz gerektiği onun bu insanoğluna düşmanlığının nereden kaynaklandığını da açıklanmış tefsiri yapılmış olmaktadır. Artık bu olaydan sonra Kur'an'da geçen şeytanın adımlarının takip edilmemesi, onun insanoğlunun düşmanı olduğu ve onu dost edinilmemesi ile ilgili ayetlerin Kur'an'la tefsiri olarak karşılaşılmaktadır.⁴²³

Günümüzde de cennette yasak olan ağaca yaklaşmama emrine uymayan ve şeytanın vesvesesine tabi olan insanlığın atası Âdem ve Havva'nın elbiselerinin çıkartılıp cennetten kovuldukları gibi elbiseye layık olmadıkları gerekçesiyle elbiseleri soyulan insanların çıplak olarak dünya âleme teşhir edilme olaylarıyla karşılaşılmaktadır.

2.1.5.2. Kıssalara atıf yapılan ayetler

Kur'an'da haber verilen kıssaların Kur'an'ın Kur'an'la fiilî tefsiri olması bakımından ayetin veya konu bütünlüğü açısından bakıldığında ayet gruplarının anlaşılması için bu olayların anlatılmasını zorunlu kılmaktadır. Kur'an'da bazen konunun anlatımında kıssalara hatırlatma babında atıflarda bulunulduğu görülmektedir. Kıssalara atıfta bulunan bu ayetlerin anlaşılması ilgili kıssanın bilinmesini zaruri kılmaktadır.

*“Yaşadıkları olaylardan sana haber verdiğimiz bu beldelere kendi içlerinde yetişen elçiler onlara apaçık belgeler, deliller ve burhanlar getirmişlerdi. Fakat onlar önceden yalanladıkları için bu ayetlere bir daha inanmak istemediler. Bu sebep üzerine Allah kendilerine gelen hakikati inkâr edenlerin kalplerine böyle mühür vuruyor.”*⁴²⁴

⁴²² el-Bakara 2/37.

⁴²³ Şeytan ile ilgili uyarılar için bk. el-Bakara 2/168, 208; Âl-i İmrân 3/175; en-Nisâ 4/38, 60, 119; el-Mâide 5/91.

⁴²⁴ el-A'râf: 7/101.

Ayette Allah Teâlâ elçiler gönderdiği beldelerden ve bu beldelerdeki kavimlerin elçilerin getirdiği mesajları yalanladıklarından haber vermektedir. Bu ayette elçiler ve kavimlerinin kimler oldukları konusunda kıssaların bilinmesi gerekmektedir. Böylece yaşantılarından haber verilen elçilerle yaşadıkları olaylar Hz. Muhammed ve Mekkeli müşriklere Allah'ın mesajını yalanladıkları takdirde başlarına geleceği cezanın ne olacağı hususunda ibret almaları için geçmişte yaşamış elçi ve kavimlerinin hayatlarından kesitler sunulmuş ve ayetteki muğlaklık giderilip anlaşılması kolaylaştırılmıştır. Allah Teâlâ Mekkeli müşriklerin ders almaları için önceki elçilerin getirdiği hakikatleri yalanlayan kavimlerin akıbetlerinden haber verdiği beş elçi bulunmaktadır. Bunlar Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lût ve Hz. Şuayb'tir. A'râf Suresinde Hz. Nuh kıssası 59-64 ayetleri arasında, Hz. Hud kıssası 65-72 ayetleri arasında, Hz. Salih kıssası 73-79 ayetleri arasında, Hz. Lût kıssası 80-84 ayetleri arasında ve Hz. Şuayb kıssası ise 85-93 ayetleri arasında anlatılmıştır. Haber verilen bu kıssalardan sonra Hz. Peygamberin mesajının muhatapları olan Mekkeli müşriklerin sonlarının nereye varacağına dair misaller verilerek uyarılmaktadır. Mekkeli müşrikler haber verilen kavimler gibi kendilerine getirilen ayetleri yalanladıkları takdirde ya onlar gibi helak olacaklar ya da kalpleri mühürlenecektir.⁴²⁵

Kur'an'da muhataplara verilmek istenen mesaja göre kıssalar tarihi sürece uygunluğuna dikkat edilmeden ve bir bütün olarak verilmemiştir. Yeri geldikçe kıssalara küçük hatırlatma ve atıflarda bulunulmuştur. Kıssalara atıf yapan ayetlerin doğru anlaşılabilmesi için, Kur'an'ın farklı sure ve ayetlerinde yer alan bu kıssaların bütünlüğünün bilinmesi gereklidir. Bu yaklaşım, Kur'an'ın Kur'an ile fiili tefsiri anlamına gelmektedir. Allah Teâlâ Burûc Suresinde Hz. Peygamberi teselli etmek, ondan sabırlı olmasını istemek, müşrikleri de azapla uyarmak için kısa ifadelerle firavun ve Hz. Salih'in Semud kavmine atıfta bulunarak şöyle buyurmaktadır:

*“Kuşkusuz senin Rabbinin yakalaması çok çetindir. O yaratmayı yoktan başlatan ve sürdürendir. Çok bağışlayan ve çok sevendir. Arşın sahibidir şanı yüce olandır. İstedğini mutlak yapandır. Suçlu orduların Firavun ve Semud'un olaylarının bilgisi sana geldi mi? İnkâr edenler yalanlamaya devam etmektedirler. Oysa Allah onları arkalarından kuşatmıştır.”*⁴²⁶

Ayetlerde Allah'ın bazı vasıfları verilerek yakalamasının, azabının, cezasının, helakinin çetin olduğu bildirilmiştir. Allah'ın yakalamasına, gazabına misal olarak da Firavunun ordusu ve Hz. Salih'in kavmi Semud verilmiş, bu kıssalara atıf yapılarak Hz. Peygamber ve müminlere tesellide bulunulmuştur. Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsiri bağlamında Firavun ve kavminin işledikleri suçlar, bu suçlara karşılık Allah'ın onları yakalaması, ceza vermesi, helak etmesi kıssası kıssalara atıfta bulunan ayetlerin tefsiri mahiyetindedir. Firavun ve kavminin kıssası A'râf Suresi 7/103-136 ayetleri arasında anlatılmıştır. Hz. Salih peygamberin kavmi Semud kıssası da

⁴²⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/7; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14/324.

⁴²⁶ el-Burûc 85/12-20.

A'râf Suresi 7/73-78 ayetleri arasında ve Hûd Suresi 11/61-68 ayetleri arasında haber verilmiştir. Firavun ve Semud kimlerinin işledikleri suçları, elçilerin Allah'tan getirdikleri mesajları yalanlamaları yüzünden helak edilmekle cezalandırılmışlar ve Mekkeli müşriklere de Hz. Muhammed'e ve onun getirdiği risaleti yalanlamaları yüzünden aynı cezaya çaptırılacakları uyarısında bulunularak kuşatma altında oldukları bildirilmiştir.⁴²⁷

Allah'ın Hz. Salih'in kavmi Semud halkını nasıl şiddetle yakalayıp helak ettiğine dair kıska Hud Suresinde şöyle tefsir edilmektedir:

“Semud kavmine de kendi içlerinden kardeşleri Salih'i göndermiştik. Salih halkına, “Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk, (onun uğrunda çalışıp hizmet) edin. O Allah ki sizin ondan başka kulluk edeceğiniz ilahınız yoktur. O sizi yerden inşa edip varlık sahasına çıkardı ve sizin yeryüzünüzü imar etmenizi sağladı. O halde ondan bağışlanma dileyin ve sonra da fenalıkları terk edip ona dönün. Çünkü Rabbim çok yakın olandır ve çağrılarınıza cevap verendir.”

Onlar da: “Ey Salih! Bundan önce sen aramızda kedisinden büyük umutlar beslenen bir kimseydin. Şimdi ise öteden beri atalarımızın kulluk edegeldikleri şeylerden onlara tapmaktan bizi sen mi alıkoyacak, engel olacaksın? İşin gerçeği bizi kulluğa çağırdığın şey hususunda kuşku ve tereddüt içindeyiz” diyerek karşılık vermişlerdi.

Bunun üzerine Salih de: “Ey halkım! Bana söyleyin bakalım, şayet ben rabbimin katından bir hakikat üzerinde isem ve o bana rahmet nimetini bahşetmiş olduğu halde ben ona karşı çıkıp başkaldırırsam, o takdirde beni Allah'a karşı kim kol kanat gerebilir? O zaman siz benim hüsrânımı artırmaktan başka bir işe yaramazsınız. Ey halkım! Bu size bir delil, belge, mucize olarak Allah'ın devesidir. O halde onu serbest bırakın da Allah'ın merasında yayılıp otlasın. Sakın ona bir kötülük yapmayın. Aksi takdirde başınıza beklemediğiniz azaba uğrayabilirsiniz.” demişti.

Onlar ikaz edilmelerine rağmen deveyi hunharca öldürmüşlerdi. Bu olay üzerine Salih onlara: “Evlerinizde üç gün daha keyif çatın bakalım, çünkü bu asla yalanlanmayacak bir vaat, tehdittir.” dedi.

Azap emrimiz geldiğinde biz Salih'i ve beraberindeki inananları onlara olan şefkatimizden dolayı kavminin başına gelen azaptan ve o günün alçaltıcı rezillik ve rüsvağından kurtarmıştık. Doğrusu senin Rabbin çok kuvvetli ve çok güçlü olandır.

Zulmedenleri çok korkunç bir çığlık yakalayivermişti de onlar sanki yurtlarında hiç yaşamamışlar gibi evlerinde dizlerinin üzerinde cansız olarak yere yığılıp kalmışlardı. Bakın görün ki Semud halkı Rabbini inkâr ettiler. Böylece Semud kavmi Allah'ın sevgisinden uzak kılındı.”⁴²⁸

⁴²⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4 /649; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/281.

⁴²⁸ Hûd 11/61-68.

Kur'an'da kıssalara yeri geldikçe verilmek istenen mesaja uygun olarak çokça hatırlatmalarda bulunmaktadır. Bu ayetlerin tam anlamıyla idrak edilebilmesi için kıssaları anlatan ayet gruplarına müracaat etme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Burûç Suresinde Semud halkına kısa bir hatırlatma yapan ayeti tefsir için Hûd Suresinde anlatılan kıssanın bilinmesini gerekli kılmıştır.

2.1.5.3. Kıssalarda tevhit

Kur'an ve içinde yer alan kıssalar, insanlara tevhid inancını benimsetmeyi, yani yalnızca Allah'a inanıp O'na kulluk etmeyi öğretmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, insanları şirk inancı ve buna dayalı yanlış yaşam biçimlerinden uzaklaştırmayı hedeflemektedir. Bunun yanında, ahiret hayatının varlığını hatırlatarak insanlara dünya hayatının geçici olduğunu ve ebedi hayat için hazırlık yapmaları gerektiğini anlatmaktadır.⁴²⁹ Yani Kur'an'da tevhit, ibadet, nübüvvet, ahiret konuları üzerinde önemle durulmuştur. Bütün peygamberler iki ana mesaj üzerinde icma etmişler, Allah tarafından bu mesajları insanlara tebliğ etmesi için görevlendirilmişlerdir. Bunların ilki Allah'ın varlığına ve birliğine inanmaya davet, ikincisi de kulluğu sadece Allah'a yapmaya davet etmektir. Dolayısıyla elçilerin halklarıyla yaptıkları mücadeleler bu iki temel esas çerçevesinde sürdürülmüştür. Elçilerin halklarıyla giriştikleri mücadele esnasında yaşadıkları olayları ihtiva eden kıssalar da vahdaniyet ve sadece Allah'a ibadet konularını somutlaştırarak tefsir etmektedir. Mesela Hz. İbrahim'in başta kendi nefsi olmak üzere en yakını olan babasıyla olan mücadelesini içeren ayetler tevhidin tefsiri mahiyetindedir. Misal olması bakımından aşağıdaki ayetler verilebilir:

“İbrahim bir zamanlar babası Azer’e: “Sen bir kısım putları ilah mı ediniyorsun?” demişti. Bakıyorum ki sen ve halkın içinde (hakikat kırıntıları olmayan) tamamen dalalet içinde-siniz” demişti. Biz (babasının ve halkının tamamıyla dalalette olduklarını gösterdiğimiz gibi) kesin bir iman sahibi olması için İbrahim’e yerin ve göklerin melekûtunu hükümlerini şöyle gösterdik:

Gecenin karanlığı üzerine çökünce gökyüzünde parlak bir yıldız gördü ve şöyle haykırды: “Bu mu benim Rabbim?” demişti. Fakat yıldız batıp kaybolunca da: “Ben batan şeyleri sevmem.” diye kendi kendine söylendi. Sonra ayın doğduğunu görünce de: “İşte benim Rabbim bu” demişti. Ama ay da batınca bu durum karşısında: “Andolsun ki Rabbim beni doğru yola iletmeyecek olursa, o takdirde sapkınlığa düşenlerden olacağım.” demişti. Sonra güneşin doğduğunu görünce de: “Benim Rabbim bu muymuş? Bu diğerlerinin en büyüğü” diye seslenmişti. Bu sefer o da batınca kavmine: “Ey halkım! Şüphesiz ki ben sizin Allah’a ortak koştuğunuz

⁴²⁹ İbrahim 14/1; el-Ankebût 29/20.

şeylerden çok uzağım, onlarla bir ilgim yoktur. Çünkü ben yüzümü Allah'a ortak koştüğünüz bütün şeyleri reddederek gökleri ve yeri yaratan Allah'a çevirdim ve ben asla Allah'a ortak koşanlardan değilim.” dedi.”⁴³⁰

Allah Teâlâ, Hz. İbrahim'e kendi hâkimiyetini, varlığını ve birliğini/vahdaniyetini bu ayetlerde nasıl gösterdiğini açıklamıştır. Sonunda Hz. İbrahim atalarının taptıkları putları terk etmiş ve tevhide, yeri gökleri yaratan bir olan Allah'a yönelmiştir. Bütün elçiler halklarına onlarla mücadelelerinde ve Allah'ın risaletini onlara tebliğ ederken hitaplarındaki sözleriyle tevhit inancını Allah'ın birliğini ve kulluğun ona yapılacağını mutlaka ifade etmişlerdir.

Kur'an kıssalarında elçilerin tevhidi dile getirdikleri sözlerine örnek vermek gerekmektedir. Allah Teâlâ Hz. Nuh'un diliyle: *“Biz Nuh'u kendi halkına gönderdik: “Ey Halkım! Sadece Allah'a kulluk edin. Sizin için ondan başka ilah yoktur.” demişti.”*⁴³¹ buyurmuştur. Hz. Hud'un diliyle: *“Âd kavmine de yanlarında yetişen kardeşleri Hud'u kendi halkına gönderdik: “Ey halkım sadece Allah'a kulluk edin. Sizin için ondan başka ilah yoktur.” demişti.”*⁴³² buyurmuştur. Hz. Salih'in diliyle: *“Semud kavmine kardeşleri Salih'i gönderdik: “Ey halkım sadece Allah'a kulluk edin. Sizin için ondan başka ilah yoktur.” demişti.”*⁴³³ buyurmuştur. Yine Hz. Şuayb'ın diliyle: *“Medyen kavmine de kardeşleri Şuayb'ı gönderdik: “Ey halkım sadece Allah'a kulluk edin. Sizin için ondan başka ilah yoktur.” demişti.”*⁴³⁴ buyurmuştur. Allah Teâlâ Hz. Yakup ve çocukları arasında konuşmasında: *“Ey İsrailoğulları siz Yakup'un ölümüne yakın çocuklarına vasiyetine şahit miydiniz yoksa! Yakup oğullarına: “Ben gittikten sonra kime kulluk edeceksiniz?” Onlar: “Senin ilahına, ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahına ki o tek ilaha kulluk edecek ve ona teslim olacağız” diye cevap verdiler.”*⁴³⁵ Hz. Süleyman kıssasında da Allah Teâlâ onun diliyle: *“Şeytan göklerde ve yerde gizli olanı açığa çıkaran, gizlediğinizi ve açıkladığınızı bilen Allah'a secde etmesinler, (diye yapmıştır.) O Allah ki, O'ndan başka tanrı yoktur. O büyük sultanlık tahtının rabbidir.”*⁴³⁶ buyurmuştur.

Kur'an kıssalarında tevhit inancının tefsiri konusunda kıssayı anlatmaya başlamadan önce Hz. Peygambere Muhapplarına genel bazı ilkeler hatırlatılmakta ve bu genel ilkeler muvacehesinde cereyan eden kıssalar sunulmaktadır. Dolayısıyla kıssalar verilen genel kuralların bir anlamda tefsiri mahiyetindedir. Tevhit konusu bağlamında Tâhâ Suresi misal olarak verilebilir. Surenin girişinde Hz. Muhammed'e hitap edilerek Allah'ın bir olduğu vurgulanmıştır.

⁴³⁰ el-En'âm 6/74-79.

⁴³¹ el-A'râf 7/59.

⁴³² el-A'râf 7/65.

⁴³³ el-A'râf 7/73.

⁴³⁴ el-A'râf 7/85.

⁴³⁵ el-Bakara 2/133.

⁴³⁶ en-Neml 27/25, 26.

“Ey Muhammed! Biz bu Kur'an'ı sana sıkıntı çekmen için indirmedik. Bilakis Allah'a saygı duyanlar için bir öğüt olsun diye yeri ve gökleri yaratan Allah tarafından indirilmiş bir kitaptır. Yüce Allah'ın hükümlerliliği bütün varlığı kaplar. Göklerde, yerde, bu ikisinin arasında ve yerin altında bulunan her şeyin mutlak sahibi odur. Sen sözünü açıklasan da gizlesen de fark eden bir şey olmaz Allah gizli olanı da, gizlinin gizlisini de bilir. Allah kendisinden başka ilah bulunmayandır. En güzel isimler onundur.”⁴³⁷

Bu açıklama bize Kur'an'ın Hz. Muhammed'e indirildiğini ve kıssaların onun risalet görevini yerine getirirken ona destek, moral verdiğini göstermektedir. Hz. Peygamber kendi hayatında yaşadığı olaylara uygun olarak kıssalar anlatılmış ve o kıssalara bir şekilde dâhil edilmiştir. Böylece hem Hz. Muhammed hem de muhatapları kıssalarda anlatılan hataları yapmamaları için uyarılmışlar ve iyice tembih edilmişlerdir. Surede Hz. Peygambere “Musa'nın başından geçen olaylar sana ulaştı mı?” diye soruyla kıssaya başlanmış ve Hz. Musa peygamber ve halkının başından geçen olaylar anlatılmıştır.

Allah Teâlâ Hz. Musa'yı peygamber olarak seçmiştir. Vahyettiği mesajları dinleyip tabi olmasını ondan istemiştir. Ona kendisinin bir tek olduğunu ve kendisine ibadet etmesini, namaz kılmasını emretmiştir. Allah Teâlâ bu isteğini “Şüphesiz ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilâh yoktur. Öyleyse bana kulluk et ve beni anmak için namaz kıl.”⁴³⁸ sözleriyle ifade etmiştir. Yüce Allah Hz. Musa'yı mucizeler ile destekleyip güçlendirmiştir. Kardeşi Hz. Harun'u da yanında yardımcı olarak vererek Firavun'a gitmelerini istemiştir.

Yüce Allah'ın emriyle Hz. Musa ve Harun Firavun'a gitmişler ve pek çok mucize göstermelerine rağmen Firavun bir türlü imana gelmemiştir. Yine Allah'ın buyruğuyla Firavun'un esiri yaşayan İsrailoğullarını, geceleyin kaçırmalarını ve denizden geçmekten korkmamalarını vahyetmiştir. Hz. Musa ve halkı Kızıldeniz'den Allah'ın yardımıyla geçebilmişler fakat onları arkalarından takip eden Firavun ve ordusu Kızıldeniz'den geçememişler ve denizde boğulmuşlardır. Yolculuk esnasında Hz. Musa ve halkı Allah tarafından korunmuş, keme/yer mantarı ve bildircin ile doyurulmuşlardır. Fakat Yüce Allah'ın Hz. Musa'nın halkına bahşettiği nimetlere karşılık İsrailoğulları nimete nankörlük etmişlerdir. Bir olan Allah'a inançlarında sebat göstermemişlerdir. Hz. Musa Sina dağına vahiy almak için gitmiştir. Dağdan halkına dönmesi gecikince halk, beklemeye sabredememiş ve eski inançları olan puta tapıcılığa dönmüşlerdir. Hz. Musa'nın gerçek tanrıyı unuttuğunu, asıl tanrının kadınların mücevherlerinden yaptıkları ve böğürmesi olan buzağı putunun olduğunu iddia etmişlerdir. İşte tam da olayın bu bölümü tevhit inancında düşülen sapkınlığı açıklamıştır. İsrailoğullarının tevhit inançlarındaki samimiyetleri sınanmış ve onlar sınavı kazanamamışlardır.

⁴³⁷ Tâhâ 20/2-8.

⁴³⁸ Tâhâ 20/14.

H. Musa halkının put olan buzağıyı Allah'a şirk koşmalarından dolayı onlara: “*Ey İsrailoğulları! Şunu iyi bilin ki, sizin ilahınız kendisinden başka ilah olmayan, her şeyi ilmiyle kuşatan Allah'tır.*”⁴³⁹ sözüyle hatırlatmada bulunma zorunluğunda hissetmiştir.

H. Yusuf peygamber de zindana atılan hapis arkadaşlarına da gördükleri rüyanın yorumunu yapmadan önce onlara tevhit inancını Allah'ın birliğini anlatmış, güzel güzel öğütler vermiştir. O zindan arkadaşlarına verdiği öğütte: “*Hüküm ancak Allah'a aittir. O size sadece kendisine kulluk etmenizi emir buyurmuştur.*” diyerek ifade etmiştir. H. Yusuf yeni bir din icat etmemiştir. O Allah'ı hidayete erdirdiği, dosdoğru akideye dayanan ataları Yakub, İshak ve İbrahim'in dini üzere yoluna devam etmiştir. Bu akide rasulden rasule değişmeyen Allah'ın vahdaniyetine dayanan bir inançtır. Bu akide asırdan asra da değişmez. Allah'ın bir biri ile çelişen vahiy göndermesi düşünülemez. Bütün peygamberler Allah'ın birliği ve sadece ona kulluk edileceği üzerine ittifak etmişlerdir.⁴⁴⁰

Kur'an'da haber verilen elçilerin hayat kesitlerinden anlaşılıyor ki elçilerin hepsi Allah'ın varlığına birliğine davet etmişler, kavimleriyle tevhit inancını yerleştirmek için mücadele etmişler ve halklarını şirkten uzaklaştırmaya çalışmışlardır.

2.1.5.4. H. Peygamber ve kıssalar

Yüce Allah Kur'an'ı kulu H. Muhammed'e indirdi. Kıssalar Kur'an'da bir yekûn teşkil etmektedir. Dolayısıyla geçmiş rasullerin ve halklarının başından geçen olaylara H. Peygamber ve muhatapları da dâhil edilmektedir. Kur'an'ın ifadesiyle kıssalar H. Peygamberin kalbini teskin etmek, ona destek ve moral vermek, en önemlisi de ibret alınması için anlatılmıştır. H. Peygamber ve muhatapları kıssalardan gerekli dersleri çıkarabilmek, verilmek istenen mesajları anlayabilmek için sanki olayların içinde ve canlı olarak yaşıyormuş gibi kıssalara dâhil edilmişlerdir. Kıssalardan gerekli derslerin çıkarılabilmesi için de H. Peygamberin hayatında karşılaştığı olaylar ile diğer elçilerin kıssaları arasında bir benzerlik olması gerekmektedir.⁴⁴¹

Kur'an kıssaların başta H. Peygamber olmak üzere ve muhatapları kıssaya dâhil edilmesi aynı zamanda kıssalara dâhil eden ayetlerin tefsiri anlamına gelmektedir. H. Peygamber ve mesajın muhatapları bazen kıssanın başında, bazen ortasında bazen de sonunda kıssalara dâhil edilmiştir. Mesela Tâhâ Suresinde H. Musa'nın kıssasını anlatmaya başlamadan önce H. Peygambere: “*وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى*”⁴⁴² sorusuyla onun me-

⁴³⁹ Tâhâ 20/98.

⁴⁴⁰ Yusuf 12/37-40.

⁴⁴¹ İbrahim Yıldız, “Kur'an Kıssalarında Bir Anlatım Üslubu Olarak H. Peygamber'i Kıssaya Dâhil Etme”, ASEAD 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, ed. İrfan Türkoğlu (Ankara: Astana Yayınları, 2018), 397-401.

⁴⁴² Tâhâ 20/9.

rakını artırmış, dikkatini çekmiş, onu kıssaya dâhil etmiştir. Sonra da kıssanın diğer detaylarıyla anlatımına geçilmiştir. Yüce Allah bu soruyu Hz. Peygamberin cevap vermesi için değil, elçisinin davetini Mekkeli müşriklerin reddetmesi ve elçisine sıkıntı vermesinden dolayı onu teselli etmesi, sabretmesini tavsiye etmesi amacıyla Hz. Musa'nın başından geçen olayları anlatması için sormuştur.⁴⁴³ Böylece bu ayette sorulan sorunun cevabı kıssa anlatılarak verildiği için bir bakıma bu ayetin tefsiri yapılmıştır.

Bazen yüce Allah kıssanın başında muhatabını dâhil ettikten sonra kıssanın can alıcı sahnesini özet olarak verir ve sonra da tefsiri mahiyetinde ayrıntılarını aktarır. Mesela Kehf Suresinde Hz. Peygamber kıssaya katıldıktan sonra: “*أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا*” /Ey Muhammed! Yoksa sen bizim ayetlerimiz arasından mağara Kehf ve Rakîm arkadaşlarının durumlarının mı şaşkıncı olduğunu düşünüyorsun? O gençler bir zamanlar mağaraya sığınmışlardı da: “Rabbimiz! Bize katından sevgi, rahmet ver ve işlerimizde bize bir çıkış yolunu kolaylaştır.” demişlerdi.”⁴⁴⁴ şeklinde bu olayın önemli bir kısmı aktarıldıktan sonra, Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu sıkıntılı duruma bir çözüm yolu sunmak amacıyla, kıssanın diğer ayrıntıları tefsir edilerek açıklanmıştır.

Hız. Peygamberin, ibret alması, kendisine bir ders verilmesi açısından Kur'an'da kıssalar anlatılırken kıssanın içinde, ortasında da dâhil edildiği görülmektedir. Yine Ashab-ı Kehf kıssasında Hz. Peygamber olayın ortasında birkaç defa dahil edilmiştir. Bu ayetlerin tefsiri de kıssanın kendisi olmaktadır. Ashab-ı Kehf hadisesi surenin 9-26 ayetleri arasında anlatılmaktadır. Hz. Peygamber olaya on üçüncü ayette katılarak: “*Biz sana onların yaşadığı olayların gerçek olanını anlatıyoruz: Şüphesiz onlar Rablerine yürekten inanıp güvenmiş olan genç kimselerdi. Biz de onların hidayetlerindeki bilinçlerini artırmıştık.*”⁴⁴⁵ Ayetlerde Allah'a bu yolda inanıp güvenmek gerektiği hatırlatmasında bulunulmuştur. Allah'ın kendisine inananlara nasıl sahip çıktığını elçisine göstermek için onu surenin on yedinci ayetinde de hadiseye dâhil etmiştir: “*(Ey Muhammed! Orada olsaydın,) doğduğunda güneşin; mağaranın sağ tarafına meylettiğini, batarken de mağaranın sol tarafından onlara dokunmadan geçip gittiğini, kendilerinin de mağaranın geniş bir yerinde uyuduklarını görürdün. Bu, Allah'ın ayetlerindendir. Allah, kime hidayet yolunu gösterdiyse işte o, doğru yolu bulmuş kimsedir. Kimi de dalalette bırakırsa, sen ona doğru yolu gösterecek hiçbir dost bulamazsın.*”⁴⁴⁶ Hz. Peygamber mağarada uyuyan gençlerin haberlerine katılmış ve sanki kıssayı yaşıyor gibi kıssaya olan ilgisi canlı tutulmuştur. O, mağaranın girişinden onları görüp seyrediyor gibi bir vaziyette tasvir edilmişken on sekizinci

⁴⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/18.

⁴⁴⁴ el-Kehf 18/9, 10.

⁴⁴⁵ el-Kehf 18/13.

⁴⁴⁶ el-Kehf 18/17.

ayette ise onları uyanık zannedeceği bildirilerek onların uykuda oldukları haber verilmiştir: “*Ey Rasulüm sen onları uykuda oldukları halde uyanık sanırdın. Biz onları sağa ve sola döndürüyorduk. Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış (başını da üzerine koymuş bir vaziyette yatıyordu.) Onların bu durumlarına şahit olsaydın korkuya kapılıp oradan kaçır gidersin.*”⁴⁴⁷ Olgü ve olayların Kur'an ayetlerinde bu tür ifadelerle anlatılması, Yüce Allah'ın muhatabını olaylara dâhil ettiğini göstermektedir. Bu sayede muhatap, kendini olayın içinde hissedip ve adeta olayın kahramanlarından biriymiş gibi yaşamaktadır. Muhatabın, özellikle Hz. Peygamberin olaylara dâhil edilmesi mesajın anlaşılmasında, açıklanmasında ve tefsirinde önemli bir tefsir malzemesi olarak değerlendirilmelidir. Hz. Peygambere kıssa anlatılırken arada hitap edilerek onun olaya dâhil edilmesine ve tedip amacına yönelik bir misal de: “*Sakın ola ki hiçbir şey hakkında “Allah dilerse” demeden “Ben yarın şunu yapacağım.” diye söyleme! Unuttuğun zaman Rabbini zikret ve “Rabbim bundan daha doğrusuna beni yakında ulaştıracaktır.” diye söyle!*”⁴⁴⁸

Hz. Peygamber ve muhataplar olayların sonunda da kıssaya dâhil edilmiştir. Olayların hakikati haber verildikten sonra kıssalar hakkında verilen bilgilerin Allah tarafından vahyedildiği hadise hakkında önceden gerçeği bilmediği vurgulanmıştır. Ayrıca kıssa sonunda ibret alınması gereken hususlar da aktarılmıştır. Yusuf kıssası anlatıldıktan sonra Hz. Peygamber ve muhataplar kıssaya dâhil edilerek: “*Bu kıssa sana vahyettiğimiz, senin daha önce bilmediğin gayb olaylarından. Çünkü sen, onlar tuzak kurarak yapacakları işlerine karar vermek için toplandıkları zaman yanlarında değildin.*”⁴⁴⁹ kıssa hakkında Allah'ın bilgi verdiği ifade edilmiştir. Hz. Peygamberin Yusuf'un kardeşlerinin kurduğu tuzağın ne olduğunu öğrenmesi için kıssayı bilmesi gerekmektedir. Kıssa sonunda Hz. Peygamberin dâhil edildiği diğer bir misal de Hz. Nuh kıssasıdır. Söz konusu ayetlerde Hz. Peygamberin kıssanın hakikatini bilmediği ve ona olayın gerçeğinin nasıl vuku bulduğu haber verildikten sonra elçisine ders verilmektedir: “*Bunlar sana vahyettiğimiz gayb hadiselerindendir. Bu olayı haber vermeden önce sen ve halkın (gerçek haliyle) bilmiyordunuz. Öyleyse güçlüklerle karşı göğüs gerip sabret! Çünkü akıbet Allah'ın buyruklarını hemen yerine getirenlerindir.*”⁴⁵⁰ Aayette Hz. Nuh'un ve surede anlatılan diğer peygamberlerin Allah'ın risaletini tebliğinde karşılaştıkları, halklarının eza ve cefalarına

⁴⁴⁷ el-Kehf 18/18.

⁴⁴⁸ el-Kehf 18/23, 24.

⁴⁴⁹ Yusuf 12/102.

⁴⁵⁰ Hüd 11/49.

karşı sabrettikleri gibi Hz. peygamberin de Mekkeli müşriklerin verdiği sıkıntılara karşı sabretmesi istenmektedir.⁴⁵¹ Hz. Peygambere sabır tavsiye edilen ayette onun nasıl sabredeceği konusunda Hz. Nuh'u kendisine örnek alması gerekmektedir ki bunun için kıssanın bilinmesi elzem hale gelmektedir. Öyleyse kıssa Hz. Peygamberin olaya katıldığı ayetlerin bir açıklaması, Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsiri olmaktadır.

Hz. Peygamberin siyeri ile kıssalar arasında da uyum bulunmaktadır. Aksi takdirde Kur'an'da kıssalardan haber verilmesinin bir anlamı kalmaz, o kıssaların anlatılma hedefine ulaşamaz. Bu amaçla Semud kavmi, peygamberleri Hz. Salih'ten kayalıkların arasından bir dişi deve getirmesi gibi bazı mucizeler istemişlerdir. Mekkeli müşrikler de Hz. Peygamberden nübüvvetine inanmak için yerden pınarlar fışkırtmasını, ağaçlarla dolu bahçesinin olmasını ve bu bahçenin ortasından suların akmasını, altından saraylar inşa etmesini, hazinelere sahip olması gibi, önceki peygamberlerden istenen hissi mucizeleri istemişlerdir. Yani Semud kavmi Hz. Salih peygamberden istedikleri mucizeler gibi müşrikler de Hz. Peygamberden mucize istemeleri bakımından uygunluk söz konusudur. Yine Semud kavminin peygamberlerine yakıştırdıkları ithamlar ile müşriklerin Hz. Peygambere yakıştırdıkları ithamlar arasında da benzerlik göze çarpmaktadır. Mesela Semud kavminin Salih'e, senin Allah tarafından bir seçilmişliğin yoktur sen de bizim gibi bir beşersin iddiasında bulunmaları ile müşriklerin Hz. Peygambere yönelik ithamları benzerlik hatta aynılık arz etmektedir. Semud kavmi Hz. Salih'i kendisine peygamberlik verilmeden önce çok saygı duydukları, güvendikleri bir kişi olarak görüyorlardı. Ancak peygamberlik verilip onları tevhit inancına davet edince de kendisinden yüz çevirmişlerdi. Mekkeli müşrikler de daha çok genç yaştaki Hz. Muhammed'i emin bilip güveniyorlar ve asla yalan söylemediğine şahitlik ediyorlardı. Ne zaman ki hak yola davet etmeye başlayınca türlü türlü ithamlarda bulunmuşlardır. Diğer bir benzerlik olayı da peygamberlerini öldürmek için hem Semud hem de müşriklerin plan yapmaları ve suikast girişiminde bulunmalarıdır.⁴⁵²

Kur'an'da haber verilen kıssalar Hz. Peygamberin hayatında karşılaştığı ve yaşadığı olaylarla aralarında benzerlik ve uyum olduğu gibi aynı zamanda da Hz. Peygamber için bir misal ve pratik hayatıyla ilgili uyması gereken bir rol model ve üsve-i hasene olmuştur. Kıssalar Kur'an'ın anlaşılması pratik hayatla ilişkisinin kurulması bakımından önemli bir yere sahiptirler ve Hz. Peygamber ve muhatapları açısından örnek alınması, ders çıkarılması ve pratik hayata aktarılması için elçilerin başından geçen olayların anlatılmasıdır.⁴⁵³ Hz. Yusuf kardeşlerinin

⁴⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/441; Yıldız, "Kur'an Kıssalarında Bir Anlatım Üslûbu Olarak Hz. Peygamber'i Kısaya Dâhil Etme", 400.

⁴⁵² Elif Yazıcı, "Kur'an Kıssaları Siyer Uyumu (Semûd Kavmi Örneği)", *İstanbul Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Lisansüstü, Öğrenci Sempozyumu*, ed. Hidayet Aydar & Muhammet Ezber (İstanbul: 2017), 303-308.

⁴⁵³ İsmail Kılıç, "Kur'an Kıssalarında Bir Üsve-i Hasene Sunumu: Ebeveyn ve Eğitimci Rolüyle Hz. Ya'kûb (as)", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (Aralık 2022), 597, 8.

kıskançlıkları sebebiyle kuyuya atılmış, başına büyük sıkıntılar gelmiş, kardeşleri tarafından kötülüğe uğramıştır. O köle olarak satılmış, ailesinden ayrı yaşamak zorunda kalmıştır. Nihayetinde kardeşleri kendisine muhtaç olup yanına geldiklerinde Hz. Yusuf onları affetmiş ve bu helalleşme üzerine babası da çocukları için istiğfarda bulunmuştur. Hz. Yusuf onları affettiğini şöyle ifade etmiştir: “Yusuf kardeşlerine: *“Bugün (geçmişte yaptıklarınız yüzünden) kınanıp ayıplanmayacaksınız. Allah günahlarınızı affetsin! Çünkü O şefkatli olanların en müşfik olanıdır” dedi.*”⁴⁵⁴ Hz. Peygamber de kardeşi Yusuf’u örnek alarak kendisini ve Müslümanları hor hakir gören, aşağılayıp alay eden ve işkenceler edip yurdundan sürüp çıkaran Mekke’li müşrikleri affetmiştir. Hz. Peygamberin genel af ilan etmesi hadisesi şu minval üzere gerçekleşmiştir. Allah’ın Rasulü Hudeybiye anlaşmasını bozdukları için on bin kişilik bir ordu hazırlayarak Mekke üzerine yola çıkmıştır. Mekke şehrini kuşatan Hz. Peygamber, kendi evinden dışarı çıkmayan, Ebu Sufyan’ın evine veya Kâbe’ye sığınan kimselere dokunulmayacağına dair güvence verildiğini ilan etmiştir. Münferit bir iki olay dışında herhangi bir direnişle karşılaşılardan Mekke şehri İslam ordusu tarafından fethedilmiştir. Hz. Peygamber ve Müslümanlar fetihten sonra ilk iş olarak Kâbe’yi putlardan temizlemişler ve Kâbe’nin içinde bulunan Hz. İbrahim’in elinde fal oklarının bulunduğu tasvirini silmişlerdir. Allah’ın Rasulü Müslümanlarla birlikte Kâbe’yi tavaf etmiştir. Kureyşliler Kâbe’nin etrafında Hz. Peygamberin haklarında ne karar vereceğini merak ederek beklemeye başlamışlardır. Kâbe’nin içinden dışarı çıkan Hz. Peygamber merakla beklemekte olan Kureyş halkına aşağıda zikredeceğimiz ayetlerle genel bir hitapta bulunmuştur. Konuşmasının sonunda Kureyş halkına: *“Ey Kureyş halkı! Şimdi sizin hakkınızda benim ne yapacağımı düşünüyorsunuz?”* diye sormuş. Kureyş halkı ise: *“Senden ancak hayır yapmanı bekliyor, sırf hayır düşünüyoruz. Sen ki kerim bir kardeşsin, kerim bir kardeşin oğlusun.”* diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Allah Rasulü Yusuf kıssasında Hz. Yusuf’un kendisine kötülük yapan kardeşlerine söylediği sözleri söyleyerek: *“Ben de kardeşim Yusuf’un dediği gibi: “Bugün geçmişte yaptıklarınız yüzünden kınanıp ayıplanmayacaksınız. Allah günahlarınızı affetsin! Çünkü O şefkatli olanların en müşfik olanıdır.” diyorum. Haydi, gidiniz, hepiniz özgürsünüz, serbestsiniz!”*⁴⁵⁵ buyurmuş ve Yusuf’un kardeşlerini affettiği gibi Hz. Peygamber de kendisine kıssayı örnek alarak Kureyş halkını affetmiştir.

Kur’an’da haber verilen elçilerin ve toplumlarının yaşam kesitleri, Hz. Peygamber ve muhatapları için ibret alınması gereken, uğradıkları akıbetleri de uyarı niteliğinde olan hadiseler olarak anlatılmıştır. Ayrıca kıssalar birey ve toplumun ıslah yollarını göstermiş, muhatapların eğitiminde bir rehber olarak nakledilmiştir. Kur’an’da anlatılan kavimlerin elçilerle yaşadıkları

⁴⁵⁴ Yusuf 12/92.

⁴⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbu'l-megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-E'lemî, 1989), 2/835; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 4/54, 55.

olaylar ve kendilerini helake, cezaya götüren sebepler açıklanmıştır. Olayları anlatılan elçilerin kavimleri kendilerine Allah'ın mesajları tebliğ edilip tevhide ve sadece Allah'a kulluğa çağrıldıklarında inkâr yolunu seçip, rasullere hak etmedikleri suçlamalarda bulunmuşlardır. Mesela Hz. Nuh'a halkı: “إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ / *Biz seni tamamen bir sapıklık içinde görüyoruz.*”⁴⁵⁶ diyerek onun hakkında dalalet/sapıklık ithamında bulunmuşlardır. Hz. Hud'a halkı: “إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنُظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ / *Biz seni beyinsiz, akli kıt, ahmak biri olarak görüyoruz ve senin yalancılardan olduğunu inanıyoruz.*”⁴⁵⁷ diyerek onun hakkında ise sefih olduğu suçlamasını iddia etmişlerdir. Firavun kavmi de Hz. Musa'ya: “إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ / *Doğrusu bu çok şeyler bilen bir büyücü, sihirbazdır.*”⁴⁵⁸ diyerek ona bilgili bir sihirbaz yakıştırmalarına layık görmüşlerdir. Aynı şekilde Mekke müşrikleri Hz. Peygambere de benzer ithamlarda bulunmuşlardır. Hz. Muhammed'in peygamber değil, sıradan bir insan olduğunu söyleyerek onun getirdiği vahiylerin bir büyüden ibaret olduğu Hz. Peygamberin de bir büyücü: “إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُّبِينٌ / *Bakınız bu adam düpedüz bir sihirbaz, büyüçüdür.*”⁴⁵⁹ olduğu iftirasını atmışlardır. Aynı zamanda Hz. Peygambere: “أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ / *Yoksa onda bir delilik olduğunu mu söylüyorlar?*”⁴⁶⁰ diyerek ona deli, mecnun yakıştırmalarında bulunmuşlardır. Hz. Peygambere Mekke müşrikleri kâhin ve şair olduğu ithamında da bulunmuşlardır. Hz. Peygamberin cinlerle irtibata geçip gelecekte haber veren bir kâhin ve mecnun olmadığını Allah Teâlâ şöyle bildirmiştir: “فَذَكِّرْ فَمَا أَنْتَ بِنِعْمَتِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَلَا مَجْنُونٍ / *Öyleyse ey Muhammed! Sen insanlara öğüt ver. Rabbinin nimeti sayesinde ki sen ne kâhin ne de bir delisin*”⁴⁶¹ Hz. Muhammed'in şair olmadığı, Kur'an'ın da bir şiir olmadığı ayetlerde bildirilmiştir: “وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ / *Bu Kur'an bir şair sözü değildir.*”⁴⁶² Başka bir ayette: “أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَّتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ الْمُنُونِ / *Yoksa onlar: “O bir şairdir, zamanın başına getireceği felaketleri beklemekteyiz” mi diyorlar?*”⁴⁶³ ayetlerde müşriklerin Hz. Peygambere şair ithamında bulundukları belirtilmektedir. Kıssalarda geçen elçilere kavimleri tarafından ithamlarda bulunduğu uydurdukları sıfatları müşrikler de Hz. Peygambere söylemişlerdir.⁴⁶⁴ Hz. Peygambere söylenen bu ifadelerin geçtiği ayetlerin tefsiri Kur'an'ın Kur'an'la fiili tefsiri olarak değerlendirilebilir. Yani Hz. Peygambere itham edilen sözleri barındıran ayetler kıssalar ile vuzuha kavuşturulmuştur ve bu ithamların sadece Hz. Muhammed'e değil önceki elçilere de söylendiğini, ona düşen görevin risaleti tebliğ etmesi olduğu bildirilmiştir.

⁴⁵⁶ el-A'râf 7/60.

⁴⁵⁷ el-A'râf 7/66.

⁴⁵⁸ el-A'râf 7/109.

⁴⁵⁹ Yûnus 10/2.

⁴⁶⁰ el-Mu'minûn 23/70.

⁴⁶¹ et-Tûr 52/29.

⁴⁶² el-Hâkka 69/41.

⁴⁶³ et-Tûr 52/30.

⁴⁶⁴ Abdullah Namlı, “Kur'an'a Göre Peygamberleri İnkâr Sebepleri”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1, (Bahar 2017), 178-189.

Kur'an'a göre önceki elçilerin kavimlerini helake götüren sebepler de kıssaların başlangıcında, ortasında ve sonunda belirtilmiştir. Bu sebeplerin başında Allah'a şirk koşmaktan vazgeçmemeleri ve Allah'tan başka yaratıklara kulluk etmeleri olmuştur. Diğer bir sebep de Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etmek, küfürdür. Önceki elçilerin halklarını cezalandırılmalarına sebep olan diğer bir fiilleri insanlara zulmetmeleri, suçsuz günahsız insanlara adaletsiz davranmalarıdır. Böylece sınırı aşmışlar, zorbalık yapmışlar ve cezalandırılmayı hak etmişlerdir. Peygamberleri, ahireti ve tekrar dirilmeyi yalanlamak, dalalet bataklığındaki atalarını körükörüne taklit etmeleri, dinin yasakladığı cürümleri işlemeleri, inananları tehdit edip onlara işkence, eza cefa vermeleri de helak sebepleri arasında yer almaktadır. İnsanları hayır ve iyi davranışlardan uzaklaştıran günah fiilleri işlemeleri, yeryüzünde dini değerleri hiçe sayarak ve toplumda fesat çıkarıp bozgunculuk yapmaları, Allah'ın verdiği nimetleri harcamada haddi aşır ölçsüz davranıp israf bataklığına dalmaları da elçilerin halklarının ceza ve helak olmalarına sebep olan fiiller arasında yer almaktadır. Allah Teâlâ böylece kıssalarda anlatılan önce yaşamış kavimlerin helak edilme sebeplerini açıklayarak fert ve toplumun ıslahı için gerekli olan toplumsal yasalarını net bir şekilde muhataplarına anlatmıştır. Allah'ın fert ve toplumlar üzerinde geçerli olan ve değişmeyen sünneti, hem Hz. Peygamber ve onunla ilk muhatap olan kişiler için, hem de onlardan sonra gelen tüm insanlar için bir uyarı ve ıslah yöntemidir. Bu sünnet, insanları doğru yola yönlendirmek ve onları hem bireysel hem de toplumsal düzeyde düzeltmek amacı taşımaktadır.⁴⁶⁵

Önceki rasullerin kavimlerinin helak olma cezasının verilmesi işledikleri suç ile uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Helak olma cezası verilen toplumlara cezanın uygulanması şekillerini ve yöntemlerini de işledikleri suçun işlenme şekilleri ve nitelikleri belirlemektedir. Suç ve ceza arasındaki uyum sünnetullah dediğimiz Allah'ın birey ve toplum hayatına koyduğu yasalar gereğince işleme konulmaktadır. Allah'ın yasalarında bir değişiklik olmayacağına göre Kur'an'da helak olan toplumlardan haber verilmesi hem Hz. Peygamber ve ilk muhataplarına ve sonradan gelecek olan nesillere bir ibret vesilesi olmakta hem de suçların işlenmesinin önüne geçilmiş olmaktadır.⁴⁶⁶ Semud kavminin işlediği suçların şekli, uygulanma biçimi ile helak olmalarında kendilerine verilen cezanın şekli, niteliği ve uygulanma biçimleri arasında bir uyum olduğu belirmektedir. Semud kavmi yaşadığı bölge itibarıyla verimli arazilerin bulunduğu Hicr bölgesidir. Semud toplumunun bir kesimi zenginlik içinde lüks bir hayat yaşarken bir kesimi de yoksulluk içinde yaşamaktadır. Onlar Allah'ın verdiği bu zenginlikleri har vurup harman

⁴⁶⁵ Ahmet Çelik, "Birey ve Toplumun Islahı Açısından Kur'an Kıssaları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /22, (2004), 73, 74.

⁴⁶⁶ Resul Ertuğrul, "Kur'an'da Helâk Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu -I-", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /5, (2017), 165.

savurarak israf bataklığına saplanmışlar helak olmaya giden yolu aralamış, şımarıkça şımarmışlardır. Semud halkı kendilerini güvende tutmak için dağlarda kayaları oyarak korunaklı evler, ovalara da saraylar inşa etmişlerdir. Artık kendilerini iyice güvende hissedince azgınlık yapmaya, isyan etmeye başlayan Semud halkına Allah Teâlâ kardeşleri Hz. Salih'i peygamber olarak ıslah etmesi için göndermiştir. Arzuları deve kadar büyümüş ve elçilerinden bir deve getirmesini mucize olarak istemişlerdi. Allah'ın ayet olarak gönderdiği ve Semud kavmine deveye kötülük yapılmasını yasakladığı halde onlar deveyi bir bahaneyle kesmişlerdir. Oysaki deve bol bol süt vererek Semud halkı için bir nimet kaynağıdır. Allah'ın kendilerine lütfettiği bu deve nimetini keserek helak sebebi olan nimete nankörlük suçunu işlemişlerdir. Allah'ın kötülük edilmesini yasakladığı deveyi ayaklarını biçerek işkence edip onu çığlık attırarak kesmişlerdir. Deve ayakları biçilince sarsıntı ile dizlerinin üzerine acı bir çığlık atarak çökmüş ve bu şekilde can vermiştir. Aynı şekilde Semud halkı da suç ceza uyumu muvacehesinde diz çökmüş bir şekilde suçun cezasını çekmişlerdir. Suç ve ceza uyumu Allah'ın birey ve topluma koyduğu yasalara göre devenin kesilmesi ve ölümüne kadar yaptığı hareketler, acı çekerek bağırması, titreyerek dizlerinin üzerine çökmesi birebir ceza olarak Semud kavmine uygulanmıştır. Devenin acı acı çığlık atmasına karşılık korkunç bir sesle ve devenin bacaklarının kesilip sarsılarak diz üzerine çökmesine karşılık onlar da sarsıntıya kapılarak, dizlerinin üzerine çökerek helak olmuşlardır.⁴⁶⁷

Kur'an'da yaşam kesitlerinden haber verilen kavimlerin kıssaları başta Hz. Peygamber olmak üzere ilk muhataplar ve sonradan gelen nesillere bir ibret ve uyarı olduğu, fert ve toplum hayatına Allah'ın koyduğu yasaların işleyişini fiilî olarak gözler önüne somut olarak sergilediği anlatılardır. Allah'ın doğrusunu haber verdiği bu kıssalar aynı zamanda Hz. Peygamberin hayatında mutlaka benzer olaylarla karşılaştığı ve bu çarpık anlayışı veya uygulamaları düzeltme yollarını göstermiştir. Hz. Salih'in kavminin Allah'ın zarar verilmesini yasakladığı deveyi bol bol süt vermesine rağmen öldürmeleri Hz. Peygamberin hayatında da sıklıkla karşılaştığı hadiseler arasındadır. Allah Teâlâ bu konuyla ilgili olarak: “*Allah Bahîre, Sâibe, Vasîle ve Hâm diye (bazı hayvanların kulağını eneyip haram) kılmamıştır. Fakat kâfirler Allah'a karşı yalan iftira atıyorlar. Zaten onların çoğu akıllarını kullanmazlar.*”⁴⁶⁸ buyurarak Hz. Salih, Allah'ın *devesi* ifadesini kullanırken, müşrikler ise kendi ilahlarını yüceltmek amacıyla *ilahlarımızın devesi* tabirini kullanmışlardır. Hz. Salih'in Allah'ın *devesi* tabirini kullanıp müşriklerin de ilah kabul ettikleri *ilahların devesi* tabirini kullanmışlardır. Cahiliye döneminde müşrik

⁴⁶⁷ Ertuğrul, “Kur'an'da Helâk Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu -I-“, 78, 79.

⁴⁶⁸ Maide 5/103.

Araplar bir dişi deve beş batın doğum yaptıktan sonra beşincisini dişi doğurduysa kulağına işaret koyup, eneyip haram kabul edip ölüme terk ediyorlardı.⁴⁶⁹ Yani Semud kavminin Allah'ın devesine zarar vermesi, ayaklarını biçerek acı içinde kıvrandırarak öldürmeleri ile müşriklerin Allah'ın devesi deyip, haram kılarak deveden alacaklarını aldıktan sonra, devenin de tam bakıma muhtaç olduğu bir durumda iken ölüme terk etmeleri arasında hiçbir fark yoktur. Müşriklerin bu uygulamasıyla Hz. Peygamber çokça karşılaşmıştır. Bu kıssalarda deve ve bazı hayvanların maruz kaldığı ölüme terk etme, hayvanlara zarar verilmemesi konusunda Hz. Peygambere yol gösterme, müşriklere de bir ikaz niteliği taşımaktadır.

Sonuç itibarıyla kıssalar Allah'ın mesajlarının elçileri tarafından kavimlerine tebliğinde yaşadıkları olayların Hz. Peygamberin hayatıyla, yaşadığı ve karşılaştığı olaylarla uygunluk içerisinde verilmek istenen mesajı destekleyen kesitleriyle aktarılmışlardır. Elçilerin kavimlerine Allah'ın mesajlarını iletirken yaşadıkları olaylar, Hz. Peygamber'in hayatında karşılaştığı durumlarla benzerlik gösteren bölümlerle kıssalarda anlatılmaktadır. Bu kıssalar, hem peygamberlerin tebliğ süreçlerindeki deneyimlerini aktarmakta hem de Hz. Peygamberin yaşadığı zorluklara ışık tutarak, verilmek istenen ilahi mesajı güçlendirmektedir. Bu şekilde kıssalar, Allah'ın mesajının evrenselliğini ve her dönemde geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Kıssalar Hz. Peygambere ve muhataplarına ders, ibret ve yol gösteren bir rehber mahiyetindedir. Hz. Peygambere ve inananlara moral ve kalplerinin desteklenmesi ile Allah yolunda inkâr edenlerle mücadelelerinde sabır kaynağı olmaktadır. Kıssalar önceki rasullerin ve kavimlerinin başından geçen gerçek olaylar olması hasebiyle Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsiri anlamına gelmektedir.

2.2. VAHYE YANSIYAN TOPLUMUN ÖRF VE ADETLERİ

Kur'an ilk önce Hz. Peygamberin mensubu olduğu on üç yıl boyunca Mekkelilere sonra da on yıllık bir zamanda Medinelilere indirilmiştir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in hitap ettiği toplum İslam öncesi Mekke halkı olmuştur. İslam'dan önceki cahiliye Araplarının inançlarını, toplumsal yaşantılarını, dini ibadetlerini, örf, adet, gelenek ve göreneklerini bilmenin Kur'an'ın anlaşılmasında önemli bir rolünün olduğu muhakkaktır. Çünkü Kur'an o toplumun hayat tarzlarını yansıttığı için cahiliye toplumunun kültürel özelliklerinden bağımsız düşünülemez. Cahiliye kavramı dönem itibarıyla yaşayan insanların Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce vahyin irşadından, Kur'an'ın nurundan yoksun oldukları zaman dilimini, olgusal olarak ise İslam'a aykırı inanç ve davranışların hüküm sürdüğü, vahyin getirdiği hakikatlerden uzak hayat tarzının yaşandığı dönemi ifade etmektedir. Cahiliye kavramı İslam düşüncesinde geçmişte olup biten yaşam tarzları olarak anlaşılmamış, halen devam eden ve kıyamete kadar devam

⁴⁶⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1 /509.

etme ihtimali olan olgular olarak kabul edilmiştir. Cahiliye dönemi diye adlandırılan genelde olumsuz davranışların hüküm sürdüğü zaman dilimi Müslümanlar tarafından Kur'an'ın sunduğu ibret alınması gereken, her zaman diliminde benzer davranışların görülebileceği hadiseler olarak anlaşılmaktadır. Bu dönem Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında önemli bir zaman dilimidir. Kur'an'ı anlamak ve yorumlamak isteyen kimseler için cahiliye bilgisi önemli bir yere sahiptir.⁴⁷⁰ Cahiliye Araplarının öteden beri uygulaya geldikleri örf ve adetlerinin iyi olanlarını İslam dini de kabul edip devam ettirmiştir. İslam öncesi Arapların bazı örf ve adetlerini de kötü oldukları için tamamen reddetmiştir. Yine cahiliye dönemi Araplarının uygulayageldikleri bazı gelenek ve göreneklerini de İslam'a uygun taraflarına dokunmayıp, uymayan yönlerini değiştirmiştir. Bu itibarla Cahiliye Araplarının müspet örf adetleri de İslam tarafından desteklenmiştir. Cahiliye döneminde Arapların uygulayageldikleri iyi adetlerinden bazıları şunlardır:

a) Misafire ikram ve cömertlik adetleri: Cahiliye Araplarında görülen, uygulanan bir özelliktir ve bunun karşısındaki cimrilik ise sevilmeyen kötü bir sıfattır. İslam cahiliye Araplarının bu örflerini desteklemiştir. Hz. Peygamber bir hadisinde: *“Allah’a ve ahiret gününe inanan kimse misafirine ikramda bulunsun.”*⁴⁷¹ buyurarak İslam’dan önceki faziletli örf ve adetleri desteklemiştir. Hz. Peygamberin büyük dedelerinden Kusay b. Kilâb’ın hacca gelenleri misafir kabul edip onlara yedirip içirdiği hatta bunun için ayrı bir bütçe ayrıldığı bilinmektedir. O bir konuşmasında halkına: *“Ey Kureyş halkı siz Allah’ın komşuları ve evinin ehlisisiniz. Dışarıdan gelen hacılar Allah’ın misafirleri ve evinin ziyaretçileridir. Onlar ikram edilmeye en layık kimselerdir. Onlar için hac günlerinde yiyecek ve içecek hazırlayın.”*⁴⁷² emrini vermiştir. Misafirlere ikramda bulunmak ve onlara cömertçe davranmak geleneği Arapların cahiliye döneminden kalma ve İslam’ın da desteklediği müspet adetlerindendir.

b) Doğru söz söylemek: İslam’dan önce cahiliye döneminde Arapların doğru sözlü olmaları bilinip onların güzel ahlakları arasında yer alır. Onların bu davranışlarını İslam da desteklemiştir. Yalan büyük günahlardan addedilmiştir. Henüz Müslüman olmayan Ebû Sufyan Heraklius ile yaptığı muhavere Hz. Peygamber hakkında doğruları söylemiştir. O Heraklius’un Hz. Muhammed hakkında sorduğu sorulara doğru cevaplar vererek kerhen de olsa Hz. Peygamberin lehine konuşmuştur. Hâlbuki Hz. Peygamber onun hiç sevmediği baş düşmanıdır ve yalan söyleyerek Heraklius’un da ona düşman olmasını sağlamak için yalan söyleyebilirdi.

⁴⁷⁰ Abdullah Turhan, “Kur’an Yorumunda Cahiliye Bilgisi ve Kur’an’da Cahiliye Kavramı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 33, (2019/1), 163, 164.

⁴⁷¹ Buhârî, “Edeb”, 85 (No. 6136).

⁴⁷² Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybanî İzzeddin İbnu’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, muh. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, 1997), 1/623.

Ebû sufyan kendi ifadesine göre yanında bulunan bir grup Kureyşlilerin yalanına şahit olmasından ve Mekke’de yalan söylediği şayiasını yaymalarından utandığı için doğruyu söylediğini itiraf etmiştir.⁴⁷³

c) Ahde vefa, verilen sözde durmak: Cahiliye Araplarının müspet sayılan örflerinden biri de verilen sözleri yerine getirmeleridir. İslam dini cahiliye Araplarının ahde vefa adetlerini kabul etmiş ve desteklemiştir. Sözde durmak ile ilgili olarak Kur’an’da müminlerin özellikleri sayılırken şöyle buyrulmaktadır: “*Anlaşma yaptıklarında, söz verdiklerinde sözlerini yerine getirirler. Felaket, darlık ve sıkıntı anlarında sabrederler. İşte bu kimseler sözleri dosdoğru olanlardır. Allah’a karşı sorumluluklarını yerine getirenlerdir.*”⁴⁷⁴ Sözünde durmak ile ilgili olarak İslam tarihinde hicret ederken Hz. peygambere rehberlik eden Abdullah b. Uraykıt’ın ahbine vefası misal verilebilir. Abdullah b. Uraykıt henüz İslam’ı kabul etmemiş, küfür dini üzere müşriklerden bir kişidir.⁴⁷⁵ O, Hz. Peygamberle hicret için yol kılavuzluğu yapmak için anlaşmıştı. Müşrikler Hz. Peygamberin başına ölü ya da diri olarak yakalayıp getirene yüz deve ödül verileceği vadinde bulunmuştur. Abdullah için vaat edilen ödül kılavuzluktan alacağı ücretin kat be kat fazlasıdır. Abdullah müşriklerin bu ödülünden haberi olmasına ve kendisinin de ihtiyacı olmasına rağmen Hz. Peygamberle anlaşmalarına sadık kalmıştır. Ayrıca bu iş kendi canı için de çok tehlike arz ediyordu. Müşriklere yakalandığı takdirde öldürülebilir veya en azından işkenceye maruz kalabilirdi. Bu olayın da gösterdiği gibi verilen sözde durmak, ahde vefa göstermek, dürüst davranışta bulunmak İslam’ın da kabul edip desteklediği cahiliye dönemi faziletli adetlerinden biri olarak değerlendirilebilir.⁴⁷⁶

d) Kendilerine sığınan kimseleri himaye etmek: Cahiliye Arapları mensubu olduğu kabilenin güçlü olması, şeref ve diğer kabileler üzerinde sözünün etkisini göstermek için kendisine sığınan insanları himayesi altına alma geleneğini bir övünç kaynağı olarak görürlerdi. Bu cahiliye döneminde uyguladıkları adetlerini *civâr* kavramıyla ifade ederlerdi. Cahiliye döneminde ve İslam’ın ilk zamanlarında *eman* ve *himaye* anlamına gelen *civâr* kavramı koruma geleneğini ifade etmek için kullanılmaktaydı.⁴⁷⁷ Cahiliye Araplarındaki *civâr* geleneği daha çok kendisine sığınan insanları koruyabilme gücüne sahip olan kişilerin kabileleri daha zayıf olan kabilelere karşı övünç kaynağı, gurur ve şeref meselesi haline getirdikleri anlaşılmaktadır.⁴⁷⁸ Hz. Peygamber eşi Hz. Hatice ve Amcası Ebu Talip vefat edince onu himaye edecek, destek

⁴⁷³ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/92.

⁴⁷⁴ el-Bakara 2/177.

⁴⁷⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/196.

⁴⁷⁶ Ahmet Lütfi Kazancı, “Cahiliye Devrinde Müsbet Davranışlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, (1986), 107.

⁴⁷⁷ Ahmet Önkol, “Civâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/34.

⁴⁷⁸ Fethullah Zengin, “Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlak Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2, (2016), 61.

olacak en yakınlarından mahrum kalmıştır. Himaye edecek kimsesi kalmayan Hz. Peygamber: “*Amcam Ebu Talip vefat edene kadar, Kureyş bana dokunmadı.*”⁴⁷⁹ diyerek amcasının kendisini himayesi altına aldığını ifade etmiştir. Hz. Peygamberin amcası Ebu Talip onu sekiz yaşından yirmi beş yaşına, evleninceye kadar himayesi altına almıştı. O zamanlar Ebu Talip müşriklerdendi. Hz. Peygamber İslam’ı tebliğ ile görevlendirildiğinde Ebu Talip tekrar müşriklere karşı yeğenin arkasında durup onu desteklemiş ve himayesine almıştı. Hz. Peygamber aynı senede -hüzün yılında- Hz. Zeyd ile Taif’e İslam’ı tebliğ etmek için gitmişlerdi. Taifliler İslam’ı kabul etmemişler ve Hz. Peygambere çocuk ve kölelere taşlatmışlardı. Hz. Peygamber ve Hz. Zeyd atılan taşlardan yaralanıp kanlar içinde kalmışlardı. Mekke’ye geri geldiklerinde müşrikler şehre girmelerine engel oldular. Hz. Peygamber Mekke şehrine girebilmek için kendisine eman verecek ve himayesi altına alacak birine muhtaç olmuştu. Mut’ım b. Adiyy’e bir adamla himayesine alması için haber göndermişti. Müşrik olduğu halde Mut’ım Hz. Peygamberin Mekke’ye girmesini sağlamak için onu korumasına aldığını ilan etmiş ve oğullarıyla beraber silahlarını kuşanarak onun evine gelene kadar onu himaye etmişti.⁴⁸⁰

e) Kâbe’ye saygı göstermeleri ve hürmet etmeleri: Cahiliye Araplarının faziletli geleneklerinden biri de Allah’ın evine gösterdikleri hürmettir. Kâbe’nin tamir hadisesi de onların Allah’ın evine olan saygılarının ve hürmetlerinin bir göstergesidir. Bilindiği gibi Hz. İbrahim eşi Hz. Hacer’i bir vadiye yerleştirmişti. Kâbe’yi de Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail bu vadiye inşa etmişlerdi. Bu yüzden Kâbe sel baskınlarına maruz kalıyor ve zamanla yıpranıyordu. Hasar gören Kâbe zaman zaman onarılıyordu. Hz. Peygamber otuz beş yaşındayken de Kâbe tamir edilmiş ve *Haceru’l-Esved* taşını yerine koymak için kabileler birbiriyle yarışmıştır. Çünkü bu, onur duyulacak bir iş olarak kabul edilmektedir ve diğer kabilelere karşı övünç sebebi olarak görülmektedir. Her kabile siyah taşı yerine koymaya kendilerinin daha layık olduğunu ileri sürerek kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Hz. Peygamber taşın yerine konulmasında emin olarak tanındığı için hakemlik yapmıştır.⁴⁸¹

Kâbe’nin tamirinde kullanılacak malzemenin ve yapılacak masrafların özelliğini Ebu Vehb b. Aiz Kureyşlilere hitaben şöyle ifade etmiştir: “*Ey Kureyş topluluğu! Allah’ın evinin yapımında malınızın helal olanından başkasını karıştırmayın. Onun yapımında ahlaksız bir kadının mehrini, faizden kazanılan malı, insanlardan zulümle alınan malı kullanmayınız.*”⁴⁸² Cahiliye Araplarının faziletli davranışları arasında Allah’ın evi Kâbe’ye gösterdikleri saygı ve hürmet etmeleri sayılabilir. Çünkü tamir için bile Kâbe’yi yıkmaktan korkuyorlardı. Kebenin

⁴⁷⁹ İbn İshak, *es-Sîratu’n-nebeviyye*, 1/270.

⁴⁸⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/181.

⁴⁸¹ İbn İshak, *es-Sîratu’n-nebeviyye*, 1/154, 155.

⁴⁸² İbn İshak, *es-Sîratu’n-nebeviyye*, 1/151.

tamirinde bile haram parayı karıştırmamışlar, kullanılan malzemenin helal yollardan kazanılmış olmasına dikkat etmişlerdir.⁴⁸³

f) Kız çocuklarını öldürülmekten kurtarmak: Cahiliye dönemi Arapları arasında babaları tarafından gömülerek öldürülmek istenen çocukları ölümden kurtaran kimseler bulunmaktaydı. Kızlarını öldürmek istemeyen, yaşamasını isteyen merhamet sahibi bazı cahiliye Arapları çocuklarına erkek elbisesi giydirerek badilerde çobanlık yaptırmışlardır. Bazı kimseler de babaları tarafından ölüme götürülen çocukları belirli bir ücret karşılığında satın alarak ölümden kurtarmışlardır. Satın aldıkları çocukları besleyip büyütmek gibi davranışlar da cahiliye döneminin müspet adetlerindendir. Sa'saa b. Nâciye hakkında şair Ferazdak (ö. 115/733) bir beytinde büyük dedesinin çocukları ölümden kurtardığı hakkında:

“Bizden gömülecek kız çocuklarına mâni olanlar da vardır.

Toprağa gömülerek öldürülecek kız çocuklarına hayat verenler vardır.

Öyle ki o kız çocuğu kurtarılmış ve gömülmemiştir.” diye ifade etmiştir.⁴⁸⁴

g) Zulme maruz kalan kimseleri korumak: Cahiliye döneminde Mekke önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Özellikle hac ibadeti için haram aylarda Mekke dışından ticaret ve hac amacıyla insanlar geliyorlardı. Mekke’de haram aylarında ticaret ve hac ibadeti için güvenli bir ortam oluşturmak amacıyla savaş yapmak yasaklanırdı. Buna rağmen Mekke’de kabileler arasında çatışmalar oluyor ve devam eden savaşlar haram aylarına da sıçrayabiliyordu. Bazen de dışarıdan gelen tüccarların malları gasp ediliyordu. Kabilesi güçlü ve zengin olan bazı şımarık kişiler güçsüz ve zayıf olan kabilelerin mallarını talan edip, insanlara haksızlık yapıyor ve onlara zulmediyorlardı. Mekke’de güven içinde ticaret ve hac yapabilmek için ve güvenliği sağlamak, zulme uğrayanların, malları gasp edilen kimselere mallarını tazmin etmek amacıyla cahiliye döneminde *Hilfulfudul/Erdemliler yemini* adında bir cemiyet kurmuşlardı.⁴⁸⁵

Rivayete göre Yemen’den Mekke’ye ticaret için gelen bir tüccar mallarını Âs b. Vail’e pazarlık yaparak satmıştı. Âs b. Vail malları aldıktan sonra sıra ücretini ödemeye gelince, ödemek istememiş ve malları gasp etmiştir. Ücretini alamayan Yemenli tüccar Ebu’l-Kubeys dağına çıkarak Mekkelilerden yardım istemiştir. Yemenli tüccarın yardım çılgınlıklarına duyarsız kalmayan Hz. Peygamber ve amcası Zübeyr’in çağrısı üzerine Mekke’nin bazı kabilelerinin ileri gelenleriyle beraber Abdullah b. Cud’ân’ın evinde bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda haksızlığa uğrayanların haklarını zalimlerden geri alıncaya kadar mücadele edeceklerine, yerli ve yabancılardan malları gasp edilen, yağmalanan ve zulme uğrayanların yanında yer alacaklarına dair kararlar alıp yemin etmişlerdir. Toplantıda edilen yeminden sonra Yemenli tüccarın

⁴⁸³ Kazancı, “Cahiliye Devrinde Müsbet Davranışlar”, 1/1, 109.

⁴⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/66.

⁴⁸⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1/153, 154.

Âs b. Vail tarafından ücreti ödenmeyen malları alınıp kendisine geri verilmiştir.⁴⁸⁶ İslam geldikten sonra da Hz. Peygamber Hılfulfudul hakkında övgüyle bahsetmiştir ve şöyle buyurmuştur: “Ben Abdullah b. Cud’ân’ın evinde öyle bir anlaşmaya iştirak ettim ki, o anlaşmayı güzel, kızıl develere bile değişmem. İslam’da da böyle bir anlaşmaya davet edilsem tereddüt etmeden icabet ederdim.”⁴⁸⁷ Bu dernek sayesinde cahiliye döneminde haksızlığa uğrayan mazlumlara korunmuş, Mekke’nin güvenliği sağlanmıştır.

Cahiliye döneminde Arapların faziletli davranışları İslam’da da kabul görmüş ve desteklenmiştir. Yukarıda sayılan müspet davranışlarının yanında müspet olan şu davranışlarını da sayabiliriz. Sabretmeleri, tahammül göstermeleri ki bu adetlerini Kur’an da desteklemektedir. Cahiliye Araplarının cesur olmaları, kahramanlık göstermeleri, zilleti asla kabul etmemeleri, mücadele alanında ölüp, oradan kaçmamaları -ki şiirlerinde kahramanlıklarından övgüyle bahsedilir- İslam’ın da kabul ettiği adetlerindendir. Cahiliye Arapları Mescid-i Haram ve haram aylara saygı gösterir hürmet ederlerdi. Evlilik konusunda eşlerinin annesi ve kızlarıyla evlenmezlerdi. Cünüp olduklarında yıkanırlandı. Ağız ve burun temizliğine dikkat ederlerdi. Dişlerini misvakla temizlerler, tırnaklarını keserler ve koltuk altı kıllarını yolarlandı. Erkek çocuklarını sünnet ettirirlerdi. Hac ve umre yaparlardı, ancak İslam bu adetlerinin bazı uygun olmayan taraflarını değiştirmiştir.⁴⁸⁸ Cahiliye dönemi Araplarının İslam’ın da kabul edip desteklediği müspet adetlerinin tek kusurlu ve en büyük yanlış yönü bu iyi davranışların Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla yapılmamasıdır, ancak onlar kendi şeref ve şanları, diğer kabilelere karşı övmek, büyükmek için yapmalarıdır.

Cahiliye döneminde Arapların yukarıda belirtilen müspet adetleri yanında kötü adetleri de bulunmaktadır. Kur’an’ın anlaşılmasında Cahiliye Araplarının adetlerini bilmek büyük önem arz etmektedir. Cahiliye Araplarının kötü olan adetlerini İslam ya tamamen reddetmiştir ya da kötü yönlerini değiştirmiştir. Cahiliye döneminde Kur’an’ın da yasakladığı kötü adetlerini kısaca aşağıdaki gibi özetleyebiliriz.

a) Cahiliye dönemi Araplarında özellikle ticaret merkezi olan Taif, Yesrip, San’a gibi şehirlerde kumar oynanmasıdır. Ticaret yapmaları, şehirler hatta uluslararası diyebileceğimiz tarzda ticaretlerini yürütmeleri sebebiyle zenginliklerinin verdiği bir şımarıklık olarak oynadıkları kumarı Allah tamamen yasaklamıştır.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheyli, *Ravdü’l-ünf fi tefsiri sireti’n-nebeviyyeti li ibni hişâm*, thk. Ömer Abdusselam es-Selâmî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2000), 2/46.

⁴⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 1/53, 54; İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/106, 107; Zengin, “Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlak Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, 7/2, 62, 63.

⁴⁸⁸ Geniş bilgi için bk. Ali Osman Ateş, *İslam’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021).

⁴⁸⁹ el-Mâide 5/90.

b) Genellikle şehirlerde edebiyatçıların, şairlerin, zenginlerin tertitledikleri toplantılarında, değerinin pahalı olmasıyla övündükleri yıllanmış şarapları içmeleridir. İyice müptelası oldukları, tabiatlarına işlemiş olan, vazgeçemedikleri bu kötü adetlerini Kur'an tedricen yasaklamıştır.⁴⁹⁰

c) Cahiliye döneminde Arapların açlık, fakirlik, bakamama korkusuyla özellikle kurak geçen yıllarda veya kıtlık zamanlarında erkek kız fark etmeden çocuklarını öldürüyorlardı. Kur'an açlık korkusuyla çocukların öldürülmesini yasaklamıştır.⁴⁹¹ Kız çocuklarını ise utanç sebebi sayarlar ve başkalarının yanında kız babası olmak yüz kızartıcı, öfkeden gözlerinin döndüğü bir olay olarak algılanır ve o masum çocukları toprağa gömerek öldürürlerdi. Kur'an çocukları açlık veya cinsiyeti itibarıyla kız çocuklarını öldürmeyi büyük bir suç saymış ve şiddetle cezaya çarptırılacağını haber vermiştir.⁴⁹²

d) Cahiliye dönemi kötü adetlerinden biri de *istibdâ* nikâhı denilen İslam'a göre bir çeşit zina sayılan uygulamadır. Evli bir kadının fiziki düzgün, kabilesi güçlü, asil bir soya mensup bir erkekten çocuk doğurmasıdır. Hayızlı kadın temizlendikten sonra kocası tarafından asil olduğu kabul edilmiş, seçme erkeğin yanına gönderilir ve ondan hamile kalıncaya kadar onun yanında kalırdı. Hamile kaldıktan sonra kocasına dönerdi. Kadının beraber kaldığı erkekten olan çocuğun babası da kocası sayılırdı. Bunun gibi İslam'ın zina saydığı cahili nikâhlarından olan *hidn* ise erkeğin hür bir kadını gizli dost tutmasıdır. Erkeklerin eşlerini birbiriyle değişmeleri şeklinde uygulanan nikâh türüne *Bedel* denilir. Bir kadının on kişiden az erkekle beraber olması şeklinde uygulanan *çok kocalı kadın* uygulaması vardır ki, kadın hamile kalıp çocuk doğurduktan sonra kocalarını çağırır ve çocuğun babası olarak birisini seçer ve çocuğu ona nispet ederdi. Kadının seçtiği erkek çocuğun babası kabul edilirdi. *Biğâ* denilen nikâh uygulamasında ise bir kadının kendisiyle beraber olmak isteyen erkeleri kabul ettiğini göstermek için evlerinin önüne kendi bayrağını dikmesi ve bu şekilde ondan fazla erkekle beraber olması, yani bir anlamda fuhuş yapmasıdır. Genellikle bu tür uygulamalar toplumun geneli tarafından da hoş karşılanmazdı. İslam da nikâh diye isimlendirdikleri cahili uygulamalarını zina suçu olarak kabul edip kati bir şekilde yasaklamıştır.⁴⁹³ Cahiliye döneminde bazı hür kadınların ise dışarı çıktıklarında kendilerine yabancı olan erkeklere karşı onların ilgisini çekmek, onları baştan çıkarmak için bütün güzelliklerini açığa vurarak, güzelce süslenerek, kendilerini teşhir edip, cilveli bir şekilde, ayaklarını yere vurarak yürür, erkeklerin yanından geçerlerdi. İslam kadınların bu

⁴⁹⁰ el-Mâide 5/90.

⁴⁹¹ el-İsrâ 17/31.

⁴⁹² et-Tekvîr 81 /9.

⁴⁹³ Adnan Demircan, "Cahiliye ve Hz. Peygamber Dönemi Uygulamalarıyla Nikâh", *Diyanet İlmî Dergi* 49/3, (Eylül 2013), 39, 40.

şekilde güzelliklerini yabancı erkeklere teşhir etmeleri adetlerini de yasaklamış, Müslüman kadınların vakurlu olmasını bu şekilde kısıtarak konuşmamalarını cilveli bir şekilde yürümelerini emretmiştir.⁴⁹⁴

e) Cahiliye Araplarında kabile bağınazlığı olan asabiye anlayışı hüküm sürmekteydi. Cahiliye döneminde insanlar kabileler halinde yaşarlar ve kabile reisleri tarafından yönetilirdi. Cahiliye döneminde asabiyet anlayışı kabile veya kabilenin bir üyesi başka kabileler tarafından saldırıya uğramasının önüne geçen veya zarara uğrayan mallarını tazmin edilmesinde etkili bir kanun gibi uygulanırdı. Saldırıya uğrayan kabile bireyleri kabilesini yardıma çağırır ve bütün kabile bir olur mazlum bireyi savunurdu. Asabiyet anlayışından dolayı kabileler arasında uzun savaşlar vuku bulurdu. Asabiyet anlayışının kabile güvenliğini temin etmek gibi olumlu yönleri yanında, başka kabilelerin hakkına tecavüz etmeleri, haksız yere üstünlük taslamak için saldırımları ve haksız da olsa kabile üyeleri hep beraber zalim kardeşlerinin yanında yer almaları gibi kötü yanları da vardı. Olay çıkaran kabile bireyi zalim de olsa mazlum da olsa diğer kabile üyeleri kabile kardeşlerinin yardımına koşarlardı.⁴⁹⁵

İslam'la beraber asabiyet, aşiret, kabilecilik reddedilmiş onun yerine İslam kardeşliği kurumu ihdas edilmiştir. Haklı da olsa haksız da olsa kardeşe yardımdan mümin kardeşlerin arasını ıslah etmeye doğru asabiyet anlayışı değiştirilmiştir. Allah Teâlâ mümin kardeşliğini şöyle bildirmektedir: “*Müminler ancak kardeşirler. O halde kardeşlerinizin arasını ıslah edin.*”⁴⁹⁶ Cahiliye asabiyet anlayışının, zalim de olsa mazlum da olsa kardeşin yardım edilmesi hususunda ise Hz. Peygamber şöyle izahta bulunmuştur: “*Zalim de mazlum da olsa kardeşine yardım et.*” *Adamın biri de “ Ya Rasulallah! Mazlum ise yardım ederim. Ne dersiniz, zalim ise ona nasıl yardım ederim?” Allah'ın elçisi şöyle dedi: “onu zulümden uzak tutarsın, zulmetmesine mani olursun, böylece ona yardım etmiş olursun*”⁴⁹⁷

f) Cahiliye döneminde Arap kabileleri arasında sık sık birbirlerine karşı saldırıda bulundurlar ve savaşlırdı. Bu saldırı ve savaşların sebeplerinin başında içinde yaşadıkları coğrafyanın kısıtlı imkânları gelmekteydi. Saldırıların bir sebebi de başkasının mallarını gasp ederek daha iyi şartlar altında yaşamlarını sürdürmektir. Cahiliye insanının sert ve haşin mizaçlı olmaları, bilinçaltında saldırma veya saldırıya uğrama duygusu hâkim olması yatmaktadır. Haksız olduklarını bile bile saldırmaktan geri durmazlardı. Cahiliye Arapları savaş ve saldırıda bulunmalarıyla övünürler adaletsizlikleriyle onur duyarlardı. Adil olmak kınanmış, saldırmak, gasp etmek övünç vesilesi sayılmıştır. Saldırıların bir diğer sebebi de başka kabilelerin önde gelen

⁴⁹⁴ el-Ahzâb 33/33.

⁴⁹⁵ Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/453.

⁴⁹⁶ el-Hucurât 49/10.

⁴⁹⁷ Buhârî, “İkrâh”, 7 (No. 6952).

kabile büyüklerini esir alarak karşılığında yüksek değerde fidye almayı istemeleridir. Yani cahiliye Araplarının ruhunu intikam alma, ganimet ele geçirme duyguları sarmış durumdaydı. Cahiliye Araplarının saldırganlık, haksız yere savaşmak gibi kötü adetlerinin haram aylarda, hac zamanlarında ve ticaret için panayırların kurulduğu zamanlarda devam etmediği görülmektedir.⁴⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu toplumun durumunun, hayat tarzının bilinmesi aynı zamanda onun tefsiri demek olduğunu tefsir kavramına yönelik yapılan tanımlarında ifade edilmiştir. Tefsirin bu tanımından hareketle İslam'dan önce cahiliye döneminde Arapların müspet ve menfi adetlerinden kısaca bahsettikten sonra bu adetlerle ilgili ayetlerden örnekler vermek gerekmektedir. Cahili adetlerinin Kur'an'ın anlaşılmasında veya tefsir malzemesi olması hasebiyle önemli bir yeri bulunmaktadır. Kur'an'ın daha iyi ve doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için cahiliye Araplarının fert ve toplumsal yaşamlarında hüküm süren bu örf adetlerinin, gelenek göreneklerinin bilinmesini zorunluluk arz etmektedir. Kur'an ayetlerinde bahsi geçen cahili adetlerinden örnekler vererek ayetlerin anlaşılması ve fiilî tefsirindeki rolü ve önemi ortaya konulacaktır.

2.2.1. Fal Okları

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

*“Ey iman edenler! Akli gideren içki ve türevleri, kumar, ilahlık addedilen dikili taşlar ve gelecekte haber almak için kullandığınız fal okları ancak, şeytanın sebep olduğu fiillerden dolayı birer pislikten başka bir şey değildir. Bu eylemlerden kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”*⁴⁹⁹

Cahiliye döneminde Arapların uygulayageldikleri, tiryakisi oldukları örf adetlerinden birisi de *eẓlâm* dedikleri fal oklarıdır. Fal bazı alet ve malzemelerle ve bazı yöntemleri kullanarak yaşanan zamanla veya gelecekle ilgili tahminde bulunma, yorum yapma işine denilmektedir.⁵⁰⁰ Cahiliye Arapları tarafından en önemsiz gündelik işlerinin kendileri için hayırlı olup olmadığını öğrenmek, gelecek hakkında bilgi edinmek için yaygın bir şekilde fal oklarından faydalanılmıştır. Falcılık cahiliye döneminde Arapların bir şeyin kendileri için uğurlu olup olmadığını bilmek için yaygın olarak kullandıkları bir uygulamadır. Cahiliye Arapları falın birkaç türünü uygulamışlardır, ayette ise zela/fal oku türü geçmektedir. Fal okuyla nasıl fal baktıklarını, dikili taşları ne olduğunu, kumar oyunu ile fal okunun arasındaki ilgiyi bilmeden bu ayetin ne demek istediği net olarak nüzul dönemi sonrası nesil için anlaşılamayacaktır. Kur'an'ın

⁴⁹⁸ Cafer Acar, *Cahiliye'de ve Risalet Döneminde “Savaş” Olgusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 36-38.

⁴⁹⁹ el-Mâide 5/90

⁵⁰⁰ Mehmet Aydın, “Fal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/134.

ilk muhatapları bu ayetin verdiği mesajı uygulamaların içinde oldukları, ayne'l-yakîn şahidi oldukları için anlamada bir sıkıntı çekmemişlerdir.

Ezlâm/لام از cemi bir isimdir, müfredi ise zelem/لم sözcüğüdür. Sözlük olarak *düzeltemek, düzlemek, kayganlaştırmak, pürüzsüzleştirmek, inceltmek, zayıf olmak* gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁰¹ Ayrıca sözlükte *tüysüz, yeleksiz ve temreni olmayan küçük ok* anlamına da gelmektedir.⁵⁰² Terim olarak ise İslam'dan önce cahiliye Araplarının, üzerine “yap” veya “yapma” gibi seçenekleri yazdıkları ve bir işe gitmeden önce o işin kendileri için uğurlu olup olmadığını anlamak üzere sakladıkları oklara ezlâm denir.⁵⁰³ Ezlâm kavramı Kur'an'da çoğul formunda iki kez geçmektedir. Birisi yukarıda zikredilen Maide Suresi 5/90 ayette geçmekte ve diğeri de aynı surenin üçüncü ayetinde sunaklarda, dikili taşlarda kurban edilen hayvanların etlerini oklarda çıkan oranlara göre paylaşmak bağlamında *oklarla nasip, kismet belirlemek* manasında kullanılmaktadır.⁵⁰⁴ Cahiliye Arapları sunaklarda kesilen hayvanların etlerini aralarında paylaşmak için üzerinde yazılan rakamlara göre fal oklarından yararlanıyorlardı.

Cahiliye döneminde Araplar Allah adına yeryüzündeki işleri putların karar verip yaptığina, onların Allah katında aracı, şefaathçi olduğuna yönelik bir inanca sahiplerdi. Bundan dolayı da fal okları Kâbe'nin ortasında bulunan putlara ibadet etmek, üzerinde kurban kesmek için dikili taşlar koyarlardı. Bazen putlara da dikili taş anlamında *ensâb* denilirdi ve bu ensâb denilen, üzerinde suret nakşedilmemiş olan dikili taşlara ok torbası asarlardı, fal okları da bu torbada bulunurdu. Ayrıca dikili taşların yanında fal baktırmak için gelenlerin ödeyecekleri veya verecekleri hediyeleri koymak için havuz şeklinde bir yer bulunurdu. Fal okları cahiliye Araplarının ilah olarak kabul ettikleri putlar huzurunda cereyan eden, önemli işlerini karara bağladıkları bir uygulamadır.⁵⁰⁵ Ezlâm denilen oklarla üç tür fal bakarlardı.

Üçlü fal okları; cahiliyede her Arabın yanında bir torba içinde taşıdığı üç oktur. Yapaçağı herhangi bir işe karar vermek için bu fal oklarını kullanırlardı. Oklardan birinin üzerinde “Rabbim bana yapmamı emretti” veya kısaca “yap” yazılıydı. Diğer bir ok üzerinde de “Rabbim bana haram kıldı” ya da kısaca “yapma” yazılıydı. Üçüncü ok üzerinde ise “Rabbim ihmal etti” ya da üzerinde herhangi bir yazı bulunmazdı. Herhangi bir iş yapacak veya sefere çıkacak adam torbadan bir ok çeker eğer okun üzerinde “Rabbim bana yapmamı emretti” yazıyorsa ilah edindikleri putun bir buyruğu olarak kabul edip o işini yapar veya seferine çıkardı. Çektiği okta

⁵⁰¹ Ezdî, “zlm”, 2/826.

⁵⁰² Ferâhîdî, “zlm”, 7/370.

⁵⁰³ Mustafa Öz, “Ezlâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/67.

⁵⁰⁴ el-Mâide 5/3.

⁵⁰⁵ Necati Sümer, “Cahiliye Araplarında Falcılık”, *Milel ve Nihal*, 13/1 (2016), 139, 140.

“Rabbim bana yasak kıldı” yazılı ise yerinde kalır, sefere veya işe gitmezdi. Eğer çekilen okta yazı yok ise üzerinde yazı olan ok çıkması için ok çekmeye devam edilirdi.⁵⁰⁶

Yedili fal okları; Kâbe’nin ortasında cahiliye Arapları tarafından tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görülen, önemli ilahlarından biri olan, fal oklarının merkezinde bulunan insan sureti şekli verilmiş Hubel putu yer almaktaydı. Hubel putu Kâbe’nin içindeki en büyük olanıdır. Kırmızı akikten insan şeklinde yapılmış bir heykeldir. Kureyşliler kırık olan sağ eli yerine altından bir el takmışlardır. Hubel’i Kâbe’ye getiren ilk ilah edinip tapan kimsenin Huzeyme b. Mudrike b. İlyas b. Mudar olduğu rivayet edilmiştir.⁵⁰⁷ Fal okları Hubel putunun önünde veya kâhinlerin yanında asılı duran torbanın içinde yedi oktan oluşmaktaydı. Her bir okun üzerinde önemli işlerinin yapılması, ihtilaf ettikleri hususların çözümünü karara bağlayacak yazılar bulunmaktaydı. Fal oklarından birinin üzerinde “el-akl/diyet” yazan okun çekilmesi öldürülen kimsenin diyetinin ödenmesi karara bağlanmış olurdu. Üzerinde “evet” yazan okun çekilmesi ise istedikleri bir işin yapılmasını ilahlarının emrettiği ve o işin yapılmasında hayır olduğu, kendilerine uğur getireceği şeklinde anlamlandırılıp yorumu yapılırdı. Üzerinde “hayır” yazan okun çekilmesi yapmak istedikleri bir işin ilahlar tarafından yapılmamasının istendiği şeklinde yorumlanarak o iş yapılmazdı. Üzerinde “sizden” veya “sizden değil, başkasından” üçüncü seçenek olarak “bağlı” yazılı okların çekilmesi ise yeni doğan bir çocuğun nesebini belirlemek amacıyla yapılan bir faldır. Nesebinden şüphe ettikleri çocuğun nesebini tespit etmek amacıyla Hubel putunun yanına gelirler görevli kâhine ücretini verdikten sonra ilahları olan Hubel putuna gerçeğin ortaya çıkması için yalvarırlardı. İbadetlerini ve dualarını yaptıktan sonra kâhinin ok çekmesini isterlerdi. Çekilen “sizden” yazılı ok ise çocuğun nesebi kendisinin olduğu kabul edilirdi. Çekilen “sizden değil” yazılı ok ise nesebinden şüphe edilen çocuğun kendilerinden olmadığı hükmünü verirlerdi. Çekilen “mulassak/bağlı” yazılı ok ise çocuğun nesebi olmadığını, nesepsiz çocuk olarak değerlendirirlerdi. Hubel putunun önünde asılı olan torbadaki okların üzerinde “sular” yazılı ok ise kurak geçen yıllarda su kuyusu açmak istedikleri zaman Hubel putunun yanına gelip kuyu kazmak istedikleri yerde suyun olup olmadığını belirlemek için çektikleri fal okudur.⁵⁰⁸ Görüldüğü gibi Hubel putunun yanında çekilen oklar cahiliye Araplarınca önemli sayılan işlerin yapılmasında, şüpheli konuların karara bağlanmasında, sefere çıkılmasında, nikâhın hayırlı olup olmamasında, davaların görülmesinde çekilen fal oklarıdır.

⁵⁰⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1 /452; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Camiu li ahkâmi’l-Kur’ân*, , muh. Ahmed el-Berduni, İbrahim Itfiyyîş (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısri, 1384/1964), 6/58.

⁵⁰⁷ Hişâm b. Muhammed Ebi’n-Nadr b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, (ibnu’l-Kelbî), *Kitâbu’l-esnâm*, muh. Ahmed Zekî Bâşâ (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısri, 2000), 27, 28.

⁵⁰⁸ Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, muh. Ruşdî Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru’l-Endülüs, 1389/1969), 1/187, 8; Kurtubî, *el-Camiu li ahkâmi’l-Kur’ân*, , 6/59; Sümer, “Cahiliye Araplarında Falcılık”, 140.

Kumar ve fal okları; ezlâm denilen fal oklarının üçüncü türü de kumar oyununda kullanılan oklardır. Bu oklar diğer oklar gibi eşit uzunlukta ve incelikte olan, birbirine benzeyen on oktan oluşmaktadır. Bazı rivayete göre ise on bir olduğu belirtilmektedir. İslam'dan önce cahiliye Arapları arasında meysir adını verdikleri kumar oynamak yaygın adetlerindendir. Meysir lafzı sözlükte (ي س ر/ysr) kökünden müştak olan mimli mastar formunda bir sözcüktür. Yusr kavramı *hafiflik, basitlik, kolaylık, yumuşaklık, sadelik, zor olmayan, suhulet* gibi anlamlara gelmektedir. Yusr kavramından türetilen mimli mastarı *meysir* kavramı *kumar, şans oyunları, kumar oynamak* anlamındadır.⁵⁰⁹ Kumar anlamında kullanılan meysir kavramı, bu anlamıyla ve aynı kalıpta Kur'an'da Bakara 2/219 Hz. Peygambere içki ve kumar hakkında sorulan bir soruya cevap niteliğindeki ayettir. Diğer ikisi ise Mâide 5/90, 91 ayetleridir ki, bu ayetlerde de kumarın kesin olarak yasaklandığı ve şeytan işi pislik olduğu ifade edilmiştir.

İslam'dan önceki cahiliye Araplarının kumar oynarken kullandıkları fal okların içinde bulunduğu torbaya veya keseye Ribâbe denilirdi. Meysir kumarı oklarını sedir, kayın, akça ağaçlarının dallarından yeleksiz ve temrensiz olarak eşit uzunlukta ve incelikte yapıyorlardı.⁵¹⁰ Bu oklara isimler vermişler ve üzerlerine çizik, kertik açmışlardır. Bu okların birden ona kadar isimleri ve üzerindeki çizikler şöyledir:

1. Fez (الفذ) üzerinde bir çizik bulunan onlu oklardan birinci oktur ve kelime anlamı olarak tek başına kalan, biricik, fert gibi anlamlarına gelir.⁵¹¹
2. Tev'em (التوأم) ribâbe içindeki ikinci oktur ve üzerinde iki çizik bulunmaktadır. Kelime anlamı olarak da bir batında iki çocuk doğurmak, ikiz, eş gibi anlamlarına gelmektedir.⁵¹²
3. Rakîb (الراقيب) üzerinde üç çizik kertilmiş olan okun adıdır. Aynı zamanda kumar oynayanların emin bildiği adil, güvenilir vasıflarına haiz, kumar oynayanları denetleyen gözetleyen kişiye verilen isimdir. Rakibin kelime anlamı ise, Allah'ın sıfatlarından birisi, Hafız, koruyan, gözetim altında tutan, denetleyen, kontrol eden anlamlarında kullanılır.⁵¹³
4. Hıls (الحلس) hıls adı verilen okun üzerinde de dört çizik kertilmiştir. Kelime sözlük olarak yağmurun sağanak olarak yağması, birikim, bereket, bolluk gibi anlamlarına gelmektedir.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ Sâhib, "ysr", 8/369, 370; Tefik Fehd, "Meysir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/509, 510.

⁵¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *Kitâbü'l-muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater (Haydarâbâd: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmânî, 1942), 335.

⁵¹¹ Ferâhîdî, "fzz", 8/177.

⁵¹² Sâhib, "vem", 10/464.

⁵¹³ Ferâhîdî, "rgb", 5/155.

⁵¹⁴ Ferâhîdî, "hls", 3/142; İbn Habîb, *Muhabber*, 334.

5. Nâfis (النافس) bu okun üzerinde kumar oyununda kazandığı veya kaybettiği takdirde hissesini belirten beş çizik bulunmaktadır. Nâfis kelime olarak yarışan, rekabet eden, kıymetli, değerli gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹⁵

6. Musbil (المسبل) kumar oyununda üzerinde altı çizik kertilmiş olan oktur. Kumarda kazanıldığı takdirde altı hisselik pay kazandırır. Kaybedildiği zaman da altı hisselik ceza öder. Kelimenin sözlük olarak ise yağmur yağmak, ekinin başak vermesi, gelinip geçilen yol anlamındadır.⁵¹⁶

7. Mu'allâ (المعلی) üzerinde çizik bulunan okların sonuncusudur ve yedi çizik kertilmiş kumar okudur. Kelime sözlük olarak yücelik, yükseklik anlamını yüklenmiştir. Kumarda en yüksek paya sahip olmak manasına gelir. Kaybedildiği zamanda en büyük hisse olduğu için aleyhine sonuç doğurur.⁵¹⁷

Cahiliye Arapları arasında oynanan kumar oyununda kullanılan fal oklarının üç tanesi üzerinde ise herhangi bir çizik bulunmamaktadır. Kumarda bu okları çeken kimse kazanamamış, hiç hissesi yok demektir. Hissesi olmadığı gibi kaybetmiş ve kumarda kesilen devenin parasını ödemek zorundadır.

Yedinci oktan sonra gelen sekizinci ok Menîh (المنيح) vermek, hibe etmek anlamında kendisi hiçbir şey kazanmadan sadece kazananlara kumar oyuncularına veya diğer üzerinde çizik olan oklara veren, bağışta bulunan, hibe eden kumar oyuncusu demektir.⁵¹⁸

Üzerinde çizik olmayan kumar oklarından dokuzuncusu ise Sefih (السفيح) okudur. Sefih kelime olarak su, kan, gözyaşı gibi sıvı dökmek, dağ, tepe gibi şeylerin eteği, düşmek anlamına gelmektedir. Kumarda kaybettikleri için düşüşü ifade etmek için bu kavram kullanılmıştır.⁵¹⁹

Cahiliye Araplarının kumarı olan meysirde çekilen okların sonuncusu Vağd (الوغد) sözlük olarak alçak, düşük, adi, rezil, hafif akıllı, karın tokluğuna hizmet eden köle anlamlarına gelmektedir. Bu ok da kumar oyununda herhangi bir pay alamamış, diğer oklara karın tokluğuna hizmet eden köle gibi anlaşıldığı için *Vağd* adı verilmiştir.⁵²⁰

Meysirin cahiliye Araplarınca fal okları vasıtasıyla ufak farklılıklarla beraber oynama usulleri bulunmaktadır. Cahiliye döneminde kumar kış mevsiminde, uzun gecelerde oynanırdı. Kış mevsiminde açık gecelerde ateş yakılır ve ateşin etrafında toplanarak kumar oynarlar ve

⁵¹⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 334; Sâhib, “nfs”, 8/342.

⁵¹⁶ Ferâhîdî, “sbl”, 7/263.

⁵¹⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 334.

⁵¹⁸ Ferâhîdî, “mnh”, 3/252, 3; Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 1/259.

⁵¹⁹ Ferâhîdî, “sfh”, 3/147.

⁵²⁰ Ali İbnu'l-Hasen el-Hunâî el-Ezdî, *el-Munecced fi'l-luga*, muh. Ahmed Muhtar Ömer (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 1988), “vğd”, 348.

kıtlık, yoksulluk, fakirlik kış mevsiminde daha çok hissedilirdi. Böylece fakirler kış mevsiminde meysir oyunu için yakılan ateşten ısınırlar ve yine kumar için kesilecek olan deve etinden faydalanırlardı. Kumar oyununu genellikle zengin gençler oynarlardı. Kumar oynarken ayette de belirtildiği gibi içki içmekten de geri kalmazlardı. Kumarda kesecekleri deveye bazı özelliklerin olmasına dikkat ederlerdi. Devenin zengin gençlerin cömertliklerini sergileyebilecekleri nitelikte ve kumara layık olmasına özen gösterirlerdi. Deve etinin yenmeye uygun, yumuşak etli olması devenin kıymetini artırır. Bu vasıfları ancak devenin dişi ve kısır olması sağlardı. Kısır deve bulunamadığı zaman da küçük yavrusu olan dişi deveyi tercih ederlerdi. Bu deve de erkek deveye nispetle eti lezzetli ve yumuşak olduğu için tercih edilirdi.⁵²¹ İslam'dan önce cahiliye Araplarının kumar oynamak için kullandıkları yukarıda isimlerini verdiğimiz on adet fal okları Ribâbe denilen torba oyun alanına getirilirdi. Ribâbe içinde ayrıca kumar oyununda ok çeken kişinin oklar üzerindeki çizdiği anlamaması için eline doladığı deri parçası bulunurdu ve bu deri parçasına da *Ribâbe* adı verilirdi. Kumar oyuncularının güvendiği, *el-Hurda* adını verdikleri kişi oyunu başlatmak, kumar oyununu yönetmek, başkanlık etmek, fal okları torbasından okları çekmek için ateş yakılan oyun alanında hazır bulunurdu.⁵²²

Kumar oyunu için kumar alanı hazırlandıktan sonra kumar için kasaplar tarafından kesilen deve veya develer yirmi sekiz paya ayrılırdı. Hurda ribâbeyi eline oklar üzerine kertilmiş çizikleri hissetmemek veya çektiği okun hangi ok olduğunu fark etmemek için eline dolayıp iyice sarardı. Ateş etrafına oturmuş oyuncuların ok çekme sırasını belirleyip sırasıyla oyuncu adına torbadan ok çekerdi. Hurda ok çekmeden önce okları iyice karıştırdı. Bu tarz kumarda oyuncu sayısı on kişi olurdu. Hurda oyuncu adına çektiği oku arkasında duran, oyunu gözetleyen Rakib adındaki yardımcısına verirdi. Rakib okun üzerindeki çizik sayısına göre hangi ok olduğunu duyururdu. Çekilen okun üzerindeki çizik kadar deve etinden pay alırdı. Eğer çekilen okta çizik yok ise adına çekilen oyuncu, yirmi sekiz parçaya ayrılmış etlerden hiçbir pay alamazdı ve kaybetmiş sayılırdı. Böylece üzerinde çizik bulunan oklar, adına çekilmiş oyunculara çizik sayısı kadar deve etinden pay kazandırır. Kumarda kazanan zengin gençler kazandıkları devenin etinden yemezler ve fakirlere dağıtırlardı. Bunu bir cömertlik olarak algırlar ve övünürlerdi. Üzerinde çizik bulunmayan oklar ise, adına çekilen oyuncuya kaybettirmiş olur ve kesilen deve veya develerin parasını kaybeden oyuncular öderdi. Üzerinde

⁵²¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 333; Seyyid Mahmûd Şükrî el-Alûsî, *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-arab*, muh. Muhammed Behçet el-Esrî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, ts.), 3/58; Murat Sarıcık, "Cahiliye Kumarı Meysir", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, .../5, (1998), 41, 42.

⁵²² İbn Habîb, *Muhabber*, 333.

çizik bulunan yedi ok çıkan oyuncular kazanmış üzerinde herhangi bir çizik bulunmayan üç ok çıkan oyuncular kaybetmiş sayılır ve kesilen kumar develerinin paralarını öderlerdi.⁵²³

Diğer bir oynayış tarzına göre ise, kumar devesi veya develeri kasap tarafından on hisselik paylara ayırırdı. Kumar oyuncularını –ki kumar iştirakçilerine *eysâr* denirdi- yedi kişiyi geçmezdi ve bazen de yediden az olabiliyordu. Hurda içinde fal oklarının bulunduğu ribâbeyi iyice çalkalar, okların karışmasını sağlardı. Önceki oyun tarzında olduğu gibi hurdanın sağ eline ribâbe veya *sufle* denen ince bir deri parçası veya bez parçası dolanırdı.⁵²⁴ Sonra da *micvel* adını verdikleri beyaz bir örtü getirilir ve torbanın üzeri örtülürdü.⁵²⁵ *Eysâr* denilen oyuncular çekilişten önce ekonomik durumlarına göre üzeri çizik olan okları sahiplenirlerdi. Ekonomik durumu çok güçlü olan Mu'allâ'yı yani üzerinde yedi çizik olan oku sahiplenirdi.⁵²⁶ Ekonomik durumu zayıf olan oyuncu da fez okunu yani üzerinde tek çizik olan oku sahiplenirdi. Bu şekilde oklar sahiplenildikten sonra hurda oyunu başlatırdı. Üzerinde çizik olmayan okların sahipleri olmazdı ve bu oklar kaybetmiş de sayılmazdı. Üzerinde çizik olmayan oklar çekildiği takdirde torbaya tekrar geri atılırdı. On hisseye ayrılmış deve etleri çekilen çizili oklar üzerindeki sayılar ona tamamlandığı zaman oyun biter ve kazanamayan ok sahipleri üzerindeki pay kadar develerin ücretlerini öderlerdi.⁵²⁷

Cahiliye döneminde Arapların fal oklarıyla oynadıkları kumarın diğer bir oynama tarzı da vardır ki bu oyunda kesilecek develerin sayısı bilinmemektedir. Bu oynayış tarzında kumar için seçilen deve kasap tarafından kesilerek on paya ayrılır. Üzeri çizikli olan oklar zenginlik durumlarına göre oyundan önce sahiplenilir. Eğer *eysâr* yedi kişiden az ise yedi hisselik ok mu'allâyı sahiplenilen oyuncu sahiplenilmeyen okları da sahiplenir. Bunu sahiplendiğini belirtmek için iştirakçilere: “Sizi tamamladım” diyerek böylece oyuncu sayısını yediye tamamladığını belirtmiş olurdu. Yedi hisseli okun sahibi oyuncu azlığından dolayı sahiplenilmeyen okları da sahiplenip oyuncu sayısını yediye tamamladığı için buna *Mütemmim* denilirdi. Bu övünülecek bir davranış olarak kabul edilirdi.⁵²⁸ Bu tarz oyunda öncekiler gibi *Kuddâr* adı verilen kasap kumar için getirilen deveyi keser on parçaya böler. Hurda ateş etrafında toplanmış *eysâr*ın huzuruna fal oklarının içinde bulunduğu ribâbeyi getirir ve sağ eline deri veya bez parçasını sarardı. Üzeri çizik okların sahipleri ve mütemmim belirlendikten sonra oyunu başlatırdı. Hurda

⁵²³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/262; Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, muh. Yusuf Ali Bidevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/182; Sarıcık, “Cahiliye Kumarı Meysir”, 45.

⁵²⁴ Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/57, 58.

⁵²⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 335.

⁵²⁶ Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/60.

⁵²⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 334, 335; Sarıcık, “Cahiliye Kumarı Meysir”, 45, 46.

⁵²⁸ Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/59.

okları çekmeye başlar ve çektiği oku yanında bekleyen rakibe verirdi. Rakib de okun hangi ok olduğunu açıklardı. Ok çekilmesi tam olarak on hisseye tamamlandığı takdirde oyun biterdi.⁵²⁹

İslam'dan önce cahiliye döneminde Arapların örf adetleri arasında yer alan ve ayette de belirtilen içki, kumar, dikili taşlar/putlar ve ezlam denilen fal oklarının mahiyetinin ne olduğunu bilmenin, bunların yasaklanmasının ve şeytan işi pislik olduğunun nüzul döneminden sonraki nesiller için anlaşılması güçleşmiş olmaktadır. Maide Suresinin 5/90. ayetinin anlaşılabilmesi için cahiliye Araplarının uygulayageldikleri adetlerini bilmek zorunluluk arz etmektedir. Ayetin tefsirlerine bakıldığında bunların cahiliye dönemi örf adetlerinden olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca ayette bir arada ifade edilen içki, kumar, dikili taşlar, putlar ve fal okları birbirinden bağımsız hususlar olmadığı, uygulamalarına bakınca aralarında sıkı bir irtibatın olduğu anlaşılmaktadır. Kumar oynarken içki içtikleri, dikili taşlarda kumar için deve kestikleri, kumarı fal oklarıyla oynadıklarına bakılınca, bu kavramlar arasındaki ilişkiler ağı, ortaya çıkmaktadır. Ayetin nüzul dönemindeki muhatapları açısından, bu uygulamaları bildikleri, adetlerin yaşandığı ortamda bulunmalarından dolayı anlaşılmasında hiçbir zorluk çekilmemiş, kafa karışıklığı yaşanmamış olduğu açıktır. Kur'an ayetlerinin anlaşılmasında cahiliye dönemi Araplarının örf adetleri önemli bir yere sahiptir. Kur'an metnine geçen cahiliye dönemine ait örf adetleri, yaşam tarzları ile ilgili ayetlerin anlaşılması için bunları bilmek gerekmekte ve bu örf adetler Kur'an'ın fiilî tefsiri bakımından gözardı edilemeyecek tefsir malzemeleri konumundadır.

2.2.2. Nesî Seneye Fazladan Ay Ekleme

إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُجْلُونَ عَامًا وَيُخَرِّمُونَهُ عَامًا لِّيُؤْطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيُجْلُوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ رُبُّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

“Nesî uygulaması ancak küfürde fazlasıyla ileri gitmektir. Bu ise inkâr edenleri daha da dalalete düşürmektedir. Onlar bu nesî ile haram ayı bir yıl helal, bir yıl da haram sayarlar ki Allah'ın haram kıldığı ay sayısına denk gelsin. Böyle yapmakla Allah'ın haram kıldığını helal saymaktalar. Bu yapmakta oldukları kötü işleri kendilerine hoş gösterilmiştir. Allah ise kâfirler toplumunu hidayete erishtirmez.”⁵³⁰

İslam'dan önce cahiliye döneminde yaşayan Arapların uygulayageldikleri adetlerini bilmek Kur'an'ın anlaşılmasında ve tefsirinde önemli bir konumu bulunmaktadır. Kur'an metnine geçen bu uygulamalarından biri olan Nesî, yukarıdaki ayette cahiliye Araplarının inkârda ne kadar ileri gittiklerini bildirilerek uygun bir adet olarak görülmemiştir. Ayetin anlamı ve ayette geçen nesî kavramının manası nüzul dönemi muhatapları tarafından net olarak anlaşılmış ve

⁵²⁹ Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/63; Sarıcık, “Cahiliye Kumarı Meysir”, 50, 51.

⁵³⁰ et-Tevbe 9/37.

bildikleri, yaşadıkları bir uygulama olması nedeniyle mesaj net bir şekilde anlaşılmıştır. Sonradan gelen nesil için bu ayete muhatap olanlar, ayeti anlamakta güçlük çekecekleri aşikârdır. Onlar için ayetin anlaşılır olabilmesi, cahiliye Araplarının nesî uygulamasını bilmelerini zorunlu kılmaktadır. Nesî uygulaması kendisine anlatılan ayetin muhatabının mesajı anlamadaki müşkilatı ortadan kalkmış olacaktır. Yani cahiliye adetleri Kur'an'ın tefsir malzemesi konumundadır.

Nesî kelimesi sözlükte *tehir etmek, vaktinden uzaklaştırmak, ertelemek, artırmak, fazlalaştırmak ziyadeleştirmek* gibi manalara gelmektedir. Cahiliye dönemindeki Arapların haram aylardan bir ayı başka bir aya ertelemeleridir. Bu anlamda nesî lafzı bir defa geçmektedir ve o da yukarıda metni verilen ayettir. Aynı kökten müştak olan bir isim formu da Sebe' Suresi 34/14 ayette geçen منسة/minsee kelimesi *asa, değnek, sopa* anlamına gelmektedir. Surede geçen lafız Hz. Süleyman peygamberin esasına dayanmış vaziyette vefat ettiği ve kurdun esasını kemirip yere düşmesi ile vefatının anlaşıldığı olayın anlatıldığı ayette geçmektedir.⁵³¹ Nesî kavramı fazladan eklenen, ilave edilen ay için de kullanılmaktadır. Süte su ilave etmek, hamile bir kadının sonradan karnının büyümesi yani vücuduna fazladan bir şeyin eklenmiş olmasını ifade eder.⁵³² Nesî kavramı genel olarak cahiliye Araplarının haram aylarda savaşa, saldırıya, yağma ve talana izin verebilmek için hac ayını şemsi takvime uyarlayarak yılın belirli mevsimine sabitlemek için gün veya ay ekleme işlemine verdikleri bir isim olduğu anlaşılmaktadır.⁵³³

İslam'dan önceki cahiliye Arapları kabileler halinde yaşarlar ve asabiyet anlayışı her kabilede hüküm sürerdi. Hadarî denilen şehirde yaşayan kabileler olduğu gibi çölde göçebe hayatı yaşayan bedevî denilen kabileler de bulunmaktaydı.⁵³⁴ Hadarî kabileler geçimlerini ticaret ve tarımdan sağlıyorlardı. Özellikle Mekke halkı yaz aylarında Şam bölgesine ve kış aylarında da Yemen'e ticaret için yolculuk yapmaktaydılar. Ayrıca Mekke şehrinde Kâbe'nin bulunması sayesinde ziyarete ve hacca gelen kimseler olması sebebiyle kurulan panayırlardan elde ettikleri gelirleri de bulunmaktaydı. Ticaret panayırıların çoğunluğu haram aylarda kurulmaktaydı.⁵³⁵ Bedevi kabileler ise geçimlerini hayvancılık ve saldırı, yağmacılık ve talandan temin ediyorlardı.⁵³⁶ Her ne kadar bedevi kabileler geçimlerini yağmacılık ve talandan sağlasalar da haram aylarına hürmeten bu aylarda saldırı eylemlerini yapmazlardı. Mekke toplumu da hem hac ibadeti hem de panayırlarda ticaretin emniyet içinde yapılması için haram aylarda gasp, hile, kandırma eylemlerinden uzak durmaktaydılar. Bedevi kabileleri geçimlerini hayvancılık

⁵³¹ Ferâhîdî, "nse", 4/214.

⁵³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/449.

⁵³³ Mustafa Fayda, "Cahiliye Araplarında Takvime Müdahale: Nesî", *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri: Sempozyum Tebliğler*, ed. M. Suat Mertoğlu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 119.

⁵³⁴ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 25.

⁵³⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/270, 1; İbn Habîb, *Muhabber*, 263-7.

⁵³⁶ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019), 9.

ve saldırıdan sağladıkları için haram ayların üçünün arka arkaya gelmesi onlara çok uzun gelmekte ve sıkıntıya düşmekteydiler. Haram ayların yerli kabileler açısından da senenin ticarete uygun olan bahar ve yaz aylarına denk gelmesi menfaatlerine uygun düşmekteydi. Ancak kameri takvime haram ayların şemsi takviminden on bir gün eksik olması nedeniyle senenin belirli zamanlarına denk gelmesi mümkün değildi. Kabilelerin menfaat sebeplerinden dolayı peş peşe gelen zilkade, zilhicce ve muharrem haram aylarında değişiklik yapma, haram ayı helal sayma ve şemsi takvime uyarlamak için fazladan ay ekleme gibi çareler aramışlar sonunda da nesî uygulamasını başlatmışlardır. Haram ayları helal sayma uygulamalarının yanında ekonomik açıdan güven ortamını sağlamasından dolayı Gatafan, Kays, Avf ve Mürre gibi Araplarca ayrıcalıklı kabileler dört olan haram aylarının sayısını sekize çıkarmışlardır. Dört olan haram aylarının sayısını artırmak da nesî uygulaması gibi *besl* adı verilen zıt anlamları içeren bu kavramı kullanarak fazladan bir dört ay daha ekleyerek sekize çıkarmaktadırlar. Böylece ayrıcalıklı olan bu kabileler sekiz ay boyunca korkmadan güven içerisinde Arap diyarında ticaret yapmaktaydılar.⁵³⁷

Cahiliye dönemi Araplarının nesîyi nasıl uyguladıkları hakkında bize gelen bilgiler biraz farklılık arz etmektedir. Bu bilgilere göre her altı ayda, bir hafta kameri takvime ilave ederek bir yılda iki hafta ilave ediyorlardı. Böylece iki yılda bir, fazladan bir ay eklenmiş oluyordu. Bir diğer bilgiye göre iki yıl takvimde değişiklik yapılmaz, üçüncü yılda Kalemme olarak adlandırdıkları *nâsî* zilhicce ayından sonra bir ay eklediğini ilan ederdi. Yani her üç yılda bir ay ilave ediyorlardı.⁵³⁸ Eklenen bu ay muharrem ayından önce nesî adında bir aydır ve safer ayı muharrem ayı kabul edilirdi. Böylece muharrem ayı helal kılınmış olurdu.⁵³⁹ Bazen de bu uygulamayı aynı yıl içerisinde zilhicce ayında hac yaparak ilave etmiş olurlardı. Buna göre zilhicce ayını takvimin başlangıç ayı olarak kabul edip aynı yıl içinde ekledikleri ilave ayı zilhicce olarak sayarlardı.⁵⁴⁰ Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere her nesî ay eklendikçe ayların yerleri değişerek ilerlemiş olmaktadır. Genellikle zilhicce ayından sonra fazladan ay eklendiği için muharrem ayı helal ay kabul edilmiş ve gerçekte safer ayı muharrem olarak sırayla erteleme işlemi yapılırdı. Her fazladan ay eklendikçe asıl ayların yerleri değişerek ilerleyip en sonunda da aylar kendi yerlerine gelirdi.⁵⁴¹ Allah Teâlâ'nın ayette bildirdiği üzere, haram ayları nesî

⁵³⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1/121; Hasan Kılıç, "İslam Öncesi Mekke'de Dinin Ekonomik Hayat Üzerindeki Etkisi", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, .../12, (Ocak 2022), 47.

⁵³⁸ Ebu'l-Hasen b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 2/158.

⁵³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1/58-60; İbn Habîb, *Muhabber*, 156, 7; Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 181, 2.

⁵⁴⁰ Ebû Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi es-San'ânî, *Tefsîru Abdurrazzâk*, muh. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/149.

⁵⁴¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 157.

uygulamasıyla bir yıl helal, bir yıl haram ilan ettikleri ve bu işlemi belirli bir kurala dayanmadan yaptıkları anlaşılmaktadır.

Nesî uygulamasını en son yapan kalemme Ebû Sumâme Cunâde b. Umeyye b. Avf olduğu ve bu görevi kırk yıl boyunca icra ettiği rivayet edilmektedir.⁵⁴² O en son nesî uygulamasını Hz. Ebu Bekir'in hac emiri olduğu hicretin dokuzuncu yılında yaptığını ifade etmiştir. Hz. Peygamber hac ibadetinin farz kılındığı hicrî dokuzuncu yılda hacca gitmemiş, bir yıl sonra veda haccını yapmıştır. Hz. Peygamberin hicretin dokuzuncu yılında hacca gitmemesinin iki sebebinin olduğu bilinmektedir. Bunlardan birincisi müşriklerin Mekke'ye hac için gelmeleri ve çıplak olarak haccetmelerine şahit olmamak içindir. Bu sebep de hicretin dokuzuncu senesinde nazil olan Tevbe Suresiyle müşriklerin Mekke'ye girmeleri yasaklanarak ortadan kalkmıştır. İkinci sebebin ise o yıl haccın gerçekte zilkade ayına tekabül etmesidir ki bu iki sebepten hicretin dokuzuncu yılında hacca gitmediği ileri sürülmüştür.⁵⁴³ Hicretin dokuzuncu yılında en son yapılan nesî uygulamasıyla aylar gerçek yerine gelmiştir. Hz. Peygamberin hicretin onuncu yılında hac ibadeti esnasında verdiği veda hutbesinde nesî uygulamasıyla ayların deveran ederek gerçek yerlerine geldiklerini ifade etmiştir. O bu hutbesinde: *“Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü durumuna dönmüştür. Bir yıl on iki aydır. Bunların dördü haram aylardır, üçü art arda gelir: zilkade, zilhicce ve muharremdir. Diğerleri de şa'ban ve cemaziyülahır aylarının arasında bulunan Mudar kabilesinin ayı olan recep ayıdır.”*⁵⁴⁴ nesî uygulamasını yürürlükten kaldırmıştır. Veda hutbesinde Tevbe Suresi 9/36 ayetini okuduktan sonra ayların gerçek yerlerine geldiğini ve 37. ayetini de okuyarak haram ayların hangi aylar olduğunu haber vermiş ve hem Allah'ın hem de kendisinin nesî uygulamasını kaldırdığını ilan etmiştir.

Cahiliye döneminde uygulanan nesî Medine döneminin sonuna, veda haccına kadar sürmüştür. Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü durumuna dönünceye kadar nesî uygulaması devam etmiş ve aylar gerçek yerine geldikten sonra da yürürlükten kaldırılmıştır. İslam'dan önce cahiliye döneminde Arapların uyguladıkları nesî uygulamasını bilmeden Tevbe Suresinin 36 ve 37. ayetlerinin anlaşılması nüzul döneminden sonraki nesiller açısından zorlaşmaktadır. Cahiliye Araplarının bu gelenekleri de Kur'an'ın anlaşılmasında ve tefsirinde başvurulması gereken tefsir malzemeleri konumundadır. Kur'an'da geçen lafızlar anlam bakımından özenle seçilmiş kavramlardır. Ayette geçen *ziyade/fazlalık* kelimesi cahili Araplarının nesî adetlerini bilmeden önce anlamında mücmellik bulunmaktadır. Ziyade lafzıyla hem nesî kavramının anlamıyla ilgili bir açıklamada, yani fazladan ay eklediklerine, hem de yapılan uygulamanın doğrudan sapmalarında fazla ileri gitmelerine telmihte bulunulmuştur.

⁵⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/179.

⁵⁴³ Fayda, “Cahiliye Araplarında Takvime Müdahale: Nesî”, 126.

⁵⁴⁴ Buhârî, “Bed'u'l-halk”, 2 (No. 3197).

2.2.3. Evlatlık Edinme ve Zihar Uygulamaları

مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قُلُوبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمْ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ
ذَلِكَ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ

أَدْعُوهُمْ لِأَبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ
بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

“Allah bir adam için göğsünde iki kalp, ebeveyn kılmamıştır, (annelerinize benzetmek suretiyle kendinize haram edindiğiniz) onlarla zihar yaptığınız eşlerinizi de anneleriniz kılmamış, (evlatlık edindiğiniz çocuğu da) gerçek oğullarınız yapmamıştır. Bunlar sizin ağzınızdan çıkan boş sözlerinizdir. Allah ise hakkı söyler ve doğru yolu da gösteren odur.

(Evlat edindiğiniz çocukları) öz babalarına nispet ederek çağırın. Allah katında hakkanîyetli olan budur. Eğer öz babalarını bilmiyorsanız, o zaman onlar din kardeşleriniz ve dostlarınızdır. Yanılarak, bilinçsizce, hata yaptığınız hususlarda size bir günah, sorumluluk yoktur. Fakat bilinçli ve kasıtlı olarak yaptığınız hususlarda sorumluluğunuz bulunmaktadır. Gerçekten Allah çok bağışlayan, sevgi ve şefkat gösterendir.”⁵⁴⁵

Kur'an metnine geçen cahiliye dönemi Arap adetlerinden biri de aralarında benzerlik bulunması hasebiyle *tebennî* ve *zihar* uygulamalarıdır. Yukarıdaki ayet, nüzul dönemi muhaptaları tarafından adetlerin toplumda nasıl uygulandığına şahit oldukları için net bir biçimde anlaşılmıştır. Fakat sonraki nesiller için ayet, bu adetleri kaldırmasından ve İslam toplumunda uygulanmamasından dolayı anlaşılmasında zorluklar barındırmaktadır. Ancak cahiliye döneminde ve İslam'ın Medine dönemine kadar uygulanmaya devam eden *tebennî* ve *zihar* adetlerinin bilinmesiyle anlaşılmasındaki pürüzlerin giderilmiş olacağı aşîkârdır.

Evlatlık edinme; başkasının çocuğunu nesebi bilinsin veya bilinmesin kendisinin çocuğu olarak kabul etmek olarak tanımlanmıştır. Cahiliye Araplarında evlatlık alınan çocuk erkek olduğu için *oğul* kelimesinden türetilmiş *tebennî/oğul* edinme kavramıyla ifade edilmiştir. Kız çocuklarının evlat edinilmesi sonraki zamanlarda olmuştur.⁵⁴⁶ *Tebennî* sözlük olarak *bir oğlan çocuğunu öz babasından başka birine nispet etmek, başka birinin oğlu olarak çağrılmak, başkasının çocuğunun babalığını kendi üzerine tescil ettirmek, evlat edinmek* gibi anlamlarda kullanılır.⁵⁴⁷ Cahiliye Arapları başkasının erkek çocuklarını evlatlık edinme yoluyla ailesine, aşiret ve kabilesine bir üye kazandırmış olmaktaydılar. Evlatlık edinilen çocuk evlatlık edinen kişinin kendi öz evladı yerine geçmekte ve ailesinin fertlerinden sayılmaktadır. Öz evladın

⁵⁴⁵ el-Ahzâb 33/4, 5.

⁵⁴⁶ Mehmet Âkif Aydın, “Evlat Edinme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/527.

⁵⁴⁷ Ferâhîdî, “bny”, 4/275; Sâhib, “bny”, 10/405; İbn Manzûr, “bny”, 1/364.

sahip olduğu hakların tamamına gerek miras, gerek nesep, gerekse evlilikle ilgili mahremiyetler yönünden sahip olurlardı.⁵⁴⁸

İslam'dan önce cahiliye döneminde ailenin geniş veya çekirdek aile olduğunu belirtmek için *âl* ve *ıyâl* kavramları kullanılırdı. İyâl karı, koca ve çocuklardan oluşan küçük aile için kullanılan bir kavram olduğu gibi aynı zamanda bir kişinin eşleri çocukları gibi kimselerin geçimini temin ettiği, beslediği, ihtiyaçlarını karşıladığı kimseler de ıyâl lafzıyla ifade edilirdi.⁵⁴⁹ Âl ise geniş aile, sülaleyi ifade eden bir kavramdır, kişinin ehli, ailesi, dostları, sevenleri, bağluları da âl kavramına dâhil olmaktadır.⁵⁵⁰ Âl denilen geniş ailede gerek öz gerekse evlatlık olsun ya da bir çeşit zina sayılan istibda gibi evliliklerden olan gerçek babası başkası olan çocuklar karının kocasına nispet edilerek aileye katılır ve kocanın öz çocuğu sayılmaktadır. Âl denilen geniş aileye kan bağıyla tabii üyelerinin yanında *tebennî* ve *istilhak* evlatlık edinme yoluyla sonradan da üyeler katılmaktadır. Geniş aileye *muâhât* kardeşlik anlaşması yapılarak da üyeler dâhil edilirdi. Geniş aileye katılımın diğer bir yöntemi ise *hılf* denilen yemin edilerek anlaşma yapılmasıydı.⁵⁵¹ Bir kişi kabilesi tarafından sürüldüğü takdirde başka bir kabile veya âl tarafından *civâr* denilen resmi koruması altına alınarak aile nüfusuna dâhil edilirdi. Ailenin nüfusunu artırmanın başka bir yolu da köle satın alıp azat ederek *velâ* adı altında aile üyesi yapılmasıydı.⁵⁵² Âl denilen geniş aileye bahsi geçen yöntemlerle katılan kişiler ailenin bir üyesi olarak muamele görürdü.

Cahiliye Araplarının toplum hayatında aileden başlamak üzere kabileye varıncaya kadar güçlü, nüfus olarak, özellikle de erkek sayısının çoğunlukta olması kabul görmektedir. Bir kabile çoklukla diğer kabilelere karşı övünürlerdi.⁵⁵³ Kadın kocası nezdinde erkek çocuğu doğurdukça değer kazanırdı.⁵⁵⁴ Bu anlayıştan dolayı da oğul bir koca için gerek öz olsun ya da karısının başka erkeklerden olan zina çocuğu olsun, gerekse de evlatlık olsun övünç sebebidir. Evlatlık âdeti cahiliye Arapları arasında görülen yaygın bir uygulamadır. Evlatlık edinme, toplumda kabul görmesi için bazı kurallara göre yapılırdı.

Ailesi veya kabilesi veya kendisi güçsüz bir kimse cahiliye döneminde hılf anlaşmasıyla daha güçlü kişilerin koruması altına girmekte ve onun aline dâhil olabilmekteydi ve güçlü kişi

⁵⁴⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-arab kable'l-islâm* (Dâru's-Sâkî, 2001), 10/231.

⁵⁴⁹ İbn Manzûr, "ayl-avl", 4/3194, 3176; Abdullah Acar, "İslam'da Evlat Edinme Yasağının Hikmetinin Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın Evlatlık Olmaları İle İrtibatı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, .../33, (2019), 425.

⁵⁵⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, muh. Muhammed İbrâhîm Selîm (Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts), 281; Acar, "İslam'da Evlat Edinme Yasağının Hikmetinin Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın Evlatlık Olmaları İle İrtibatı", 425; Akif Dursun, "Aile Kavramı İslâm Hukukunda ve Türk Hukukunda Ailenin Tanımı ve Kapsamı", *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7/13, (2022), 417.

⁵⁵¹ Acar, "İslam'da Evlat Edinme Yasağının Hikmetinin Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın Evlatlık Olmaları İle İrtibatı", 425.

⁵⁵² İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 35, 36.

⁵⁵³ et-Tekâsür 102/1.

⁵⁵⁴ en-Nahl 16/58.

istediği takdirde yine bu anlaşma ile onun evlatlığı olarak nesebi altına girebilmektedir. Böylece nesebine mensup olduğu kişinin asaletinden dolayı saygınlığını artırmış olurdu.

Cahiliye dönemi Arapları arasında evlat edinmenin bir diğer yöntemi rıza alınması ve ilan edilmesi tarzındaydı. Evlatlık edinilecek çocuğun nesebi bilinsin veya bilinmesin, babası veya velisiyle şahitlerin huzurunda anlaşarak, rızaları alınarak evlatlık alındığına, nesebine ilhak edildiğine ilişkin topluma ilan edilerek duyurulması şeklindeydi. Evlatlık olarak alınan oğulun öz ailesiyle bütün bağları, irtibatı kesilirdi ve nesebine katıldığı ailenin öz çocuklarının sahip olduğu hakları kazanır ve o ailenin öz çocuğu gibi muamele görür. Evlatlık edinmedeki kurallar ve yöntemlere kesinlikle uyulur muhalefet edilmezdi.⁵⁵⁵

Cahiliye döneminde Araplar arasında evlatlık edinme yollarından biri de köleliktir. Nesebine katmak istediği köleyi önce azat eder ve sonra da evlatlık edindiğini ilan ederdi. Evlatlık edinilen köleye artık *mevla* ismi verilirdi. Evlatlık edinilen oğul köle değil de hür bir kişiye ise ona da *da'ıyy/çağırma*lık adı verilmektedir.⁵⁵⁶

Yukarıdaki ayetlerin anlaşılması açısından ve ayetlerin ilk muhatabı Hz. Peygamberin nebi olarak görevlendirilmeden (bi'setinden) önce, cahiliye döneminde Hz. Zeyd b. Hârise'yi (ö. 8) evlatlık edinme hadisesinin de hatırlanması gerekmektedir. Hz. Zeyd hicretten kırk yedi veya kırk üç yıl önce Yemen asıllı Kelp kabilesi diyarında doğmuştur. Hz. Muhammed Hz. Zeyd'den on yaş büyüktür.⁵⁵⁷ Annesi Su'dâ bnt. Sa'lebe Ma'n oğullarındandır. Hz. Zeyd, küçükken annesiyle Ma'n'daki akrabalarını ziyarete giderken Arabilerin saldırısına uğramıştır. Daha sonra Benî Kayn kabilesine mensup eşkıyalar tarafından kaçırılarak annesinden ayrı düşürülmüş ve Ukaz panayırında köle olarak satılmıştır.⁵⁵⁸ Hz. Zeyd'i Hz. Hatice'nin yeğeni Hakîm b. Hizâm dört yüz dirheme satın almış ve Mekke'ye getirmiştir.⁵⁵⁹ Sonra da halası Hz. Hatice'ye işlerini görmesi, yardımcı olması amacıyla hediye etmiştir. Hz. Hatice de Hz. Muhammed ile evlendikten sonra Hz. Zeydi eşine hediye olarak takdim etmiştir.⁵⁶⁰ Hz. Muhammed eşinin Hz. Zeyd'i kendisine hibe ettikten sonra ilk iş olarak onu azat etmek olmuştur. Hz. Muhammed Hz. Zeydi çok sevmiş ona hüsnü muamelede bulunmuştur. Hz. Zeyd de Hz. Muhammed'in bu sevgisine ömrü boyunca layık olmaya çalışmıştır. Hz. Zeyd'in Hz. Peygamberin katında yüksek bir makamı vardır. Hz. Zeyd'in Hz. Muhammed'in yanındaki değerini Mekke

⁵⁵⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 10/231; Sariye Eryiğit, "Ahzâb Suresi 4-5 ve 37. Âyetler Bağlamında Evlatlık Kurumu", *Tafsir Dergisi*, 2/2, (Kasım 2022), 42.

⁵⁵⁶ Acar, "İslam'da Evlat Edinme Yasağının Hikmetinin Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın Evlatlık Olmaları İle İrtibatı", 425.

⁵⁵⁷ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, muh. Hüseyin Esed vd. (Beyrut: Müessesu'r-Risâle, 1985), 1/222; Takıyyuddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî, *el-Akdus'semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, muh. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 4/146.

⁵⁵⁸ Şemseddin ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 1/221

⁵⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbetu fî temyizi's-sahâbeti*, 2/495.

⁵⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/40; İzzedin Ebu'l-Hasen İbnu'l-Esîr, *Usudü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, muh. Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 2/350.

toplumu da çok iyi bilmekteydi. Bundan dolayı Hz. Muhammed'in ashabı ona *جِبُّ رَسُولِ اللَّهِ Allah Rasûlünün sevgilisi* lakabını vermişlerdir.⁵⁶¹ Hz. Zeyd daha çocukken kaçırılınca ailesi, özellikle babası onu aramaya koyulmuştur. Aradan bir süre geçtikten sonra Kelp kabilesinden insanlar Kâbe'ye hac için geldiklerinde Hz. Zeyd'i Mekke'de görmüşler ve onu tanımışlar, Hz. Zeyd de onları tanımıştır. Mekke'de Hz. Zeyd'i tanıyan Kelp kabilesi mensupları babası Hârîse'ye onun yerini haber vermişlerdir. Hz. Zeyd'in babası Hârîse ve amcası Ka'b ile beraber Hz. Zeyd'i fidiye karşılığında geri satın almak için Mekke yoluna düşmüşlerdir.⁵⁶²

Hz. Zeyd'in babası ve amcası Mekke'de Hz. Muhammed'in yanına geldiler ve ondan oğullarını kendilerine vermesini istediler. Hz. Zeyd'in kölelikten kurtulup özgürlüğüne kavuşması için fidiye bedeli ne ise ödemeye hazır olduklarını ifade ettiler. Hz. Peygamber Hz. Zeyd'in seçimini yapmasında özgür olduğunu ve ailesiyle gitmeyi tercih etmesi durumunda onu bedelsiz salıvereceğini babasına bildirdi. Sonra Hz. Zeyd'i huzuruna çağırdı ve ona: *"Ben senin bildiğin, gördüğün arkadaşınım. Dilersen benim yanımda kalmayı tercih eder, istersen de ailenle gitmeyi tercih edersin"* dedi. Hz. Zeyd ise *"Ben senden başkasını tercih etmem. Sen benim için anne babam yerindesin."* diyerek Hz. Peygamberi seçtiğini ifade etti. Babası *"Yazıklar olsun sana Zeyd hürriyet yerine köleliği babana, amcana ve ailene tercih mi ediyorsun?"* diyerek hayretler içinde oğlunu azarladı. Hz. Zeyd *"Evet, ben bu adamda ondan başkasını asla tercih etmeyeceğim öyle bir şey gördüm ki"* sözüyle kesin kararını vermiş oldu. Hz. Peygamber Hz. Zeyd'deki bu kararlılığı görünce onu Kâbe'ye götürmüş ve Kâbe'deki Hıcr'a çıkarıp topluluğun önünde: *"Ey Kureyş topluluğu! Şahit olun ki bundan böyle Zeyd benim oğlumdur, o bana mirasçı ve ben de ona mirasçıyım."* diyerek Hz. Zeyd'i evlatlık edindiğini ilan etmiştir. Hz. Zeyd'in babası ve amcası oğullarının Hz. Peygamberin kölelikten azat edip, evlatlık edinmesinden memnun kalmışlar ve memleketlerine gitmek üzere Mekke'den ayrılmışlardır. Bu olaydan sonra yukarıdaki verdiğimiz ayetler nazil oluncaya kadar Hz. Zeyd *زيد بن محمد Muhammed oğlu Zeyd* olarak çağırılmıştır.⁵⁶³

Evlatlık çocukların veya kişilerin evlatlık edinen kimsenin öz çocukları olmadıkları için yasaklanmış ve gerçek babaları ile çağırılması istenmiştir. Hz. Zeyd bu ayetlerden sonra öz babası bilindiği için onun ismiyle *زيد بن حارثة Harise'nin oğlu Zeyd* olarak çağırılmış ve evlatlık edinilen köle olduğu için *زيد مولى الرسول Hz. Peygamberin dostu* olarak değiştirilmiştir.⁵⁶⁴ Hz.

⁵⁶¹ Ebû Abdullah el-Mus'ab b. Abdullah el-Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, tsh. Levi Provence (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts), 480; Ebu's-Seâdet Mecdüddin el-Mubârek b. Esîruddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî ibnu'l-Esîr, *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-rasûl*, muh. Abdulkâdir el-Arnaût (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts), 12/408.

⁵⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1/283, 284; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/38-41; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbetu fî temyizi's-sahâbeti*, 2/495.

⁵⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbetu fî temyizi's-sahâbeti*, 2/494-496; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/38-44; İbnu'l-Esîr, *Usudü'l-Ğâbe*, 2/350-353;

⁵⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1/283, 284

Zeyd'in öz babası bilindiği için babasının adıyla çağrılmıştır. Ancak babasından uzak olan veya babası bilinmeyen Salim Mevla Ebu Huzeyfe gibi evlatlık edinilen çocuklar da bulunmaktadır.

Salim, İran'ın Istarh şehrinden Übüllü'de ticaretle uğraşan soylu bir aileye mensuptur. Bizanslılar ile Arapların Übülle'ye saldırıları sonucunda esir olarak alınan Salim Kelp kabilesinden birine köle olarak satılmıştır. Daha sonra Medine Yahudilerinden Beni Kureyza kabilesinden Salim b. Cübeyr tarafından satın alınıp Medine'ye getirilmiştir. Medine'de de Salim'i Sübeyte bnt. Yeâr Ensariyye satın aldı. Şam'dan ticaretten gelen Ebu Huzeyfe Medine'ye uğradığında Sübeyte ile evlenerek eşini Salim ile beraber Mekke'ye götürmüştür. Ebu Huzeyfe'nin eşi Salim'i azat edince o sahipsiz kalmıştır. Ebu Huzeyfe ona sahip çıkıp mevla ve evlatlık edinmiştir. Yukarıda zikredilen ayetler nazil olduktan sonra da ona سالم مولى ابي حذيفة *Ebu Huzeyfe'nin mevlası Salim* denmeye başlandı.⁵⁶⁵

Ebu Huzeyfe'nin diğer eşi Sehle ise Salim ergenlik çağına girince tek göz evlerine rahatça girip çıkmasını yukarıdaki ayetlere göre sakıncalı görüp durumu Hz. Peygambere bildirmiştir. Hz. Peygamber de çıkış yolu olarak onu beş defa emzirmesini söylemiştir. Böylece Sehle Salim'in sütannesi olacak ve Salim yanlarına rahatça girip çıkabilecekti. Sehle bir kaba sütünü sağlamış ve Hz. Peygamberin tavsiyesi üzerine beş kez Selim'e içirmiştir.⁵⁶⁶ Süt emzirme yöntemiyle mahremiyet sağlanmış olmaktadır.

İslam'dan önce cahiliye Araplarının örf ve adetleriyle ilgili Kur'an ayetlerinin anlaşılabilmesi için cahiliye toplumundaki mer'i/geçerli, yürürlükte olan bu uygulamaların bilinmesi zorunluluk arz etmektedir. Cahiliye örf adetleriyle ilgili ayetlerin tefsirinde mutlaka bu uygulamalar anlatılmak durumunda kalınmıştır. Yukarıda verilen Ahzâb Suresi 33/4, 5 ayetlerinde bahsedilen diğer bir cahiliye dönemi adetlerinden, boşama yöntemi olan zihar uygulamasıdır.

İslam öncesi cahiliye adetlerinin bir kısmı lağv edilmiş, bazıları da olduğu gibi devam ettirilmiş, bazılarının da İslam'a uymayan tarafları değiştirilmiştir. Cahiliye döneminde Arapların ataerkil bir toplum olmaları nedeniyle boşama yetkisi kocaya aittir. Koca karısını boşama hakkını istediği zaman kullanabilir ve kadının ise böyle bir hakkı söz konusu değildir.⁵⁶⁷ Kocanın karısını boşaması zihar, îlâ, hul', adl gibi bazı yöntemlerle olmaktadır.⁵⁶⁸

İslam'dan önce cahiliye döneminde boşama tarzlarından biri de الإيلاء *ilâ* boşamasıdır. İlâ sözlükte *and içmek, yemin etmek* anlamına gelmektedir. Kocanın karısıyla bir müddet cinsel

⁵⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/80, 81.

⁵⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/81; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbetu fî temyîzi's-sahâbeti*, 3/12; Mehmet Özşenel, "Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/49, 50.

⁵⁶⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/552.

⁵⁶⁸ Hasan Ali Görgülü, "Cahiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslâm'ın Boşamada Örf İtibar Etmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, .../6, (1999), 114.

münasebette bulunmayacağına dair yemin etmesi şeklinde bir boşama biçimidir.⁵⁶⁹ Kocanın cinsel birleşmeme üzerine yaptığı bu yemin cahiliyede boşanma sayılırdı. Böylece koca süre belirtir ve bu süre zarfında karısıyla cinsel ilişkiye girmezdi. Yeminde geçen bu süre bir ay, bir sene, iki sene veya daha fazla olurdu. Adam karısını “Vallahi kafam senin başınla bir araya gelmez, sana asla yaklaşmayacağım, seninle cimaya girmeyeceğim.” diyerek yemin edip boşardı.⁵⁷⁰ Koca yemin ederken belirttiği süreden, yani îlâdan sonra eşine dönmezse, cinsel ilişkiye girmezse boşanma gerçekleşmiş sayılırdı. Cahiliye dönemindeki îlâ uygulamasında koca karısıyla geçinmek istemez, ona öfkelenir veya karısının ailesine karşı bir kızgınlığı vardır ve sinirlilik haliyle yemin ederdi. Bu gazap halinde edilen yeminin amacı eşine zarar vermek, onu sıkıntıya sokmaktır.⁵⁷¹ Koca kadını istemiyorsa, tamamen boşanıp da başka biriyle evlenmesine de razı değilse, o takdirde kadına zarar vermek kastıyla ebediyen ona yaklaşmayacağına, cimada bulunmayacağına dair yemin ederek onu tek başına bırakırdı. Kocanın amacının kadına zarar vermek olduğu için ne kocalık yapar ne de karısını boşardı. Böylece kadın tam boşanmadığı için başka birisiyle de evlenemezdi.⁵⁷²

Kur'an İslam'ın zuhurundan önce toplumun kültüründe, örf ve adetlerinde mer'i olan kuralları, uygulamaları İslam toplumunu oluşturmada dikkate almış ve îlâ uygulamalarındaki müddet süresini dört ayla sınırlayarak kabul etmiştir.⁵⁷³ Bu sınırlama ile kadının zarara uğramasının önüne geçilmiştir. Cahiliye döneminde îlâ talakında belirli bir zaman yoktur ve bir ay, bir yıl, iki yıl veya daha fazla yıllar hatta ebedi olarak îlâ yapılabilmekteydi. Kur'an dört ay ile sınırlayarak kadın lehine cahiliye îlâsını ıslah etmiştir.⁵⁷⁴ Cahiliye Araplarının îlâ talakını bilmeden Bakara Suresi 2/226 ayetini nüzul dönemi sonrası nesiller için net bir şekilde anlaşılması güçtür.

İslam'ın zuhurundan önce Arapların karılarını boşama yöntemlerinden bir diğeri de خلع *hul'* boşamasıdır. Hul' kelimesi sözlükte *soyunmak, çıkarmak, elbise çıkarmak, boşamak* gibi anlamlara gelmektedir. Kocanın karısından ayrılması fiiline de elbise soyunmaya benzetildiği için *boşamak* anlamında da kullanılmaktadır.⁵⁷⁵ Kur'an'da Allah Teâlâ kocaların kadınların elbisesi, kadınların da kocalarının elbisesi olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁶ Elbise çıkarılması tabiriyle kocanın karısı üzerindeki haklarından vazgeçtiğini, onunla nikâh bağını kopardığını, onu

⁵⁶⁹ Sâhib, “elv”, 10/373; Hamdi Döndüren, “Îlâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/61.

⁵⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/43; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/551.

⁵⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/43.

⁵⁷² Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*, , muh. Isâm b. Abdu'l-Muhsin el-Humeydân (Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1996), 79.

⁵⁷³ el-Bakara 2/226.

⁵⁷⁴ Görgülü, “Cahiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslâm'ın Boşamada Örf İtibarı Etmesi”, 116.

⁵⁷⁵ İbn Manzûr, “hla”, 2/1232.

⁵⁷⁶ el-Bakara 2/187.

boşadığını ifade etmiş olmaktadır. Hul' kavramının terim olarak anlamı ise, kadının kocasına bir miktar mal vermesi karşılığında ondan boşanma hakkını alması, kendisini boşattırmasıdır. Hul' boşama tarzı cahiliye döneminde Araplar arasında maruf bir talak uygulamasıdır.⁵⁷⁷ Bu tanımdan maalesef cahiliye döneminde kadınların mal veya mehrini geri vermek suretiyle talak satın almak mecburiyetinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Cahiliye devrinde kocalar kadınlara verdikleri malları veya mehri geri almak için onları sıkıştırıyorlardı. Kadınlar da kocalarının bu zulüm ve geçimsizliklerinden kurtulmak veya başka biriyle evlenebilmek için mehirlerinden veya mallarından, boşaması karşılığında vazgeçip kocalarına bırakıyorlardı.

Cahiliye döneminde Âmir b. ez-Zârib kızını kardeşinin oğluyla evlendirmiş, akşam damat kızın yanına girince, kız babasına kaçmış ve kocasını istemediğinden şikâyetçi olmuştu. Bu olay üzerine Âmir kardeşinin oğluna: "Hem aileden hem de malından ayrılmanı istemem. Kızımı kendisine verdiğin mehri geri verme karşılığında senden hul' ettim" diyerek kızını mal karşılığında kocasından boşamıştır. Bunun cahiliye Arapları arasında ilk hul' boşaması olduğu nakledilmektedir.⁵⁷⁸

Bu konuya cahiliye Arapları arasında uygulanan kadına zorla mirasçı olmak da dâhil edilebilir. Kadının ölmüş kocasının üvey oğlu kadına sahip çıkma şeklinde mirasçı olurdu. Üvey annesine, karısı olarak sahip olurdu. Cahiliye devrinde kocası ölmüş kadınla evlenecek üvey oğlu yoksa ya kadın çabuk davranıp babasına veya ailesine kaçarak kurtulurdu ya da ölmüş kocasının erkek akrabalarından biri çabuk davranıp elbisesini kadının üzerine atarak onun sahibi olurdu. Kadın kendine sahip olan ölmüş kocasının üvey oğluna da belirli miktarda mal verme karşılığında serbest kalır ve başka biriyle evlenebilirdi. Yine aynı şekilde ölmüş kocasının kadının üzerine erken davranıp elbisesini atan erkek akrabasından da kendisinin ve ailesinin verdiği mal karşılığında kurtulabilirdi ve başkasıyla da ancak bundan sonra evlenebilirdi.⁵⁷⁹ Kur'an ölmüş de olsa babanın karısıyla, yani üvey annesiyle nikâhlanmayı yasaklamıştır.⁵⁸⁰

Adl boşanmasına göre de kadına zulmedilmesi söz konusudur. Cahiliye döneminde bazen koca nikâhladığı eşinin nikâhını üzerinde devam ettirir fakat kocalık görevini yerine getirmez, cinsel ilişki kurmaz, yanına yaklaşmaz, kadını boşayıp serbest de bırakmaz, nikâhını devam ettirdiği için başka biriyle de evlenmesine müsaade etmezdi. Böylece kadını iş kesmiş, zulmetmiş oluyordu. Kocanın bunu yapmasındaki amacı onu boşamak için karısından veya ailesinden mal almaktır. Eğer kadın mehrini geri verirse veya onun ailesi kocasına serbest bırak-

⁵⁷⁷ Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/49; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/552.

⁵⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/521; Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, 2/50; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 4/283.

⁵⁷⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/552.

⁵⁸⁰ en-Nisâ 4/22.

ması, boşaması karşılığında mal verirse, o takdirde boşardı. Kadın kocasına verdiği mal karşılığında özgür kalmış, boşanmış olurdu ve başka biriyle evlenme hakkını elde etmiş olurdu.⁵⁸¹ İslam kocanın kadına verdiği mehri geri almak için eziyet edilmesini hoş görmemiş kadın ve toplum yararına olarak iptal etmiştir.⁵⁸²

İslam'dan önce cahiliye Araplarınca boşama şekillerinden bir uygulama da İslam'da da kabul edilip ıslah edilerek devam ettirilen الطلاق /*talâk* adlı boşamadır. Talâk sözlükte “*serbest, bağımsız, kayıtsız, ayrılmak, boşanmak*” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise özel bazı lafızları kullanarak nikâh bağının koparılması, bozulması, kadının eşinden ayrılması şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁸³ Cahiliye döneminde Araplar kendi aralarında bir kadını üç talakla boşama uygulamasını bilip tatbik ediyorlardı. Cahiliye Araplarının bu örfü ataları Hz. İbrahim peygamberin oğlu Hz. İsmail'den itibaren uyguladıkları üç defa ayrı ayrı tekrarlanan bir boşama yöntemleriydi. Üç talak boşama tarzında ilk boşamada kadının talipleri arasında onunla tekrar nikâhlanmaya önceki kocası diğerlerine göre daha öncelikli hakka sahipti. Adamın ikinci boşamasında da aynı durum geçerliydi, yani kadınla tekrar evlenmeye boşayan kocası öncelikli hakka sahip oluyordu. Üçüncü talakta ise adam karısını artık tamamen boşamış sayılıyordu, onun üzerinde hiçbir hakkı kalmıyordu, nikâh bağı kopmuş olduğundan geri dönme imkânı da olmuyordu.⁵⁸⁴ Bu tarz cahiliye talakında kadının iddeti, bekleme süresi bulunmazdı. Eğer kadın hamile ise bu durumunu geri kocasına dönme korkusundan veya başkasıyla süre beklemeden evlenebilmek için gizlerdi. Sonradan üç talakla boşanma usulünde iddet beklemek lağvedilmiştir. Kadın boşandıktan hemen sonra iddet beklemeden evlenebilirdi. Gebe kaldığını gizleyen kadın önceki kocasından olan çocuk doğunca da hali hazırda evli bulunduğu kocasına nispet ederdi.⁵⁸⁵

Üç talak ile boşama Hz. İbrahim'in şeriatına göre uygulanırken, ilk uygulama oğlu Hz. İsmail'in karısını boşamasıdır ki bu boşama türü zamanla kadını zulmetmeye varan bir tarz haline gelmiştir. Önceleri kocanın karısını boşaması üç ile sınırlı iken, sonradan sınırsız sayıda, istediği kadar boşama hakkına sahip olmuştur. Adam kadının iddet müddeti dolmaya yakın tekrar onu alır ve tekrar boşardı. Her boşamada bu olayı tekrarlardı. Kesin bir boşama olmadığı için de kadın kocası tarafından eziyete duçar olurdu. Böylece sınırsız boşamak ve iddet müddeti dolmadan da geri almak suretiyle talak boşaması ilk vazedildiği şeklinden uzaklaşmış ve kadına eziyet etme vesilesi haline gelmiştir.⁵⁸⁶

⁵⁸¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/552, 3.

⁵⁸² en-Nisâ 4/19.

⁵⁸³ İbn Manzûr, “tlg”, 2/2692, 3; H. İbrahim Acar, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/496.

⁵⁸⁴ İbn Habîb, *Muhabber*, 309, 310; Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/49.

⁵⁸⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/111; İbn Habîb, *Muhabber*, 338.

⁵⁸⁶ Tirmizî, “Talâk”, 16 (No. 1192).

Koca karısını boşamak istediği zaman boşadığını belirtmek için bazı özel ifadeler kullanırdı. Adam karısına “Canının istediği yere git”, “Şu deve kadar serbestsin, özgürsün”, “Ailenin yanına dön”, “Seni ayırdım”, “Seni serbest bıraktım” gibi sözler sarf ederek onu boşadığını kastederdi.⁵⁸⁷ Cahiliye döneminde kocanın karısını boşamak için kullandığı bu özel ifadeler Mekke ve civarında rastlamak mümkündür.

Cahiliye döneminde Arapların örf adetlerinde kocası ölmüş kadınlar bir yıl iddet müddeti bekliyorlardı. Kocası ölmüş olan kadınlar bir yıllık iddet süresince kocasının yasını tuttuğunun ifadesi olarak evinin bir köşesine çekilip en kötü elbiselerini giyer, bir yıl boyunca süslenmezlerdi. Güzel koku sürünmezler, temizlenmezlerdi. Bir yıllık iddet süresi tamamlanınca kocası ölmüş kadının yanına eşek, koyun, keçi veya kuş cinsi bir hayvan getirilir ve kadın bu hayvanı vücuduna sürerdi. Bundan sonra kadın kapandığı köşesinden çıkar ve eline deve tezeği verilirdi. Kadın bu tezeği fırlatıp atardı. Böylece iddet müddetinin sona erdiği anlaşılırdı. Artık kadın temizlenir, süslenir ve taliplerine görünebilirdi.⁵⁸⁸ Kur'an Hz. İbrahim'in üç talakla boşama sünnetini cahiliye döneminde aslı özelliğinden sapan yönlerini ıslah etmiştir. Sayısız boşamayı üç ve iddet süresini de üç ayla sınırlamıştır. Kocası ölen bir kadının da iddetini bir yıl değil dört ay ile sınırlamıştır. Böylece cahiliye Araplarının kadına zulme dönüştürdükleri nikâh ve boşama adetlerine bir düzenleme getirilmiştir.

Cahiliye Arapları arasında uygulanan bir başka eşini boşama tarzı ise *ظهار* /*zihâr* uygulamasıdır. Sözlük olarak *sırt*, *omuz*, *arka*, *dış* gibi anlamlara gelen *zahr* kelimesinden alınmıştır.⁵⁸⁹ Zihar kavramı ise kocanın eşini boşamak veya boşadığını ifade etmek için ima yoluyla bazı lafızlar kullanmasıdır. Koca eşini veya bir organını kendisinin evlenmesi ebedi haram olan annesine, kız kardeşine, halasına veya teyzesine benzetmesi demektir. Zihar cahiliye Arapları arasında bir kocanın eşini boşama şeklidir.⁵⁹⁰ Zihar boşaması kocanın karısına “Sen bana anamın sırtı gibisin”, “Sen bana kız kardeşimin karnı gibisin”, “Sen bana halamın uyluğu gibisin” gibi ifadeler ile ebediyen evlenemeyeceği mahremlerine benzetmesiyle gerçekleşmiş olurdu.⁵⁹¹ Genellikle bu tür boşama şeklinde “Sen bana anamın sırtı gibisin” ifadesini kullandıkları için bu adı almıştır. Karı koca arasında bazen küslük olduğu zaman birbirlerine sırtına dönüp yat-tıkları için de zihar adıyla anıldığı söylenebilir. Bazen zihar kavramı cinsel birliktelikten istiare

⁵⁸⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/549.

⁵⁸⁸ Buhârî, “Talâk”, 46/47 (No. 5336, 5337); Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/50; Zeynep Canan Koçak, “İslam Öncesi Arap Aile Yapısının Hz. Peygamber ve Hadisler Üzerindeki Etkisi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7, (Aralık, 2017), 263, 264.

⁵⁸⁹ İbn Manzûr, “zhr”, 4/2770,

⁵⁹⁰ Kurtubî, *el-Camiu li ahkâmi'l-Kur'an*, , 17/270.

⁵⁹¹ Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/50; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/550.

olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹² Zihar boşamasında Mücadele ve Ahzâb surelerinin ziharla ilgili ayetleri Medine döneminde nazil olduğu düşünüldüğünde Yahudilerden etkilendiği söylenebilir. Medine'deki Araplar Yahudileri ehli kitap olmaları hasebiyle kendilerinden üstün görürlerdi. Yahudilere göre eşine arka cihetten yaklaşmak yasak bir ilişki tarzıydı. Cahiliye Araplarının eşlerini kesin olarak boşamak istediklerinden uyguladıkları zihar yöntemini Yahudilerden etkilenerek bu ismi vermiş olabilecekleri de öne sürülmüştür.⁵⁹³

Cahiliye döneminde zihar boşaması kocanın karısını evlenmesi ebediyen haram olan annesine benzetmesi nedeniyle İslam'daki bain talak hükmü gibi ebedi bir boşama olarak kabul edilirdi.⁵⁹⁴ Artık zihar yaptığı eşi öz annesi yerine geçerdi ve onunla diğer boşamalarda olduğu gibi geri dönüşü olmayan bir boşama olarak kabul edilirdi. Aynı zamanda kadın ve onun ailesiyle, akrabalarıyla aralarında meydana gelen anlaşmazlık ve husumetten dolayı öfkeyle birlikte yemin ederek zihar boşamasını gerçekleştirirdi. Böylece eşi üzerinden ailesine de zarar vermeyi hedeflemiş olurdu ve bunun için zihar yöntemini de tercih ederlerdi. Kadının eşinin öz annesi yerine koyulmasıyla da kendisiyle ömür boyu ayrılırken kadının da başka biriyle evlenmesinin önüne geçilmiş olurdu. Zihar cahiliyede en katı boşama şekliydi. Cahiliye adamı karısını zihar boşamasıyla katî olarak kendisine haram kılmış olmaktaydı.⁵⁹⁵ Bir anlamda koca eşi üzerinde kendisini helal haram kılma yetkisine sahip olarak görmekteydi.

İslam dininde evlatlıklar öz evlat yerine geçmeyeceği gibi koca için eşi, onun öz anası yerine geçemez ve bu sebepten tebenni uygulaması yürürlükten kaldırıldığı gibi zihar boşaması da aynı sebepten lağvedilmiştir. İslam'da helal haram kılma yetkisi Allah Teâlâ'ya ait olduğundan kocanın zihar sözleriyle eşini annesi gibi görüp kendisine haram kılmasını yalandan söylenmiş çirkin sözler olarak değerlendirmiştir.⁵⁹⁶ Kocanın eşini yalan olan çirkin bir sözle kendisine ebediyen haram kılması, eşini annesine benzetip annesinin yerine koymasını Allah Teâlâ eşinin, kocanın annesi olmadığını ifade ederek talak olmadığı hükmünü vermiştir. Kocaya da eşi hakkında yalana dayalı çirkin ifadelerde bulunmasından, haram helal kılma yetkisinin Allah'a ait olması ve kocanın Allah'a ait olan bu yetkiyi kendinde görmesinden dolayı da Allah Teâlâ kocaya keffaret cezası vermiştir.⁵⁹⁷

⁵⁹² Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmîyye, ts.), "zhr", 2/387; Ahmet Yaman, "Zihâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/387, 8.

⁵⁹³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 28/11.

⁵⁹⁴ Ebû Muhammed Mekî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûğu'n-nihaye*, muh. Eş-Şâhid el-Buşeyhî Komisyon (Şarika: Kulliyetu's-Şeria ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiye, 2008), 11/7346.

⁵⁹⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 28/11-13; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/50, 51.

⁵⁹⁶ el-Mücâdele 58/2.

⁵⁹⁷ el-Mücâdele 58/3.

Kur'an kocanın eşine zihar yöntemiyle boşamasını yürürlükten kesin bir şekilde kaldırmasına, İslam âlimleri ziharın hükmünü haram olarak vermelerine, bir Müslümanın zihar yapmasının yasak olmasına karşın İslam fıkhi mezhepleri tarafından zihar boşama tarzını İslam'da geçerliymiş gibi konuyu en ince detaylarıyla inceleyip hüküm çıkarmışlardır. Hatta mezhep bilginleri zihar sözlerinde, kime benzetileceği hususunda, benzetilen kişinin hangi uzvunun benzetilmesi gerektiği gibi konularında ihtilaf edip farklı farklı hükümler koymuşlardır.⁵⁹⁸ Öyle anlaşıyor ki Kur'an'da ve sünnette zihar hususunun yer almasından dolayı teorisi üzerinde yeni yeni ayrıntılar ekleyerek durmuşlardır. Sanki İslam coğrafyasının tamamında uygulanan bir hadiseymiş gibi fıkıh ve ilmiyal kitaplarında konuyla ilgili bölümlere yer verilmiştir. Zihar boşama tarzı Medine döneminde nazil olan ayetlerde geçmiştir. Cahiliye Arapları da kendilerinden üstün olarak gördükleri Yahudilerden etkilendiklerinden zihar usulü boşaması cahiliye Arapları arasında yaygın bir gelenek olmadığı sonucuna varılabilir. Durum böyle olmasına karşın İslam toplumunun genelinde uygulanıyormuş gibi üzerinde ayrıntılı olarak, kitaplarda bölümler açılarak işlenmiştir.⁵⁹⁹

Cahiliye dönemi Araplar arasında uygulayageldikleri örf, adetlerini bilmek Kur'an'ın anlaşılmasında zorunluluk halini almaktadır. Nüzul dönemi Kur'an'ın ilk muhataplarının örf adetlerle ilgili ayetleri anlamalarında yaşayan örf ve adetlerin içinde yaşıyor olmaları hasebiyle herhangi zorluk yaşamamışlardır. Ancak cahili örf ve adetler İslam tarafından düzeltilip, ıslah edildikten veya uygulamadan kaldırıldığı için sonraki muhataplar Kur'an'ın ilgili ayetlerini anlamada sıkıntılara girmişlerdir. Kur'an'ın anlaşılmasında cahiliye dönemi örf ve adetleri önemli birer tefsir malzemeleri konumundadırlar. Bu bağlamda cahiliye dönemi örf ve adetlerinden olan evlatlık edinme ve zihar uygulamalarıyla ilgili ayetlerin anlaşılması için geleneklerinin nasıl uyguladıklarının bilinmesi gerekmektedir. Ahzâb Suresinin 4 ve 5. ayetlerinde Allah Teâlâ ne evlatlık edinilen çocukların öz çocukları ne de zihar yapılan eşlerin kocalarının anneleri yerine koymamıştır. Allah Teâlâ evlatlık edinme ile zihar yapılan eşlerin illet bakımından birbirine benzedikleri için aynı ayette iki âdeti de zikredip yürürlükten kaldırmıştır. Yani ne evlatlık edinilen kişiler öz çocuk ne de zihar uygulanan kadınlar öz annelerdir. Ayrıca cahiliye döneminde Arapların örf ve adetlerini bilmek ilgili ayetlerin anlaşılmasının yanında Kur'an'ın gerçekleştirdiği büyük ve esaslı inkılabı etraflica kavrayabilme fırsatı sunmaktadır. Cahili örf ve adetlerin bilinmesine nüzul dönemi sonrası Müslüman nesil için katî bir ihtiyaç vardır.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ Yaman, "Zihâr", 44/388.

⁵⁹⁹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 5/257-261.

⁶⁰⁰ M. Şemsettin Günaltay, "Kablel İslâm Araplarında İçtimaî Aile", *Dâru'l-Funûn İlmîhiyyât Fakültesi Mecmuası*, 1/4, (Teşrin-i Sâni, 1926), 74.

2.2.4. Hac Uygulamaları

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى
وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Sana hilaller hakkında sorular soruyorlar. Soranlara şöyle cevap ver: “Onlar insanlar ve hac için vakti gösteren ölçülerdir. Erdemli davranışlar evlere arkalarından girmenizde değildir. Gerçek erdemli davranışlar Allah’ın yasaklarından kaçınanlarınkidir. Öyleyse evlere kapılarından girin ve kurtuluşa ermeniz için Allah’ın yasaklarından kaçının.”⁶⁰¹

İslam’dan önce cahiliye döneminde Araplar Hz. İbrahim’den beri Kâbe’yi ziyaret etmekteydiler. Ayette hac ibadetinin zamanıyla ilgili Hz. Peygambere soru soranlar olmuştur. Elbette hac ibadetinin vaktini Allah Teâlâ belirlemiştir. Ayette haccın zikredilmesi cahiliye döneminde yapıldığı gibi zamanının değiştirilmemesi, Allah’ın belirlediği aylarda yapılması gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁰² Daha önce nesi konusunda anlatıldığı gibi cahiliye Arapları hac aylarının yerlerini kendi menfaatleri doğrultusunda değiştiriyorlardı. Ayette hac zamanına temas edilmesinin yanında nüzul dönemi sonrası nesil için anlamakta güçlük çecekleri husus, evlere arkadan girmelerinin bir erdemli davranış olmadığı, evlere kapılarından girilmesi gerektiği konusudur. Evlere hac ibadeti zamanında hangi sebepten dolayı arkadan girip çıkıyorlardı, sorusu onların geçmişten uygulaya geldikleri örf adetlerine işaret etmektedir.

Hac ibadeti Hz. İbrahim ve Hz. İsmail zamanında ibadet olarak vazedilmiştir. Ancak müşrik Araplar tarafından zamanla ilk yapılış tarzından uzaklaşmış, hac ibadetine tevhit inancıyla bağdaşmayan bazı şirk unsurları karıştırılmıştır. Sonradan ilave edilen uygulamalar Kur’an ve Hz. Muhammed’in sünnetinde gösterilmiş ve Hz. Peygamber zamanında hac ibadetine karıştırılan şirk tortuları temizlenerek asli hüviyetine döndürülmüştür.

Cahiliye devrinde hac ibadetini yapma konusunda insanlar iki kısma ayrıldı. İslâmiyetten önce, Mekke’de yaşayan ve Kâbe’nin hizmetinde bulunan Kureyş ile akrabası ve mütefiki bazı kabilelere *hums*, onların dışında kalanlara ise *hille* deniliyordu. Hums ehli olan kimseler diğerlerine göre daha ayrıcalıklı haklara sahiptiler. Kendilerini Kâbe’nin sahipleri olarak görürlerdi ve Hz. İbrahim’in soyundan geldiklerini iddia ederlerdi. Hums mensupları diğer Arap kabilelerinin kendileriyle bir olamayacağı görüşündeydiler. Hums ehli kimseler Arafat’ta vakfe yapmanın kendi şeref ve değerlerini düşürdüğü düşüncesiyle Müzdelife’de kalırlar ve burada vakfe yaparlardı.⁶⁰³ İslam dini Arapların hums uygulamasını kaldırmıştır. Her hacının Arafat’ta vakfe yapmasını farz kılmıştır.⁶⁰⁴ Hz. Peygamber de hums ehlinde olmasına rağmen

⁶⁰¹ el-Bakara 2/189.

⁶⁰² Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 5/285.

⁶⁰³ Recep Uslu, “Hums”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/364.

⁶⁰⁴ el-Bakara 2/199.

Arafat'ta vakfe yapmıştır. Böylece hums ehli kimselerin kendilerine tanıdığı ayrıcalığı yani Arafat'a çıkmayıp Müzdelife'de kalmalarını iptal etmiştir.⁶⁰⁵

Cahiliye döneminde Araplar hac veya umre için niyet edip Mekke'ye gelirken yanlarında yiyecek getirmezlerdi. Azık getirmeyi hac ibadetlerinin sıhhatini gidereceğini kabul ederlerdi.⁶⁰⁶ İhrama girdikleri zaman da ticaret yapmayı hoş karşılamaz, hac ibadetini ifa edene kadar ticaretle meşgul olmazlardı. İhramlı iken ticaret yapmanın hac ibadetine zarar verdiğine, erdemli davranış olmadığına inanırlardı.⁶⁰⁷ Kur'an hacca azık getirme ve ticaret yapma yasağını herhangi bir günahının olmayacağını belirterek, bu uygulama ve sakat anlayışı da kaldırmıştır.⁶⁰⁸

Yine o dönemde Araplar hac ibadetini ilahlarına kulluk etmek, onlara dualar etmek, ibadetlerinin kabulü için yalvarıp yakarmak şeklinde yaparlardı. Hac esnasında hiç konuşmazlar, bir bakıma susma orucu tutarlardı. Hac ibadeti boyunca susma onların adetlerindendi.⁶⁰⁹ Kur'an cahiliye Araplarının konuşmamayı tevekkülden sayma uygulamasını kaldırmış ve konuşulmasına izin vermiştir. Allah Teâlâ hac ibadeti boyunca da zikir, tekbir, tehlil, telbiye getirilmesine müsaade etmiş, kendisinden mağfiret dilenmesini, Meş'ari Haram'da zikredilmesini bilhassa istemiştir.⁶¹⁰

Cahiliye döneminde telbiye ifadelerinde de anlam ve içerik açısından bozulmalar yaşanmıştır. Telbiyeye şirk karıştırmışlardır. Cahiliye Arapları ilk önce kabilelerinin putlarının huzuruna giderler. Putlarına dualar ettikten sonra telbiye getirerek Mekke'ye gelirlerdi. Her kabilenin kendine has telbiye sözleri bulunmaktaydı.⁶¹¹ Müşrikler tavaf esnasında "Tekrar ica bet sana. Senin şerikin (ortağın) yoktur. Yalnız bir şerikin müstesna, o senin şerikindir. Sen ona ve onun sahip olduğu her şeye maliksin." şeklinde telbiyeye şirk karıştırarak söylerlerdi. Hz. Peygamber şirk karıştırılmış bu şekilde telbiye getirilmesine kızarak doğru olmadığını ifade etmiştir.⁶¹² İslam telbiye getirilmesini kabul etmiş ancak telbiye lafızlarındaki küfür ve şirk ifadelerini ayıklamış ve tevhid inancına uygun hale getirmiştir. Hz. Peygamberin telbiye sözleri şöyledir: "*Buyur Allah'ım buyur! Emir ferman senin Allah'ım, senin eşin ortağın yoktur Allah'ım. Gerçekten layığı ile hamd, nimet ve mülk yalnızca senindir Allah'ım! Senin asla eşin*

⁶⁰⁵ Buhârî, "Tefsîru'l-Kurân", 35 (No. 4520).

⁶⁰⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/373.

⁶⁰⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/391.

⁶⁰⁸ el-Bakara 2/197.

⁶⁰⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/348.

⁶¹⁰ el-Bakara 2/198, 199.

⁶¹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/375-379; Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 143-6.

⁶¹² Muslim, "Hac", 3/22 (No. 1185).

ortağın yoktur Allah 'ım!"⁶¹³ Böylece telbiye lafızları şirk tortularından temizlenerek asli şeklini almıştır.

Cahiliye döneminde Araplar Zilkade ayında Ukaz panayırına katılır, ticaret yaparlardı. Bu panayırdan sonra hac ibadetine niyet edenler hac ibadetlerini putlarına dualar ederek, tapınarak başlarlar ve kabilesinin putları adına ihrama girerlerdi. Mesela Medineli Ensar Menât putuna, bazıları da İsâf ve Nâile putlarına giderlerdi⁶¹⁴ İslam putlar adına ihram giymeyi yasaklayıp sadece Allah rızası için ihrama girmeyi emretti. Mekke dışından hac için gelen Kâbe'yi tavaf etmek isteyen kimseler tavafa özel ihram elbisesi satın almak zorunda kalırlardı. Onların inanışlarına göre kendi elbiseleriyle günah işlediklerinden dolayı, günah sinmiş o elbiselerle Allah'ın evini tavaf etmeyi takvaya uygun görmezlerdi. Kureyşlilerin Mekke dışından gelen hacılara özel elbise satarak gelir elde etme kaygısı güderlerdi. Bu özel ihram elbisesini satın alamayan fakir hacılar ise elleriyle avret mahallelerini örtmeye çalışarak çıplak olarak tavaf ederlerdi. Kadınlar ise geceleyin tavaf ederlerdi. İhram elbisesi satın alamayan bazı fakir hacılar ise çıplaklıktan utandıkları için kendi elbiseleriyle dolaşırlardı. Hac ibadetini yaptıktan sonra o elbiselerini çıkarıp atarlardı ve elbiseler Mekkelilere kalırdı.⁶¹⁵ Allah Teâlâ: *"Ey Âdemoğulları! Her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidiniz, yiyiniz, içiniz kendinizi israf etmeyiniz. Allah israf edenleri sevmez."* buyurarak Kâbe'yi üryan biçimde tavaf edilmesini yasaklamıştır.⁶¹⁶ Allah Rasulünün emriyle hicrî 9. yılda hac emiri olarak görevlendirilen Hz. Ebu Bekir: *"Artık bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac yapmasın ve hiçbir kimse de Kâbe'yi çıplak tavaf etmesin."* diyerek İslam'dan önceki bu çarpık âdete son verildiğini açıklamıştır.⁶¹⁷ Müşriklerin Hz. İbrahim'in şeriatındaki hac ibadetine çok saçma uygulamaları dâhil ettikleri görülmektedir.

İslam'dan önce cahiliye Arapları hac için özel elbise satın alıp giydikten sonra bazı helal olan şeyleri kendilerine yasak kılarlardı ve bazı davranışları da kendilerine göre erdemli davranışlardan sayarlardı. Mesela gölgede oturmazlar, Yahudilikten de etkilenecek hayvani yağ yemezlerdi. Cahiliye devrinde ihramlı iken eve veya çadıra girmeleri gerektiği zaman kendi cahili inançlarına göre haccın erdemli davranışlarından saydıklarından dolayı kapılarından değil de arkalarından açtıkları bir delikten veya arka pencerelerinden ya da merdivenle tepesine çıkıp, çatıdan içeriye girerlerdi. Çadırlarının da arkalarından içeri gelirlerdi. Ayette de belirtildiği gibi hille ehli ihramlı iken evlere veya çadırlara arkalarından girmelerini erdemli bir davranış, bir meziyet addederlerdi. Aynı zamanda evlere veya çadırlara ön kapılarından girmeyi uğursuzluk

⁶¹³ Buhârî, "Hac", 26 (No. 1549, 1550); Muslim, "Hac", 3/19, 20 (No. 1184); Ali Arslan, "Bazı Hadislerde Deği-nilen Cahiliye Devri Hac Uygulamaları", Tarih Okulu Dergisi, 8/22, (Haziran 2015), 68, 69.

⁶¹⁴ Buhârî, "Umre", 10 (No. 1790); Muslim, "Hac", 43 (No. 1277).

⁶¹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/357-361; Mürsel Ethem, *Kur'an-ı Kerim'in Rusça Çevirileri Üzerine (Tanıtımı ve Analizi)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 195.

⁶¹⁶ el-A'râf 7/31.

⁶¹⁷ Buhârî "Hac", 91 (No. 1622);

sayarlar evleri ön kapılarından girenleri ayıplarlardı.⁶¹⁸ Ayette ilk bakışta iki konudan bahsedilmektedir. Birincisi hilallerden ve özellikle verilen cevapta hacdan bahsedilmesi ile hac aylarından sorulduğu anlaşılmaktadır. İkincisi ise evlere arkadan değil de kapılarından girilmesi konusudur. İkinci konu hille kabilelerinin hac ibadetini yaparken evlere arkadan girmeyi erdemli bir davranış saymaları da birinci konudan tamamen bağımsız değildir. Ayette aylardan sorulması genel olarak bütün aylar anlaşılrsa da sonradan inen Bakara Suresinin 197. ayetiyle *bilinen aylar* ifadesiyle tahsis edilerek hac ibadetinin Allah'ın belirlediği aylarda yapılması vurgulanmaktadır.⁶¹⁹

Ayların evrelerinin sorulması ve bu soruya ayette verilen cevapta “sözü söyleyenin, daha önemli hususu terk etmesi nedeniyle kınanması ve daha önemli olanın zikredilmesi” şeklinde tanımlanan “Uslûbu'l-Hakîm” sanatının kullanıldığı görülmektedir. Yani kozmolojik açıdan ayın evreleriyle ilgili sorulan soruya, asıl sorulması gerekenin muhatabın beklemediği cevaptan başka bir şekilde cevap verilmiştir. Ayın geçirdiği merhaleler yerine hilallerin insanların Allah'a yapacakları ibadetleri için vakit ölçüleri olduğu şeklinde cevaplanmıştır. Ayın evrelerinin kozmik açıdan ne gibi şekiller aldığı sorusu yerine dini açıdan hilallerin ne gibi önemi olduğu sorusunun sorulması gerektiğine işaret edilmiştir. Ayetin ikinci kısmı olan evlere kapılarından girilmesi ise bir deyim olarak “eve kapıdan girmek”, bir probleme doğru yaklaşmak veya işin doğasına uygun davranmak anlamına gelirken, “eve arkadan girmek” ise bir probleme yanlış yaklaşmak veya işin doğasına aykırı davranmak demektir. Buna göre ayetten, Hz. Peygambere, tebliğ görevi içerisine girmeyen ayın evreleriyle ilgili soru sormanın, evin kapısı dururken arkasından girmek gibi yanlış ve anlamsız bir davranış olduğu anlaşılmaktadır.⁶²⁰ Cahiliye devri Araplarının uyguladığı bu gelenekler aynı zamanda ibadetleri de zorlaştıran unsurlardır. Kur'an bu ve bunun gibi davranışları yukarıdaki ayetle yasaklamıştır.⁶²¹

Diğer taraftan cahiliye döneminde hac sadece Allah'ın evi Kâbe'nin bulunduğu Mekke'de yapılmazdı. İslam'dan önce her kabilenin taptıkları putları vardı ve putları adına yaptıkları evlere (Buyûtu'l-âlihe) de hac yaparlardı. Hac edilen put hanelerden Sakif kabilesinin Taif'de dörtgen bir kaya üzerine Lât putu için Kâbe planında yaptıkları Beytu'l-Lât bulunmaktaydı. Arafat yakınlarında bulunan Uzzâ putu için yapılan Beytu'l-Uzzâ'ya hac için gelirlerdi. Gatafan kabilesinin de Kâbe'si Zalim b. Sa'd b. Rabia tarafından hacıların gittiği bir mabet olarak kare şeklinde yaptırılmıştır. Ayrıca Zü'l-Hulassa'da yapılan Kabetu'l-Yemânî Menât

⁶¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1 / 166; Buhârî, “Umre”, 18 (No. 1803); Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/371; Ali Akpınar, “Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş”, *Bütün Yönleriyle Hac Tartışmalı İlmi Toplantı*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 81.

⁶¹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5/285; Akpınar, “Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş”, 68.

⁶²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5/135; Abdurrahman Ateş, “Anlam Bütünlüğü Açısından Bakara 189. Ayet ile İlgili Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, (Güz, 2016), 27, 28.

⁶²¹ el-Bakara 2/189.

putu için Beytu'l-Menât beyaz kuvars üzerine taç şekli nakşedilmiş bir put hanedir.⁶²² Cahiliye Arapları bu put hanelere yılın herhangi bir zamanında hac ederlerdi. Ancak Kâbe'ye hac etmeleri zilkade ve zilhicce ayında yapılarıdır. İslam Kâbe'yi putlardan arındırmış ve asli hüviyetine döndürmüş, Kâbe dışındaki diğer put evlerinde hac edilmesini iptal etmiştir.⁶²³

Cahiliye devrinde Araplar Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi putlarını, put hanelerini, büyüklerinin mezarlarını da tavaf ederler, saygı ve hürmetle onlara el sürerlerdi.⁶²⁴ Tavaf ederken insanlar birbirlerinin ellerini iple veya havluyla bağlarlar bu şekilde birbirlerine rehberlik ederlerdi.⁶²⁵ Kur'an'ın bildirdiğine göre onların Kâbe'yi tavaf ederken veya Kâbe'deki ibadetleri ıslık çalmak ve el çırpımdan ibaretti.⁶²⁶ Hums ehli insanlar diğer kabilelerin aksine elbise ve ayakkabılarıyla tavaf ederler böyle tavaf etmeyi Kâbe'yi tazim sayarlardı.⁶²⁷ Mina'da putlar için kurban keserler ve kesilen hayvanların kanlarını Kâbe'nin duvarına ve putlarının üzerine sürerlerdi. Yine cahiliye insanı şeytan taşlama yerlerinin etrafında ve kestikleri kurbanlarının etrafında aynı zamanda kabirlerin çevresinde de tavaf ederlerdi.⁶²⁸ Cahiliye Arapları kurbanlarını kesip haclarını tamamladıkları zaman Mina ile Cebel-i Rahme arasında durup atalarının isimlerini anarak onları sayarlar ve atalarıyla övünürlerdi.⁶²⁹

Kur'an ayetlerinin anlaşılmasında Kur'an'ın nazil olduğu toplumun vahiy öncesi cahiliye dönemindeki kültürünün, örf ve adetlerinin bir tefsir malzemesi olarak bilinmesi gerekmektedir. Bu tarz ayetlerin anlaşılması için o dönemin uygulamalarının bilinmesi elzemdir. Kur'an metnine geçen Bakara Suresinin 189. ayetinde ifade edilen cahiliye devri Araplarının evlere kapılarından değil de arkalarından girilmesi uygulamasının Hz. İbrahim'in şeriatındaki hac ibadetine, bu ibadetin bir rüknü gibi, sonradan ekledikleri anlaşılmış olmaktadır. Kur'an bu ayetiyle cahiliye dönemindeki Arapların hac ibadetine şirk unsurları karıştırdıklarını evlere kapılarının arkasından gelmenin bir hac rüknü olmadığını bildirmiştir. Bunun yanında Hz. Peygamber de hac ibadetinin menseklerini uygulayarak öğretmiştir.

2.2.5. Kurbanlık Hayvanlar

مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَأْثَرُ هُمْ لَا يَعْقِلُونَ

⁶²² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/351.

⁶²³ Âl-i İmrân 3/97; Akpınar, "Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş", 82.

⁶²⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/354.

⁶²⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/356-9; Arslan, "Bazı Hadislerde Değinilen Cahiliye Devri Hac Uygulamaları", 73.

⁶²⁶ el-Enfâl 8/35.

⁶²⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/354.

⁶²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/388; Akpınar, "Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş", 83, 84.

⁶²⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/390.

“Allah, ne bahîra, ne sâibe, ne vasîle, ne de hâm diye bir şeyden hiçbirini meşru kılmamıştır. Fakat inkâr edenler Allah’a karşı yalan uyduruyorlar. Zaten çoklarının aklı da ermez.”⁶³⁰

Cahiliye devrinde Araplar tarafından uygulanagelen adetlerinden biri de Hz. İbrahim’in şeriatındaki asli şekline şirk karıştırdıkları kurban veya adak kurbanı kesme örfleridir. Bilindiği gibi kurban kesme İslam’la birlikte hicaz coğrafyasında ortaya çıkmamış, Hz. Muhammed’in davetinden uzun yıllar önce hac ve kurban hem cahiliye dönemi insanları hem de diğer dinlerde bir ibadet olarak uygulanmıştır. Cahiliye döneminde örf ve adetlerin putperestlik inancına göre şekil aldığı söylenebilir. Puta tapıcılık cahiliye insanının bütün örf ve adetlerinin temelinde yer almaktadır. Hicaz bölgesine ve Mekke’ye ilk putları getiren kişinin Amr b. Luhay olduğu kaynaklarda haber verilmektedir. O, Kâbe ve etrafını putlarla doldurmuştur. Ayette geçen *bahîre*, *sâibe*, *vasîle* ve *hâm* gibi kurban çeşitlerini de sistemleştirip ortaya koyanın ve putlara kurban kesme âdetini de onun başlattığı bildirilmektedir. Hz. Peygamber o kişinin cehennemde bağır-saklarını sürükleyerek azap çektiğini haber vermektedir.⁶³¹ Cahiliye döneminde kurbanlar hayatın merkezinde olan putlar adına kesiliyordu ve Allah Teâlâ bunları meşru kılmamıştır. Ayette bahsedilen bahîre, sâibe, vasîle ve hâm adlı kurban çeşitleri cahiliye dönemi dini ayinlerini bilmeyi gerektirmektedir ki bu isimlerin ne kastettiği anlaşılabilsin.

Cahiliye döneminde Amr b. Luhay’ın ihdas ettiği kurban çeşitlerinden birisi *bahîradır*. Bahira sözlük olarak *kulağını yarmak*, *her türlü geniş mekân*, *genişletmek* anlamına gelmektedir.⁶³² Bahîranın terim olarak farklı tanımları yapılmıştır ancak tarifler farklı olsa da farklı olmayan, Allah Teâlâ’nın onu putlara adandığı için meşru kılmamış olduğu gerçeğidir.

Sahabîlerden Saîd b. el-Museyyib ise bahîranın, sütü putlara adanan ve kimsenin sağlamadığı bir deve olarak tanımlamıştır.⁶³³ Tabiinden İkrime’nin (ö. 105) tanımına göre bahîra, bir dişi devedir. Beş batın doğurduğunda, beşinci batına bakılır. Eğer beşinci batında erkek doğurduysa, onu keserler ve kadın erkek gözetmeden yerlerdi. Eğer beşinci batında dişi deve dormuş ise, kulağını keserler ve “Bu bahîradır” derlerdi. Böylece onun sütü içilmez ve sırtına yük vurulmazdı.⁶³⁴ Bu tanımda beşinci batında deve dişi doğurduysa şartı varken başka bir rivayette ise beşinci batında erkek doğuran devenin bahîra olduğu haber verilmektedir. Ebu Ubeyde (ö.17/639): “Bahîra, beş batın doğuran ve son doğurduğu erkek olan bir dişi devedir. Devenin

⁶³⁰ el-Maide 5/103.

⁶³¹ Buhârî, “Menâkıb”, 9 (No. 3520, 3521); el-Kelbî, *Kitâbu’l-esnâm*, 31; Abdulkarim Özaydın, “Amr b. Luhay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/87, 8.

⁶³² Râgıb el-İsfahânî, “bhr”, 108, 9.

⁶³³ Buhârî, “Menâkıb”, 9 (No. 3521)

⁶³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, *Garîbu’l-Kur’ân*, muh. Ahmet Sakar (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1978), 147; Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, *Garîbu’l-hadîs*, muh. Abdullah Cebûrî (Bağdat: Matbaatu’l-Ânî, 1397), 1/425.

kulağını yararlar ve serbest bırakırlar; su ve otlaklardan faydalanmasına müsaade edilir, ondan yararlanılmaz ve çölde yorgun düşen kimse bir şekilde bu deveyle karşılaşınca bile ona saygıdan dolayı binmezdi.” diyerek bahîrayı tanımlamıştır.⁶³⁵

İbn İshak (ö. 151/768)’tan rivayet edilen başka bir tanıma göre ise bahîra, saibe’nin doğurduğu en son dişi devedir. Yani on birinci batında doğan dişi devedir.⁶³⁶ Saibe, Arap toplumunda şu şekilde uygulanırdı; Dişi deve, arka arkaya on dişi doğurduğunda ve aralarında erkek bulunmadığında putlara adanıp serbest bırakılırdı. Onun sırtına binilmez, yünü kesilmez ve sütü sadece misafire içirilirdi. Bundan sonra doğurduğu on birinci dişi devenin kulağı yarılr ve bahîra ismi verilerek anasıyla birlikte putlara adanıp serbest bırakılırdı. Onun da sırtına binilmez, yünü kesilmez ve sütü sadece misafire içirilirdi.⁶³⁷

İslam öncesi Arap toplumunda uygulanan bahîra geleneği helal olanı kendilerince haram kıldıklarını anlatmaktadır. Bahîra, bu tanımlara göre belirli sayıda doğum yapmış bir deve olup, belirli dini uygulamara tabi tutulurdu. Bu durumda, devenin kulağı yarılr ve putlara adanarak serbest bırakılırdı. Kimse ona zarar vermez, ondan yararlanmaz ve ona binmezdi.⁶³⁸ Bu uygulama bahîra adını verdikleri devenin kutsal veya özel bir statüye sahip olduğunu gösterirdi. Allah Teâlâ’nın ayetteki mesajının bu uygulamayla anlaşılması kolaylaşmış olmaktadır.

Cahiliye devri Araplarından miras olarak bırakılan ve kurban çeşitlerinden biri de *sâibe* adı verilen kurbandır. Sâibe sözlük olarak *akmak*, *bir yerden başka bir yere gitmek*, *cereyan etmek*, *salmak*, *serbest bırakmak* gibi anlamlara gelen syb/سيب kökünden türemiştir.⁶³⁹ Sâibe ise *istediği yere gitmesi için serbest bırakılan ve sırtından ya da sütünden yararlanılmayan deveye* denilmektedir.⁶⁴⁰ Serbest bırakılan deveye sâibe denildiği gibi azat edilen köle için de aynı lafız kullanılmaktadır.⁶⁴¹ Hüzeyl bin Şurahbil’den Abdullah b. Mesud ile ilgili nakledilen bir olayda bir adam gelir ve ona kölesini sâibe, olarak azat edip serbest bıraktığını söyler. Bunun üzerine Abdullah bin Mesud ise Müslümanların sâibe yapmadığını ve bunun cahiliye ehlinin yaptığı bir şey olduğunu, kendisinin onun velisi olduğunu ifade eder.⁶⁴² Bu habere göre kölenin efendisiyle aralarında velayet, miras bağı kalmamak üzere azat edilip salıverilmesine saibe denildiği görülmektedir.

⁶³⁵ İbn Kuteybe, *Garîbu’l-hadîs*, 1/425; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/111.

⁶³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 1/82.

⁶³⁷ İbn Kuteybe, *Garîbu’l-hadîs*, 1/425.

⁶³⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/203, 4.

⁶³⁹ İbn Manzûr, “syb”, 3/2166.

⁶⁴⁰ Ferâhîdî, “syb”, 3/220.

⁶⁴¹ Ferâhîdî, “syb”, 7/314.

⁶⁴² Ebû Abdillâh Sufyân b. Saîd b. Mesrûk es- Sevrî, *el-Ferâid li’s-sevrî* (Riyad: Dâru’l-Âsima, 1990/1410), (No. 56), 43, 45; Zeki Tan, “Kur’an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur’an’ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği-II”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (2011), 153, 154.

Cahiliye Arapları ayette geçtiği gibi bu kurbanları putlarına adarlardı. Buna göre sâibe: “Bir adamın hastalığından iyileşirse, çıktığı bir seferden sağ salim evine dönerse ya da istediği bir şeyi elde ederse, savaşta düşmana galip gelirse, nail olduğu nimete şükretmek amacıyla serbest bırakmayı adadığı hayvandır.” Bu durumda adam devesini veya hayvanlarından birini tanrılarından birine adar ve bu hayvan serbest bırakılır, herhangi bir kısıtlama olmadan otlar, istediği yerden su içmesine engel olunmaz, insanlar tarafından binilmez veya çalıştırılmaz, yünü kırılmaz, sütü sağılmaz ve ondan faydalanılmazdı. Ancak onun sütünden kendi yavruları ve yolcular içebilirdi.⁶⁴³

Bahiranın tanımında olduğu gibi saibenin tanımında da farklılıklar bulunmaktadır. Abdullah b. Abbas’a göre sâibe putlara adanıp serbest bıraktıkları hayvanlardır, sırtına binmezler, sütlerini sağlamazlar, sırtına yük yüklemezlerdi. Adam malından istediği kadar hayvanı adardı.⁶⁴⁴

Mucâhid (ö. 104)’e göre sâibe, koyundan putlara adanan kurbandır. Altı batın kuzulmuş ve yedincisi erkek veya dişi ya da ikiz olursa onu keserler ve erkekler yerken kadınlar yemezlerdi.⁶⁴⁵

İsmail es-Suddî (ö. 160)’ye göre ise, sâibe, cahiliye Araplarından bir adamın malı çoğaldığında, hastalığından iyileştiğinde veya bindiği develer çoğaldığında, şükretmek amacıyla malından dilediği kadarını putlara adayıp serbest bırakmasıdır. Bu şekilde serbest bırakılan mal sâibe olarak adlandırılır. Bu hayvan sahibi tarafından serbest bırakıldıktan sonra kimse tarafından dokunulamazdı, eğer dokunan olursa dünyada cezası verilirdi.⁶⁴⁶

Ebu Ravk (ö. 157) ise ayetteki sâibe lafzı hakkında ise, adamın binebileceği bir devesi olurdu. Adam bir yolculuğa çıktığında ve yolculuğunda ihtiyacın karşılayıp, işini görüp hallettiğinde, deveyi sâibe yaparak serbest bırakırdı. Deveden elde edilen süt, yün veya başka şeyler putlara ait olurdu.⁶⁴⁷

Sâibe rivayetlerden anlaşıldığına göre cahiliye Araplarının adaklarını ifade etmektedir. Serbest bıraktıkları, sâibeler putlara adanmış kurbanlar olduğu için Allah Teâlâ bu cahiliye döneminden kalan uygulamaları kaldırmış, böyle bir kurbanı meşru kılmadığını bildirmiştir. İslam’da ise adak veya şükür kurbanına Allah adına kesildikten sonra meşru kılınmıştır. Cahiliyenin adadıkları hayvanların Allah adına kesilmediği ve şirk karıştırdıkları için iptal edilmiştir. Bir defasında Kâbe’ye kurbanlık sevk eden bir sahabiye deveye binmesini söyleyen Allah Ra-

⁶⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 1/90; Ebû Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 1/177-179; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/205; Ateş, *İslam’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 235, 6.

⁶⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/34, 35.

⁶⁴⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/34.

⁶⁴⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/35; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/1220-2.

⁶⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/1222-1224.

sulü sahabinin develerin kurbanlık olduğu ve bu nedenden dolayı binmediğini duyunca sahabiye “Yazıklar olsun sana! Deveye bin” diyerek binmesini emretmiştir. Bu şekildeki cahiliyeden kalma bir uygulamayı reddetmiştir.⁶⁴⁸

Yukarıda verilen ayette cahiliye devri Araplarından kalma kurban çeşitlerinden biri de *Vasîle* kurbanıdır. Bu kurbanın da diğerleri gibi tanımında farklılıklar bulunmaktadır. *Vasîle* kurbanı koyunlardan olur. Eğer koyun dişi doğurursa, dişi hayatta bırakılır, eğer koyun erkek doğurursa, onu sadece erkekler yer, kadınları ondan yedirmezler. Eğer doğan dişi olup da ölürse, kadın erkek ayrımı yapılmadan hepsi onun etini ortaklaşa yerler. Eğer ölü doğan dişi ile beraber canlı bir erkek kuzu doğmuşsa, bu erkek kuzu da ölü kuzuyla birlikte erkeklere ait olur ve kadınlar ondan yemezler. Bu uygulamaya *vasîle* denir.⁶⁴⁹ Bu tanımdan cahiliye Araplarının murdar eti yediği anlaşılmaktadır.

Vasîle, her yıl düzenli olarak arka arkaya doğum yapan koyundur. Eğer belirli bir süre doğum yapmış ve bu belirlenen süreden sonra bir daha doğurursa, “kardeşine ulaştı” şeklinde “kardeşi onu bize haram kıldı” derlerdi. Bazıları *vasîle* için süreyi batın sayısını ilave ederek belirlemişlerdir. Buna göre beş batında her batında düzenli olarak iki dişi kuzu doğurursa, buna “*vasîle*” derlerdi. Çünkü her batında doğan ikiz kuzular kardeşine ulaşmıştır. Bazıları ise süreyi üç, beş veya yedi batın olarak belirlemişler ve sayısı belirtilen batınlarda doğuran koyunlara da “*vasîle*” denildiğini belirtirler.⁶⁵⁰

Abdullah b. Abbas ise koyunun düzenli olarak doğum yaptığı belirli süreyi yedi batın olarak tavsif etmiştir. Ona göre *vasîle*, yedi batın düzenli olarak doğum yapan koyundur. Yedinci batında yavruya bakılır. Eğer kuzu erkekse kesilir, dişiyse hayatta bırakılır. Eğer bir batında biri erkek biri dişi iki yavru olmuş ve bunları da canlı olarak doğurduysa, o zaman “dişi kuzu kardeşine ulaştı” diyerek her ikisini de kesmeden bırakırlardı. İşte buna *vasîle* olarak adlandırılırdı.⁶⁵¹

İbn İshak’tan gelen bir rivayete göre *vasîle*, koyunlardan olur. Cahili Araplarda eğer bir koyun düzenli olarak beş batında ikizer ikizer on dişi kuzu doğurursa yani bu kuzuların arasında hiç erkek kuzu bulunmazsa, bu koyuna *vasîle* olarak adlandırılırdı. “Dişi kardeşine ulaştı” diyerek koyunun *vasîle* olduğunu ifade ederlerdi ve onu bırakırlardı. *Vasîle* olarak kabul edilen bu koyunun bundan sonraki doğumlarında dünyaya getirdiği erkek veya dişi kuzular sadece erkeklerin hakkı olup onlar yerlerdi, kadınlar bu kuzuların etinden yiyemezdi. Eğer ölü doğarsa

⁶⁴⁸ Buhârî, “Hac”, 103 (No. 1289, 1290); Tan, “Kur’an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur’an’ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II”, 157, 158.

⁶⁴⁹ Ferâhîdî, “bhr”, 3/220.

⁶⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Umm*, (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1983), 6/198.

⁶⁵¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/34.

o takdirde kadınlar da yeme hakkına sahip olurlardı.⁶⁵² Cahiliye Arapları kadınlara bazı adak kurbanlarının etini haram kılıyorlardı ve onlara murdar etini layık görüyorlardı.

Sahabîlerden Saîd b. el-Museyyib vasîlenin koyun değil de deve olduğunu bildirmektedir. Ona göre vasîle, genç bir dişi devedir. Bu genç deve ilk doğumunda bir dişi deve doğurmuştur. Sonraki doğumunda da bir dişi deve doğurursa o takdirde cahili Arapları buna “iki dişi deveyi birleştirdi” diyerek vasîle adını verirlerdi. Çünkü biri diğerine arada erkek yavru olmaksızın birleşmiştir. Araplar, bu tür develeri putlarına adarlardı.⁶⁵³

Ayette geçen cahiliye döneminde Arapların kurban ve adak kurbanı örf adetlerinden biri de *hâm* denilen kurban türüdür. *Hâm* kelimesi *korumak*, *himaye etmek*, *gözetmek*, *kayırmak* anlamında *hmy/حمى* kökünden türemiş *koruyan* anlamında bir isimdir.⁶⁵⁴

Hâm adındaki cahiliye kurbanının tanımında diğerlerindeki gibi üzerinde tevil ehli bir ittifak etmemiş ve bu konuda farklı görüş ve düşünceler söz konusudur. Abdullah b. Abbas’a göre *hâm* tohumunu almak için bakılan beslenen damızlık erkek devedir. Bu devenin sulbünden çok yavruları olduysa bu durumda devenin sırtını mükâfat olarak korurlar, üzerine hiçbir şey yüklemesler, yününü kırpamazlar, istediği yerde otlamasına ve başkalarının suyundan içmesine mani olmazlar. Yine ondan başka bir rivayete göre *hâm*, bir adamın tohumunu almak üzere bir erkek devesi olurdu. Eğer bu erkek devenin on dişi deve ile çiftleştiğinde “bu deve *hâm* oldu, onu serbest bırakın” derlerdi.⁶⁵⁵

İsmail es-Suddî’ye göre damızlık ayrılan erkek deve on yıl boyunca dişi develerle çiftleşirdi ve eğer onun yavrusu da yavru yaparsa, “Onun sırtı korunmuştur” denirdi. Böylece o deveye dokunmazlar, onu asla kesmezler ve istediği otlaklardan mahrum etmezlerdi. Bu, sırtlarına binilmesi haram kılınan hayvanlardan sayılırdı.⁶⁵⁶ *Hâm* olarak adlandırılan devenin yavrusu artık dede olmuş ve kendisi de torunun yavrusunu görmüş bir devedir. Cahiliye Arapları *hâm* kıldıkları deveyi putlara adadıkları için kesilmesini haram sayarlardı ve kadın erkek ortaklaşa yemek için ölümünü beklerlerdi.⁶⁵⁷

Malik b. Enes’e göre cahiliye dönemi Arapları develeri ve koyunları azat edip serbest bırakır ve onları putlarına kurbanlık olarak adarlardı. *Hâm* damızlık erkek develere denirdi ve

⁶⁵² İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 1/105; İbn Kuteybe, *Garîbu’l-hadîs*, 1/426; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/31; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/1223.

⁶⁵³ Buhârî, “Tefsîr”, 13 (No. 4623); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/26, 28, 36, 38, 39; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/1223; Tan, “Kur’an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur’an’ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği-II”, 159, 160.

⁶⁵⁴ Ferâhîdî, “hmy”, 3/313; Râgıb el-İsfahânî, “hmy”, 258, 9.

⁶⁵⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/35; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/1220, 1223.

⁶⁵⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/35; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/1220, 1223.

⁶⁵⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 331.

bu deve dişi develerle çiftleşirdi. Tohumu sona erdiğinde, üzerine tavus kuşu tüyleri takarlar ve serbest bırakırlardı.⁶⁵⁸

Cahiliye döneminde kurban ve adak kurbanı olarak putlarına sundukları ayette dört çeşit kurbanın ismi zikredilmiş ve bunları Allah'ın meşru kılmadığı belirtilmiştir. Bunların haricinde de *beliyye* adını verdikleri dişi devedir. Sahibi öldüğü zaman devesini mezarının başına getirirler, başını geriye doğru bükerek sıkıca bağlarlardı. Böylece deveyi, sahibinin mezarı başında, güya ölüye verdikleri değeri göstermek için aç susuz bir şekilde ölüme terk ederlerdi.⁶⁵⁹

Cahiliye Araplarının kurban örflerine dair diğer bir kurban çeşidi de *atîre* kurbanıdır. Cahiliye devri insanı putlarına yaklaşmak, yakın olmak için haram ayların dördüncüsü recep ayında umre yaparken kurban sunaklarında dikili taşlarda veya doğrudan kendi putlarının huzurunda kestikleri kurbanlardır. Putlara olan yakınlaşmanın en güzel yolu, ubudiyetin açıktan göstergesi, nişanesi olarak addedilen recep ayında putların adı anılarak kesilen atîre kurbanlarıdır.⁶⁶⁰

Cahiliye devri Araplarının geleneklerindeki kurban çeşitlerinden biri de *fera* ' adını verdikleri kurbandır. Putlar adına kesilen kurban koyun ve deveden olurdu. Fera' cahiliye devri insanların sahip oldukları bir koyun veya devenin ilk yavrusunu annenin bereketinin artması, çok doğurması amacıyla putlarının adını anarak kestikleri kurbandır. Bazen de bir kimse hayvanlarının belirli bir sayıya ulaşması veya yüze ulaşması dileğinde bulunur ve dileği gerçekleştiğinde veya hayvanlarının sayısı yüze ulaşınca, dilediği sayıdan sonra doğan ilk hayvanını putlar adına keserdi. Kestiği bu hayvana kestikten sonra derisini bir ağacın dalına astıkları için fera' adını verirlerdi.⁶⁶¹

Cahiliye dönemi insanının kurban türlerinden biri de yeni doğan oğlan çocukları için şükür ifadesi olarak kestikleri *akika* kurbanıdır. İslam öncesi dönemde Araplar arasında akika kurbanı kesme âdeti bulunmaktaydı. Aslen akika yeni doğan çocuğun başındaki saça verilen bir isimdir. Cahiliye Arapları kız çocuklarına değer vermediği, kız çocuğu olduğuna dair müjde verildiğinde öfkelenedikleri için kız çocuklarına akika kurbanı kesmezlerdi.⁶⁶² Ancak Hz. Ha-

⁶⁵⁸ Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Kuraşî, *Tefsîru'l-Kur'an mine'l-câmi'*, muh. Miklos Moranî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), "Tefsîr", 260, 2/132; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/1224; Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II", 161, 162.

⁶⁵⁹ İbn Manzûr, "bly", 1/356; Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II", 164.

⁶⁶⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/199; Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II", 165.

⁶⁶¹ Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", (No. 2833); Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/40; Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II", 166.

⁶⁶² en-Nahl 16/58, 59.

tice'nin erkek çocukları için iki, kız çocukları için bir akika kurbanı kestirdiği rivayet edilmiştir.⁶⁶³ İslam'da da akika kurbanı kesme âdeti Hz. Peygamber tarafından şirk tortularından arındırılarak tevhit dini esaslarına uygun hale getirildikten sonra devamına müsaade edilmiş bir uygulamadır.⁶⁶⁴

Cahiliye dönemi kurbanlarından biri de hacda kesilen kurbanlarıdır. Hac rükünlerini ve hac mekânını Hz. İbrahim peygamberin şeriatı belirlemiştir.⁶⁶⁵ Ancak kurban ibadetinin de Amr b. Luhay'ın putları getirip Kâbe'nin içini ve etrafını doldurmasıyla bu ibadetin asliyetine şirk adetleri karışmıştır. Dini ayinlerde putlar merkeze alınmıştır. Cahiliye Arapları hac ibadetlerine putların huzurunda haclarının kabulü için yalvarıp yakarmakla başlardı. Bu döneminin kınanmış hac adetlerinden biri de, Kâbe'nin avlusuna doldurulmuş olan putların ve dikili taşların yanında kurban kesmek ve kesim sırasında onların adını anmaktır. Öyle ki kurbanlarını zem zem suyunun yanında keserler kanlarını alırlar, "Allah'ım bunu bizden kabul buyur" diyerek Kâbe'nin etrafına, duvarlarına serperlerdi ve adeta Kâbe'nin duvarlarını kurban kanlarıyla boyarlardı.⁶⁶⁶

Müşrikler hac ibadetini tamamladıktan sonra Kâbe'nin yakınında İsaf ve Naile putları huzurunda kurbanlarını putlar adını anarak keserlerdi. Kesilen kurbanların kanlarından putlara ve Kâbe'nin duvarlarına sürerlerdi. Kurban kesenler, kurbanın etlerinden yemezlerdi, bunu günah sayarlardı. Kurbanları fakirlere, yoksullara, yırtıcı hayvanlara ve kuşlara bırakırlardı. Hatta kurban etlerini de Kâbe'nin duvarlarına asarlardı.⁶⁶⁷ Böyle olunca da kurban etleri kokar ve Kâbe'nin çevresi hoş olmayan bir manzara haline gelirdi. Bu nahoş görüntüyü engellemek için Hz. Peygamber kurban kesim yerini Hz. İbrahim'in de hatıratını yaşatmak maksadıyla Mina olarak belirlemiştir.⁶⁶⁸

Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu topluma getirdiği yeniliklerin ve gerçekleştirdiği dönüşümün idrak edilebilmesi ve ortaya koyduğu hüküm ve ilkelerin nihai hedefinin anlaşılabilmesi için canlı hayata nazil olduğu toplumun insani ve sosyal değerlerinin bilinmesi gerekmektedir. Kur'an ayetlerinde çokça cahiliye Araplarının örf ve adetlerine atıfta bulunulmuştur. Cahiliye Araplarının kurban ibadetiyle ilgili örf ve adetlerinin bilinmesiyle o kurban ve adak kurbanıyla ilgili ayetler daha açık bir şekilde anlaşılacaktır. O halde cahiliye devri insanların önceden

⁶⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/111.

⁶⁶⁴ Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 217; Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II", 167.

⁶⁶⁵ el-Hac 22/27-30

⁶⁶⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3 /128.

⁶⁶⁷ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/461.

⁶⁶⁸ Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 215, 6; Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II", 168, 9.

beri uygulayageldikleri gelenekleri, ananeleri, kültürleri, örf ve adetleri Kur'an'ın fiilî tefsir malzemelerini oluşturmaktadır denilebilir.

2.3. NÜZUL DÖNEMİNİN VAHYE YANSIYAN OLAYLARI

Tefsir malzemeleri olarak Kur'an'ın anlaşılmasında önemli bir yeri olan ve Kur'an metnine geçen nüzul dönemi yaşanmış olaylarının bilinmesi elzemdir. Hz. Peygamber ve sahabilerin yaşadıkları birçok olay, Kur'an'da kısa ve öz olarak vassfedilmiş, hadiseler detaylı bir şekilde açıklanmamıştır. Nüzul dönemi hadiselerinden bahseden ayet veya ayetler siyer ilminden yaşanan olayların tarihi süreci incelenerek daha açık bir şekilde anlaşılabilir.⁶⁶⁹ Bilindiği gibi nüzul döneminde Allah Teâlâ Hz. Muhammed ve ashâbı ile doğrudan iletişimde bulunmuştur. Bu dönemde yaşanan olaylara Allah Teâlâ vahiyle müdahale etmiştir. Bundan dolayı Kur'an'ın ve metninin oluşmasında nüzul döneminde meydana gelen hadiseler önemli rol oynamıştır. Mesela Ebrehe Kâbe'yi yıkma girişiminde bulunmuş, böyle bir olay yaşanmıştır. Yaşanan bu olay Fil Suresinin tefsirinde mutlaka anlatılmıştır. Yine Ebu Lehep Hz. Peygambere düşmanlık etmiştir; Tebbet Suresi vahyedilmiştir. Böylece Allah Teâlâ nüzul döneminde yaşanmış, gerçekliği bulunan bir olayı anlatması gayet tabii bir durumdur. Kur'an'ın tefsiri söz konusu olduğunda bu hadiselerden bigâne kalınamaz. Önceki bölümlerde açıkladığımız gibi tefsirin tanımını İslam âlimleri, ayetin kıssasını ve nüzul sebebini bilmek olarak tarif etmiştir. Mesela Vâhidî (ö. 468) tefsir için: “Kıssasını ve nüzul sebebini bilmeden bir Kur'an ayetini tefsir etmek mümkün değildir.”⁶⁷⁰ diyerek nüzul dönemindeki bu olayların Kur'an'ı anlamadaki önemini belirtmiştir. Bu bölümde nüzul dönemindeki yaşanmış ve Kur'an'a geçen olaylardan fiilî tefsir olması açısından birkaç örnek vereceğiz.

2.3.1. Benî Nadir Gazvesi

وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُجْزَوْنَ مِنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَحْنَ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“(Müminlerin kendilerine hicretinden) önce Medine yurdunu vatan edinenler ve (muhacirlerin hicretinden) önce iman etmiş olanlar, müminlerden kendilerine hicret edenleri severler, (feyden) muhacir kardeşlerine verilenlerden dolayı kalplerinde herhangi bir rahatsızlık duymazlar, kendileri ihtiyaç içinde olsalar bile (muhacirleri ganimetlerde) kendilerine tercih ederler. İşte böyle nefsinin cimriliğinden Allah'a sığınanlar hakiki kurtuluşa erenlerdir.”⁶⁷¹

⁶⁶⁹ Mustafa Özkan, “Fetih Suresi Bağlamında Siyer-Tefsir İlişkisi”, Siyer Araştırmaları Dergisi, 5 (Ocak-Haziran, 2019), 247.

⁶⁷⁰ Vâhidî, *Esbâbu nuzûli 'l-Kur'ân*, 8.

⁶⁷¹ el-Haşr 59/9.

Ayette nüzul döneminde yapılan bir muhasara sonucunda elde edilen ganimetlerin muhacirlere verilmesiyle ilgili bir hadiseden bahsedilmektedir. Ayet meali, daha anlaşılır olması için açıklamalı verilmiştir. Meallerde ayetin bazı kapalı kısımları parantez içi açıklamalarıyla verilmiş veya dipnot konularak dipnotta açıklamaları yazılmıştır. Bu durum bize nüzul dönemi sonrası nesilleri için ayetin anlaşılmasında kapalılık olduğunu göstermektedir. Ayette Benî Nadir kabilesiyle yaşanan olaydan yani onların sürülmesinden, yurtlarına muhacirlerin yerleşmesinden ve geride bıraktıkları ganimetlerin muhacirler arasında paylaştırıldığından bahsedilmektedir.

Benî Nadir kabilesi Medine'deki Yahudi kabilelerinden biridir. Bu Yahudi kabilesiyle yapılan gazve hicretten otuz yedi ay sonra hicretin dördüncü yılı Rabiulevvel ayında gerçekleşmiştir.⁶⁷² Hicretten sonra Allah Rasulü Medine'de bulunan Yahudi kabileleriyle Medine sözleşmesini imzalamıştır. Medine sözleşmesine göre Yahudi kabileleri düşmanların Medine'ye saldırımları durumunda Müslümanlarla birlikte savunma yapacaklarına, Kureyş kâfirlerine mali ve askerî destekte bulunmayacaklarına, onlarla ticari ilişkiden sakınacaklarına dair taahhütte bulunmuşlardır.⁶⁷³ Cahiliye döneminden beri Benî Nadir'in Kureyş müşrikleri ile aralarında irtibat bulunmaktaydı. Ancak bu anlaşmadan sonra da Kureyş ile irtibatlarını kesmemişlerdir. Görünüşte yapılan anlaşmaya sadık kalmışlar ancak gizliden gizliye İslam'a ve Müslümanlara düşmanlığa devam etmişlerdir. Hz. Peygamber onların düşmanlıklarına sabır göstermiş bu durum ta ki Nadir oğulları tarafından kendisine suikast düzenlenene kadar sürmüştür. Bu yıl içinde sahabeden Amr b. Umeyye, Amir oğulları kabilesinden iki kişiye Hz. Peygamberin eman verdiğinden habersiz olduğundan dolayı, kendisine saldıracakları düşüncesiyle o iki kişiyi yanlışlıkla katletmiştir. Bunun üzerine yanlışlıkla öldürülen Hz. Peygamberin eman verdiği iki kişi için Amr b. Tufeyl Allah Rasul'ünden diyet istedi.⁶⁷⁴ Hz. Peygamber Amir oğulları kabilesinin müttefiki olan Benî Nadir kabilesinden öldürülen kişilerin diyetini ödemek için yardım istemek ve yapılan Medine anlaşmasına sadakatlerini denemek için Nadir oğullarının yurtlarına gitmişti.⁶⁷⁵ Hz. Peygamber Benî Nadir kabilesinin yurtlarına giderken sahabeden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Zübeyr bin Avvam, Hz. Talha bin Ubeydullah, Hz. Sa'd bin Muaz ve Hz. Üseyyid bin Hudayr'ı yanına almıştı. Nadir oğulları kabilesi Hz. Peygamber'e diyet ödemek için yardım etmeyi kabul ettiklerini söylemişlerdir.⁶⁷⁶

Benî Nadir yurduna vardığında Hz. Peygamber bir evin duvarına yaslanarak oturdu. Ancak Nadir oğulları Hz. Peygamberi öldürmek için hemen bir suikast planı hazırladılar. Hz.

⁶⁷² Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/363.

⁶⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/143-145.

⁶⁷⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/143.

⁶⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/53; Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/364.

⁶⁷⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/143; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/53; Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/364.

Peygamberin duvarının kenarına oturduğu evin damına çıkıp Hz. Peygamberin üzerine büyük bir taşı yuvarlayarak öldürmesi amacıyla Amr b. Cahhaş'ı görevlendirdiler.⁶⁷⁷ Verdikleri sözde durmamakla tanınmış Yahudilerden suikast planlarını uygulamak üzere görevlendirilen Amr evin damına çıktı. Vahiy yoluyla suikasttan haber alan Hz. Peygamber bir ihtiyaç gidermek istiyormuş gibi oturduğu yerden kalkarak Medine'ye doğru yola çıktı ve yanındaki sahabiler de bir süre sonra arkasından Hz. Peygamberi takip ettiler.

Benî Nadir kabilesinin akim kalan suikast girişimi onların İslam'a ve Müslümanlara dost olmadıklarını ve Peygamberimiz ile yaptıkları anlaşmaya da sadakat göstermediklerini açıkça ortaya koyuyordu. Hz. Peygamber kendisine karşı suikast girişimine kesin bir tavır koyarak Muhammed b. Mesleme'yi, Nadir oğullarının Hz. Peygambere düşünülmeyecek bir suikast planı kurduklarından dolayı Medine'yi on gün içinde terk etmeleri için süre tanıdığını ve bu süreden sonra Medine'de Nadir oğullarından kim görülürse boynunun vurulacağı emrini bildirmek üzere göndermişti.⁶⁷⁸ Nadir oğulları göç etmeyi önceleri kabul ettiler fakat daha sonra münafıkların ve Kureyza oğullarının etkisinde kalarak yurtlarını terk etmekten vazgeçtiler. Sağlam kalelerine bir yıllık yiyecek stoklayarak oraya sığınmışlardır.⁶⁷⁹

Hz. Peygamber yerine vekil olarak Abdullah b. Ümmü Mektum'u bıraktı; Hz. Ali'ye de sancağı verip Nadir oğulları yurdunu muhasara etti.⁶⁸⁰ Kuşatma on beş gün sürdü.⁶⁸¹ Nadir oğulları sağlam kalelerinden çıkmıyordu. Onların kalelerinden çıkıp savaş yapması için Hz. Peygamber Nadir oğullarının kaleye yakın evlerinin yıkılmasını ve onlara ait Buveyre denilen yerdeki hurma ağaçlarının kesilmesini emretti.⁶⁸² Evlerinin yıkıldığını, hurma ağaçlarının kesildiğini gören Nadir oğulları kalelerinden çıkmak zorunda kaldılar ve teslim olup eman dilediler.

Hz. Peygamber Nadir oğullarına silah, altın, gümüş haricinde ev eşyalarından develerine yükleyebildikleri kadarını alıp çekip gitmelerine müsaade etti.⁶⁸³ Nadir oğulları Medine'den çıkarken Müslümanlar onların evlerinde oturmasın diye sağlam kalmış evlerini de kendi elleriyle yıktılar. Medine'den ayrılan Nadir oğullarının bir kısmı Hayber'e, bir kısmı Şam'a, bazıları da Yemen tarafına göç etmişlerdir.⁶⁸⁴

⁶⁷⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/143, 4.

⁶⁷⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/366, 7.

⁶⁷⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/368; Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, muh. Muhammed Ebulfadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967), 2/553.

⁶⁸⁰ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/370, 1.

⁶⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/54.

⁶⁸² İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/144; Buhârî, "Megâzî", 14 (No. 4031).

⁶⁸³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/40.

⁶⁸⁴ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, muh. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1997), 5/537.

Benî Nadir Yahudileri geride birçok hurmalık, ekin gibi akarlar ve davar, sığır, at gibi birçok hayvan bıraktılar. Ayrıca arkalarında 50 adet zırh, 50 adet miğfer, 340 kadar da kılıç kaldı.⁶⁸⁵ Savaşılmadan elde edilen Nadir oğullarının geride bıraktığı mallar ganimet yerine geçmediği ve devlet malı olduğundan doğrudan doğruya devlet başkanı olarak Hz. Peygamber bu malları dilediği gibi tasarrufta bulunma hakkına sahipti.⁶⁸⁶

Haşr Suresi 59/9 ayetinin daha iyi anlaşılmasını sağlayan, Ensar adı verilen Medineli Müslümanların, kardeşleri olan Muhacirleri kendilerine tercih ettikleri olay –ki aynı zamanda ayetin fiilî tefsiridir- şu minval üzere gerçekleşmiştir.

Olayın mekânı: Medine site devleti...

Olayın gerçekleştiği zamanı: Asrı Saadet ve bir gazve sonrası...

Olayın sahnesi: Gazve sonucunda çeşit çeşit ganimet bir tarafta, diğer tarafta ise Ensar ve Muhacir durmaktadır.

Sahnenin hâkimi: Bütün gözlerin kendisine baktığı, hâkim konumunda olan Hz. Peygamber...⁶⁸⁷

Hiz. Peygamber Nadir oğulları ganimetlerini bir araya biriktirdikten sonra vasfedilen bu ortamda önce Allah'a hamd etti ve onu layığı veçhile övdü. Sonra konuşmasında Ensar'ı ve onların Muhacirlere yaptığı iyilikleri hayırla andı. Ensar'ın Muhacirleri evlerinde misafir ettiklerini ve yiyeceklerini onlarla paylaştığını ve onları kendi nefislerinden önde tuttuklarını anlattı.⁶⁸⁸ Bu girizgâh konuşmasından sonra da Ensar'a şöyle seslendi:

“Ey Ensar topluluğu! Eğer isterseniz, Allah'ın bana Beni Nadir'den verdiği ganimeti sizinle Muhacirler arasında taksim edeyim; eskiden olduğu gibi Muhacirler de yine evlerinizde oturmaya ve mallarınızdan faydalanmaya devam etsinler... Yok, bu uygulamayı beğenmez iseniz, ganimetleri onlara vereyim, buna karşılık onlar da evlerinizden çıksınlar. Görüşünüz nedir?”

Bunun üzerine Sa'd bin Ubade ve Sa'd bin Muaz söz alarak Muhacir kardeşlerini kendi canlarından üstün tuttuklarını gösteren şu muhteşem cevabı verdiler ve dediler ki:

“Ey Allah'ın Rasulü, biz sizin önerdiğinizden başka bir şey tercih ediyoruz. Ganimetleri olduğu gibi Muhacirler arasında bölüştürün. Bununla birlikte, yine de Muhacir kardeşlerimiz evlerimizde kalmaya devam etsinler, bizim mallarımızdan da istediğiniz kadarını alıp onlara vermenizi istiyoruz.”⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/54.

⁶⁸⁶ Yahya b. Âdem b. Süleyman, *el-Harâc* (Riyad: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1384), (No. 86),34.

⁶⁸⁷ Sadık Kılıç, “Kur'an'da Sahabenin Sunuluşu ve Günümüze Yansımalar”, *Kur'an ve Sahabe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin, Abdullah Demir (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 50.

⁶⁸⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/379.

⁶⁸⁹ Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe en-Nümeyrî, *Târîhu'l-Medine li ibni Şebbe*, muh. Ali Dandal, Yasin Beyan (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, 1417/1996), 2/488.

Bu iki sahabinin Hz. Peygambere sunduğu öneriyi Ensar hep bir ağızdan kabul ettiklerini şöyle haykırdılar: “*Razıyız, kabul ettik, ya Rasulallah!*” Bu haykırıyla Ensar iki sahabinin teklifini içten bir samimiyetle onaylamış oldu. Hz. Peygamber de Allah’ın oluşturmalarını istediği orta ümmet olma bilincine erişmiş olan Ensar’ın bu davranışı karşısında duygulandı ve “*Allah’ım! Ensar’ı ve Ensar’ın evlâtlarını koru, onlara merhamet et.*” diyerek dua etti.

Böylece Ensar bu davranışlarıyla hem Allah Rasulünün memnuniyetini hem de Allah Teâlâ’nın rızasını kazanmış oldular. Bunun üzerine, Hz. Peygamber de Nadir oğullarından kalan ganimet mallarını sadece Muhacirler arasında taksim etti. Bu suretle onları Ensar’ın yardımına ihtiyaç duymayacak hale getirdi. Hz. Peygamber Nadir oğulları ganimetlerinden Muhacirlerin haricinde, Ensar’dan Ebû Dücâne ile Süheyl bin Hüneyf’e de çok fazla fakir olduklarından dolayı bazı şeyler verdi.⁶⁹⁰

Haşr Suresi bir ve on yedinci ayetler arası tamamen Benî Nadir gazvesinde yaşanan olaylarla, onların Medine’den çıkarılmalarıyla ilgili olup bu hadiselerin Kur’an nassına geçmiş halidir. Hatta surenin tamamı Nadir oğulları hakkında nazil olmuştur. Haşr Suresinin bir isminin de Nadir Suresi olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁹¹ Haşr Suresinin ilk on yedi ayetlerinin açık bir şekilde anlaşılması Hz. Peygamberin Benî Nadir gazvesi ve bu gazvede yaşanan hadiselerin bilinmesini gerekli kılmaktadır. Haşr Suresinin dokuzuncu ayetinin daha iyi anlaşılabilmesi için de, bu gazvede elde edilen ganimetlerin paylaşılması hususunda Ensar’ın Muhacir kardeşlerini kendi nefislerinden nasıl daha önde tuttuklarını bilmek gerekmektedir.

2.3.2. İfk Hadisesi

إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ
لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُبِينٌ

“O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir gürühtür. Bu iftirayı kendiniz için kötü bir şey sanmayın. Aksine o sizin için bir hayırdır. Onlardan her biri için, işledikleri günahın cezası vardır. İçlerinden (elebaşılık ederek) o günahın büyüğünü üstlenen için ise ağır bir azap vardır.

Bu iftirayı işittiğiniz zaman, iman eden erkek ve kadınlar, kendi (din kardeş)leri hakkında iyi zan besleyip de, “Bu, apaçık bir iftiradır” deselerdi ya!”⁶⁹²

⁶⁹⁰ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 3/145.

⁶⁹¹ Buhârî, “Megâzî”, 14 (No. 4029); “Tefsîr”, 1 (No. 4882).

⁶⁹² en-Nûr 24/11, 12.

Nûr Suresinin on bir ve on ikinci ayetlerini nüzul döneminden sonraki nesillerden bir Müslüman okuduğu zaman ayetlerin iç yüzünü daha iyi anlayabilmek için birtakım sorular soracağı muhakkaktır. İlk başta birine bir iftira atılmış, kime iftira atılmıştır? İftira olayı nasıl ve nerede olmuştur? İftirayı atan grup kimlerdir? İftira atan grubun elebaşısı kimdir? İftira olayı ne zaman gerçekleşmiştir? İftira karşısında Müslümanlar niçin iyi zanda bulunmamışlar ve “bu apaçık bir iftiradır” dememişler? Olayın iç yüzünü anlamak için bu soruların cevaplanması gerekmektedir. Kur’an’da bir olay anlatılırken muhatabın durumu göz önünde bulundurulmaktadır. Dolayısıyla hitap edilen toplumdaki insanlar ya bu olayların içinde bulunup olayın kahramanı konumunda olmuşlar ya olaya şahitlik etmişler ya da olayın kimle alakalı, ne zaman ve nerede olduğunun haberini almışlardır. Bu ayetler nüzul dönemindeki insanlara okunduğu zaman ayetin anlattığı olayla ilgili çok ayrıntılı bilgiler vereceği kesindir.

Hiz. Peygamber herhangi bir sefere veya gazveye çıkacağı zaman eşlerinden birini veya ikisini yanında götürürdü. Hiz. Peygamber yanında götürceğı zevcesini kura çekerek belirlerdi. 627 yılında Allah Rasulü Medine yakınlarındaki Yahudi kabilelerinden biri olan ve Mekkeli müşriklerle işbirliği yapan İslam’a ve Müslümanlara karşı tehdit oluşturan Mustalik oğulları Yahudi kabilesi üzerine gazveye çıkacaktı. O gazve öncesinde beraberinde götürmek amacıyla eşleri arasında kura çekmişti. Çekilen kurada savaşa yanında gitmek üzere Ümmü Seleme ve Hiz. Aişe çıkmıştı.⁶⁹³

Mustalik oğullarıyla yapılan gazve hicri altıncı yılın Şaban ayında gerçekleşmiştir.⁶⁹⁴ Benî Mustalik kabilesi reisleri Hâris b. Ebî Dırar’ın Müslümanlarla savaşmak için hazırlık yaptığını, at ve silah satın aldığını ve kuvvet topladığını, diğer Arapları da savaş için harekete geçirdiğini Medine’ye gelen kervanlardan Hiz. Peygamber haber aldı.⁶⁹⁵ Hiz. Peygamber kabile lideri Hâris’in yaptıklarıyla ilgili gelen haberlerin doğruluğunu araştırıp soruşturması için as-haptan Bureyde b. el-Husayb el-Eslemî’yi oraya gönderdi. Bureyde fur’ bölgesinde bulunan Mustalik oğulları kabilesi yurduna giderek araştırma yaptı. O bizzat Hâris ile karşılaşp onunla konuştu. Söylenen haberlerin doğruluğunu gören Bureyde Medine’ye dönerek Hiz. Peygambere haber verdi.⁶⁹⁶ Hiz. Peygamber vakit kaybetmeden otuz atlı olmak üzere yeteri kadar bir ordu hazıladı ve Medine’den Mustalik oğulları tehdidini bertaraf etmek üzere ayrıldı.⁶⁹⁷

Hiz. Peygamberin eşi Hiz. Aişe de tesettür ayeti⁶⁹⁸ indiğinden dolayı herhangi bir sefere giderken devenin hörgücü üzerine hevdec denilen örtünün içine oturarak seyahat ederdi ve bu

⁶⁹³ Buhârî, “Tefsîr”, 6 (No. 4750).

⁶⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 3/235.

⁶⁹⁵ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/404.

⁶⁹⁶ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/404, 5; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/59.

⁶⁹⁷ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/405; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/59.

⁶⁹⁸ el-Ahzâb 33/59.

sefer de aynı şekilde hevdecinde gazveye katıldı.⁶⁹⁹ Hz. Peygamber hanımlarının yolculuğunda refakat etmek üzere mutlaka bir veya iki sahabiye görevlendirirdi. O, Benî Mustalik gazvesinde de kölesi Ebu Mevhibe'yi görevlendirmişti.⁷⁰⁰ Ne ilginçtir ki, bu sefere münafıklar Allah yolunda cihat etmek niyetiyle değil de savaş yerinin yakın olması nedeniyle ve dünyalık ganimet elde etmek için diğer gazvelerden daha çok katılım sağlamışlardır.⁷⁰¹

Hz. Peygamber sefere çıktıktan sonra ilk olarak Halaik denilen yerde dinlenme molası verdi. Sonra ordu yola devam ederek Bak'a'ya vardılar. Bu yerde müşriklerin bir casusunu yakaladılar ve ondan gerekli bilgileri aldılar. Hz. Peygamber ona İslam'ı anlattı ve onu İslam'a davet etti. Ancak casus İslam'ı kabul etmedi ve Hz. Peygamber casusun boynunun vurulmasını hükmetti. Hz. Ömer tarafından casusun boynu vuruldu.⁷⁰²

Hâris'in kızı Cüveyriye'nin Müslüman olduktan sonra olayı haber verdiğine göre, Casusunun öldürülmesi ve İslam ordusunun yola çıktığı haberi Benî Mustalik kabilesine ulaştığı zaman Hâris b. Ebî Dırâr ve beraberindekiler çok korkmuş, Benî Mustalik kabilesinin anlaştığı kabilelerin tamamı bu haber üzerine onları terk etmiştir.⁷⁰³

İslam ordusu Benî Mustalik kabilesine ait olan Mureysi' su kuyusunun bulunduğu yere vardıklarında⁷⁰⁴ Hz. Peygamber ve eşleri Hz. Aişe ve Ummü Seleme için çadır kuruldu. Bu çadır karargâhın yan tarafındaydı. Hz. peygamberin eşlerinin kaldığı çadıra kimse yaklaştırmıyordu. Hz. Peygamber bazen Hz. Aişe'nin bazen de Ümmü Seleme'nin yanına uğruyordu.⁷⁰⁵

Hz. Peygamber ordusunu savaş düzenine soktu. Mureys' suyunun olduğu yerde son hazırlıklarını yaptı. Savaş durumu için Hz. Peygamber ordusunu saf saf dizdi. Muhacirlerin sancağını Hz. Ebû Bekir'e, Ensar'ın sancağını da Sa'd b. Ubade'ye verdi.⁷⁰⁶ Muhacirlerin sancağının Hz. Ammar bin Yasir'de olduğu da söylenir.⁷⁰⁷

Savaş başlamadan önce Hz. Peygamber Hz. Ömer'e Mustalik oğullarını İslam'a davet etmesini söyledi. Mustalik oğulları İslam'ı kabul etmediler. Savaşı ilk önce Mustalik oğulları ok atarak başlattılar. Hz. Peygamber bu savaşta saflar halinde savaş yapmayı denedi. Saf şeklinde Hz. Peygamber hücum emrini verdi. İslam ordusu saflar halinde düşman üzerine hücum ettiler. Şavaşta kısa süre içerisinde Mustalik oğullarından on kişi öldürüldü. Kabilenin diğer

⁶⁹⁹ Buhârî, "Tefsîr", 6 (No. 4750).

⁷⁰⁰ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/427.

⁷⁰¹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/405.

⁷⁰² Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/406.

⁷⁰³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/406; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/60.

⁷⁰⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/235, 6; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/60.

⁷⁰⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/427, 8.

⁷⁰⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/407; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/60.

⁷⁰⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/407.

mensupları esir alındı. Dolayısıyla Müslümanlar erkek, kadın ve çocuk olarak birçok esir aldılar. Ayrıca büyükbaş hayvanlar, küçükbaş hayvanlar da ganimet olarak alındı.⁷⁰⁸ Müslümanlardan ise bir kişi yanlışlıkla Müslümanlar tarafından şehit edildi.⁷⁰⁹

Savaştan sonra çok sayıda esir alınmıştı ve Hz. Peygamber bu esirlere karşı şefkatli ve merhametli davranılmasını emretti.⁷¹⁰ Mustalik oğullarının lideri Hâris'in kızı Cüveyriye köle olarak sahabeden Sabit b. Kays'a veya amcası oğluna düştü ve kölelikten azat edilmesi için Hz. Peygamber'den yardım istedi. Allah Rasulü de köle azat etme ücretini ödedikten sonra onunla evlendi.⁷¹¹ Hz. Peygamberin Cüveyriye ile evlendiğini gören esir sahibi sahabiler de ellerindeki Mustalik oğulları esirlerini azat ettiler.⁷¹²

Konunun başında verdiğimiz Nûr Suresi on birinci ayetinde ifade edilen olay savaş bi-tip, Medine'ye dönüş yolunda meydana gelmiştir. Bu gazvede münafıklar hiç olmadığı kadar çok sayıda katılım sağladığı yukarıda geçmişti. Elbette amaçları Allah yolunda savaşmak değil dünyalık ganimetler elde etmektir. Münafıklar zümresi Medine'ye dönüş yolunda meydana gelen sıradan olayları Hz. Peygamber ve Müslümanlar aleyhine çevirmeye, yalan ve iftiralar ile Müslümanlar arasını nifak sokup bozmaya, onları birbirlerine düşürmeye çalışmışlardır. Münafıkların bu savaş dönüşündeki en tehlikeli faaliyetleri Hz. Aişe'nin iffeti hakkında bazı dedikoduları ortaya atmalarıydı.

Hz. Peygamber genellikle gündüz sıcakta yola çıkmaz, akşama doğru hava serinleyince yola revan olurdu. İslam ordusu Mureysi'den ayrılmıştı ve Hz. Peygamber Medine'ye varmadan önce bir yerde mola vermişti. O, gece olunca tekrar hareket emri vermişti. Hz. Aişe ise mola esnasında bir ihtiyacı için hevdecinden çıkmış ve karargâhtan biraz uzaklaşmıştı.⁷¹³ Hz. Aişe'nin boynunda Hz. Peygamber ile düğünlerinde annesinin hediye olarak taktığı bir gerdanlık vardı.⁷¹⁴ Bu kolyeyi kız kardeşi Hz. Esmâ'dan emanet aldığı da söylenmektedir.

Hz. Aişe ihtiyacını giderdikten sonra geri karargâha geldi fakat boynundaki kolyeyi düşürdüğünü fark etti. Onun için manevi değeri çok olan gerdanlığı aramak için ihtiyaç giderdiği yere doğru bakınarak gitti. Gerdanlığı arama işi biraz uzun sürdü. Büyük uğraşlar sonucunda neyse ki gerdanlığı bulmayı başarmıştı. Ordu karargâhına geldiğinde ise ordu çoktan hareket etmişti. Nasıl olurdu da Hz. Aişe'yi almadan giderlerdi. O kendisini bırakıp gitmeyeceklerinden

⁷⁰⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/407, 410; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/60.

⁷⁰⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/407; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/236; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/60.

⁷¹⁰ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/410.

⁷¹¹ İbn İshak, *es-Sîratu'n-nebeviyye*, 1/283, 4.

⁷¹² İbn İshak, *es-Sîratu'n-nebeviyye*, 1/284; Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/411.

⁷¹³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/428; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/244.

⁷¹⁴ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/428.

o kadar emindi. Çünkü Allah Rasulü onlar için iki kişi görevlendirmişti. Bu görevliler o hevdece girip oturduğu zaman hevdeci deveye yüklüyorlar ve sıkıca bağlıyorlardı. İstirahat yerlerinde de hevdeci deveden indiriyorlardı. Hz. Aişe genç ve zayıf bir yapısı vardı ve bu yüzden hevdece olup olmadığı anlaşılamıyordu. Demek ki görevliler Hz. Aişe'nin hevdece olduğunu zannederek onu deveye yükleyip orduyla beraber hareket etmiştir.⁷¹⁵

O ordunun arkasına düşüp gece vakti kaybolmaktansa istirahat mahallinde beklemeyi tercih etti. Nasıl olsa farkına vardıkları zaman kendisini almaya gelen olur düşüncesiyle hırkasına bürünerek oturdu ve beklemeye başladı. Örtünün altında hafif uykuya daldı.⁷¹⁶ Ordunun arkasından geriden takip eden, kabilelerden geride kalanları ve askerlerin unuttuğu eşyaları toplamakla görevli artçı kimseler bulunurdu. Bu gazvede artçı olarak görevli kişi Safvân b. Muattal es-Sulemi adında bir sahabydi. Safvân Hz. Aişe'yi gördü ve onu tanıdı. Safvân "Biz Allah'a aidiz ve dönüşümüz onadır."⁷¹⁷ ayetini yüksek sesle okuyarak Hz. Aişe'nin kendisini fark etmesini sağladı. Bu ses üzerine Hazret-i Âişe uyandı. Hz. Aişe Safvân'dan ayetten başka hiçbir söz işitmedi.⁷¹⁸ Safvân, hiç konuşmadan devesini çöktürdü ve Hz. Aişe de deveye bindi. Safvân deveyi önden yularını çeker durumda hızlı bir şekilde askerin arkasından yetişmeye çalıştılar. Ordunun karargâhına ulaştıklarında vakit öğleye doğru gelmişti.

Safvân bin Muattal, Hz. Aişe'yi deve üzerinde getirirken, baş münafık Abdullah b. Ubey'le karşılaştı. Abdullah b. Ubey devenin üzerindeki kadının Hz. Aişe olduğunu öğrenince iftira atmaya başladı ve ehli beyti küçük düşürmek için eline fırsat geçmiş oldu. Başlarını Abdullah b. Ubey'in çektiği bir grup Hz. Aişe hakkında iftira tohumlarını ekmeye başladılar. Said b. Cubeyr'in haber verdiğine göre baş münafık Abdullah b. Ubey şöyle dedi: "Ne Aişe, Safvan'dan kurtulur ne de Safvan Aişe'den kurtulur." İnsanlar bu konuda dedikodu yapmaya başladı ve bazıları "Şöyle, şöyle oldu" dedi. Bazıları ise "Böyle, böyle oldu" diyerek bu meselede çeşitli yorumlar yaptılar ve onların zina yaptıklarını ima ettiler. Bazıları bu dedikodulara katıldı.⁷¹⁹ Fakat Hz. Aişe bu olup bitenlerden haberdar değildi.⁷²⁰

Abdullah b. Ubey Medine'de kavmi Hazrec'in lideriydi ve Allah rasulünün Medine'ye hicret ettiği zamanlarda Medine'nin de reisi olmak üzereydi. Hz. Peygamber ve Müslümanlar Medine'ye hicret edince yönetim Allah Rasulü'ne geçmişti. Abdullah b. Ubey bu durumda Me-

⁷¹⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/428; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/244.

⁷¹⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/428; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/244; Buhârî, "Tefsîr", 6 (No. 4750).

⁷¹⁷ el-Bakara 2/156.

⁷¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/244; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/612.

⁷¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/2543.

⁷²⁰ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/428, 9; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/245; Buhârî, "Tefsîr", 6 (No. 4750); Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/612, 3.

dine'nin lideri olamadı ve üstelik istemeyerek Müslüman olduğunu ifade etmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden Hz. Peygambere ve Müslümanlara karşı içinde tarifi imkânsız bir kin besliyordu.⁷²¹

Hız. Aîşe Medine'ye gelince ateşli bir hastalığa yakalandı. Hız. Aîşe'nin insanlar arasında yayılan iftirâlardan haberi olmadı. Her ne kadar Hız. Peygamber ve Hız. Aîşe'nin anne babasının kulağına insanlar arasında yayılan dedikodular gelmişse de bu iftirâyı Hız. Aîşe'den hastalığı sebebiyle gizlemeyi tercih etmişlerdir. Hız. Aîşe'ye garip gelen Hız. Peygamberin daha önce hastalandığında yakından ilgilenirken bu sefer eski sevgi ve şefkati göstermemesiydi. Hız. Peygamber onun yanına geldiğinde sadece selam verip “Nasılsınız?” diyordu.⁷²² Hız. Aîşe kendisinin bir hatasından dolayı Hız. Peygamberin kendisine soğuk davrandığını, küsüp darıldığını düşünmüştü.⁷²³

Hız. Aîşe ve Ümmü Mıstah ile bir gece beraber evlerden uzakta olan tuvaletlere ihtiyaç gidermek için gittiler. Dönüşte Ümmü Mıstah'ın uzun olan elbisesi ayağına takılınca düşecek gibi tökezleyince gayri ihtiyari, iftiraya karışanların içinde oğlu Mistah'ın da olmasından dolayı olsa gerek: “Allah Mistah'ı kahretsin.” deyiverdi. Bunun üzerine hasta olan Hız. Aîşe: “Bedir savaşına iştirak etmiş biri için ne kötü söz söyledin” dedi. Ümmü Mistah Medine'de insanlar arasında yayılan Hız. Aîşe hakkındaki dedikoduları ona anlattı. Hız. Aîşe bu şekilde kendisine atılan iftirâlardan haberi oldu.⁷²⁴

Hız. Aîşe'nin hastalığının üzerinden yirmi gün kadar geçmiş ve iyileşme dönemine girmişti ki bu duydukları onu çok derinden sarstı. Bu sefer üzüntüsünden hastalığı tekrar ağırlaşmaya başladı. Çirkin bir iftiraya uğramak ona çok ağır geldi ve bu yüzden sürekli ağlıyordu. O Hız. Peygamberden annesinin evine gitmek için izin istedi. Hız. Peygamber onun ailesinin yanına gitmesine müsaade etti ve Hız. Aîşe ailesinin yanına gitti. Hız. Aîşe ailesinin yanına gidince annesine insanların kendisi hakkında yaptıkları dedikoduyu söylemedikleri için çıkıştı. Annesi ona Hız. Yakup peygamber gibi sabretmesini tavsiye etti, kızını yatıştırmaya çalıştı. Annesi yanında kumaları olan, kocasının çok sevdiği, genç ve güzel bir kadın için böyle söylentilerin çıkmasının normal olduğunu söyleyerek onu teselli etti. Hız. Aîşe o geceyi üzüntüsünden ağlayarak geçirdi.⁷²⁵

⁷²¹ Talat Koçyiğit, “Abdullah b. Übey b. Selül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/139.

⁷²² Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/428; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/245; Buhârî, “Tefsîr”, 6 (No. 4750).

⁷²³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/613.

⁷²⁴ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/428; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/245.

⁷²⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/429, 30; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/246; Buhârî, “Tefsîr”, 6 (No. 4750); Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/613, 4.

Hız. Peygamber dedikoduların artmasından rahatsız oldu ve iftiracılar ailesi üzerinden kendisini çok üzmüşlerdi. O işin aslını öğrenmek, istişarede bulunmak için Hız. Usame b. Zeyd ve Hız. Ali'yi çağırdı. Hız. Usame söylentilerin iftira ve yalan olduğunu, onun hakkında iyilikten başka bir şey bilmediğini, Hız. Aişe'nin yardımcısı Hız. Berire'nin doğruları söyleyeceğini ifade etti. Hız. Ali ise dedi ki: "Allah sana zorluk vermedi. Kadınlar çoktur ve Allah sana helal ve temiz olanları bahşetti. Onu (Aişe'yi) boşayıp başkasıyla evlen." demiştir. Hız. Aişe -iki adamdan birinin kendisi hakkında daha yumuşak ifadeler kullandığını- belirtmiştir.⁷²⁶ Hız. Aişe'nin bu ifadesinden güzel söz söyleyenin Hız. Usame olduğu anlaşılırken; daha sonra Hız. Ali ile ilgili yaşanan olaylardan kendisi hakkında beğenmediği sözler sarf eden kişinin de Hız. Ali olduğu anlaşılıyor.

Hız. Peygamber Hız. Usame'nin önerisi üzerine istişare yapmak için Berire'yi çağırttı. Ona şöyle sordu: "*Ey Berire, Aişe'yi nasıl bir kadın olarak biliyorsun?*" Berire dedi ki: "Aişe'nin temizliği, saflığı, yüksek ahlakı ve kıymeti altından daha değerlidir. Allah'a yemin ederim ki, onun hakkında sadece iyilik biliyorum. Allah'a yemin ederim ki, ey Allah'ın Rasulü, eğer o farklı bir durumda olsaydı, Allah sana bunu bildirirdi. Ancak o, hamur yoğururken uyuyakalan bir genç kızdır, koyun gelir ve onun hamurunu yerdi. Bu yüzden onu defalarca uyar-mışımdır."⁷²⁷ Berire'nin de ifade ettiği gibi Hız. Aişe çok genç bir kızdır. Hamuru keçiye yedirmesinden ve uyuya kalmasından onun zayıf, halsiz biri olduğu anlaşılmaktadır.

Allah Rasulü Hız. Zeyneb bnt. Cahş'ın da Hız. Aişe hakkındaki görüşünü aldı. Hız. Zeynep'ten başka Rasulullah'ın hanımları arasında Hız. Aişe'ye denk gelen başka bir hanımı yoktu. Bu sebepten Hız. Aişe, Hız. Zeyneb'in aralarındaki rekabetten dolayı kötülemesinden korktuğunu ifade etmiştir. Hız. Peygamber Hız. Zeyneb'e şöyle sordu: "*Ey Zeyneb, Aişe hakkında ne biliyorsun, onun hakkında ne söyleyebilirsin?*" Zeyneb dedi ki: "Ey Allah'ın Rasulü, kulağım ve gözüm adına, onun hakkında sadece iyilik biliyorum. Allah'a yemin ederim ki, ben onunla konuşmuyorum ve ona küsmüş durumdayım fakat sadece doğruyu söylerim." Hız. Aişe bu cevap üzerine şöyle değerlendirmede bulundu: "Zeyneb'e gelince, Allah onu korudu. Diğerleri ise helak olanlarla birlikte helak oldu."⁷²⁸ Hız. Zeynep her ne kadar aralarında rekabet, kıskançlık olsa da onun hakkında doruları söylemekten kaçınmamıştır.

⁷²⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/429, 30; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/246; Buhârî, "Tefsîr", 6 (No. 4750).

⁷²⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/430; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/247; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/615.

⁷²⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/430.

Hız. Peygamber daha sonra dadısı Hız. Ümmü Eymen ile istişarede bulundu. O da Hız. Zeyneb'in söylediğine benzer ifadelerde bulundu: "Kulağım ve gözüm adına, onun hakkında bildiğim veya düşündüğüm şeyler sadece iyiliktir."⁷²⁹

Hız. Peygamberin ailesine atılan bu iftiradan dolayı çok üzüldüğü yaptığı istişarelerden anlaşılmaktadır. Sahabesi ile yaptığı istişarelerden bir bakıma üzüntüsüne teselli bulmaya çalışmıştır. Sonra Rasulullah minbere çıktı, Allah'a hamd etti ve onu layığı veçhile övdü. Sonra şöyle dedi: "*Ailem hakkında bana eziyet edenlere karşı kim beni mazur görür, kurtarır? Onlar öyle bir adam hakkında konuşuyorlar, iftira atıyorlar ki, Allah'a yemin ederim, o adam hakkında sadece iyilik biliyorum. O, evlerimden birine yalnızca benimle birlikte girmiştir ve onun hakkında doğru olmayan şeyler söylüyorlar.*"⁷³⁰

Hız. Aişe'nin haber verdiğine göre Mureysi' gazvesinden Medine'ye geleli ve iftira hadisesinden beri bir ay boyunca onun durumuyla ilgili herhangi bir vahiy gelmemiştir.⁷³¹ Hız. Aişe ailesinin yanında kalırken Hız. Peygamber gelmiş ve Hız. Aişe'nin yanına oturmuştu. Şehadet getirmiş ve Hız. Aişe'ye hitaben: "*Ey Aişe, bana şu ve şu konuda haberler ulaştı. Eğer suçsuzsan, Allah seni temize çıkaracaktır. Eğer insanların dediği gibi bir şey yaptıysan, Allah'tan bağışlanma dile, çünkü kul günahını itiraf edip Allah'a tövbe ederse, Allah da onun tövbesini kabul eder.*" Hız. Peygamberin bu sözü üzerine Hız. Aişe'nin gözyaşları sel oldu aktı. Allah Rasulü'ne cevap vermesi için babasına yöneldi. Fakat Hız. Ebu Bekir ne cevap vereceğini bilmediğini söyledi. Sonra Hız. Aişe annesinin Hız. Peygambere cevap vermesini istedi. Annesi de babasının verdiği cevabı verdi. Anne babası hakkında bir cevap veremediklerini görünce Hız. Aişe Hız. Peygambere yaşı küçük bir kız olduğunu, Kur'an'dan da çok fazla okuyamadığını ifade ettikten sonra şöyle cevap verdi: "*Vallahi, bu olayın haberini duyduğunuzu, bunun doğru olduğu aklınıza yerleştiğini ve ona inandığınızı biliyorum. Eğer size suçsuz olduğumu söylesem, bana inanmazsınız. Ve eğer Allah'ın benim suçsuz olduğumu bildiği bir şeyi itiraf etsem, yaptım desem o zaman da bana inanırsınız. Vallahi, kendimi Yusuf'un babasından başka birine benzetemem. O şöyle demişti: "Hayır, nefisleriniz sizi bu işe sürükledi. Artık bana düşen güzel bir sabırdır. Sizin anlattıklarınıza karşılık Allah'tan yardım dilerim."*"⁷³² Hız. Aişe bu konuşmalara çok fazla öfkelenmişti. Öfkeden ne yapacağını bilemiyordu. Yerinden kalkıp yatağına uzandı ve Allah'ın onun suçsuz olduğunu ortaya çıkaracağına olan inancı tamdı.⁷³³ Hız. Aişe şöyle devam etti: "*Vallahi, Allah biliyor ki ben suçsuzum ve Allah'a güveniyorum ki, Allah*

⁷²⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/430, 1.

⁷³⁰ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/431.

⁷³¹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/432.

⁷³² Yusuf 12/18.

⁷³³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/432, 3; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/247; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/616.

beni temize çıkaracaktır.” Hz. Ebu Bekir de çok üzgündü ve şöyle dedi: “Araplardan hiçbir ailenin başına, Ebu Bekir ailesinin başına gelen kadar kötü bir şey gelmedi. Cahiliye döneminde, Allah’a ibadet etmediğimiz ve O’na hiçbir şey dua etmediğimiz halde böyle bir şey söylenmedi, şimdi ise İslam’dayken bu söyleniyor!” Hz. Ebu Bekir bu sözleri söyledikten sonra Hz. Aişe’nin tevbe etmesini istercesine ona baktı. Hz. Aişe babasının öfkeyle kendisine yaklaştığını, ağlamaya başladığını belirterek içinden şöyle demişti: “Vallahi, söylediklerinizden dolayı asla Allah’a tövbe etmeyeceğim.”⁷³⁴

Hz. Aişe Allah’ın kendisini ve ailesini başlarına gelen sıkıntılardan kurtaracağını bilincindeydi. Kendi kendine, Kur’an’da insanlar tarafından namazlarında okunacak bir ayet indirileceğini hiç düşünmemişti. Hz. Aişe Rasulullah’ın rüyasında bir şey görmesini ve onun suçsuzluğunu, masumiyetini açıklamasını ya da Allah’ın iftiracıların yalan söylediklerini bildirecek bir haber vermesini umuyordu. Ama Kur’an’dan bir ayetle masumiyetinin açıklanacağını asla tahmin etmemişti.⁷³⁵

Bu konuşmaların hemen akabinde Hz. Peygamber oturduğu yerden kalkmadı ve ev halından kimse dışarı çıkmadı. Bu durumdayken Hz. Peygamberde vahiy alma hali zuhur etti. Bu hal üzerine örtüsü ile örtüldü ve başının altına bir deri yastık konuldu. Hz. Peygamberin vahiy aldığı anlaşıncı Hz. Aişe kendi masumiyetinin, suçsuz olduğunun haber verileceği için seviniyordu. Ancak anne ve babasının durumu farklıydı. Rasulullah’a bu hal geldiğinde onların korkudan canları çıkacak gibiydi. Allah’ın, halkın söylediklerini doğrulayan bir emir göndereceğinden korkuyorlardı. Allah Rasulü vahiy halinden çıkınca, yüzündeki örtüyü kaldırdı. Alnındaki ter damlaları inci gibi yüzünden süzülüyordu ve alnındaki terleri sildi. Sevincinden gülüyordu ve Hz. Aişe’ye: “*Müjde ey Aişe! Yüce Allah, seni kesin olarak temize çıkardı. Yapılan iftiradan beri ve uzak kıldı, masumiyetin hakkında ayet indirdi.*” dedi. Hz. Ebu Bekir kalktı ve sevincinden kızını öptü. Hz. Aişe’nin annesi yanına gidip Hz. Peygambere teşekkür etmesini söyledi. Bunun üzerine Hz. Aişe annesine, teşekkür etmeyeceğini, kendisini temize çıkaranın Allah olduğunu ve yalnızca Allah’a teşekkür edeceğini söyledi.⁷³⁶

Hz. Aişe’yi temize çıkaran ayetler nazil olmuştu.⁷³⁷ Hz. Peygamber sevinçle evden çıktı ve doğruca halkın arasına karıştı. Bunun üzerine Rasulullah insanların yanına sevinçle çıktı ve minbere çıkarak Allah’a hamdetti ve O’nu layık olduğu şekilde övdü. Sonra, Aişe’nin suçsuzluğu hakkında kendisine indirilen ayetleri onlara okudu.⁷³⁸ Daha sonra yapılan iftirâyı dilleriyle

⁷³⁴ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 2/433.

⁷³⁵ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 2/433; İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 3/247; Buhârî, “Tefsîr”, 6 (No. 4750).

⁷³⁶ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 2/434; Buhârî, “Tefsîr”, 6 (No. 4750); İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 3/248.

⁷³⁷ en-Nûr 24/11-20

⁷³⁸ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 2/434; İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 3/248; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 2/616.

yaymakta en çok ileri giden Mistah bin Üsâse, Hassan bin Sâbit ile Hamme bnt. Cahş'a had cezası uygulandı.⁷³⁹ Bunlar Allah Teâlâ'nın *içinizden bir grup* olarak haber verdiği Müslümanlar arasındaki kişilerdir. Abdullah b. Ubey ve diğerlerine had cezası uygulanmadığı bilgisi de bulunmaktadır.⁷⁴⁰

Hiz. Aişe'ye iftira olayına karışanların kimler olduğu konusunda bize gelen rivayetlere bakıldığında onların dört kişi ve İbni Abbas'tan gelen rivayete göre bu kimseler Hassan, Mistah. Hamne bnt. Cahş ve Abdullah b. Ubey'dir.⁷⁴¹ Elebaşları hakkında da gelen rivayetler bulunmaktadır. Hiz. Aişe'ye ve Abdullah b. Abbas'a göre iftira atanların elebaşi Abdullah b. Ubey'dir.⁷⁴²

Hicri beşinci yılın Şaban ayında yapılan Mustalik oğulları gazvesi dönüşünde, münafıkların etkisiyle ifk hadisesi yaşanmıştır. Münafıklar tarafından Hiz. Aişe'nin iffeti hakkında ortaya atılan dedikodular, İslam toplumu için büyük bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Bu olay, Hiz. Peygamber ve Hiz. Aişe başta olmak üzere tüm Müslümanları bir ay boyunca zor bir döneme sokmuş, İslami tebliğ faaliyetlerini aksatmış ve kabile asabiyeti yüzünden İslam toplumunu dağılma noktasına getirmiştir. Ancak, Hiz. Aişe'nin masumluğunu ortaya koyan ayetlerin nazil olmasıyla bu zor dönem sona ermiştir.⁷⁴³ Nüzul dönemi sonrası nesiller için, ifk hadisesinden bahseden Nûr Suresinin on birinci ayetinden yirmi birinci ayetine kadar olan bölümün anlaşılmasında bazı zorluklar bulunabilir. Kur'an, bir tarih kitabı gibi olayları anlatırken genellikle kahramanların veya olayın yaşandığı yerlerin isimlerini vermez. Bu durum, nüzul dönemindeki muhataplar açısından herhangi bir sorun yaratmamış olsa da, sonraki Müslümanlar için ayetlerin anlaşılmasında belirsizlik oluşturmaktadır. Nüzul döneminde meydana gelen ifk hadisesiyle ilgili ayetlerin, nüzul döneminden sonra gelen nesiller tarafından açık bir şekilde anlaşılabilmesi için bu olayın bilinmesi zorunludur. Ayetlerde bahsedilen ifk hadisesinin kime yönelik olduğu bu arka planla açıklığa kavuşmuş ve iftirayı atanların "içinizden bir grup" ifadesindeki belirsizlik de giderilmiştir. İftirayı atan grubun elebaşısının kim olduğu da olayın bizzat yaşayanı tarafından belirtilmiştir. Böylece ifk hadisesi, bu ayetlerin fiilî tefsiri olmuştur. Olay ve olgulardan Kur'an metnine yansıyan ayetlerin tefsiri, aslında o olay ve olguların kendisi olarak değerlendirilebilir.

⁷³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/248.

⁷⁴⁰ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/434.

⁷⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/190.

⁷⁴² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/190.

⁷⁴³ Recep Erkocaaslan, "Benî Mustalik Gazvesi Esmasında Ortaya Çıkan Nifak Hareketleri ve İfk Olayı", *Diyanet İlmî Dergi*, 51/1, (Ocak-Şubat-Mart, 2015), 129-160.

2.3.3. Bedir Savaşından Bir Kesit

وَإِذْ يَعِدُّكُمْ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشُّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحَقِّقَ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَيَنْبِطِلَ الْأَبْطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ

“Hani bir zamanlar Allah size iki topluluktan birinin sizin olacağını vaat etmişti; siz ise güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz. Allah ise, sözleriyle hakkı egemen kılmak ve inkâr edenlerin kökünü kesmek ister. Bu şekilde günaha batmış olanlar hoşlanmasa da, Allah hakkı egemen kılar ve batılı ortadan kaldırır.”⁷⁴⁴

Nüzul döneminden sonra gelen nesiller için Enfâl Suresinin yedinci ve sekizinci ayetlerinin açık bir şekilde anlaşılmasına mani olan tarihsel ve kültürel bağlamın eksikliği, bu ayetlerin tam olarak kavranmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca, dönemin sosyo-politik koşullarının bilinmemesi, bu ayetlerin mesajlarının doğru bir şekilde anlaşılmasını engellemektedir. Bu nedenle, Enfâl Suresinin yedinci ve sekizinci ayetlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için, nüzul döneminin şartlarını ve bu ayetlerin indiği bağlamı çok iyi bilmek gerekmektedir. Ancak bu şekilde ayette geçen iki taifeden kasıt nedir? Kolay olan taifenin ele geçirilmesini istemekle ne amaçlanmıştır? Zor taifeden maksat nedir? Allah Teâlâ’nın istediği kâfirlerin kökü nasıl kesilmiştir? Bu soruların cevapları, nüzul döneminden sonra gelen nesiller tarafından ayetlerin anlaşılmasını kolaylaştıracak ve açık bir şekilde anlaşılmasının önündeki engeller kalkmış olacaktır.

Enfâl Suresi genellikle 1-19, 36-51 ve 67-71 arası ayetlerinde Bedir savaşından bahsetmektedir ve bu savaş Yevmu’l-Furkan olarak anılmaktadır. Bedir o dönemde Mekke Medine ticaret yolu üzerinde yer alan küçük bir yerleşim yeri idi. Bedir savaşı hicretin ikinci yılında ramazan ayının on yedisi Cuma günü⁷⁴⁵ diğer bir rivayete göre ise on dokuzu pazartesi günü meydana gelmiştir.⁷⁴⁶

Büyük ve önemli olan Bedir savaşını tetikleyen sebepler arasında Hz. Peygamberin Medine çevresine gönderdiği seriyyelerden tek sonuç alınan Nahle seriyyesi sayılmaktadır. Allah Rasulü Bedir savaşından bir buçuk ay önce Receb ayında Abdullah bin Cahş komutasında Nahle’ye bir seriyye gönderdi. Bu seriyye onunla birlikte sekiz Muhacirden müteşekkildi. Allah rasulü ona bir mektup yazdı ve iki gün yol aldıktan sonra mektuba bakmasını ve emrettiği şeyi yapmasını, ayrıca arkadaşlarından kimseyi zorlamamasını emretti.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ el-Enfâl 8/7, 8.

⁷⁴⁵ Ya’kûbî, *Târîhu ’l-ya’kûbî*, 2/36.

⁷⁴⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/14.

⁷⁴⁷ Vâkıdî, *Kitâbu ’l-megâzî*, 1/13; İbn Hişâm, *es-Sîretu ’n-nebeviyye*, 2/243.

Abdullah bin Cahş iki gün yol aldıktan sonra mektubu açtı ve baktı ki şöyle yazıyordu: “Bu mektubumu okuduğunda, Mekke ile Taif arasında bulunan Nahle’ye kadar ilerle ve orada Kureyş’i gözetleyerek onların haberlerini bize bildir.” Abdullah bin Cahş mektuba baktığında, “Duydum ve itaat ettim.” dedi, sonra arkadaşlarına şöyle söyledi: “Allah Rasülü, sallallahu aleyhi ve sellem, bana Nahle’ye gitmemi ve orada Kureyş’i gözetleyip onlardan haber getirmemi emretti. Ayrıca hiçbirinizi zorlamamamı söyledi. Sizden kim şehadet arzuluyorsa ve ona rağbet ediyorsa benimle gelsin, kim bundan hoşlanmıyorsa geri dönebilir. Ben Allah Rasülü’nün emrine uyarak gidiyorum.” Bunun üzerine, Abdullah bin Cahş yola devam etti ve arkadaşları da onunla birlikte gittiler, hiçbiri geri kalmadı.⁷⁴⁸

Abdullah bin Cahş ve arkadaşları yollarına devam edip Nahle’ye vardılar. Orada, Kureyş’e ait kuru üzüm ve deri taşıyan bir kervanla karşılaştılar. Bu kervanda Kureyş’in ticaret malları vardı ve içinde Amr bin el-Hadrami bulunuyordu.⁷⁴⁹ Haram aylardan Recep’in son günüydü. Bu yüzden tereddüt ettiler ve saldırmaktan çekindiler. Sonra kendilerini cesaretlendirip, öldürebildiklerini öldürmeye ve kervanın mallarını almaya karar verdiler. Kervanda bulunan Amr bin el-Hadrami’yi bir okla vurarak öldürdüler. İki kişiyi esir aldılar ve bir tanesi de kaçıp kurtuldu. Abdullah bin Cahş ve arkadaşları, kervanı ve esirleri alarak Medine’ye, Allah Rasülünün yanına geldiler.⁷⁵⁰ Kureyş, Arap kabileleri arasında kendileri için bir utanç kaynağı olan bu yenilgiyi unutmadı ve Amr bin Hadremi’nin intikamını almak için büyük bir çaba gösterdi. Bu durum, Bedir Savaşı’nın meydana gelmesinde önemli bir rol oynadı.⁷⁵¹ Ayrıca bu seriyye haram ayda olduğundan kervanın ele geçirilmesi, bir kişinin öldürülmesi ve iki kişinin de esir alınması haram ayda yapılmaması gereken yasak kabul edilirdi. Bu olaydan sonra da Kur’an vahyine yansıyan ayetler nazil olmuş ve bu hususta Bakara Suresi iki yüz on yedinci ayeti yapılan seriyyenin haklı olduğunu haber vermiştir.⁷⁵²

Mekkeli müşrikler Müslümanları Medine’de de rahat bırakmadılar. Zaman zaman Medine civarına vurgun yapmak amacıyla çapulcu birlikleri gönderiyorlardı. Medine’nin güvenliğini sağlamak amacıyla Hz. Peygamber Medine civarındaki kabileler ile anlaşmalar yapıyordu ve güvenliği sağlamak için seriyyeler gönderiyordu. Hz. Peygamber Kureyş’in ticaret kervanlarına karşı seriyyeler düzenleyerek bir nebze olsun muhacirlerin ekonomik sıkıntılarını gidermeye çalışıyordu. Çünkü muhacirler hem Mekke döneminde müşrikler tarafından işkence görmüşler hem de evlerini mallarını olduğu gibi Mekke’de bırakıp gelmişlerdi. Onlar Ensar’ın

⁷⁴⁸ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/14; İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/244.

⁷⁴⁹ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/14; İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/244.

⁷⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/245.

⁷⁵¹ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/16; İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/245.

⁷⁵² İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/246.

yardımla ayakta kalıyorlardı. Mekke'li müşrikler Şam'a gitmek üzere Ebu Sufyan yönetiminde büyük bir ticaret kervanı hazırladılar. Kervanın yola çıktığını haber alan Hz. Peygamber kervanı ele geçirmek için hazırlık yaptı. Bu amaçla Allah Rasulü, hicretinin on altıncı ayında Cemaziyülahır ayında Zü'l-Uşeyre gazvesine çıktı ve sancağını Hz. Hamza taşıdı. Medine'de yerine Ebu Seleme bin Abdül Esed el-Mahzumi'yi bıraktı. Yüz elli kişilik bir grup ile yola çıktı, bazılarının dediğine göre ise iki yüz kişiydiler. Muhacirlerden ise gönüllü olanlar gazveye katılmıştı ve Hz. Peygamber kimseyi zorlamamıştı. Otuz deveye nöbetleşe binerek yola çıktılar. Yanbu' bölgesinde, Medine'den dokuz günlük mesafede yer alan Zü'l-Uşeyre'ye ulaştılar. Fakat Hz. Peygamber orduyla oraya vardığında Ebu Sufyan yönetimindeki kervan birkaç gün önce oradan geçmişti ve kervanı ele geçiremedi. Bu gazvede Allah Rasulü Beni Müdlic ve müttelikleri Beni Damra ile bir antlaşma yaptı ve ardından düşmanla karşılaşmadan Medine'ye döndü.⁷⁵³

Artık kervanı Şam dönüşünde ele geçirmeye bekleyeceklerdi. Allah Rasulünün kervanın peşinde olduğunu haber alan Ebu Sufyan Şam'dan dönüşünde de peşini bırakmayacağını, onların saldırılarına maruz kalacağını iyice anlamıştı. Ebu Süfyan kervanın güvenliği konusunda endişelendiği için Şam dönüşünde Hicaz'a yaklaştığında haberleri araştırıyor ve yolculardan bilgi alıyordu. Nihayet, bazı yolculardan Hz. Muhammed'in sahabilerini ona ve kervanına karşı harekete geçirdiği haberini aldı ve o anda dikkatli olmaya başladı. Bunun üzerine Damdam bin Amr el-Gıfari'yi kiraladı ve onu Mekke'ye gönderdi. Kureyş'e gitmesini, onlara mallarını korumak için harekete geçirmesini ve Hz. Muhammed'in sahabileriyle kervanlarına saldırmak üzere olduğunu bildirmesini emretti. Damdam bin Amr hızlıca Mekke'ye doğru yola çıktı.⁷⁵⁴ Kendisi de kervanın pusuya düşmemesi için Bedir'den uzak olan ve nadiren kullanılan sahil yolunu kullandı. Ebu Sufyan, kervanla birlikte kurtulduğunda ve onu güvende gördüğünde, Kureyş'e dönmeleri için mesaj göndermek üzere kervanla birlikte Mekke'den çıkan Kays bin İmri el-Kays'i gönderdi. Ebu Sufyan onu, "Kervanınız güvende, kendinizi Yesriblilerle karşı karşıya getirmeyin. Sadece kervanınızı ve mallarınızı korumak için yola çıktınız ve Allah onları kurtardı. Eğer geri dönmek istemezlerse, en azından şarkıcı kadınları geri gönderinler, çünkü savaş başladığında bu durum zayıflatıcı olur." diye mesaj göndermesi için yolladı.⁷⁵⁵

Damdak, Mekke'ye gittiğinde Mekkelilerin Ebu Sufyan'ın kervanını Müslümanların saldırısından korumak için ordu toplamak üzere bağrını açarak yardım çağrısında bulundu.⁷⁵⁶

⁷⁵³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/12; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/408. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/9.

⁷⁵⁴ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/28.

⁷⁵⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/43.

⁷⁵⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/29.

Ebu Sufyan'dan gelen haber üzerine, Kureyş kabilesinin hemen hemen tüm kollarından toplanan bin kişilik bir ordu, Ebu Cehil komutasında Mekke'den yola çıktı. Bu müşrik ordusunda 700 deve ve 100 at bulunuyordu. Kureyşliler Cuhfe'ye geldiklerinde, Ebu Süfyan'ın habercisinden kervanın kurtulduğunu öğrendiler. İçlerinden bazıları savaşa gerek kalmadığını söyleyerek geri dönmek istediye de, hazırladıkları ordunun büyüklüğünü ve gücünü Müslümanlara göstermek amacıyla yollarına devam ettiler.⁷⁵⁷

Diğer taraftan Hz. Peygamberin casusları, Allah Rasulüne Ebu Sufyan'ın otuz ya da kırk kişiden oluşan kervanının Şam'dan Gazze'ye geldiği ve buradan da Mekke'ye doğru yöneldiği haberini verdiler. Kervanda Kureyş'in malları ve ticaret eşyaları bulunuyordu.⁷⁵⁸ Hz. Peygamber Ebu Sufyan'ın Şam'dan dönmekte olduğunu duyunca, sahabeyle genel bir istişare yaptıktan sonra Müslümanları onlara karşı harekete geçmeye teşvik etti ve *“Bu, Kureyş'in kervanıdır, içinde onların malları var. Onlara karşı harekete geçin, umarım Allah size onları verir.”* dedi. İnsanlar harekete geçti; bazıları hızlı, bazıları yavaş davrandı, çünkü Rasulullah'ın savaşa karşılaşacağını düşünmemişlerdi.⁷⁵⁹

Hz. Peygamber meşhur bir görüşe göre, Ramazan ayının 12'si veya 13'ünde ashabından 313 kişiyle Medine'den ayrıldı. Hz. Peygamber Abdullah b. Ümmü Mektum'u insanlara namaz kıldırmakla görevlendirdi. Sonra Ebu Lubabe'yi Ruhâ'dan geri gönderdi ve onu Medine'ye yerine vali olarak atadı.⁷⁶⁰ Rasulullah beyaz sancağı Mus'ab b. Umeyr'e verdi. Rasulullah'ın önünde iki siyah sancak vardı. Bunlardan biri Ali bin Ebu Talib'in yanındaydı ve ona *“el-Ukab”* denirdi. Diğeri ise Ensar sancağı Sa'd bin Muaz'ın elindeydi.⁷⁶¹ O gün Rasulullah'ın sahabilerinin develeri yetmiş adetti ve onlara sırayla biniyorlardı. Orduda sadece üç at bulunuyordu. Hz. Peygamber artçı kuvvetlerin başına Mazin bin Neccar kabilesinden olan Kays bin Ebi Sa'sa'yı koydu.⁷⁶² Böylece kervanı ele geçirmek için yola çıktılar. Zefiran denilen yere geldiklerinde ise müşriklerin büyük bir ordu hazırlayarak üzerlerine gelmekte olduklarının haberini aldılar. Bu kervanı ele geçiremedikleri anlamına geliyordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber meşveret için ashabını bir araya topladı ve savaş konusundaki görüşlerini aldı. Özellikle de Ensar'ın görüşünü, kendisine olan güvenlerini öğrenmek istiyordu. Çünkü Ensar Akabe biatlarında Müslümanların ve Hz. Peygamberin kendi zimmetlerinde olacağına söz vermişlerdi.⁷⁶³

⁷⁵⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/43.

⁷⁵⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/249.

⁷⁵⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/250.

⁷⁶⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/255.

⁷⁶¹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/255.

⁷⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/255.

⁷⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/255.

⁷⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/258.

H. Peygamber ahabına Kureyş'in kervanı korumak için büyük bir ordu ile üzerlerine gelmekte olduğu haberini verdi. H. Ebu Bekir ayağa kalktı ve motive edici şeyler söyledi. Sonra H. Ömer ayağa kalktı ve o da benzer şeyler söyledi. Ardından Mikdad bin Amr ayağa kalktı ve şöyle dedi: "Ey Allah'ın Rasulü, Allah'ın sana gösterdiği yolda ilerle, biz seninle birlikteyiz. Allah'a yemin ederim ki, sana İsrailoğulları'nın Musa'ya dediği gibi, "*Git sen ve Rabbin, savaşın, biz burada oturuyoruz.*"⁷⁶⁴ demeyeceğiz. Fakat git sen ve Rabbin, savaşın, biz sizinle birlikte savaşacağız. Seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki, bizi Berke'l-Gimad'a götürsen bile, seninle birlikte oraya ulaşana kadar savaşırız." Rasulullah ona güzel sözler söyledi ve onun için dua etti.⁷⁶⁵ Sonra Ensar'dan Sa'd bin Muaz ona dedi ki: "Biz sana inandık, seni doğruladık ve getirdiğin şeyin hak olduğuna şahitlik ettik. Bunun üzerine sana itaat ve bağlılık sözü verdik. Ey Allah'ın Rasulü, ne istersen yap, biz seninle birlikteyiz. Seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki, denizi gösterip ona dalsan, seninle birlikte dalarız. Bizden bir kişi bile geri kalmaz. Yarın düşmanla karşılaşmak da bizi korkutmaz. Biz savaşta sabırlıyız, çarpışmada sadığız. Allah'ın sana bizden gözüne sevinç verecek şeyler göstermesini umuyoruz. Allah'ın bereketiyle yola devam et." Rasulullah Sa'd'ın bu sözlerinden çok memnun oldu.⁷⁶⁶ Bu sözler üzerine H. Peygamber savaş için orduyu cesaretlendirdi, teşvik etti. Böylece savaşmak ve düşmanı karşılamak için Bedre doğru yola düştüler. Müslümanlar, H. Peygamber'in bu sözleriyle savaş bayraklarını dalgalandırarak, yola koyuldular. Ramazan ayının on yedisinde Bedir'e ulaşan ordu Hubab b. Munzir'in tavsiyesi üzerine, düşmana en yakın olan kuyunun yanına yerleştiler. Rasulullah elini kana bulamak istemediğinden kendisine ordunun gerisinde bir çadır kuruldu. Çadırının kapısında Sad b. Muaz nöbet tutuyordu.⁷⁶⁷

İslam ordusu Bedir'e geldiğinde, Kureyş ordusu daha önce gelip bir kum tepesinin arkasındaki Yelyel Vadisi'nin Medine'ye en uzak tarafında konaklamışlardı. Allah, gökten yağmur gönderdi ve vadiyi çamurlu hale getirdi. Yağmur, Allah'ın Rasulü ve arkadaşlarının yollarını sıkılaştırdı ve yürümelerine engel olmadı, ancak Kureyş'in yola çıkmasını zorlaştırdı. Su kuyuları ise vadinin Medine'ye en yakın tarafında idi.⁷⁶⁸

H. Peygamber bilgi toplamak için H. Ali ve birkaç kişiyi Kureyş ordusunun yakındaki kuyuya gönderdi. Orada Kureyş'e su taşıyan iki kişiyi esir aldılar. Yapılan sorgulama sonucunda, çoğunluğu Kureyş'in ileri gelenlerinden oluşan 900-1000 kişilik Kureyş ordusunun tepelerin arkasına çadır kurduğu ortaya çıktı.⁷⁶⁹

⁷⁶⁴ el-Mâide 5/24

⁷⁶⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/48; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/257, 8.

⁷⁶⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/48; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/258.

⁷⁶⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/55; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/263.

⁷⁶⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/54; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/262, 3.

⁷⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2/264.

Hız. Peygamber İslam ordusunun düzenini belirlediğı sırada, Kureyş ordusu Akankal tepelerinden ortaya çıktı. Allah Rasulü onları görünce şöyle dua etti: “*Ya Rabbi! Kureyş, gurur ve kibirle seninle savaşmaya ve rasulünü yalanlamaya kalkıştı. Ya Rabbi! Bana vadettiğın yardımını gönder ve onları bu sabah vakti helak et.*”⁷⁷⁰ Allah’ın Rasulü saflara bakarak durdu, batıya yöneldi ve güneşini arkasına aldı. Müşrikler ise güneşe karşı konumlandılar.⁷⁷¹

Savaşı tercih eden Ebu Cehil Abdullah b. Cahş seriyyesinde öldürölen Amr b. Hadrami’nin kardeşi Amir’e halkın duygularını tahrik etmek için Amir b. Hadremi’ye kafasını tıraş edip, başına toprak saçarak kardeşinin kanını talep etmesini emretti.⁷⁷² İslam ordusunun saflarını dağıtmak için ilk hücum eden kişinin Amir olduğı, ancak Hız. Peygamber’in ordusunun sebatla buna karşı koyduğı nakledilmiştir. Ebu Cehil ve Kureyş’in Utbe’ye söyledikleri iğneleyici sözler, savaşa başlamaması için çaba gösterdiği halde, Utbe’nin iki oğlu Velid ve Şeybe ile beraber savaş meydanına çıkıp birebir savaşı başlatan ilk kişiler olmasına neden oldu.⁷⁷³ Sonrasında, Utbe b. Rebia, kardeşi Şeybe b. Rebia ve oğlu Velid b. Utbe ile birlikte saflardan ayrıldı ve meydan okudu. Ensar’dan üç genç ona karşı çıktı: Avf, Muavviz b. Haris ve Abdulah b. Revaha. Onlara “Siz kimsiniz?” diye sordular. “Ensar’dan bir topluluğuz” dediler. “Bizim sizinle işimiz yok” dediler. Sonra biri bağırarak, “Ey Muhammed! Bizimle savaşacak eşit rakiplerimizi gönder” dedi. Bunun üzerine Allah Rasulü “*Kalk, Ubeyde bin Haris; kalk, Hamza; kalk, Ali*” dedi. Onlar kalkıp onlara yaklaştıklarında, “Siz kimsiniz?” diye sordular. Ubeyde, “Ubeyde”, Hamza, “Hamza”, Ali, “Ali” dedi. “Evet, eşit ve şerefli rakipler” dediler. Ubeyde yaşça en büyük olan Utbe b. Rebia ile Hamza, Şeybe b. Rebia ile ve Ali, Velid b. Utbe ile savaştı. Hamza, Şeybe’yi hemen öldürdü, Ali de Velid’i hemen öldürdü. Ubeyde ile Utbe birbirlerine iki darbe vurdular ve ikisi de yaralandı. Hamza ve Ali, kılıçlarıyla Utbe’ye saldırıp onu öldürdüler ve arkadaşlarını alıp götürdüler.⁷⁷⁴

Mübarezede Utbe, Şeybe ve Velid’in öldürölmesinden sonra iki ordu savaş için birbirine yaklaştılar. Hız. Peygamber saf düzenine geçirdiğı ordusunu emir vermedikçe saldırmamalarını söyledi. Bedir Savaşı, Ramazan ayının on yedinci sabahı, Cuma günü gerçekleşti.⁷⁷⁵ Hız. Peygamber gölgeliğinde Allah’a vadettiğı zaferi hatırlatarak dua ediyordu ve şöyle diyordu: “*Allah’ım, eğer bu topluluk bugün yok olursa, artık sana ibadet edilmez.*”⁷⁷⁶ Dua ettikten sonra gölgelikten çıktı ve “*Muhammed’in nefsi elinde olan Allah’a yemin ederim ki, bu gün sabırla*

⁷⁷⁰ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 2/264; Taberî, Târîhu’t-Taberî, 2/441.

⁷⁷¹ Vâkıdî, Kitâbu’l-megâzî, 1/56.

⁷⁷² Vâkıdî, Kitâbu’l-megâzî, 1/64; İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 2/266.

⁷⁷³ Vâkıdî, Kitâbu’l-megâzî, 1/64, 5.

⁷⁷⁴ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 2/267, 8.

⁷⁷⁵ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 2/268.

⁷⁷⁶ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 2/269.

ve sadece Allah rızası için savaşı, düşmandan kaçmadan ileriye doğru giden her kim olursa olsun, Allah onu cennete koyacaktır.” diyerek orduyu cesaretlendirdi.⁷⁷⁷ Sonra yerden bir avuç kum aldı ve Kureyş’e doğru atarak, “Yüzler kara olsun!” dedi.⁷⁷⁸ Bedir’de Müslümanlar çetin bir mücadele sergilediler ve Allah’ın da yardımıyla müşrikler kısa sürede mağlup oldular.

Bedir’de Müslümanların, İslam’ın ve özellikle Hz. Peygamber’in en büyük düşmanı olan Ebu Cehil başta olmak üzere, müşriklerin ileri gelenlerinden birçok kişi katledildi. Müşriklerden tam yetmiş kişi öldürülmüştü. Ayrıca müşriklerden yetmiş kişi de esir alındı.⁷⁷⁹ Müşriklerin bazıları da canlarını kurtarmak için savaştan kaçarak çöle sığındılar ve Müslüman ordusundan korunmak için geceyi beklediler.⁷⁸⁰ Müslümanlar ise altısı Muhacirlerden ve sekizi Ensar’dan olmak üzere on dört şehit vermişlerdi.⁷⁸¹ Hz. Peygamber, şehitlerin cenaze namazlarını kıldırdıktan sonra Allah yolunda canlarını veren bu ilk şehitleri toprağa verdi. Müslümanlar, Kureyş’in ölümlerini de yerde bırakmayıp açtıkları bir çukura gömdüler.

Allah’ın Rasulü Bedir Savaşı’nda yetmiş esir aldı ve bu esirler Medine’de Müslümanlar arasında dağıtıldılar. Allah Rasulü, onlara iyi davranılmasını emretti. Hz. Peygamberin amcası Abbas bin Abdulmuttalib gibi pek çok esir, fidye ödeyerek serbest bırakıldı. Fidye miktarı esirin mal varlığına göre belirleniyordu ve genellikle kırk ukıyye olarak sabitlenmişti. Ancak, fakir ve düşkün olan esirler, fidye ödemedi azat edildiler. Mekkeliler yazı yazmasını biliyordu, ancak Medineliler bilmiyordu. Fidye ödeyemeyen esirler, on Medineli çocuğa yazı öğretmek serbest kalabiliyordu. Çocuklar yazıyı öğrendiğinde bu, esirin fidyesi sayılıyordu. Zeyd bin Sabit de bu şekilde yazı öğrenenlerdendi.⁷⁸²

Enfâl Suresinin yedinci ve sekizinci ayetlerinin nüzul dönemi sonrası nesiller tarafından anlaşılması için, bu ayetlerin indirildiği dönemin iyi bilinmesi ve bu bağlamda müşriklerle yapılan ilk savaş olan Bedir Savaşı’nın detaylarının kavranması gerekmektedir. Savaş amacıyla yola çıkılmamış; Mekkelilerin ileri gelenlerinin çoğunun mallarının olduğu kervanı ele geçirmek için sefere çıkılmıştı. Ancak Hz. Peygamberin asıl amacı sadece kervanı ele geçirmek değil, Mekkelilerle savaşı da göze almıştı. Bu nedenle kervanın kaçması onu fazla üzmedi. Bu durumda Mekkeliler ya savaşa girecek ya da Hz. Peygamber ile bir dokunulmazlık anlaşması yapacaklardı. Mekkeliler savaşı tercih etti ve kaybetti. Antlaşmaya varmaları için altı yıl geç-

⁷⁷⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/269, 270.

⁷⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 2/269, 270.

⁷⁷⁹ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/144.

⁷⁸⁰ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/95.

⁷⁸¹ Vâkıdî, *Kitâbu’l-megâzî*, 1/145

⁷⁸² İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/20.

mesi gerekecekti. Ancak sahabe bu stratejik amacı tam anlamıyla bilmeden kervanı ele geçirmek istiyor, savaşı istemiyordu.⁷⁸³ Kervan kaçmış ve savaşla karşı karşıya kalınmış olmasına rağmen sahabe sefere çıkarken hedeflerinde kervan vardı. Müşrik ordusu çok kalabalık ve savaş araç gereçleri Müslümanların silahlarından kat be kat fazlaydı. Kendilerinden üç kat fazla olan bu orduyla savaşmak göz göre göre ölüme gitmek demekti. Bu durumlarını Allah Teâlâ şöyle beyan etmiştir: “(Mekkelilerin geldiği ve savaşın kaçınılmazlığı) gerçeği ortaya çıktıktan sonra bile sanki gözleri göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi seninle tartışmaktan geri kalmamışlardı (ve bu durumdan hiç hoşlanmamışlardı).”⁷⁸⁴ Sahabe kendilerine göre haklılardı ancak Allah’ın da muradı kâfirlerin kökünü kazıydı. Kervanın ele geçirilmesini o kadar çok istemelerine rağmen, bunun olmayacağı, Allah’ın topluma nasıl müdahale ettiğinin görülmesi açısından şu ayette ifade edilen gerçekler önem arz etmektedir. Bedir günündeki tarafların konumlarını ve kervanı kesinlikle kaçırdıklarını Allah Teâlâ şöyle bildirmektedir: “*Hatırlayın ki, Bedir Savaşı’nda siz vadinin Medine tarafındaki yakın kenarındaydınız, onlar ise Mekke tarafındaki uzak kenarındaydılar. Kervan da sizden daha aşağıda, (deniz sahilindeydi.) Eğer savaş için önceden anlaşmış olsaydınız, belirlediğiniz vakit konusunda ihtilafa düşerdiniz. Ancak Allah, gerekli olan emri yerine getirmesi, helak olanın açık bir delille helak olması ve yaşayanın da açık bir delille yaşaması için böyle yaptı. Çünkü Allah her şeyi işiten ve bilendir.*”⁷⁸⁵ Bu ayetlere göre Müslümanların kervanı ele geçirmek için sefere çıkmış oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Müslümanların kervanı ele geçirmek için seferdeki yaptıkları, yaşadıkları olaylar, kervanı kaçırmaları ve istemeseler de savaşla karşı karşıya kalmaları hadisesi Enfâl Suresinin nüzul dönemi sonrası Müslümanları için fiilî tefsiri ve tefsir malzemesidir. Anlatılan bu hadisyle Enfâl Suresi yedi ve sekizinci ayetlerinde belirtilen Müslümanların “kolay, zahmetsiz olanı istemeleri” ifadesi açık bir şekilde anlaşılır hale gelmiştir.

2.3.4. Rıdvan Biati

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمَسْئُوتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

“Sana yeminle bağlılık sözü verenler gerçekte bu sözü Allah’a vermiş oluyorlar, Allah’ın eli onların elleri üzerindedir. Bu sebeple kim Allah’a verdiği ahdi bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur, Allah’a verdiği sözün gereğini yerine getirene ise Allah yakında büyük ödül verecektir.”⁷⁸⁶

⁷⁸³ Mehmet Azimli, “Bedir Savaşı Çerçevesinde Bazı Mülahazalar”, *Bilimname*, 18/1, (2010), 12.

⁷⁸⁴ el-Enfâl 8/5, 6.

⁷⁸⁵ el-Enfâl 8/42.

⁷⁸⁶ el-Fetih 48/10.

Kur'an'da hakkında ayet bulunan olaylardan biri, nüzul döneminde meydana gelen ve ayetlerin fiilî tefsiri mahiyetindeki sahabenin Hz. Peygamber ile el üzerine el koyarak yaptığı sözleşmedir. Peki, ayette geçen biatın konusu nedir? Hz. Peygamber, hangi olaydan sonra böyle bir biat yapmak zorunda kaldı? Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e yapılan bu biatı neden gerçekte kendisine yapılmış biat olarak ifade etmiştir? Hz. Peygamber ve sahabenin aralarında yaptıkları bu biata Allah Teâlâ neden destek verdi ve bundan memnun oldu?

Nüzul döneminin ilk muhatapları açısından bu sorular malumdur ve anlaşılmasında herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır. Ancak, nüzul dönemi sonrası Müslümanlar için ayetin anlaşılmasında bazı zorluklar ortaya çıkabilir. Çünkü onlar olaylar olurken içinde bulunmadılar ve olayları yaşayanlardan birileri de değildiler. Ayette bahsedilen olay Hudeybiye gazvesidir.

Allah'ın Rasulü bir gün rüyasında Kâbe'ye girdiğini, başını tıraş ettiğini, Kâbe'nin anahtarını aldığını ve diğer hacılarla birlikte Kâbe'yi tavaf ettiğini gördü. Peygamberlerin gördüğü rüyaları sadık rüyalar olduğu inancıyla sahabilerini umre için hazırlanmaları konusunda teşvik etti ve onlar da hızla hazırlandılar ve yola çıkmaya karar verdiler.⁷⁸⁷ Allah'ın Rasulü ile birlikte sahabileri, Rasulullah'ın gördüğü rüya nedeniyle fethe kesinlikle inanarak ve kılıçlar dışında hiçbir silah almadan yola çıktılar. Sahabilerden Ebu Bekir, Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affan ve Talha b. Ubeydullah gibi bir grup, kurbanlık hayvanlarını da yanlarına aldı.⁷⁸⁸ Allah Rasulü Kureyş'in kindarlığından ve savaş çıkarmalarından veya engel olmalarından endişe duyduğu için Medine civarındaki Arap kabileleri de umre seferine katılmaları için davet etti.⁷⁸⁹ Ancak birkaç kabile hariç, diğer kabileler Hz. Peygamberin davetini kabul etmedi. Sadece Medine'deki Ensar ve Muhacirler ile birlikte Allah Rasulünün davetini kabul eden diğer kabileler umreye hazırlanarak Allah Rasulü ile birlikte Medine'den Mekke'ye doğru yola çıktılar.⁷⁹⁰

Hicretin altıncı yılı Zilkade ayının birinci pazartesi günü, Muhacirler, Ensar ve onlara katılan Araplardan oluşan Müslüman kafilesi Medine'den Mekke'ye doğru yola çıktı.⁷⁹¹ Bu yolculukta Allah Rasulü ile birlikte kaç kişinin bulunduğu konusunda farklı görüşler vardır.⁷⁹² Meşhur görüşlerden biri, Cabir b. Abdullah Ensari'nin "Biz Hudeybiye ashabı 1400 kişiydik" sözüdür.⁷⁹³ Ayrıca, bu yolculukta biri Allah Rasulünün eşi Ümmü Seleme olmak üzere dört

⁷⁸⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/572.

⁷⁸⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/572, 3.

⁷⁸⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/255.

⁷⁹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/256.

⁷⁹¹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/573; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/91.

⁷⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/91.

⁷⁹³ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/256.

kadın da bulunmaktaydı.⁷⁹⁴ Hz. Peygamber Abdullah bin Ümmü Mektum'u⁷⁹⁵ veya Numeyle bin Abdullah Leysi'yi⁷⁹⁶ Medine'de kendi yerine vekil olarak bırakmıştı.

Hz. Peygamber, amacının savaşmak değil, sadece umre yapmak ve Kâbe'yi tavaf etmek olduğunu göstermek istiyordu. Medine'den ayrılıp Zül-Huleyfe'ye geldiklerinde ihramlarını giydiler. Umre yapma niyetlerini açıkça göstermek için yanlarına aldıkları yetmiş kurbanlık deveyi işaretleyerek kafilenin önünde yürüttüler.⁷⁹⁷

İslam Peygamberi ve beraberindekiler “Lebbeyk” diyerek telbiye nidalarıyla Usfan'a denilen yere kadar ilerlediler. Bu sırada Hz. Peygamber'e Mekke müşriklerinin Müslümanların Mekke'ye doğru geldiklerinden haberdar oldukları ve girişlerini engellemek için yemin ettikleri bilgisi ulaştı.⁷⁹⁸ Kureyş müşrikleri savaşçıları Mekke'nin dışında konuşlandırmış ve Halid b. Velid'i 200 süvari ile birlikte Müslümanların Mekke'ye girmelerine engel olması için Kurau'l Gamim bölgesine göndermişti.⁷⁹⁹ Hz. Peygamber bu durumu öğrenince “*Yazıklar olsun Kureyş'e! Savaş onları yok etti*” diyerek tepki gösterdi. Daha sonra, “*Bizi Kureyş ile karşılaşmayacağımız bir yoldan götürebilecek kimse var mı?*” diye sordu. Allah Rasulü Eslem oğulları kabilesinden birkaç kişinin rehberliğinde, Kureyş savaşçılarıyla karşılaşmamak için farklı bir yoldan Mekke'ye doğru ilerlemeye devam etti.⁸⁰⁰

Kafile farklı yoldan ilerleyerek Hudeybiye adı verilen yere geldiklerinde Hz. Peygamberin ünlü devesi Kusva çöktü ve kalkmadı. İnsanlar, “Deve inat etti” dediler. Rasulullah ise, “*Deve inat etmedi, bu onun huyu değildir, fakat onu Mekke'ye giden yoldan alıkoyan, fili durduran Rabbimdir. Bugün Kureyş bana, akrabalık bağlarını gözetme konusunda bir talepte bulunursa, bunu kabul ederim.*” dedi. Sonra halka, “*İnin ve yerleşin*” dedi. Sahabe su olmayan bu yerde yerleşmenin uygun olmadığını arz edince, Hz. Peygamber'in duasıyla orada bulunan ve kurumuş olan kuyu tekrar suyla doldu. Herkes o sudan doyasıya içti ve hatta oraya birkaç kez de yağmur yağdı.⁸⁰¹

Müslümanlar Hz. Peygamberin emriyle Hudeybiye'ye yerleşince, Kureyş, Mikraz b. Hafs'ı kırk elli kişilik süvari birliğiyle Müslümanları gözetlemesi, etraflarında dönmesi ve fırsat buldukları zaman da onlardan esirler alması için görevlendirdi. Onlar Müslümanlardan esir almaları durumunda Kureyş'e getirecekler ve Kureyş de elindeki bu Müslüman rehineler yoluyla kendi önerilerini Müslümanlara kabul ettirecekti. Fakat Müslümanlar geceleyin Müslümanların

⁷⁹⁴ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/574.

⁷⁹⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/573; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/91.

⁷⁹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/255.

⁷⁹⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/255; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/91.

⁷⁹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/256.

⁷⁹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/92.

⁸⁰⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/256, 7.

⁸⁰¹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/257; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/92.

etrafında denetleme yapan bu süvari birliğini esir aldılar ve Hz. Peygamberin huzuruna getirdiler. Rasulullah ise Müslümanları rahatsız eden bu birliği savaştırmak için gelmediklerini, amaçlarının Allah'ın evini ziyaret etmek olduğunu söyleyerek esirlerin serbest bırakılmasını emretti.⁸⁰²

Allah'ın Rasulü Hıraş bin Ümeyye el-Huzai'yi yanına çağırdı ve onu Mekke'deki Kureyş'e elçi olarak gönderdi. Onu "Sa'leb" adlı devesine bindirerek, Kureyş'in ileri gelenlerine gelme amacını bildirmesi için yolladı. Fakat onlar, Rasulullah'ın Hıraş'ı bindirdiği devesini kestiler ve Hıraş'ı öldürmek istediler. Ahabiş kabilesi onu koruyarak serbest bıraktı ve Hıraş, Rasulullah'a geri döndü.⁸⁰³

Sonra, Allah'ın Rasulü Hz. Ömer bin Hattab'ı çağırdı ve onu Mekke'ye göndererek Kureyş'in ileri gelenlerine geliş amacını bildirmesini istedi. Hz. Ömer şöyle dedi: "Ya Rasulallah, Kureyş'ten kendim için korkuyorum. Mekke'de beni koruyacak bir Adiy bin Ka'b mensubu yok ve Kureyş benim onlara düşmanlığımı ve sertliğimi bilir. Ancak sana Mekke'de benden daha güçlü birini Osman bin Affan'ı öneriyorum." Bunun üzerine Rasulullah Osman bin Affan'ı çağırdı ve onu Ebu Sufyan ve Kureyş'in ileri gelenlerine gönderdi. Onlara savaş için gelmediğini, sadece bu kutsal evi Kâbe'yi ziyaret etmek ve ona saygı göstermek için geldiğini bildirmesini istedi.⁸⁰⁴

Hız. Osman Mekke'ye doğru yola çıktı. Mekke'ye vardığında veya varmak üzereyken, Eban bin Said bin As ile karşılaştı. Eban, Hız. Osman'ı koruması altına alarak Mekke'ye götürdü ve ona eman, güvence verdi. Hız. Osman bu sayede Rasulullah'ın mesajını iletebildi. Hız. Osman, Ebu Sufyan ve Kureyş'in ileri gelenlerine giderek, Rasulullah'ın kendisini ne amaçla gönderdiğini anlattı. Kureyş'in ileri gelenleri, Rasulullah'ın mesajını dinledikten sonra Hız. Osman'a, "Eğer istersen Kâbe'yi tavaf edebilirsin," dediler. Hız. Osman ise, "Rasulullah Kâbe'yi tavaf etmedikçe ben de tavaf etmem," diye yanıt verdi. Bunun üzerine Kureyş, Hız. Osman'ı göz hapsinde tuttu ve Rasulullah'a ve Müslümanlara, Hız. Osman bin Affan'ın öldürüldüğü haberi ulaştı.⁸⁰⁵

Müşrikler Müslümanların hem umre yapmalarına müsaade etmiyorlar hem de anlaşma yapmaya yanaşmıyorlardı, üstelik bir de gönderilen elçiyi öldürmeleri kabul edilemez bir durumdu. Haber duyulunca, Rasulullah mübarek sırtını Semüre isimindeki ağaca dayadı ve Hız. Osman'a çok üzüldü ve bir o kadar da Kureyş'e öfkesi arttı. Sahabeyi biat için bir araya topladı. Abdullah b. Ebi Bekir'den rivayet edildiğine göre Rasulullah Hız. Osman'ın öldürüldüğünü duyduğunda şöyle demiştir: "Bu toplulukla savaşmadıkça buradan ayrılmayacağız." Bunun

⁸⁰² Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/602; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/261; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/92, 3.

⁸⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/261; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/631; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/93.

⁸⁰⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/261; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/631; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/93.

⁸⁰⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/603; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/262; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/631.

üzerine Rasulullah insanları biata davet etti. Rıdvan biatı Semüre ağacının altında gerçekleşti. İnsanlar şöyle diyorlardı: “Rasulullah onlarla ölüme biat etti.” Ancak Cabir b. Abdullah’dan şöyle denildiği rivayet edilmiştir: “Rasulullah bizimle ölüme değil, kaçmayacağımıza dair biat etti.”⁸⁰⁶ Rasulullah insanlarla biat etti ve orada bulunan hiçbir Müslüman biattan geri kalmadı. Sadece Beni Selime’den Cabir bin Abdullah’ın kardeşi Cedd bin Kays biata katılmadı. Cabir bin Abdullah kardeşi hakkında şöyle demiştir: “Vallahi, onu devesinin koltuk altına yapışmış halde, insanlardan saklanarak bakarken görür gibiyim.” Daha sonra Rasulullah’a, Osman hakkında söylenenlerin asılsız olduğu haberi geldi.⁸⁰⁷

Rıdvan Biatı’nda Rasulullah ile ilk biat eden kişinin Esedi kabilesinden Ebu Sinan olduğu haber verilmektedir. Rasulullah Osman adına da biat etti ve ellerinden biriyle diğerine vurarak biatı gerçekleştirdi.⁸⁰⁸

Allah Teâlâ Hz. Peygamberin ve sahabilerin yaptıkları bazı davranışları hatalı görüp onları düzeltirken; bazı davranışlarını da takdir etmekte, övmekte, o davranışlardan memnu olduğunu beyan etmektedir. Allah Teâlâ Hz. Osman’ın öldürüldüğü şayiası üzerine Hz. Peygamberin sahabilerle yaptığı bu biat hakkında razı olduğunu şöyle beyan etmektedir: “*Ey Muhammed! Hudeybiye’de Allah, o ağacın altında sana biat ederlerken, müminlerden memnun kalmıştır; Çünkü Allah onların kalplerinde olan savaşma arzusunu bilmiş, onlara huzur, güven duygusu vermiştir. Onları çok yakında gerçekleştirecek bir fetih ile müjdelemiş ve elde edecekleri birçok ganimetle de ödüllendirmiştir. Gerçekten Allah çok güçlü ve çok bilgedir.*”⁸⁰⁹ Sahabilerden Berâ’dan gelen bir rivayete göre, ayette müjdelenen fetih, Mekke’nin fethi değil, Hudeybiye gününde yapılan Rıdvan biatıdır.⁸¹⁰ Rasulullah ağacın altında biat edenler hakkında: “*Ağaç altında biat edenlerin hiçbiri cehenneme girmeyecek.*”⁸¹¹ diyerek cennetle müjdelemiştir. Hz. Peygamber başka bir hadisinde ise Ashabu’s-Şecereyi kastederek: “*Yeryüzü ehlinin en hayırlıları sizlersiniz.*” buyurmuştur.⁸¹²

Hicretin altıncı yılı Zilkade ayında, Hz. Osman’ın intikamını almak amacıyla yapılan bu biata Rıdvan Biatı veya Bey’atu’r-Rıdvan denir. Bu biat, Semüre ağacının altında gerçekleştirildiği için Bey’atu’s-Şecere olarak da adlandırılır. Bu ağaç altında Hz. Peygamber’e biat

⁸⁰⁶ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 3/262; Buhârî, “Cihâd”, 110 (No. 2958-2960).

⁸⁰⁷ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 3/262; Taberî, Târihu’t-Taberî, 2/633.

⁸⁰⁸ İbn Hişâm, es-Sîretu’n-nebeviyye, 3/262.

⁸⁰⁹ el-Fetih 48/18, 19.

⁸¹⁰ Buhârî, “Meğâzî”, 35 (No. 4150).

⁸¹¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 57 (No. 3860).

⁸¹² Buhârî, “Meğâzî”, 35 (No. 4154). Olaylarla ilgili rivayetler tezimizin ikinci bölümünün konusudur.

eden sahabilere Ashabu'ş-Şecere denir. Ayrıca, biatın gölgesinde yapıldığı bu ağaca da Şecere'tu'r-Rıdvân ismi verilmiştir.⁸¹³ Hz. Peygamberin yaptığı bu biat sayesinde Müslümanlar güçleri yettiğince birlik oldular. Kureyş ölümüne yapılan biatı haber alınca korkuları şiddetlendi ve Hz. Osman'ı serbest bıraktılar ve Müslümanlarla anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Böylece Hudeybiye barış anlaşması imza altına alındı.⁸¹⁴

Kureyş, Beni Amir bin Lüey kabilesinden Suheyl bin Amr'ı Rasulullah'a barış yapması için gönderdi. Ancak barışın şartı olarak Müslümanların bu yıl umre yapmadan geri dönmelerini öne sürdüler. Suheyl bin Amr, Rasulullah'a geldiğinde, Rasulullah onu görür görmez şöyle dedi: *"Bu adamı gönderdiklerine göre barış yapmak istiyorlar."* Suheyl bin Amr, Rasulullah'a geldiğinde uzun bir konuşma yaptı ve karşılıklı görüş alışverişinde bulundular. Sonunda aralarında barış anlaşması yapıldı.⁸¹⁵

Anlaşma metnini Hz. Ali iki nüsha olarak yazdı ve yazılan ilk nüshayı Hz. Peygamber aldı sonradan ikinci nüshayı da Suheyl aldı: *"Bismillah. Bu, Muhammed bin Abdullah ile Suheyl bin Amr arasında yapılan anlaşmadır. On yıl boyunca savaşın durdurulması konusunda anlaşmışlardır. Bu süre zarfında insanlar güven içinde olacak ve birbirlerine zarar vermeyeceklerdir. Anlaşma kapsamında hilekârlık ve ihanet olmayacaktır. Aramızda gizli bir düşmanlık yoktur. Kim Muhammed'in anlaşmasına ve ahdine girmek isterse, girebilir. Kim Kureyş'in anlaşmasına ve ahdine girmek isterse, girebilir. Eğer Kureyş'ten biri velisinin izni olmadan Muhammed'e gelirse, geri döndürülecektir. Eğer Muhammed'in ashabından biri Kureyş'e giderse, geri döndürülmeyecektir. Muhammed ve ashabı bu yıl buradan geri döneceklerdir. Gelecek yıl Mekke'ye geldiklerinde, üç gün kalacaklar ve yanlarında sadece yolcu silahları olacak, kılıçlar kınlarında kalacaktır."*⁸¹⁶

Anlaşma yapıldıktan sonra Müslümanlar kurbanlıklarını keserek tıraş oldular ve ihramlarından çıktılar. Bu anlaşmayla Hz. Peygamber Medine'nin güvenliğini sağlamış oldu. Müslümanlar gönülsüz olarak Medine'ye geri döndüler.⁸¹⁷

Rıdvân Biatı, sahabilerin Hz. Peygamber'e olan bağlılıklarını ve sadakatlerini gösteren önemli bir olaydır. Bu biat, Müslümanların birlik ve dayanışma içinde olduklarını, zor zamanlarda bile birbirlerine destek verdiklerini göstermektedir. Hudeybiye Antlaşması ile sonuçlanan bu olay, Müslümanların sabır ve metanetlerinin bir göstergesi olarak tarihte yerini almıştır.

⁸¹³ Mustafa Fayda, "Bey'atu'r-Rıdvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/39-40.

⁸¹⁴ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/604.

⁸¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/263.

⁸¹⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 2/611, 2; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/263, 4.

⁸¹⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/45.

Aynı zamanda, bu biat, Allah'ın rızasını kazanmak ve O'nun huzurunda sadakatlerini teyit etmek isteyen sahabiler için manevi bir yükseliş vesilesi olmuştur.

Yukarıda anlatıldığı üzere Hudeybiye Gazvesi sırasında, Hz. Osman elçi olarak Kureyş'e gönderildi. Kureyş tarafından alıkonması ve Hz. Peygamber'e onun öldürüldüğü söylenişinin ulaşması üzerine, sahabiler ölümüne savaşacaklarına, asla kaçmayacaklarına ve sabır göstereceklerine dair biat ettiler. Bu biat, Kur'an'da ayetler olarak yer aldı. Rıdvan Biatı'nın gerçekte Allah'a yapıldığı, Allah'ın elinin onların elleri üzerinde olduğu ve Allah'ın bu biattan çok memnun kaldığı ayette ifade edilmiştir. Hudeybiye'de gerçekleşen bu biat olayı, konuyla ilgili ayetlerin fiilî tefsiri niteliğindedir. Müfessirlerin büyük çoğunluğu, tefsirlerinde bu ayetleri açıklarken Rıdvan Biatı olayından bahsetmeden geçememişlerdir.

2.3.5. Hataların Vahiy Tarafından Düzeltilmesi

Olay ve olgulardan Kur'an nassına geçen hadiseler arasında Hz. Peygamber ve sahabilerin yaptıkları hatalı davranışların vahiy tarafından ikaz edilmeleri de bu bölümün konuları arasında yer almaktadır. Örnek olarak Âl-i İmrân Suresinin yüz yirmi sekizinci ayetini verebiliriz. Örnek-1.

لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبُهُمْ فَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

“Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Allah, ya tövbelerini kabul edip onları affeder, ya da zalim olduklarından dolayı onlara azap eder.”⁸¹⁸

Rivayetlerde ayetin nüzul sebebi olarak genellikle Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in yaralandığı, dışının kırıldığı olay sonrası bazı müşrikler için beddua ettiği belirtilir. Hz. Peygamber, dualarında ve beddualarında Allah'ın iradesine müdahale etmeye çalışmış gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Ancak Allah Teâlâ fiillerinde özgürdür, dilediğini hidayete erdirip dilediğini dalalette bırakır, hidayet Allah'ın iradesindedir. Bu durumda, Hz. Peygamber'in ısrarla yaptığı dua ve beddualar, bir bakıma Allah'ın emir ve iradesine yön verme çabası gibi bir izlenim yaratmıştır. Hz. Peygamberin asıl görevi Allah'ın mesajlarını tebliğdir; o kimin tevbesini kabul edeceğini, kime azap edeceğini kendi bilir.

Bir rivayete göre, Rasulullah, âdeti olarak sabah namazının son rekâtında rükûdan başını kaldırdıktan sonra, “*Semiallahu liman hamideh, Rabbena ve lekel hamd*” dedikten sonra, “*Allah'ım, falanı, falanı ve falanı lanetle*” derdi. Bunun üzerine Allah, “*Senin elinde bir şey yoktur*”, “*Bu senin yapacağın iş değildir*” mealindeki ayetini indirmiştir.⁸¹⁹

Başka bir rivayet ise, Ebu Hureyre'den nakledilmektedir. Rasulullah “Birine beddua etmek veya biri için dua etmek istediğinde, rükûdan sonra kunut yapardı. Sonra da “*Semiallahu*

⁸¹⁸ Âl-i İmrân 3/128.

⁸¹⁹ Buhârî, “Tefsîr”, 9 (No. 4559).

liman hamideh, Allah'ım Rabbimiz, sana hamdolsun, Allah'ım Velid bin Velid'i, Seleme bin Hişam'ı ve Ayyâş bin Ebi Rebîa'yı kurtar, Allah'ım Mudâr kabilesine ağır baskı yap ve onların yıllarını Yusuf'un yılları gibi yap" diyerek bunu yüksek sesle söylerdi. Ve sabah namazında bazı dualarında, *"Allah'ım, falanı ve falanı lanetle"* diyerek bazı Arap kabileleri için beddua ederdi. Nihayet Allah, *"Senin elinde bir şey yoktur"* ayetini indirdi.⁸²⁰

Müşrikler Bedir yenilgisinin intikamını almak üzere üç bin kişilik bir ordu ile Uhad'a geldiler. Bunu Hz. Peygamberin casusları kendisine haber verdiler.⁸²¹ Müslümanlar ise münafıkların ayrılmasıyla yedi yüz kişi kaldılar.⁸²² Savaş başladığında ilk olarak Müslümanlar galip gelmeye başladılar. Okçuların tepeden inmesiyle savaşın seyri Müslümanlar aleyhine değişti. Müslümanlar bozguna uğrayınca kaçışmaya başladılar ve Hz. Peygamberi yalnız bıraktılar.⁸²³ Savaşın ortasında müşriklerden birkaç kişi Hz. Peygamberi öldürmek için saldırdılar. Hz. Peygamberin yanında kalan birkaç sahabe canları pahasına onu korudular. Bu saldırı, karışıklık ve hengâme sonucunda Hz. Peygamberin dişi kırıldı ve mübarek yüzü de yara aldı.⁸²⁴ Rasulullah beraberindekilerle birlikte Uhud dağındaki bir kaya aralığına sığındı.⁸²⁵

Müşrikler Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza'yı şehit ettiler. Cübeyr b. Mut'am'ın kölesi Vahşi, Hz. Hamza'yı mızrakla şehit ettikten sonra karnını yararak ciğerini çıkardı ve bu ciğeri, babası Bedir Savaşı'nda Hz. Hamza tarafından öldürülen Ebu Süfyan'ın karısı Hind'e götürdü. Hind, Hz. Hamza'nın ciğerini ağzına alarak çiğnedi. Allah Rasulü Hz. Hamza'nın şehadetine ve uzuvlarının kesilmesine çok üzüldü ve öfkelenildi.⁸²⁶ Müslümanlar, Hz. Peygamberin sayıları yetmiş veya daha fazla olan şehitlerin her birine tek tek cenaze namazı kıldırmasının ardından şehitleri toprağa verdiler.⁸²⁷

Bu savaşla ilgili olarak Âl-i İmrân Suresinin yüz yirmi bir ile yüz yirmi dokuz arası ayetler nazil olmuştur.⁸²⁸ Yukarıda verdiğimiz ayet de Uhud Savaşı ile ilgili ayetlerden biridir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin amcasının şehadeti ve çok şehit verilmesi onu çok üzmüştür. Bu yüzden de müşrikler için sabah namazının ikinci rekâtından doğrulduğunda beddua etmiştir. Hatta dişi kırılıp yaralandığında, yanağından kan aktığında ve akan kanlarını silmeye çalıştığında şöyle söylemiştir: *"Peygamberlerini kana bulayan bir kavim nasıl kurtuluşa erip başarıya ulaşabilir ki, o onları Rablerine davet edip dururken? Nebilerine bunu yapan asla iflah*

⁸²⁰ Buhârî, "Tefsîr", 9 (No. 4560).

⁸²¹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/208.

⁸²² Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/219.

⁸²³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/235.

⁸²⁴ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/244.

⁸²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/78; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/518.

⁸²⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/285, 6.

⁸²⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/310; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/90.

⁸²⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, 1/319; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/101.

olmaz.”⁸²⁹ Peygamberini yaralayan kavmi hidayet edip kurtuluşa erdirmek veya dalalette bırakıp azap etmek Allah’ın dilemesindedir yoksa Hz. Peygamberin elinde olan bir iş değildir.

İlk müfessirlerden olan Mukâtil (ö. 150) ise ayetin nüzul sebebiyle ilgili anlattığı olayın Bi’r-i Maûne ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ashabı suffa’dan fakir olan yetmiş kişi, yemek bulduklarında doycak kadar yerler, kalanını sadaka olarak verirlerdi. Sonra bu yetmiş kişi, Benî Süleym’in Usbe ve Zekvan kabileleriyle savaşmak için gönüllü olarak savaşa çıktılar. Savaş sırasında hepsi öldürüldü. Bu durum, Hz. Peygamber ve sahabilerine çok ağır geldi. Hz. Peygamber sabah namazında kırk gün boyunca sahabilerini öldürenlere beddua etti. Bunun üzerine Allah Teâlâ, bu ayeti indirdi.⁸³⁰

Bi’r-i Maûne olayı hicretin dördüncü yılının başlarında Uhud savaşından dört ay sonra gerçekleşmiştir. Âmir b. Sa’sa kabilesinin reisi Ebu Berâ Medine’ye gelerek Hz. Peygambere ziyarette bulundu. Hz. Peygamber ona İslam olması teklifinde bulundu. Ancak Ebu Berâ İslam’a girmeyi kabul etmemekle beraber ondan kabilesine İslam’ı anlatacak kimseler göndermesini istedi. Hz. Peygamber göndereceği davetçilerin başına bir iş gelmesinden korktuğunu ifade etti. Bunun üzerine Ebu Berâ Hz. Peygamberin göndereceği davetçilerin güvenliği için eman verdi. Rasulullah güvence üzerine Ashabı Suffa’dan yetmiş hafızı irşat için görevlendirdi. Başlarına da Munzir b. Amr’ı başkan olarak tayin etti. Hz. Peygamberin görevlendirdiği kabile ilgili kabileye gitmek için yola koyuldu ve Bi’r-i Maûne su kuyularının olduğu yere gelince konakladılar. Ebu Berâ’nın o sırada vefat etmiş olduğundan yeğeni Âmir b. Tufeyl kabileye başkanlık ediyordu. Âmir Müslümanlara karşı çok kindar biriydi ve kabileyi öldürmek için halkı toplamaya çalıştıysa da kabilesi Ebu Berâ’nın eman verdiğini bildikleri için halk kabul etmedi. Âmir civar kabilelerden asker toplayıp Hz. Peygamberin gönderdiği yetmiş hafız sahabeyi şehit etti. Hz. Peygamber bu olaya çok üzülmüş ve otuz veya kırk gün boyunca sabah namazında kunut okumuş, beddua etmiştir.⁸³¹ Mukâtil’in bahsettiği Ashabı Suffa’dan yetmiş hafızın şehit edilmesi ve ardından Hz. Peygamberin beddua etmesi üzerine bu ayet nazil olmuştur.

Örnek-2.

عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهٗ يَرْجَى أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى

“Kendisine ama geldi diye suratını asmış, ekşitmiş, arkasını dönmüştü. Sen nereden bileceksin ki? Belki de o, arınacak ya da kendisine fayda sağlaması için öğüt alacaktı.”⁸³²

Hz. Peygamberin ikaz edildiği diğer bir olayda Abdullah b. Ümmi Mektûm ile ilgili yaşanmıştır. Abdullah b. Abbas’ın bu ayetlerin nüzul sebebiyle ilgili olarak şöyle bir olay anlatmıştır. “Surat astı ve yüz çevirdi, kendisine o kör geldi diye.” ayetinin iniş sebebi şudur: Hz.

⁸²⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 6/43, 4.

⁸³⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/300.

⁸³¹ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, 3/137-142; Buhârî, “Cihâd”, 9 (No. 2801).

⁸³² el-Abese 80/1-4.

Peygamber iman etmelerini arzuladığı Mekkenin ileri gelenlerinden olan Utbe b. Rebia, Ebu Cehil b. Hişam ve Abbas b. Abdulmuttalib ile konuşurken, O sırada Abdullah b. Ümmü Mek-tum adında kör bir adam geldi ve Hz. Peygamber ile konuşmak istedi. Abdullah, Hz. Peygam-berden Kur'an'dan bir ayet öğretmesini istedi ve "Ey Allah'ın Rasulü, Allah'ın sana öğrettik-lerinden bana da öğret" dedi. Hz. Peygamber ona aldırış etmedi, yüzünü astı ve ondan yüz çe-virdi, onun konuşmasını hoş karşılamadı ve diğerlerine yöneldi. Hz. Peygamber işini bitirip evine dönerken Allah, onun gözlerinin bir kısmını aldı, (gözleri karardı) sonra başını salladı ve Allah bu ayeti indirdi: "Surat astı ve yüz çevirdi, kendisine o kör geldi diye bunu yaptı. Ne bilirsin, belki o temizlenecek yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek." Bu ayetler nazil olduktan sonra, Hz. Peygamber Abdullah'ı onurlandırdı, onunla konuştu ve "Ne istiyor-sun? Bir ihtiyacın var mı?" dedi. Abdullah yanından ayrıldığında da ona "Bir ihtiyacın var mı?" diye sordu. Hz. Peygamberin Abdullah'a bu şekilde davranması, Allah'ın "Fakat kendini müs-tagni gören kimseye gelince, sen ona yönelmeye devam ediyorsun. Oysa onun temizlenmeme-sinden, arınmamasından sana ne!" ayetlerini indirmesi nedeniyle oldu.⁸³³

Allah Teâlâ'nın sahabileri ikaz ettiği ayetler de yaşanan olaylar bu bölümün konusunu teşkil etmektedir. Kur'an nassına geçen olaylar çoğunluktadır. Nüzul döneminde yaşanan olay-lar daha sonradan nazil olan ayetlerde aydınlığa kavuşturulmuş olmaktadır. Mesela ifk hadise-sinden bir ay sonra ancak olayla ilgili ayetler nazil olmuştur. Sahabeyi ikaz eden ayetler de öyledir. Örnek-3.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرِ نَاطِرِينَ إِنَاءَهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا
طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ
مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُتَّكَبَّرُوا أَرْوَاجَهُ مِنْ
بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا

"Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (va-kitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin, çağrıldığınız zaman girin. Yemeği yiyince de hemen dağılın. Sohbet için beklemeyin. Çünkü bu davranışınız Peygamber'i rahatsız etmekte, fakat o sizden de çekinmektedir. Allah ise gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamberin hanım-larından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Böyle davranmanız hem sizin kalp-leriniz hem de onların kalpleri için daha temizdir. Allah'ın Resûlüne rahatsızlık vermeniz ve kendisinden sonra hanımlarını nikâhlamanız ebediyyen söz konusu olamaz. Çünkü bu, Allah katında büyük bir günahdır."⁸³⁴

Bu ayet hicab (perde) ayeti olarak bilinmektedir. Küçüklüğünden beri Hz. Peygamberin terbiyesi altında yetişen Enes onun evinde olan olaylara yakinen şahit oluyordu. Onun haber

⁸³³ Taberî, Câmiu'l-beyân, 24/103.

⁸³⁴ el-Ahzâb 33/53.

verdiğine göre ayetin nazil olmasını şu olaya bağlamaktadır: “Hz. Peygamber Zeyneb bnt. Cahş ile evlendiğinde düğün yemeği olarak ekmek ve et hazırlattı. Düğün yemeğine insanları davet etmem için beni görevlendirdi. Davetliler gruplar halinde geliyordu; bir grup gelip yemeğini yiyor ve ayrılıyordu, sonra bir başka grup gelip yemeğini yiyor ve ayrılıyordu. Hz. Peygamber insanları davet etmesi için beni göndermeye devam etti, ta ki davet edecek kimse bulamayınca kadar. Sonunda, “Ey Allah’ın Peygamberi, artık davet edecek kimse bulamıyorum,” dedim. O da, “Yemeği kaldırın,” dedi. Ancak üç kişi evde kaldı ve sohbet ediyordu. Hz. Peygamber dışarı çıktı ve Hz. Aişe’nin odasına gitti. Orada, “Selamun aleyküm ey ev halkı ve Allah’ın rahmeti üzerinize olsun” diyerek selam verdi. Hz. Aişe de “Ve aleyküm selam ve Allah’ın rahmeti üzerinize olsun. Aileni nasıl buldun? Allah sana bereket versin,” diyerek selamına karşılık verdi. Hz. Peygamber diğer hanımlarının odalarına da giderek aynı selamı verdi ve onlar da Aişe’nin söylediklerini söylediler.

Sonra Hz. Peygamber geri döndü ve evde hala konuşan üç kişiyi gördü. Hz. Peygamber çok hayâliydi, dolayısıyla Hz. Aişe’nin odasına doğru tekrar yöneldi. Hz. Aişe ona insanların çıktığını söylemiş miydi yoksa bir başkası mı ona bildirmişti bilmiyorum, ama Hz. Peygamber tekrar eve döndü. Kapıdan içeri girerken bir ayağını eşikten içeri, diğerini dışarı koydu ve perdeyi indirdi. İşte o anda hicap ayeti indirildi.”⁸³⁵

Başka bir rivayette ise, bu olay, Ümmü Seleme’nin evinde oldu. Hz. Peygamber’in evine bir grup insan geldi, yemek yediler ve sonra uzun süre oturup sohbet ettiler. Bu durum, Hz. Peygamber’i rahatsız etti, ancak o onlara çıkmalarını söylemekten utandı. Allah ise gerçeği söylemekten utanmaz. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu ayeti indirdi: “*Ey iman edenler! Yemeğe davet edilmedikçe Peygamber’in evlerine girmeyin. Yemeğin olgunlaşmasını beklemeyin. Ama davet edildiğinizde girin. Yemeğinizi yedikten sonra dağılın.*”⁸³⁶

Beni Teym b. Mürre kabilesine mensup olan Talha bin Ubeydullah el-Kureşi, “Muhammed, bizi akrabalarımız olan hanımlarının yanına girmekten men ediyor” diye söylendi. Sonra kendi kendine, “Vallahi, Muhammed ölürse ve ben hayatta kalırsam Aişe ile evleneceğim” diye düşündü. Allah Teâlâ, Talha bin Ubeydullah’ın bu sözleri üzerine şu ayeti indirdi: “*Allah’ın Rasulü’ne eziyet etmeyin ve onun hanımlarıyla ondan sonra asla evlenmeyin. Bu, Allah katında büyük bir günahtır.*” Çünkü Allah, Peygamber’in hanımlarını müminler için anneleri gibi kıl-

⁸³⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 8 (No. 4793).

⁸³⁶ Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Se’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, muh. İmam Ebî Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2002), 8/58.

mıştır. Bu nedenle, Allah Peygamberin hanımlarıyla evlenilmesini müminler için büyük bir haram kılmış yasak etmiştir.⁸³⁷ Allah Teâlâ yeri geldiğinde Hz. Peygamberi ikaz ettiği gibi aynı zamanda sahabeyi de uyarmıştır.

2.4. NASSTAN TOPLUMA GEÇEN UYGULAMALAR

Bazı olaylar vahyin nazil olmasıyla meydana gelmiştir. Bu tür olaylar genellikle ahkâm ayetlerinin toplum tarafından uygulanması sonucu oluşmuştur. İlk farz ibadet olan namazın müminler tarafından vaktinde kılınması, oruç ibadetinin farz kılınmasıyla Müslümanların oruç tutmaya hassasiyet göstermeleri, içkinin haram kılınmasıyla içki fiçilerinin sokaklara boşaltılması gibi hadiseler bu konuya örneklik teşkil etmektedir.

Toplumda yaşanan olayların vahye geçmesi, vahyin gösterdiği şekilde ıslah edilmiş olarak uygulanması hadiseleri de bu gruba girmektedir. Kocasının kendisini boşamak için annesinin sırtına benzetmesine Hz. Peygamberden bir çözüm bulamayınca, Allah’a şikâyet etmesi sonucunda nazil olan vahyin bu tür boşama olmayacağını bildirmesiyle böyle bir uygulamayı toplumun terk etmesi, evlatlıkların öz çocuk gibi muamele görmesinin yasaklanması sonucunda bunların din kardeşi olması gibi hadiseler de bu gruba örnek oluşturmaktadır.

2.4.1. İlk Cuma Namazının Kılınması

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Ey iman edenler! Cuma günü (imam minbere çıkıp oturduğunda) namaz için çağrıldığınız vakit, alışverişi bırakıp hemen Allah’ı zikretmeye, (amel etmeye) gelin! Bilerseniz ki bu sizin faydanıza olandır.”⁸³⁸

Ayette, Cuma günü alışverişin bırakılması, Allah’ı anmaya yönelinmesi ve iki rekât Cuma namazının kılınması emredilmektedir. Bu tür hükümler içeren ayetler, farz kılındıkları günden bu yana bütün Müslümanlar tarafından veraset yoluyla uygulanmaya devam etmiştir. Böylece vahiy, toplumda hayat bulmuş ve nüzul sonrasında Müslümanlar için yaşayan sünnetle tefsir edilmiştir.

Cuma Suresi Medine’de nazil olmuştur. Ancak ilk Cuma namazının ne zaman ve kimler tarafından kılındığı konusunda değişik rivayetler bulunmaktadır. Ensar, Medine’deki Yahudi kabilelerinin cumartesi gününü ibadet günü olarak belirlediklerini, o gün Tevrat okuduklarını ve ibadet ettiklerini biliyorlardı. Bu nedenle, kendileri de bir gün belirleyip o günde ibadet etmek istemişlerdi. Aşağıdaki rivayet, bu olayla ilgilidir.

⁸³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/504.

⁸³⁸ el-Cum’a 62/9.

İbn Sirin'den rivayet edildiğine göre: “Medine halkı, Rasulullah oraya gelmeden ve cuma namazı emri nazil olmadan önce toplandılar ve o günü “Cuma” olarak adlandırdılar. Ensar şöyle söyledi: “Yahudilerin her yedi günde bir toplandığı bir günleri var. Hristiyanların da aynı şekilde bir günü var. Gelin, bizim de bir günümüz olsun; o gün toplanır, Allah'ı anar, namaz kılar ve O'na şükrederiz. Ne dersiniz?” “Yahudilerin günü cumartesi, Hristiyanların günü ise pazar günüydü. Biz de o günü “arube gününü” yapalım” dediler. O zamanlar cuma gününe “arube günü” denirdi. Yani Yahudiler cumartesi gününe hazırlanmak, o gün için alışveriş yaparak değerlendirmek amacıyla cumartesi gününün arifesi anlamında arube günü derlerdi. Bunun üzerine Es'ad bin Zürâre'nin başkanlığında toplandılar ve o, huzurunda toplanan kimselere o gün onlara namaz kıldırıldı ve onlara öğüt verdi. Toplandıkları bu güne “Cuma/toplanma” adını verdiler. O gün Es'ad bin Zürâre onlara bir koyun kesti ve az sayıda olduklarından o koyunla hem öğle yemeği hem de akşam yemeği yediler.” Allah bu olaydan sonra, “*Cuma günü namaza çağırıldığınızda, Allah'ı anmaya koşun.*” ayetini indirdi.⁸³⁹

Cuma günü Medine'de özellikle Yahudilerin ibadet günlerinin arifesi olduğu için insanlar toplanıp alışveriş yaparlardı. Ebu Malik'in haber verip anlattığına göre: Bir grup insan Baki'uz-Zubeyr'de oturur, cuma günü namaza çağırıldıklarında alışveriş yapar ve kalkmazlardı. Bunun üzerine şu ayet indi: “*Cuma günü namaza çağırıldığınızda...*”⁸⁴⁰

Bu rivayetlerden biri ise İslam'ı anlatması, Kur'an'ı öğretmesi için muallim olarak birinci Akabe biatında Medine'ye gönderilen Mus'ab b. Umeyr ile ilgilidir. Olay şöyle gerçekleşmiştir: “Mus'ab onlara Kur'an okur ve onlara İslam'ı öğretirdi. Cuma namazını onlarla kılmak için Rasulullah'tan izin istedi. Rasulullah ona izin verdi ve şöyle yazdı: “Yahudilerin cumartesi günleri Zebur'u açıkça okuduklarını göz önünde bulundurarak, kadınlarınızı ve çocuklarınızı toplayın ve cuma günü, güneş tepe noktasını geçince, Allah'a iki rekât namazla yönel ve onlara hutbe oku.” Mus'ab bin Umeyr Sa'd bin Hayseme'nin evinde on iki kişiye cuma namazını kıldırıldı. O gün onlar için sadece bir koyun kesildi. Böylece İslam'da ilk cuma namazını kıldırılan kişi Mus'ab bin Umeyr oldu.⁸⁴¹ Es'ad b. Zürâre ve Mus'ab b. Umeyr'in kıldıkları Cuma namazları Cuma namazının farz kılınmasından öncedir. Çünkü Cuma namazının farz kılındığını bildiren ayet Medine'de nazil olmuştur. Hz. Peygamber de ilk olarak Cuma günü Kuba'dan ayrılıp öğle vaktine doğru Ranuna vadisine ulaşmış ve burada cemaatle iki rekât namaz kılmış ve Cuma hutbesi okumuştur. Bir rivayete göre okuduğu hutbede Cuma namazının farz kılındığını ifade etmiş, kılmayanlara da bedduada bulunmuş, Cuma namazı kılmaya teşvik etmiştir. Cabir bin Abdullah'ın haber verdiğiğine göre Rasulullah cemaate hitap ederek şöyle

⁸³⁹ Abdurrazzâk, 5144 (3/159).

⁸⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/642.

⁸⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/110.

buyurmuştur: “Ey insanlar! Ölmeden önce Allah’a tevbe edin. Meşgul olmadan önce salih ameller işlemeye acele edin. Allah’ı çokça anarak ve gizli-açık sadaka vererek, O’nunla aranızdaki bağı kuvvetlendirin ki rızıklanasınız, yardım göresiniz ve eksiklikleriniz giderilsin. Bilin ki, Allah, bu bulunduğum makamda, bu günümde, bu ayımda ve bu yılimda kıyamete kadar Cuma namazını size farz kılmıştır. Kim, benim hayatımda veya benden sonra, adil veya zalim bir imam varken, Cuma namazını hafife alarak veya inkâr ederek terk ederse, Allah onun işlerini bir araya getirmesin ve işlerinde bereket vermesin. Bilin ki, onun namazı, zekâtı, haccı, orucu ve iyilikleri kabul edilmez, ta ki tövbe edene kadar. Kim tövbe ederse, Allah onun tövbesini kabul eder. Bilin ki, bir kadın, bir erkeğe imamlık yapamaz; bir bedevi, bir muhacire imamlık yapamaz; bir fasık, bir mümine imamlık yapamaz, ancak zorla kılıcı ve kamçısından korktuğu bir sultan onu zorlayana kadar.”⁸⁴²

Hiz. Peygamberin arkadaşlarıyla birlikte Cuma namazını kılmak için toplandığı gün, Kuba’dan ayrıldığı gündü. Kuba’dan ayrılışı, Cuma günü Medine’ye doğruydu ve namaz vakti geldiğinde Beni Salim bin Avf yurdunun Ranuna Vadisinde, -bugün o vadide bir cami yapılmıştır- Cuma namazını kıldı. Rivayete göre, bu Cuma namazı, İslam’da Hiz. Peygamberin kıldığı ilk Cuma namazıydı. Bu Cuma namazında bir de hutbe okudu. Hiz. Peygamberin Cuma namazında okuduğu bu hutbe Medine’de okuduğu ilk hutbe olarak kabul edilir. Said bin Abdurrahman el-Cumahi’den rivayet edildiğine göre Hiz. Peygamberin Medine’de Beni Salim bin Avf vadisinde kıldığı ilk Cuma namazında verdiği hutbe aşağıdaki gibidir:

“Hamd Allah’a mahsustur. O’nu övgüyle anar, O’ndan yardım dilerim. O’ndan başlanma ve hidayet dilerim. O’na iman eder ve onu inkâr etmem. O’nu inkâr edeni düşman bilirim. Şehadet ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur, O tektir ve ortağı yoktur. Muhammed, O’nun kulu ve elçisidir. O’nu doğru yol, nur ve öğüt ile gönderdi. Rasullerden sonra, ilmin azaldığı, insanların sapkınlık içinde olduğu, zamanın kesintiye uğradığı, kıyametin yaklaştığı ve ömrün kısaldığı bir dönemde gönderdi. Allah ve Rasulüne itaat eden kimse doğru yolda olur, Allah ve Rasulüne isyan eden ise doğru yoldan sapmıştır ve apaçık dalaletе düşmüştür. Sizlere Allah’a karşı takvalı olmanızı tavsiye ederim, çünkü Müslümanın Müslümana yapabileceği en iyi tavsiye budur; ahireti hatırlatmak ve Allah’a karşı takvalı olmayı emretmektir. Allah’ın sizi uyardığı şeylerden sakının, bundan daha iyi bir nasihat ve bundan daha iyi bir hatırlatma yoktur. Allah’tan korkan kimse için bu, ahiret işlerinde doğru ve samimi bir yardımdır. Kim Allah ile arasını düzeltirse, gizli ve açık işlerinde sadece Allah’ın rızasını gözetirse, bu, onun için dünyada bir anılma ve ölümden sonra bir hazine olur. İnsan, yapmış olduğu şeylere muhtaç olduğunda ve bunun dışında kalan her şeyden uzak durmayı dilediğinde, Allah sizi kendisiyle uyarır,

⁸⁴² İbn Mâce, “İkâmet”, 78 (No. 1081).

Allah kullarına çok merhametlidir. O'nun sözü doğru, vaadi gerçekleşmiştir, bunda bir değişiklik yoktur. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurur: “Benim katımda söz değişmez ve ben kullara zulmetmem.”⁸⁴³

Öyleyse işlerinizin hem dünyadaki hem de ahiretteki tarafında, gizli ve açık olarak Allah'tan korkun. Zira kim Allah'tan korkarsa, O, onun günahlarını affeder ve ona büyük bir mükâfat verir. Kim Allah'tan korkarsa büyük bir başarıya ulaşmış olur. Allah'a karşı takva, O'nun gazabından, cezasından ve öfkesinden korur. Allah'a karşı takva, yüzleri ak eder, Rabbi hoşnut eder ve dereceleri yükseltir. Payınıza düşeni alın ve Allah'a karşı gevşeklik göstermeyin. Allah size kitabını öğretmiş ve size yolunu göstermiştir ki doğruları ve yalancıları bilsin. Allah'ın size yaptığı iyilik gibi siz de iyilik yapın, O'nun düşmanlarına düşmanlık edin ve Allah yolunda hakkıyla cihat edin. O, sizi seçmiş ve size Müslümanlar adını vermiştir ki, apaçık bir delil üzerine helak olan helak olsun ve yine apaçık bir delil üzerine yaşayan yaşasın. Allah'tan başka güç yoktur. Allah'ı çokça anın ve bugünden sonrası için çalışın. Kim Allah ile arasını düzeltirse, Allah da onun insanlarla arasını düzeltir. Bu Allah'ın insanlar üzerinde hüküm vermesi ve insanların ise O'nun üzerinde hüküm verememesi sebebiyledir. Allah insanlar üzerinde hüküm sahibidir, insanlar ise O'nun üzerinde hüküm sahibi değildir. Allah büyüktür ve Allah'tan başka güç yoktur, Allah en büyüktür!”⁸⁴⁴

Vahiyden topluma geçen olaylar arasında genellikle ahkâm ayetlerindeki hükümlerin toplumda yerine getirilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Bir diğer husus da toplumda uygulana gelen örf ve adetlerin İslam'a uygun düşmeyen taraflarının ıslah edilerek tekrar uygulanmasına devam edilmesi de bu konuya aittir. Cuma namazı da Müslümanların haftalık toplanma ve diğer din mensuplarına karşı bir varlık gösterisidir. Cuma namazı farz kılındığından itibaren müslüman toplumlarında inkıtaa uğramadan devam eden bir ibadettir. Ayrıca Cuma hutbesi de Müslümanların idare ve yönetim işlerinden haberdar olması açısından müstesna bir öneme sahiptir. Cuma hutbeleri başlangıçtan beri sadece dinî öğütlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda önemli olayların siyasî, askerî ve idarî alanda alınan kararların halka duyurulmasında bir araç olmuştur. Zamanla halife ve hükümdarlar hâkimiyet ve bağımsızlıklarını göstermek/ilan etmek amacıyla kendi adlarına hutbe okutmaya başlamışlardır. Bu şekilde, Cuma namazında okunan hutbeler zamanla siyasî bir anlam ve önem kazanmıştır.⁸⁴⁵ Bir bakıma Cuma hutbeleri yönetim ile Müslümanlar arasında bir haberleşme ve iletişim aracı olarak işlev görmüştür.

⁸⁴³ el-Kâf 50/39.

⁸⁴⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/394, 5.

⁸⁴⁵ Hayreddin Karaman, “Cuma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/86.

2.4.2. İçki Fıçılarının Dökülmesi

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ
الْعَفْوُ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

“Sana şarap ve kumar hakkında soruyorlar. De ki: “Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar bulunmaktadır. Fakat onların zararları yararlarından daha büyüktür.” Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: “İhtiyaçlarınızdan fazlasını.” Allah sizin için ayetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz.”⁸⁴⁶

Vahyin toplumda yarattığı değişimlerden biri de içkinin haram kılınma sürecidir. Kur'an, hitap ettiği toplumun yaşam tarzlarını, inançlarını, örf ve adetlerini göz önünde bulundurarak hükümlerini belirlemiştir. İçkinin yasaklanma sürecinde, toplumun alışkanlıkları dikkate alınarak tedrici ve aşamalı bir yöntem izlenmiştir. Kur'an'ın yirmi üç yıl boyunca parça parça indirilmesi gibi, içki yasağı da dört aşamada gerçekleştirilmiştir. Kur'an'ın bu şekilde indirilmesi, ayetlerin daha sağlıklı anlaşılmasını ve toplum hayatında istenen davranışların oluşmasını kolaylaştırmıştır. İçkiyi yasaklayan ayetlerin aşamalı olarak gelmesi de Müslümanların içki içmeyi bırakmalarını kolaylaştırmıştır. Verdiğimiz örnek ayet de bu aşamalardan birini temsil etmektedir.

Cahiliye döneminde içki içmek yaygın bir örf ve âdet olmasına rağmen, bazı kişiler kendi istekleriyle içki içmeyi kendilerine yasaklamışlardır. İçki içmenin haram kılındığı zaman konusunda İslam âlimleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bazı âlimler, içkinin hicretin üçüncü yılı Uhud Savaşı'ndan sonra haram kılındığını söylerken, bazıları hicretin sekizinci yılı Mekke'nin fethi sırasında haram kılındığını ifade etmektedirler. Bu konuda en yaygın kabul gören görüş ise içkinin, Uhud Savaşı'ndan sonra Benî Nadir sürgünü günlerinde haram kılındığıdır.⁸⁴⁷ Kur'an içkiyi ilk yıllarda yasaklamamış ve sonraki yıllara aşama aşama tehir etmiştir.

İlk aşama olarak içkiden Mekke döneminde nazil olan Nahl Suresinde bahsedilmektedir.

وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

“Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının ürünlerinden hem içki hem de güzel besinler elde edersiniz. Bunda da aklını kullanan bir topluluk için açık delil vardır.”⁸⁴⁸

Ayette, üzüm ve hurma meyvelerinden sarhoşluk veren içkilerin üretildiği ancak bunların güzel besin olarak değerlendirilmediği, buna karşın üzüm ve hurma meyvelerinden elde

⁸⁴⁶ el-Bakara 2/219.

⁸⁴⁷ İbn Hişâm, es-Sîretu'n-nebeviyye, 3/144; Kurtubî, el-Camiu li ahkâmi'l-Kur'ân, , 6/285.

⁸⁴⁸ En-Nahl 16/67.

edilen sarhoşluk vermeyen içecekler ve yiyeceklerin ise güzel rızık olarak kabul edildiği vurgulanmıştır.⁸⁴⁹ Cahiliye Araplarının üzüm ve hurma meyvelerinden sarhoşluk veren içecek ürettiklerini ve onlar tarafından çokça tüketildiği durum bildirilmektedir. Bu ayet Kur'an'da içkiden bahseden ilk ayet olma özelliğine sahiptir.

İkinci aşama ise Medine'ye hicret edildiği zamana denk gelmektedir. İnsanların Hz. Peygambere olan sorularına cevap olarak indirilen ayet bu aşamayı oluşturur. Ayet metni ve meali konunun başında verilmiştir.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا

*“Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: Onlarda hem büyük günah hem insanlar için bir kısım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı, faydalarından daha büyüktür...”*⁸⁵⁰

Ayette Hz. Peygambere içki ve kumar hakkında soruyu soranlar sahabileridir ve maksatları içki ve kumarın hükmünü öğrenmektir.⁸⁵¹ Çünkü onlar içki içtikleri zaman akıllarının gitmesi, yaptıklarının farkında olmamaları gibi bazı zararlarını biliyorlardı. Bu ayette de içki ve kumarın zararlarının faydasından daha çok olduğu belirtilince bazı Müslümanlar bu zararından dolayı içki içmeyi bırakmışlar, bazıları da azaltmışlardır. Müslümanlar bu ayetten sonra sarhoşluk veren içeceklerin kesin yasaklanacağını anlamışlar ve kendilerini yasağa hazırlamaya başlamışlardır.

Şarap ve kumarda büyük bir zarar, günah vardır. Çünkü içki ve kumar, namazı terk etme, Allah'ı zikretmeden uzaklaşma, haramlara dalma ve fuhşa bulaşma ihtimalini artıran önemli bir unsurdur. Sonra şarap ve kumarda insanlar için ticaret, zevk, eğlence, haz alma ve kazanç sağlama kumardan kazandıklarını fakirlere dağıtmaları gibi faydaları da bulunmaktadır.⁸⁵²

Kendisi de doktor olan müfessir Merâğî içkinin zararlarını şöyle açıklamıştır: “İçkinin zararları beden, ruh, akıl ve mal üzerinde etkiler yaratır ve insanların birbirleriyle olan ilişkilerini olumsuz yönde etkiler. Şöyle ki:

Sağlık açısından zararları: Mideyi bozmak, iştah kaybı, gözlerin fırlaması, karnın büyümesi, rengin solması, karaciğer ve böbrek hastalıklarına ve vereme neden olur. Avrupa ülkelerinde sağlık kurallarına dikkat edilmesine rağmen insanlar bu hastalıklara maruz kalmıştır. Mısır'da ise iklimi desteklemese bile, içki tüketimi yaygınlaştıkça zararı da artmıştır. Alkoliklerde yaşlanma hızlanır, öyle ki bazı Alman doktorlar, 40 yaşındaki alkolik bir kişinin, 60 yaşındaki birinin beden yapısına sahip olduğunu söylemiştir. Alkol, organların işlevlerini bozar veya za-

⁸⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/476.

⁸⁵⁰ el-Bakara 2/219.

⁸⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/669.

⁸⁵² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/188; Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/117.

yıflattır; tat alma duyusunu zayıflatır, boğaz iltihaplarına ve bağırsak yaralarına neden olur. Karaciğerde yağ birikimi yapar ve işlevini zayıflatır, kan dolaşımını engelleyebilir ve ani ölümlere yol açabilir. Damarların elastikiyetini zayıflatır, genişlemesine ve kalınlaşmasına neden olur ve bazen de bozar. Böylece kanın bir kısmında (kangren) bozulma olur ve bu organın kesilmesini gerektirir. Ayrıca, gırtlak elastikiyetini zayıflatır, solunum yollarını tahriş eder, seste kısılma ve öksürük yapar.

Neslin tükenmesi: Alkoliklerin çocukları zayıf olur, torunları daha da zayıf ve daha az akıllı olur, böylece zayıflık nesilden nesle geçer ve sonunda nesil tükenir, özellikle çocuklar ebeveynlerinin izinden giderse. Doktorun biri: “Bana yarısı kadar meyhane kapatın, size yarısı kadar hastane ihtiyacını ortadan kaldırmayı garanti edeyim.” demiştir.

Zihinsel zararlar: Akıl gücünü zayıflatır, sinir sistemine etkisi nedeniyle çoğu zaman deliliğe kadar gider.

Mali zararları: Serveti tüketir ve parayı bitirir, özellikle bu çağda birçok çeşit içki mevcut ve çoğu da pahalıdır. Tüccarlar, mallarını çeşitli yollarla tanıtmakta ustalaşmışlardır ki, bazen içki satışıyla fuhşu birleştirirler. Birçok fakir Rum içki satıcısının bir köyde meyhane açıp, kısa sürede köyün servetini yutması ve köyün sahibi olması sıkça görülmüştür. Hatta Mısır’da içki için harcanan paranın, Fransa’dakinden daha fazla olduğu söylenir.

Toplum üzerindeki zararlar: Sarhoşlar arasında veya onlarla ilişkide olanlarla en ufak bir şeyden dolayı kavga ve anlaşmazlık çıkabilir. Kutsal kitapta buna işaret edilmiştir: “*Şeytan, içki ve kumarla aranızda düşmanlık ve kin sokmak istiyor.*” Ayrıca, insanlar arasında aşağılanma ve alay konusu olurlar, sarhoş kişi konuşmaları ve hareketleriyle alay edilir, çocuklar bile onunla dalga geçer. Sarhoşların hikâyeleri, her onurlu ve akıllı kişinin içkiden uzak durması için yeterlidir. Suç işleme eğilimi artar, özellikle zina ve cinayet, bu yüzden içki *kötülüklerin anası* olarak adlandırılır.

Psikolojik zararlar: Sırrı ifşa etmek, özellikle hükümetlerle, devlet politikaları ve askeri meselelerle ilgili ise ciddi zararlar içerir ve casusların başarılarında rol oynar.

Dini zararlar: Sarhoş, doğru bir şekilde ibadet yapamaz, özellikle dinin direği olan namazı doğru kılamaz. Bu yüzden “*ve sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoyar*” denilmiştir, yani şeytan içki içerek sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoyar.”⁸⁵³

Üçüncü aşamada ise içkinin zararlarının faydalarından fazla olduğu bildirildiği halde kesin yasaklama olmadığı için Müslümanlardan bazıları içkiyi terk etse de bazıları da cahiliyeden beri mübtelası oldukları içkiyi içmeye devam ediyorlardı. Kendilerini faydaları amacıyla

⁸⁵³ Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tesîru'l-Merâğî*, (Mısır: Şirketu Mektebe, 1946), 2/140.

içtiklerini söyleyerek kandırırlardı. Bazen de sarhoş oldukları halde namaz kılıyorlardı. Namazda ayetleri hatalı okuyorlardı.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ

“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın.”⁸⁵⁴

Bu ayet indiğinde Hz. Peygamber şöyle dedi: “Allah Teâlâ bize içkiyi yasaklamayı öne aldı.” Sarhoş oldukları halde namaz kılarken sahabilerin ayetleri yanlış okuduklarıyla ilgili şöyle bir olaydan bahsedilir. Bahsedilen olay bir gün Abdurrahman bin Avf el-Zühri’nin bir yemek hazırlamasıyla başladı. Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Sa’d bin Ebi Vakkas’ı yemeğe davet etti. Yemek yediler ve içki içtiler. Akşam namazı vakti geldiğinde, Ali bin Ebi Talib onlara imamlık yaptı ve “De ki: Ey kâfirler” diye başlayan Kafirun Suresini okudu. Okurken, “نحن عابدون ما عبدتم/Biz, sizin ibadet ettiklerinize ibadet ederiz” dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Ali bin Ebi Talib ve arkadaşları hakkında “Ey iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın, ne dediğinizi bilinceye kadar” ayetini indirdi. Bu olaydan sonra, sabah namazından sonra kuşluğa kadar içki içmeyi bıraktılar ve öğle namazını ayık olarak kıldılar.⁸⁵⁵

Bu olayı bazı küçük ayrıntılarıyla nakledenler olmuştur. Bazı rivayetlerde Abdurrahman b. Avf’ın imam olduğu, bazı rivayetlerde de surenin sonunu yanlış okumuştur, bazı rivayetlerde ise yemeği yapan ve davet eden Hz. Ali’dir. Rivayetlerdeki farklılıklar ravinin bakış açısından kaynaklanmaktadır. Bu konular üzerinde ikinci bölümde durulacaktır.⁸⁵⁶

Müslümanlar artık namaz kılacakları zaman sarhoş olmamaya dikkat ediyorlardı. İçki kesin olarak yasaklanmadığı için içkilerini genellikle sabah namazından sonra veya kuşluk namazından sonra içiyorlar öğle namazına kadar ayılıyorlardı. Yatsı namazından sonra içiyorlar sabah namazına kadar sarhoşlukları geçiyordu.⁸⁵⁷ Böyle bir uygulamayla içkiye bağımlı olan Müslümanlar içmeye devam ediyorlardı. Bir taraftan Rasulullah ayetin emri gereği mescitlerde namaza durmadan önce münadi olarak görevlendirdiği sahabe yüksek sesle: “Sarhoşken namaza yaklaşmayın.” diye sarhoş Müslümanları uyarırdı.⁸⁵⁸ Hz. Peygamberin vahye tabi olup Allah’ın emrini yerine getirme konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Aynı şekilde sahabiler de namaza sarhoşken yaklaşmamak için içki içecekleri zamanı iki namaz arasının uzun vakit olmasına dikkat ederek ayeti içselleştirmede örnek olmuşlardır.

⁸⁵⁴ En-Nisâ 4/43.

⁸⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/373, 4.

⁸⁵⁶ Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Munzîr, *Kitâbu tefsîri l-Kur’ân*, muh. Sa’d b. Muhammed (Medine: Dâru’n-Neşr, 2002), 2/720.

⁸⁵⁷ İbn Munzîr, *Kitâbu tefsîri l-kurân*, 2/717, 8.

⁸⁵⁸ Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu l-musannefi l-ehâdisi ve l-âsâr* (Beyrut: Dâru’t-Tâc, 1989), “Eşribe”, (No. 23772).

Dördüncü aşamada ise içki kesin bir nehiyle haram kılınmıştır. Sahabe de içki içmeyi büyük oranda bırakmışlardı. Bundan dolayı içki yasağına uymada zorluklar yaşamamışlardır. İçki mübtelası oldukları zamanlarda sarhoşluk veren içkiyi arkadaş grupları arasında içen sahabiler akılları baştan gittiği için oturdukları yerde durup dururken birbirleriyle kavga ederlerdi ve kavga esnasında birbirlerini yaraladıkları da olurdu. Ayıldıkları zaman da yaptıklarından pişmanlıklar duyarlardı.

Sa'd b. Ebî Vakkas'ın haber verdiğine göre o şöyle söyledi: “Benim hakkımda dört ayet nazil oldu. Ensar'dan bir adam yemek hazırladı ve bizi yemeğe davet etti. Biz de davete icabet ederek yedik, içtik ve iyice sarhoş olduk. Sonra kendimizle övünmeye başladık. Ensar'dan olan “Ensar en hayırlıdır” diye övündü. Bunun karşısında Kureyşten olan muhacirden biri de “En hayırlı olan Kureyştir” diyerek övünürken içimizden biri devenin sakalının olduğu çene kemiğini kaldırıp Sa'd'ın burnuna sapladı. Böylece Sa'd'ın burnu yaralandı. Bu olay gerçekleştiğinde sarhoşluk veren içki yasaklanmamıştı.⁸⁵⁹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ

“Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şüphesiz şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?”⁸⁶⁰

Sahabiler arasında içki sebebiyle meydana gelen nahoş olaylar sarhoşluk veren içeceklerin ve maddelerin yasaklanmasını sahabece istenir hale getirdi. İçkinin haram kılınmasını istiyorlardı ve bazı sahabiler açık hükmün beyan edilmesi için dua ediyorlardı. Sarhoşluk veren içkiyi kesin olarak yasaklayan ayet dördüncü aşamada nazil oldu. İçkinin haram kılındığı ayet nazil olunca sahabe sevinçle ayetin gereğini yerine getirdiler.

Ömer bin Hattab'ın şöyle dediği rivayet edilir: “Allah'ım, bize şarap hakkında şifa verici bir açıklama yap.” Bunun üzerine Bakara Suresindeki şu ayet nazil oldu: “Sana şarap ve kumar hakkında soruyorlar.” Ömer çağrıldı ve ayet kendisine okundu, ardından şöyle dedi: “Allah'ım bize şarap hakkında şifa verici bir açıklama yap.” Daha sonra Nisa Suresindeki şu ayet nazil oldu: “Ey iman edenler, sarhoşken namaza yaklaşmayın.” Ömer çağrıldı ve ayet kendisine okundu, ardından şöyle dedi: “Allah'ım, bize şarap hakkında şifa verici bir açıklama yap.” Daha sonra Maide Suresindeki şu ayet nazil oldu: “Şeytan, şarap ve kumarla aranızda düşmanlık ve kin sokmak ister.” ve şu ayete kadar: “Artık vazgeçtiniz değil mi?”⁸⁶¹

⁸⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/659; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3/953, 4/1200.

⁸⁶⁰ el-Mâide 5/90, 91.

⁸⁶¹ Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 1 (No. 3670); Tirmizî, “Tefsîr”, 44 (No. 3049).

Ömer çağrıldı ve ayet kendisine okundu, ardından bütün samimiyeti ve teslimiyetiyle duasının kabul olduğunu anlayınca: *فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ؟* /Artık vazgeçtiniz değil mi?” sorusunun muhatabı olarak *اِنْتَهَيْتَا اِنْتَهَيْتَا*/Vazgeçtik, vazgeçtik.” cevabını vermiştir. Hz. Ömer’in başından geçen bu olay, vahyin toplumda meydana getirdiği değişikliklere ve vahyin sahabiler tarafından içselleştirilerek hayata geçirilmesine örneklik teşkil etmektedir.⁸⁶²

Enes’ten ve Ümmü Süleym’in kocası Ebu Talha’dan rivayet edildi ve Ebu Talha içkinin haram kılındığında yaşadığı olayı şöyle anlattı. Şarap haram kılındığında, Rasulullah bir münadi gönderdi ve o şöyle ilan etti: “Dikkat edin, şarap haram kılınmıştır, onu satmayın, satın almayın, kimde varsa döksün.” Bu sözleri duyan Ebu Talha münadiyi yanına çağırarak ona dedi ki: “Ey çocuk, o gördüğün büyük şarap kırbasını aç ve dök.” Bunun üzerine çocuk onu açtı ve içindeki şarabı döktü. Şaraplarımız o gün hurma ve kuru hurmadan yapılmıştı. İnsanlar şaraplarını döktüler, o kadar ki Medine’nin yolları şarapla doldu, sel olup aktı.”⁸⁶³

Sarhoşluk veren içkinin yasaklanması tedrici olarak dört aşamada gerçekleşmiştir. Cahiliye dönemi alışkanlıklarından bir anda vazgeçmeleri zor olacağından, sahabenin kalp ve zihinlerine hitap edilerek, yasaklanma sebebi açıklanmış ve böylece zor olan bu kötü alışkanlıklarını kolayca bırakmaları sağlanmıştır. Bu yöntem, sahabenin tepkisini çekmeden, onların kötü alışkanlıklardan uzaklaşmalarına vesile olmuştur. Son aşamada içki tamamen yasaklanmış ve bu yasak kesin bir dille bildirilmiştir. İçki yasağının bu aşamalı ve tedrici olarak uygulanması, Müslümanların bu yasağa uyum sağlamalarını kolaylaştırmış ve içkiden tamamen uzaklaşmalarını sağlamıştır. Böylece, sahabe toplumunda içki kullanımı ortadan kaldırılmıştır.

Vahiy toplumda değişim ve dönüşüm meydana getirmiştir. Vahyin etkisiyle toplumda vahiydeki emir veya yasakların uygulanması ile ilgili olaylar meydana gelmiştir. Toplumda daha doğrusu sahabe toplumunda vahyin etkisiyle meydana gelen bu olaylar nazil olan ayetin aynı zamanda fiilî tefsiri konumundadır. Örnek olarak verdiğimiz içkiyi kesin olarak yasaklayan ayet gelince Hz. Ömer gibi kendisini ayetin muhatabı olarak kabul edip “işittik, itaat ettik” makamında “vazgeçtik vazgeçtik yarabbi” demeleri yasağa hemen uygulamaları o ayeti sahabenin yapmış olduğu fiili bir tefsiridir. İçkiyi yasaklayan ayetin toplumda meydana getirdiği diğer bir olay da içkilerini sakladıkları, şarap dolu kırbaaları sokaklara hiç düşünmeden dökerek

⁸⁶² Yusuf Topyay-Abdussamet Varlı, “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur’ân’ı İçselleştirmesi”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (Aralık 2022), 184.

⁸⁶³ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Musa el-İsfahânî, *Ma’rifetu’s-sahabe*, muh. Adil b. Yusuf (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1998), 3/1150.

sokaklarda içki selinin oluşmasıdır. Sahabenin Kur'an ayetini tefsir eden içki kırıbalarının sokaklara boşaltılarak, sokaklarda sel oluşturması olayı nüzul dönemi sonrası nesiller için muhteşem bir örnek oluşturmaktadır.⁸⁶⁴

Kur'an'ın sahabe hayatını etkilemesi, onun yaşamını Kur'an'ın istediği bir yaşam haline getirebilmesi için tedrici yöntem uygulanmıştır. Kur'an'ın anlaşılması, özümsemişi, hayata anlam katması tedrici yöntem ile sağlanmıştır. Bu nedenle Kur'an muneccemen, parça parça inmiş ve yirmi üç yıla yakın bir zamanda tamamlanabilmiştir. İçki yasağında olduğu gibi diğer bazı ibadetlerde de tedrici yöntem uygulanmıştır. Mesela zinanın yasaklanması hususu, ilk olarak Mekke'de *zinaya yaklaşmak* yasaklanmıştır.⁸⁶⁵ Medine'ye hicret edildikten sonra zina edenlere *hapis cezası verilmesi* uygulaması yapılmıştır.⁸⁶⁶ Daha sonra dört şahitle suçun sabit olması durumunda da sopa vurulması cezası getirilmiştir.⁸⁶⁷ Faiz de dört aşamada yasaklanmıştır.⁸⁶⁸ Diğer bir tedrici uygulama da sahabenin Kur'an'ı öğrenme, anlama, ezberleme, içselleştirme ve onunla hayata değer katmada onar onar ayetleri ayırıp tedris etmelerinde görülmektedir.⁸⁶⁹

2.4.3. Kiblenin Değişmesi

Vahyin nazil olduğu toplumda değişim ve dönüşüm meydana getirdiği olaylardan biri de kiblenin değiştirilmesidir. Sahabe bu emri hemen yerine getirmişler ve yarısı kılınmış bir namaz içinde kalan rekâtlarını kibleye dönerek kılmışlardır.

قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

“Biz senin, yüzünü çevirip, (gözlerinin) gökyüzüne doğru baktığını görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni gönülden kabul edeceğin kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü (namazda) Mescid-i Harâm tarafına çevir; yeryüzünün neresinde olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler (Tevrat ehli olan Yahudiler kiblenin Kâbe olduğunun) Rabb'lerinden gelen hakikat olduğunu bilirler. Allah, (kibleyi inkâr etmelerinden) habersiz değildir.”⁸⁷⁰

⁸⁶⁴ Necdet Ünal, “Kurân'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma” *Kelam Araştırmaları dergisi* 9/2 (2011), 176, 7.

⁸⁶⁵ el-İsra17/32.

⁸⁶⁶ en-Nisa 4/15, 16.

⁸⁶⁷ en-Nûr 24/2.

⁸⁶⁸ Mehmet Sürmeli, *Sahabenin Kur'an Anlayışı* (Ankara: MG V Yayınları, 2017), 172-174.

⁸⁶⁹ Topyay, “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur'ân'ı İçselleştirmesi”, 188-194.

⁸⁷⁰ el-Bakara 2/144.

Namazda kıblenin Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'a çevrilmesine kıblenin tahvili veya sarf edilmesi denilmektedir. Kıblenin tahvili İslam tarihinde gerçekleşmiş en önemli olaylardan biridir. O tarihten itibaren yeryüzündeki bütün Müslümanlar nerede olurlarsa olsunlar namazda yönlerini Mescid-i Haram tarafına çevireceklerdir. Bu da ayetin Müslüman topluma kıyamete kadar etki edecek olan bir uygulama oluşturmuştur.

İbn Abbas'tan gelen bir habere göre olay şöyle gerçekleşmiştir: Rasulullah Medine'ye hicret ettiğinde, on altı ay boyunca Beytülmakdis'e yönelerek namaz kıldı ve Kâbe'ye yönelmek istiyordu. Dedi ki: "Ey Cebrail, keşke Allah yüzümü Yahudilerin kıblesinden başka yöne çevirse" Cebrail dedi ki: "Ben sadece bir kulum, Rabbine dua et ve O'ndan iste." Beytülmakdis'e yönelerek namaz kılarken namazdan önce dua edip başını gökyüzüne kaldırıyordu, bunun üzerine şu ayet ona indirildi: *"Biz senin yüzünün göğe çevrildiğini görüyoruz; elbette seni canı gönülden kabul edeceğin bir kibleye çevireceğiz."*⁸⁷¹ Böylece Kâbe'ye, Kâbe tarafına doğru yöneldi. Sölenir ki: Rasulullah Müslümanlarla birlikte mescidinde Mescid-i Nebevî'de öğle namazının iki rekâtını kıldı, sonra Mescid-i Haram'a yönelmesi emredildi ve Müslümanlarla birlikte oraya döndü. Yine söylenir ki: Rasulullah Beni Selime kabilesinden Bişr bin Berâ'nın annesi Ummu Bişr'i ziyaret etti. O da ona yemek hazırladı. Öğle vakti gelince Rasulullah ashâbıyla birlikte Benî Seleme mescidinde iki rekât namaz kıldı, sonra Kâbe'ye yönelmesi emredildi ve Kâbe'ye döndü, o tarafa doğru yöneldi. Bu yüzden mescide "İki Kibleli Mescid" denildi. Bu olay, Recep ayının ortasında, hicretten sonra on yedinci ayın sonunda bir pazartesi günü gerçekleşti. Ramazan orucu ise hicretten sonra on sekizinci ayın sonunda Şaban ayında farz kılındı. Muhammed bin Ömer dedi ki: Bu bizim yanımızda sabittir.⁸⁷²

Said bin el-Müseyyeb'den haber verildiğine göre: Rasulullah Medine'ye geldikten sonra on altı ay boyunca Beytülmakdis'e yönelerek namaz kıldı, yani Bedir Savaşı'ndan iki ay öncesine kadar Kâbe'ye yöneldi.⁸⁷³

Bera b. Azîb'den gelen habere göre Rasulullah on altı veya on yedi ay boyunca Beytülmakdis'e yönelerek namaz kıldı ve kıblesinin Kâbe olmasını arzu ediyordu. Bir gün ikindi namazını kılmıştı ve beraberinde bir grup insan da namaz kılmıştı. Namaz kılanlardan biri dışarı çıktı ve rükûda olan bir mescid halkının yanından geçti. Ve şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki, Rasulullah ile birlikte Kâbe'ye doğru namaz kıldım." Onlar da o sırada olduğu gibi Kâbe'ye doğru döndüler.⁸⁷⁴

⁸⁷¹ el-Bakara 2/144.

⁸⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/208; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb b. Muhammed b. Abduddâim el-Kuraşî, en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kutub, 1423/2002), 16/397.

⁸⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/208.

⁸⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/208, 9.

Enes bin Malik'ten gelen rivayete göre ise Rasulullah Beytülmakdis'e doğru namaz kılıyordu. Sonra Bakara Suresinin kıblenin değiştiğini belirten 144. ayeti indi. Bunun üzerine Beni Selime'den bir adam, sabah namazında rükûda olan bir topluluğun yanından geçti. Onlar bir rekât kılmışlardı. Adam, “Şunu bilmelisiniz ki kible Kâbe'ye çevrildi,” diye seslendi. Bunun üzerine onlar da Kâbe'ye yöneldiler.⁸⁷⁵

Muaz b. Cebel'den gelen uzunca bir rivayette konuyla ilgili bildirildiğine göre Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde on yedi ay boyunca Kudüs'e doğru namaz kıldı, sonra Allah ona şu ayeti indirdi: “*Biz yüzünün göğe doğru döndüğünü görüyoruz; seni memnun olacağın kıbleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerede olursanız olun, yüzlerinizi onun tarafına çevirin.*”⁸⁷⁶ Allah onu Mekke'ye yönlendirdi.⁸⁷⁷

Umara bin Evs el-Ensari'den şunu nakletti: Biz akşam namazlarından birini kılıyorduk. Bir adam, biz namazdayken mescidin kapısında durdu ve şöyle seslendi: “Namaz Kâbe'ye doğru çevrildi.” Bunun üzerine imamımız namaz esnasındayken hemen Kâbe'ye yöneldi, kadınlar ve çocuklar da yöneldiler.⁸⁷⁸

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre “Hz. Peygamber Mekke'de iken de hem Kâbe'yi hem de Beytülmakdis'i önüne gelecek şekilde namaz kıldığını bildirmektedir: Rasulullah Mekke'de olduğu zaman Kâbe'yi de önünde bulundurarak Beytülmakdis'e doğru namaz kılıyordu. Medine'ye hicret ettikten sonra on altı ay boyunca da Beytülmakdis'e yönelerek namaz kıldıktan sonra kible Kâbe'ye çevrildi.”⁸⁷⁹

Hz. Peygamber niçin kıblenin değişmesi için dua ettiğine gelince ise bu konuda değişik haberler verilmektedir. Kıblenin tahvilinde Yahudilerin Hz. Peygamber ve Müslümanları hedef alan sözleri etkili olmuştur. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre: “Rasulullah Medine'ye hicret ettiğinde, şehrin çoğunluğu Yahudilerden oluşuyordu. Allah, ona Kudüs'e yönelmesini emretti. Yahudiler buna sevindiler. Rasulullah on altı ay boyunca Kudüs'e yöneldi. Ancak Rasulullah İbrahim'in kıblesini seviyordu. Bu yüzden dua ediyor ve yüzünü göğe doğru çeviriyordu”⁸⁸⁰

İbn Zeyd'in şöyle haber verdiği rivayet olunur: “Allah, Peygamberi Muhammed'e “*Yüzünüzü nereye çevirseniz Allah'ın yüzü oradadır.*” dedi. Bunun üzerine Rasulullah dedi ki: “Bu Yahudiler, Allah'ın evlerinden birine (Kudüs'e) yöneliyorlar, biz de ona yönelelim.” Hz. Pey-

⁸⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/209.

⁸⁷⁶ el-Bakara 2/144.

⁸⁷⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedu'l-imâm Ahmed b.Hanbel*, muh. Şuayb el-Arnût vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001), 36/436, 7 (No. 22124).

⁸⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/209.

⁸⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/209.

⁸⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/658.

gamber on altı ay boyunca Kudüs’e yöneldi. Yahudilerin, “Vallahi, Muhammed ve ashabı kiblelerinin neresi olduğunu bilmiyorlardı, ta ki biz onlara yol gösterdik” dedikleri kendisine ulaştı. Hz. Peygamber bundan hoşlanmadı ve yüzünü göğe doğru çevirdi. Allah, “*Biz yüzünün göğe doğru döndüğünü görüyoruz; seni kabul edeceğin kibleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir*” ayetini indirdi.”⁸⁸¹

Mücahid’den gelen habere göre: “Yahudiler dediler ki: “Muhammed bize muhalefet ediyor ama bizim kiblemize uyuyor.” Bunun üzerine Hz. Peygamber Allah’a dua etti ve kibleyi değiştirmesini istedi. Bunun üzerine Allah şu ayeti indirdi: “*Biz yüzünün göğe doğru döndüğünü görüyoruz; seni canı gönülden kabul edeceğin kibleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.*” Öğle namazında kible Kâbe’ye çevrildi ve Yahudilerin “Bize muhalefet ediyor ama bizim kiblemize uyuyor” kendilerini üstün gösteren sözleri kesildi. Namaz esnasında kiblelerin hemen değiştirerek erkekler kadınların yerlerine, kadınlar da erkeklerin yerlerine geçti.”⁸⁸²

Bera b. Azib’ten rivayet edildiğine göre: Rasulullah Medine’ye ilk geldiğinde, Ensar’dan olan akrabalarına veya dayılarına misafir oldu. Beytülmakdis’e doğru on altı veya on yedi ay boyunca namaz kıldı ve kiblesinin Kâbe olmasını arzu ediyordu. İlk olarak ikindi namazını kıldı ve bu namazı bazı insanlar da onunla birlikte kıldı. Namaz kılanlardan biri dışarı çıktı ve rükûda olan bir mescid halkının yanından geçti. O cemaate “Allah’a yemin ederim ki, Rasulullah ile birlikte Kâbe’ye doğru namaz kıldım.” dedi. Bunun üzerine onlar da hemen Kâbe’ye doğru yöneldiler. Rasulullah kiblenin Kâbe’ye çevrilmesini arzu ediyordu. Yahudiler, Beytülmakdis’e doğru namaz kılmasından memnundu, ancak yüzü Kâbe’ye çevrildiğinde bu durumu kabul etmediler.⁸⁸³

Yine Bera b. Azib’ten gelen bir rivayete göre şöyle haber vermektedir: “Biz, Rasulullah ile birlikte on sekiz ay boyunca Beytülmakdis’e (Kudüs’e) doğru namaz kıldık. Medine’ye girdikten iki ay sonra kible Kâbe’ye çevrildi. Rasulullah Beytülmakdis’e doğru namaz kılarken yüzünü sık sık gökyüzüne çevirirdi. Allah, Peygamberinin kalbinde Kâbe’yi arzuladığını biliyordu. Cebrail yükseldi ve Rasulullah ona bakarak, gökyüzü ile yeryüzü arasında yükselirken onu takip etti ve onun ne getireceğini bekledi. Allah şu ayeti indirdi: “*Biz yüzünün göğe doğru döndüğünü görüyoruz; seni memnun olacağın kibleye döndüreceğiz.*” Bize birisi geldi ve dedi ki: “Kible Kâbe’ye çevrildi.” Biz de Beytülmakdis’e doğru iki rekât namaz kılmiştık ve rükûda iken döndük ve namazımızı tamamladık. Rasulullah Cebrail’e, “Ya Cebrail, Beytülmakdis’e

⁸⁸¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/658.

⁸⁸² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/657.

⁸⁸³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/210; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/658;

doğru kıldığımız namazların durumu ne olacak?” diye sordu. Bunun üzerine Allah şu ayeti indirdi: “Allah sizin imanınızı zayıf edecek değildir.”⁸⁸⁴

Kiblenin değiştirilmesinde, Yahudilerin kendi dinlerini üstün görmeleri ve Hz. Peygamber ile sahabeye yönelik rahatsız edici sözler sarf etmeleri etkili olmuştur. Özellikle, “Muhammed ve ashabı, biz gösterinceye kadar kiblelerinin neresi olduğunu bile bilmiyorlardı” gibi ifadeler, Peygamber ve sahabeyi rahatsız etmiştir. Hz. Peygamberin atası Hz. İbrahim’in kiblesi ve Allah’ın evi olan Kâbe’yi kible olarak arzuladığı biliniyordu. Ancak her konuda olduğu gibi, hüküm verenlerin en adili olan Allah’ın hükmü her şeyin üzerindedir. Allah, Medine’de yaşayan ve çoğunluğu Yahudi olan Ehli Kitabın kiblesi Beytülmakdis’i başlangıçta kible edinmeyi emretmiştir. Bu şekilde, yaklaşık on altı ay boyunca Müslümanlar Kudüs’e yönelerek namaz kıldılar. Allah Teâlâ, kullarını bir denemeden geçirerek kible değişimiyle birlikte Rasulüne tabi olanları, arkası dönüp gidenlerden ayırmak istemiştir. Aynı zamanda, Peygamberin Yahudiler hakkındaki gerçeği anlaması için bu süre boyunca sabredip beklemesi istenmiştir. Hicretten sonra ortalama on altı ay boyunca Kudüs’e yönelerek namaz kılan Hz. Peygamber ve sahabiler, bu süreçte Kâbe’ye yönelme arzusunu derinden hissettiler. Bu bekleme süresi, hem Hz. Peygamberin hem de sahabilerin Kâbe’ye yönelme özlemlerini pekiştirdi. Böylece Allah’tan vahiy geldiğinde, kiblenin Kudüs’ten Mescid-i Haram’a çevrilmesi emrine derhal ve gönülden uyum sağladılar. Bu değişim, onların imanlarının ve Allah’a olan bağlılıklarının bir göstergesi oldu ve onların bu davranışları ayetin Müslüman hayatına katılması, aynı zamanda canlı fiilî tefsirini göstermiştir.

Bu süreç, hem Yahudilerin hem de Müslümanların imanlarını ve sadakatlerini test etmek amacıyla bir imtihan niteliği taşımaktaydı. Allah, kiblenin değiştirilmesi ile Peygamberine ve müminlere kimin gerçekten sadık olduğunu, kimin ise yüz çevirdiğini göstermek istemiştir. Bu değişim, aynı zamanda Hz. Peygamberin kalbindeki atası Hz. İbrahim’in kiblesi olan Kâbe sevgisini de yansıtmaktadır. Sonuç olarak vahyin toplumda meydana getirdiği olaylara en güzel ve çarpıcı bir örneğini kiblenin tahvili oluşturmuştur. Kiblenin tahvili emri gelir gelmez namaz kılarken dahi emri Hz. Peygamber ve sahabileri emri derhal yerine getirmişler ve başlanmış namazın kalan rekâtlarını Mescid-i Haram’a dönerek tamamlamışlardır. Hz. Peygamber ve sahabilerin Allah’ın emrine tabi olmaları aynı zamanda ayetin fiilî tefsiri konumundadır.

2.4.4. Allah Yolunda İnfak (Birre Nail Olmak)

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

⁸⁸⁴ el-Bakara 2/143; İbn Mâce, “İkâmet”, 56 (No. 1010); İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/210.

“Allah yolunda sevdiğiniz mallardan sadaka olarak infak etmedikçe iyiliğe eremezsiniz. Ne infak ederseniz Allah onu (ve niyetlerinizi) hakkıyla bilir.”⁸⁸⁵

Kur'an ayetleri nazil olunca en başta Hz. Peygamber olmak üzere sahabe tarafından hemen uygulamaya konulmuştur. Onlar Allah'ın her buyruğuna “işittik ve itaat ettik,” diyerek güçlerinin yettiğinde amel etmeye çalışmışlar ve hemen vahyi hayatlarına katmak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Sahabilerin her biri kavi bir iman ile imkânları dâhilinde yapabileceklerinin en iyisini yapmaya çalışmışlardır. İnfak etmeye teşvik eden ayetler nazil olunca bu ayetlerin sahabilerde oluşturduğu infiale aşağıdaki örnekler verilebilir.

Hz. Peygamberin çok sevdiği, yanında büyüyen, azatlı kölesi olan Zeyd b. Harise'nin, ayet inince ne yaptığını Sâbit b. el-Haccâc şöyle haber vermektedir: “*Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe birr'e ulaşamazsınız*,”⁸⁸⁶ ayeti indiğinde, Zeyd bin Harise, Hz. Peygamber'in azatlı kölesi: “Allah'ım sen biliyorsun ki, malımdan en çok sevdiğim şey bu atımdır. Ben onu fakirlere sadaka olarak veriyorum,” dedi. Onu satmak üzere getirdiler. Zeyd, Hz. Peygamber'e giderek “Onu satın alayım” dedi. Hz. Peygamber ona satın almamasını söyledi. Aynı hadise Amr bin Dinar'dan gelen rivayete göre ise: “Bu ayet indiğinde Zeyd bir atıyla gelerek, “Bu atı sadaka olarak veriyorum, ey Allah'ın Rasulü” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber o atı oğlu Üsame bin Zeyd'e verdi. Zeyd, “Ey Allah'ın Rasulü, ben onu sadaka olarak vermek istemiştım” dedi. Hz. Peygamber de “Senin sadakanı kabul ettim.” buyurdu.⁸⁸⁷

Zeyd b. Harise ile ilgili bu çok sevdiği subul adındaki atını tasadduk etme olayı Ma'mer tarikıyla Eyyub ve diğerlerinden nakledilen habere göre: “*Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe birr'e ulaşamazsınız*,” ayeti nazil olduğunda, Zeyd bin Harise, çok sevdiği bir atıyla geldi ve “Ey Allah'ın Rasulü, bu Allah yolunda sadakadır.” dedi. Hz. Peygamber bu atı Üsame bin Zeyd'e verdi. Zeyd içinde bir hoşnutsuzluk hissetti. Hz. Peygamber bunu fark edince, “Allah onu senden sadaka olarak kabul etti.” dedi.⁸⁸⁸ Hz. Peygamber zaten fakir olan Zeyd'in atını çok sevdiğini bildiği için sadakasını daha fakir olan Üsame'ye vermiştir.

Ayet nazil olduğu zaman sahabede meydana getirdiği cenneti kazanma arzusuyla en fakir olanları bile ellerinde bulunan en değerli tek varlıklarını Allah yolunda infak etmekten çekinmemişlerdir. Şehr b. Havşeb'in haber verdiği diğer bir olay ise şöyle gerçekleşmiştir: “*Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe birr'e ulaşamazsınız*” ayeti nazil olduğunda, kendisine ait bir cariye başka hiçbir malı olmayan bir kadın bu cariyesine: “Seni azat edip benimle kalmanı isteyebilir miyim, ancak bunu sana şart koşmuyorum?” dedi. Cariyesi, “Evet” diye

⁸⁸⁵ Âl-i İmrân 3/92.

⁸⁸⁶ el-Bakara 2/177; Âl-i İmrân 3/92.

⁸⁸⁷ Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târihu medineti Dımeşk*, muh. Muhibbuddin Ebû Said Ömer b. Ğarame (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1995), 19/367.

⁸⁸⁸ Abdurrazzâk, *Tesîru Abdurrazzâk*, 1/402; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/576, 7.

cevap verdi. Kadın onu azat ettiğinde ise, cariye onu terk etti. Kadın Hz. Peygamber'e giderek durumu anlattı. Hz. Peygamber ona, "Bırak onu; çünkü o seni ateşten korudu. Bana bir şey geldiğinde (bir hediye veya ganimet), bana gel, sana onun yerine bir şey vereyim" dedi."⁸⁸⁹ Sahabenin cömert davranışları karşısında Hz. Peygamber onların mali durumlarını göz önünde bulundurarak ona göre davranmış onları zora sokmamıştır.

Şimdi de zengin olan sahabilerden bir örnek olay verelim. Enes bin Malik'ten rivayet edildiğine göre, "Medine'de Ensar'dan en çok hurma bahçesine sahip olan sahabe Ebu Talha idi. Onun çok sevdiği malı da "Burayha" adındaki bu hurma bahçesiydi. Bu bahçe mescide bakıyordu, mescidin karşısında yer alıyordu ve Hz. Peygamber oraya girer ve oradaki güzel sudan içerdi. "*Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe birr'e (iyiliğe) ulaşamazsınız*" ayeti nazil olduğunda, Ebu Talha, "Ey Allah'ın Rasulü, Allah, "*Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe birr'e ulaşamazsınız.*" diyor. Benim mallarımdan en çok sevdiğim malım Burayha'dır ve bundan böyle o Allah yolunda sadakadır; onun bereketini ve Allah katındaki ödülünü umarım, isterim. Ey Allah'ın Rasulü, onu Allah'ın sana gösterdiği yere koy, O'nun dilediği şekilde kullan" dedi. Bunun üzerine Peygamber: "Aferin sana! Bu, kârlı bir mal! Kârlı mal dediğin işte budur! Senin ne dediğini duydum ey Ebu Talha onu akrabaların arasında dağıtmanı uygun görüyorum." dedi. Ebu Talha, "Peki öyle yapayım, ey Allah'ın Rasulü" dedi ve bahçeyi akrabaları ve amcasının çocukları arasında paylaştırdı."⁸⁹⁰ Yine Enes b. Malik'ten gelen bir rivayete göre Ebu Talha'nın Burayha adlı bahçesini akrabaları olan Hassan b. Sabit ve Ubey b. Ka'b'a verdiği bildirilmektedir.⁸⁹¹ Sahabiler çok sevdiği mallarına özel isim verdiği dikkatimizi çekmektedir. Hz. zeyd atına "Sübül" adını Hz. Ebu Talha da bahçesine "Burayha" ismini vermiştir.

Konuyla ilgili güzel bir örnek de Ebu Dahdâh'ın olayıdır. İbn Mesud'dan rivayet edilmiştir: "Bu ayet nazil olduğunda: "*Kim Allah'a güzel karşılık beklemeden ödünç olarak bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder.*"⁸⁹², Ebu Dahdâh el-Ensarî dedi ki: "Ey Allah'ın Rasulü, Allah bizden gerçekten borç mu istiyor?" Rasulullah "Evet, ey Ebu Dahdâh" buyurdu. Ebu Dahdâh dedi ki: "Elini bana uzat, ey Allah'ın Rasulü." Rasulullah elini ona uzattı. Ebu Dahdâh dedi ki: "Bahçemi Rabbime borç olarak verdim." Bahçesinde altı yüz hurma ağacı vardı ve Ebu Dahdâh'ın hanımı ve çocukları da oradaydı. Ebu Dahdâh bahçesine giderek hanımını çağırdı: "Ey Ebu Dahdâh'ın hanımı!" Hanımı "Buyur beyim" dedi. Ebu Dahdâh dedi ki: "Çık ordan, çünkü bahçemi Rabbime borç olarak verdim."⁸⁹³

⁸⁸⁹ Se'lebî, *el-Keşfu ve'l-beyân*, 3/110.

⁸⁹⁰ Buhârî, "Zekât", 44 (No. 1461).

⁸⁹¹ Muslim, "Zekât", 43 (No. 998).

⁸⁹² el-Bakara 2/245.

⁸⁹³ Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdulhâlık el-Bezzâr, *Müsnevu'l- Bezzâr*, muh. Mahfûz Rahmân Zeynullah, Âdil b. Sa'd vd. (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 5/402, (No. 2033).

Benzer bir olay da İbn Dahdâha için de rivayet edilmiştir. Yahya bin Ebi Kesîr'den rivayet edildiğine göre: “Bu ayet nazil olduğunda: “*Kimdir o ki Allah'a güzel bir borç versin*” Rasulullah şöyle buyurdu: “Ey İslam halkı, Allah'a mallarınızdan borç verin, Allah bunu size kat kat fazlasıyla ödeyecektir.” Bunun üzerine İbn Dahdâha dedi ki: “Ey Allah'ın Rasulü, iki malım var; biri yukarıda, diğeri Beni Zafer'de. Senin görevlini gönder, hangisi daha iyiye onu alsın.” Rasulullah Ferve bin Amr'a dedi ki: “Git, hangisi daha iyiye onu bırak ve diğeri al.” Ferve gitti ve durumu bildirdi. İbn Dahdâha dedi ki: “Rabbime en kötü malımı borç olarak vermem, Rabbime en iyi malımı borç olarak veririm. Dünya fakirliğinden asla korkmam.” Rasulullah şöyle buyurdu: “Cennette İbn Dahdâha için ne kadar çok salkım var.” olaylarda Hz. Peygamberin sahabileri vahyin gereğinin yerine getirilmesi konusunda ne kadar çok teşvik ettiği de görülmektedir. Nüzul döneminde Allah Teâlâ toplumla ve toplumda meydana gelen olaylara dair iletişimini etkin bir şekilde devam ettirmiştir. Vahyin topluma yansımaları gösteren yaşanmış bu olaylar aynı zamanda ayetin doğru şekilde anlaşılmasında bir fiilî tefsir konusundadır.

Sahabiler nazil olan ayetlere karşı asla duyarsız kalmamışlardır ve güçlerinin yettiğince hemen gereğini yerine getirmeye çalışmışlardır. Sahabenin nüzul döneminde Allah Teâlâ ile iletişimlerinin ne kadar canlı olduğu, sanki Allah'ı yanı başlarında buluyorlar, herhangi bir müşkülleri olduğunda Hz. Peygamberden bir çare bulamadıklarında doğrudan Allah'a dua ederek ondan çareyi beklemişlerdir. Dolayısıyla da vahiy geldiği zaman gereğini hemen yerine getirmek için çalışmışlar, vahiy hayatlarına bir değer olarak katıp yaşamışlardır.

2.4.5. Değerlendirme

Kur'an'da Allah Teâlâ'nın haklarında haber verdiği kıssalar, olgudan nassa geçen olayların en önemlilerindendir. Bu kıssalar, Allah'ın mesajını iletmekle görevlendirdiği peygamberler ve onların bu mesajlar etrafında halklarıyla yaşadıkları olayları kapsamaktadır. Allah, bu kıssaları bir mesaj iletmek amacıyla anlatmıştır. Bu nedenle, Allah Teâlâ, rasullere itaat etmeyi kendisine itaatle eşdeğer görmüştür. Ancak, rasule itaat emredilirken, nebiye itaatle ilgili bir emir verilmemesi, nebi ve rasul kavramları arasında bir anlam farkı olduğunu gösterir.

Nebi, Allah'ın peygamberlik görevi verdiği kişidir. Rasul ise, bu görevle donatılmış nebinin, mesajını halkına iletmek amacıyla sonraki nesillere ulaştırdığı kişidir. Bu açıklamadan yola çıkarak, her nebinin aynı zamanda bir rasul olduğunu söyleyebiliriz; zira Allah, peygamber olarak görevlendirdiği kişiyi, mesajını iletmek üzere de görevlendirmiştir. Kur'an'da anlatılan peygamber kıssalarının, Allah'ın insanlara mesajlar iletmek için kullandığı önemli olaylardır. Bu kıssalar, Allah'ın peygamberlerine vahiy yoluyla verdiği mesajları ve bu peygamberlerin

halklarıyla yaşadığı olayları içeriyor. Yani bu kıssalar sadece birer hikâye değil, Allah'ın insanlara önemli dersler ve mesajlar vermek için anlattığı olaylardır.

Kıssalar aynı zamanda Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsir örnekleridir. Yani Kur'an'da geçen kıssalar, Kur'an'ın kendisi tarafından yapılan fiilî tefsir misalleri olarak değerlendirilebilir. Kıssalar, Kur'an'ın mesajlarını somut olaylar ve örnekler üzerinden açıklamaktadır. Kur'an'ın içindeki öğretilerin ve ilkelerin anlaşılmasını kolaylaştıran bu yöntemi bizzat Allah Teâlâ Kur'an'da kullanmıştır. Bu örneklerin en önemli konusu ise tevhittir. Peygamberlerin kavimleriyle yaptığı mücadele Allah'ın birliği ve kulluğun sadece Allah'a yapılması gerektiği hususları etrafında meydana gelmiştir. Tevhid, Allah'ın birliğine inanma ve yalnızca O'na kulluk etme inancını ifade eder. Peygamberlerin, kendi kavimleriyle verdiği mücadelelerin merkezi de bu konudur: Peygamberler insanların Allah'ın tek olduğunu kabul etmeleri ve sadece O'na ibadet etmeleri gerektiğini anlatmışlardır. Yani peygamberler, kavimlerini Allah'ın birliğine davet etmiş ve onları şirkten (Allah'a ortak koştırmaktan) uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Bu mücadeleler, kıssaların en önemli teması olarak öne çıkmaktadır.⁸⁹⁴

Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsir örneklerinden biri de nüzul döneminde vahyin muhataplarının örf ve adetleridir. Kur'an'ın anlaşılmasında nüzul dönemindeki ilk muhatapların örf ve adetlerini bilmenin önemi oldukça büyüktür. Kur'an, yedinci yüzyılda Arap toplumuna indirildiği için, o dönemin sosyal, kültürel, dini ve hukuki yapısına uygun bir dil ve üslup kullanmıştır. Bu nedenle, Kur'an'daki birçok ayet, o dönemin şartlarına, insanların günlük yaşantılarına, sorunlarına ve ihtiyaçlarına cevap verir. İlk muhatapların örf ve adetlerini anlamak, Kur'an'ın bu ayetlerde neyi kastettiğini ve hangi bağlamda indiğini daha iyi kavramamızı sağlamaktadır.⁸⁹⁵

Kur'an, muhataplarına onların anladığı bir dilde ve onların alışkın olduğu mecazlar, deyimler ve benzetmelerle hitap etmiştir. Örf ve adetleri bilmek, ayetlerde kullanılan terimlerin, deyimlerin ve sembollerin ne anlama geldiğini doğru şekilde çözmemize yardımcı olur. Kur'an'da yer alan bazı hükümler, o dönemin sosyal yapısına, alışkanlıklarına ve sorunlarına yönelik çözümler getirir. Örneğin miras hukuku, evlilik ve ticaret gibi alanlarda Kur'an, dönemin örflerini düzenlemiş ya da değiştirmiştir. Bu bağlamı bilmek, Kur'an'ın verdiği hükümleri daha iyi anlamamızı sağlar. Kur'an'ın nüzul ettiği dönemde Arap toplumunda yaygın olan bazı uygulamalar (kölelik, faiz, kadın hakları gibi) eleştirilmiş ya da düzenlenmiştir. O dönemin

⁸⁹⁴ Tarih boyunca gerçekleşen bu mücadelenin ortak adı da Tâgût'tur: Mürsel Ethem - Sabri Demir, "Kur'an'da 'Tâgût' Kavramına Farklı Bir Bakış", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (30 Nisan 2024), 261.

⁸⁹⁵ Yoksa Kur'âniyyûn'un iddia ettiği gibi bu tarihi vakıayı içeren kaynaklar arasında rivayetler bir "çöp yığını" asla değildir: Mürsel Ethem, "Kur'ân Bize Yeter (Mi?) (Kazakistan Ülkesi Özelinde)", *Güncel Dini Meseleler ve Çözüm Önerileri*, ed. Mehmet Dirik vd. (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2024), 502.

adetlerini bilmeden, Kur'an'ın bu konulara getirdiği reformların kapsamını ve neyi amaçladığını tam olarak kavrayamayabiliriz ya da eksik kavrayabiliriz. Nüzul dönemindeki ilk muhatapların örf ve adetlerini bilmek, Kur'an'ın mesajını daha derinlemesine anlamamıza ve ayetleri doğru yorumlamamıza yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Ayrıca dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise ilk muhatapların yaşadığı olayların vahye yansımış olmasıdır. Vahye geçen nüzul dönemi olayları da Kur'an'ın anlaşılmasında fiilî bir tefsir konumundadır. Kur'an ayetlerinin inişi, indiği andan itibaren Arap toplumunda önemli olaylara ve değişimlere yol açmıştır. İlk muhatap toplum olan Mekke ve Medine'de, ayetlerin içeriği ve verdiği mesajlar, mevcut sosyo-kültürel yapıyı derinden etkilemiş ve birçok toplumsal, dini ve siyasi dönüşümün fitilini ateşlemiştir. Mekke'nin önde gelenleri, İslam'ın yayılmasını engellemek amacıyla Hz. Peygambere ve Müslümanlara baskı uygulamaya başlamışlardır. Bu baskılar sözlü, fiziksel şiddet, boykot ve Müslümanlara yönelik zulüm şeklinde kendini göstermiştir. Baskılar artınca, Müslümanlar Habeşistan'a ve daha sonra Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlardır. Bu hicret, İslam tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri olmuştur.

Kur'an, indiği toplumda sadece dini inançları değil, aynı zamanda sosyal yapıyı da değiştirmiştir. Zayıf, yoksul ve köle olan bireyler İslam'a yakınlık göstermeye başlamışlar, çünkü Kur'an onları adaletsizlikten koruyacağına dair güçlü mesajlar içermekteydi. Mekke'nin zengin elitleri, özellikle faizin ve ticaretteki adaletsizliklerin eleştirildiği ayetler karşısında büyük bir tepki gösterdiler. Bu nedenle, ekonomik çıkarlarını tehdit eden bu mesajlardan rahatsız oldular ve Müslümanlara karşı direnişi artırdılar.

Kur'an'ın ahlaki mesajları, o dönemin Arap toplumundaki birçok zararlı alışkanlığı hedef almıştır. Zina, içki, kumar, haksız kazanç, kadınlara yapılan haksızlıklar gibi birçok mesele Kur'an'ın ele aldığı önemli konulardan bazılarıdır. Kur'an'ın kadınlara yönelik getirdiği düzenlemeler, özellikle miras ve evlilik konularında, kadının toplumdaki konumunu yükselten bir rol oynamıştır. O dönemde kadınlar genellikle toplumda ikinci sınıf vatandaş olarak görülüyordu, fakat Kur'an bu algıyı değiştirmeye başlamıştır ve başarmıştır.

Netice itibarıyla Kur'an ayetlerinin nüzulü, indiği dönemin Arap toplumunda büyük yankı uyandırdı ve toplumsal, siyasi, dini ve ahlaki birçok değişikliğe neden oldu. Kur'an'ın mesajları, bireylerin hayatlarını ve toplumsal yapıyı dönüştürdü. Özellikle tevhid inancı, sosyal adalet talepleri ve ahlaki reformlar, o dönemde Arap toplumunda derin izler bıraktı. Vahyin toplumda meydana getirdiği değişim ve dönüşümler aynı zamanda Kur'an'ın fiilî tefsir örneklerini oluşturmuştur. Bu olayların bilinmesi aynı zamanda Kur'an'ın nüzul dönemi sonrasındaki nesiller tarafından anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KUR'AN'IN SÖZLÜ TEFSİR ÖRNEKLERİ

3.1. GİRİŞ

Çalışmamızın ikinci bölümünde, Kur'an'ın sözlü olarak tefsir edilmesi üzerine yoğunlaşacağız. İlk bölümde, Kur'an'ın fiilî tefsirini çeşitli örneklerle ayrıntılı olarak inceledik. Aynı örnekleri tekrarlamak yerine, bu bölümde farklı örnekler sunarak konuyu daha derinlemesine ele alacağız.

Kur'an'ın sözlü tefsiri denildiğinde, nüzul dönemi yani Kur'an'ın indiği dönemde yaşanan olay ve olguların rivayet edilmesi kastedilmektedir. Bu dönemde insanların hayatında köklü değişimler yaratan bu olaylar, zaman içinde anlatılarak sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu anlatılar, ister doğrudan Kur'an'da bahsedilen olaylarla, isterse vahyin etkisiyle toplum hayatında meydana gelen olaylarla ilgili olsun, Kur'an'ın sözlü tefsirini oluşturur. Kur'an, bu olaylara genel hatlarıyla değinmiş, çoğunlukla ayrıntılı açıklamalar yapmamıştır. Çünkü o dönemdeki ilk muhataplar, ya bu olayların bizzat içinde bulunmuş ya da olaylara tanıklık etmişlerdir. Dolayısıyla Kur'an'daki özlü ifadeleri çok iyi anlamışlardır. Ancak bu olaylara tanıklık etmeyen genç sahabiler ve tabiin nesli için, Kur'an'ın bu kısa ve öz ifadelerini anlamak bazen zor olabilmektedir. Bu sebeple bu tür kişiler anlamadıkları konuları bilenlere sorarak öğrenme yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda Kur'an ayetlerinin doğru anlaşılması için sorular sormak, sözlü tefsirin en önemli aracı haline gelmiştir. Sorulan sorular, o konunun daha net anlaşılmasını sağlamak ve bilenler tarafından yapılan tefsirler meseleyi açık bir şekilde aydınlatmaktadır.

Sorular hem anlamak hem de anlatmak için sorulur. Soru sorma, bir meselenin anlaşılması için tefsirin her döneminde kullanılan önemli bir araç olmuştur. Kur'an'da, öncelikle Allah Teâlâ, bazı ayetlerde sorular sormuştur. Bu soruların amacı, belirli bir konunun önemini vurgulamaktır. Ayrıca Allah Kur'an'da Hz. Peygambere yöneltilen sorulara da cevap vermiştir. Bunun yanı sıra, Allah Teâlâ, bazı durumlarda Hz. Peygamberin muhataplarına belirli sorular sormasını istemiştir. Kur'an'da yer alan bu tür soruların sorulması ve bu sorulara verilen yanıtlar, Kur'an'ın kendi içinde yaptığı sözlü tefsirin bir parçasını yani Kur'an'ın Kur'an ile tefsirini oluşturur. Bu süreç, Kur'an'ın içeriğini açıklamak ve anlamını pekiştirmek için bir yöntem olarak kullanılmıştır.

Hz. Peygamberin Kur'an ayetlerini tefsir etme yollarına, vesilelerine baktığımızda, onun risalet görevi gereği ayetleri okuyarak hem tebliğ ettiğini hem de tefsir ettiğini görüyoruz. O, sözlü tefsirin en önemli araçlarından biri olan soru sorma yöntemini, tefsir amacıyla sıkça kullanırdı. Bazen Hz. Peygamber, sahabelere sorular sorarak ayetleri açıklardı.

Bazen de sahabilerin sordukları sorular üzerine ayetlerin tefsirini yapardı. Ayrıca, söylediği sözlerin delilini göstermek amacıyla da ayetleri tefsir ederdi.⁸⁹⁶ Zaman zaman, sahabiler bir ayeti yanlış bir şekilde uyguladıklarında, Hz. Peygamber bu hatayı düzeltmek için ayeti tefsir etmek zorunda kalıyordu. Bu şekilde, Kur'an'ın doğru anlaşılmasını sağlamak için sürekli bir tefsir faaliyeti yürütmüştür.

Sahabilerin tefsir faaliyetlerinde bulunmalarının en önemli nedeni, genç sahabiler ve nüzul dönemine erişememiş olan tabiîn nesliydi. Tabiîn nesli, Kur'an'ın indiği dönemi görmedikleri için ayetleri anlamak amacıyla sahabilere sık sık sorular soruyorlardı. Sahabiler, bu sorulara yanıt vererek tefsir faaliyetlerini yürütüyorlardı. Tabiîn, nüzul dönemine ait olayların ayrıntılarını ve kıssalarını, bu dönemin canlı tanıkları olan sahabilerden öğrenmek istiyordu. Özellikle Hz. Peygamberin hayatı ve ibadetleriyle ilgili merak ettiklerini sahabilere sorarak öğrenmeye çalışıyorlardı. Bazen de tabiîn, ayetleri bağlam dışında yorumluyordu. Bu durumu gören sahabiler, ayetlerin doğru anlaşılması için gerekli tefsiri yaparak, tabiîn neslinin hatalarını düzeltmelerine yardımcı oluyorlardı. Hz. Peygamberden sonra İslam'ın anlatılması ve anlaşılmasında kendileri ile tabiîn nesli arasında köprü vazifesi üstlenen sahabiler, İslam'ı anlatma ve Kur'an'ı öğretme arzusu ve kararlılığıyla tefsir faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu tefsir faaliyetlerinden biri yukarıda da bahsedildiği üzere Allah'ın soru sorarak bazı ayetleri bizatihi kendisinin tefsir etmesidir. Şimdi de sözlü tefsir örneklerine geçebiliriz.

3.2. ALLAH'IN SORU SORMASI

Allah Teâlâ bazı sorularında önemli, değeri, kıymeti büyük bir hususu bildireceği zaman habibine ve insanlara (tekidli bir tarzda) soruyu sorar ve mevzuyu anlatır. Yani soruyu Allah Teâlâ cevap verilmesi için değil, kendisi bir hususu anlatmak için sormuştur. Kadr Suresi buna örnektir. Örnek-1.

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ

“Muhakkak ki biz onu, (Kur'an'ı) Kadir, (hüküm) gecesinde indirmeye başladık. Kadir gecesinin kıymetinin ne olduğunu sana bildiren nedir? (Anlatayım mı?)”⁸⁹⁷

Hiz. Peygamber otuz beş yaşından kırk yaşına kadar yılda bir ay Nur Dağı Hira Mağarasına gider, orada bir anlamda inzivaya çekilirdi. Hiz. Peygamber kırkıncı yaşının ilk başlarında nübüvvetle görevlendirildi. Kur'an, ilk olarak Hiz. Peygamber Nur Dağı Hira

⁸⁹⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: İFAV, 2020), 57-59.

⁸⁹⁷ el-Kadr 97/1, 2.

mağarasında bulunup tefekkürle zamanını geçirdiği ramazan ayının⁸⁹⁸ on yedinci gecesinde pazartesi günü nazil olmaya başlamıştır.⁸⁹⁹

Vahyin başlamasıyla ilgili İbn İshak'tan uzunca bir rivayet nakledilmektedir: “Rasulullah her yıl ramazan ayı boyunca ibadete çekilirdi ve yanına gelen fakirleri doyururdu. Rasulullah bu ayı bitirdiğinde, evine girmeden önce Kâbe'yi ziyaret eder ve orada yedi defa ya da Allah'ın dilediği kadar tavaf ederdi. Sonra evine dönerdi. Nihayet Allah'ın ona peygamberlik lütfedeceği yılın o ayı geldiğinde, bu ay Ramazan ayıydı. Rasulullah her zamanki gibi Hira'ya çekildi. Allah'ın kendisine risaletini verdiği o gece geldiğinde, Cebrâil Allah'ın emriyle ona geldi.

Rasulullah dedi ki: “Cebrâil bana geldiğinde uyuyordum. Yanında ipekten bir kumaş ve içinde bir yazı vardı. Bana dedi ki: “Oku!” Dedim ki: “Ne okuyayım?” Bunun üzerine beni sıkıca sardı, neredeyse öleceğimi sandım. Sonra beni serbest bıraktı ve tekrar “Oku!” dedi. Ben yine “Ne okuyayım?” dedim. Tekrar beni sardı, neredeyse öleceğimi sandım. Yine serbest bıraktı ve “Oku!” dedi. Ben tekrar “Ne okuyayım?” dedim. Bu sefer, daha fazla sıkılmamak için “Ne okuyayım?” dedim. Bunun üzerine “*Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı bir alaktan yarattı. Oku, Rabbin en büyük kerem sahibidir. Kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmediğini öğretti.*”⁹⁰⁰ ayetlerini okudu. Sonra okuduğum bu ayetleri bitirdi ve benden uzaklaştı. Uykumdan uyanır uyanmaz, sanki kalbime bir yazı yazılmış gibi hissettim.”

Rasulullah şöyle devam etti: “O kadar ki, dağın ortasındayken gökyüzünden bir ses duydum: “Ey Muhammed! Sen Allah'ın Rasulüsün, ben de Cebrail'im.” Başımı gökyüzüne kaldırıp baktım, Cebrail'in gökyüzünün ufkunda duran bir adam suretinde olduğunu gördüm ve bana: “Ey Muhammed! Sen Allah'ın Rasulüsün, ben de Cebrail'im.” dedi. Olduğum yerde durdum, ne ileri ne geri adım atabiliyordum. Yüzümü başka yönler çevirdim ama her nereye baksam onu aynı şekilde görüyordum. Öylece beklemeye devam ettim, ne ilerleyebildim ne de geri dönebildim. Sonra Hz. Hatice benim için adamlarını gönderdi. Mekke'nin en yüksek yerlerine kadar ulaşmış geri döndüler, ben ise hâlâ orada duruyordum. Sonra Cebrail benden uzaklaştı.”⁹⁰¹

Bu rivayet ilk vahyin nasıl başladığı ile ilgili siyer kitaplarında nakledilmektedir. Aynı tarihi olay hadis kitaplarında da rivayet edilmiştir. Dikkatimizi çeken husus olayı nakleden ravilerin ufak bir ayrıntı da olsa bakış açılarını ortaya koyması açısından önemlidir. Şimdi de aynı tarihi olayı Hz. Aişe'den gelen bir haberde nasıl anlatıldığını görelim:

⁸⁹⁸ İbn Hişâm, es-Sîretu'n-nebeviyye, 1/264, 5; İbn Sa'd, Tabakât, 1/161

⁸⁹⁹ İbn Sa'd, Tabakât, 1/164.

⁹⁰⁰ el-Alak 96/1-5.

⁹⁰¹ İbn Hişâm, es-Sîretu'n-nebeviyye, 1/267.

“Rasulullah’a vahyin gelişi, uykuda görülen sadık rüyalarla başladı. Onun her gördüğü rüya sabah aydınlığı gibi apaçık çıkardı. Sonra ona yalnız kalma isteği verildi. Hira mağarasında inzivaya çekilir, orada günlerce ibadet ederdi. Hira mağarasına inzivaya çekilmeden önce evinden erzak alırdı. Bu şekilde, mağarada geçireceği günler boyunca yetecek kadar yiyecek ve içeceği yanında bulundururdu. Erzağı bittiğinde tekrar eve döner, ardından yeniden mağaraya çekilirdi. Nihayet Hira mağarasında iken ona hak geldi. Melek ona geldi ve dedi ki: “Oku!” Hz. Peygamber dedi ki: “Ben okuma bilmem.” Melek onu tuttu ve sıktı, Peygamberimiz neredeyse dayanamayacak hale geldi. Sonra onu bıraktı ve tekrar dedi ki: “Oku!” Hz. Peygamber yine: “Ben okuma bilmem,” dedi. Melek tekrar onu tuttu ve sıktı, Hz. Peygamber neredeyse dayanamayacak hale geldi. Sonra onu bıraktı ve üçüncü kez dedi ki: “Oku!” Hz. Peygamber tekrar: “Ben okuma bilmem,” dedi. Üçüncü kez melek onu tuttu ve sıktı. Sonra onu bırakarak: “*Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı alakadan yarattı. Oku, Rabbin en cömert olandır,*”⁹⁰² ayetlerini okudu.

Hz. Peygamber bu vahiy ile geri döndü, kalbi titriyordu. Hz. Hatice’nin yanına geldi ve dedi ki: “Beni örtün, beni örtün.” Onu korkusu geçinceye kadar örttüler. Hz. Hatice’ye başından geçenleri anlattı ve “Kendimden korktum,” dedi. Hz. Hatice şöyle cevap verdi: “Hayır, vallahi! Allah seni asla utandırmaz. Çünkü sen akrabalarla ilişkilerini gözetir, zayıfları gözetir, muhtaçlara yardım eder, misafire ikram eder ve hak yolda destek olursun.”⁹⁰³

İlk rivayette Hz. Peygamber meleğin “Oku” emrine cevap olarak “Ne okuyayım” derken ikinci rivayette “Ben okuma bilmem” demektedir. Yine ilk rivayette mağaradan aşağıya inerken ki meleklerle muhaveresinden bahsederken ikinci rivayette hemen evdeki halleri anlatılmıştır. İlk rivayette surenin ilk beş ayeti verilmişken ikinci rivayette surenin ilk üç ayeti verilmiştir. Bunun gibi ufak farklılıklar ravilerden kaynaklanmakta onların bakış açılarını göstermektedir. Bu nedenle sözlü tefsirdeki rivayetler arasındaki farklar bazen cem ve tevil edilemez bir durum arz edebilmektedir.

Kur’an’ın nazil olmaya başladığı ay ramazan ayı ve gece de Kadir gecesidir. Allah Teâlâ Kadir gecesinin değerini soruyu sorduktan sonra tefsir etmektedir. Kadir gecesinin değeriyle ilgili olarak Allah Teâlâ anlatmaya şöyle devam etmektedir: “*Kadir gecesini bin aydan daha hayırlıdır. Bu gecede (gün batımından itibaren) melekler ve Ruh rablerinin izin (ve emriyle) her bir iş sebebiyle inip dururlar. O gece tan yeri ağarınca kadar selamdır, (berekettir, hayırdır.)*”⁹⁰⁴ Allah Teâlâ Kadir gecesinin kıymet ve değeri hakkında

⁹⁰² el-Alak 96/1-3.

⁹⁰³ Buhârî, “Bedü’l-Vahy”, 1 (No. 3).

⁹⁰⁴ el-Kadr 97/3-5.

sorduğu sorunun cevabını bizzat kendisi tefsir mahiyetinde vermiştir. Allah Teâlâ başta Kur'an'ın o gecede indirilmeye başlandığını, bin gecedan daha hayırlı olduğunu, her bir iş sebebiyle gün batımından itibaren tan yerinin ağarmasına kadar melekler ve onlarla beraber Ruh'un yani Cebrail'in indiğini, o gecenin selam, hayır, bereket olduğunu ifade ederek bir bakıma sözlü tefsirde bulunmuştur. Allah Teâlâ Kadir gecesinin kıymetini açıklasa da bu geceyle gerek lafızları gerekse genel olarak tefsiri ile ilgili rivayetler bulunmaktadır.

Öncelikle surenin hangi dönemde nazil olduğuyla ilgili olarak sahabilerden ve bazı tabiinden gelen rivayetlerde Mekki olduğu, bazı tabiinden gelen rivayetlerde ise Medeni olduğu rivayet edilmektedir. Abdullah bin Abbas'tan rivayet edildiğine göre: "Kadir Suresi Mekke'de indirilmiştir ve ismi de ilk ayette ifade edilmiştir. Ayrıca o bu surenin Abese Suresinden sonra indiğini belirtmiştir."⁹⁰⁵ Mukatil b. Sülayman'a göre Kadir Suresi Medenîdir. Ayet sayısı beştir.⁹⁰⁶

Kadir Suresi ile ilgili Abdullah b. Abbas'tan rivayet edilen ilginç bir rivayet de şöyledir: "Rasulullah rüyasında Ümeyye oğullarını minberinde gördü ve bu durum onu üzdü. Bunun üzerine Allah ona, "Bu, onların elde edeceği bir mülk, krallık olacaktır," diye vahyetti ve şu ayet indi: "*Biz onu Kadir Gecesi indirdik. Kadir Gecesi'nin ne olduğunu sen ne bileceksin? Kadir Gecesi, bin aydan daha hayırlıdır.*"⁹⁰⁷ Bu rivayet, Kadir Suresinin indirilişiyle Ümeyye Oğullarının gelecekteki yönetimi arasında bağlantı kuran bir yorumu yansıtmaktadır. Tefsirini bizzat Allah Teâlâ'nın yaptığı bir surenin Emevî saltanatıyla bağlantı kurulup Hz. Peygamberin ağzıyla ve bir sahabinin de senet zincirine dâhil edilmesiyle konuyla alakası olmayan bir haberin surenin tefsiri olarak rivayet edilmesi ne kadar mantıklıdır?

Surenin birinci ayetinde Kur'an'ın indirilmesiyle alakalı olarak Abdullah bin Abbas'tan gelen bir rivayette ise, "o "*Biz onu Kadir Gecesi indirdik*" ayeti hakkında şöyle demiştir: Kur'an, Kadir Gecesi'nde tek bir defada Rabbin katındaki Zikir'den yani Levh-i Mahfuz'dan indirilmiştir ve dünya semasında bulunan Beytu'l-İzze'ye konulmuştur. Daha sonra Cebrail, onu insanların sözlerine ve fiillerine karşılık olarak parça parça Hira'da Muhammed'e indirmeye başlamıştır."⁹⁰⁸ Bu rivayette de dünya semasında bulunan Beytu'l-İzze denilen bir yere konulduğu ifade edilmiştir. Surede Kur'an'ın Kadir gecesinde indirilmeye başlandığı ifade edilmiştir ama dünya semasında bulunan Beytu'l-İzze denilen yerden ve Kur'an'ın tamamının bir seferde bu yere koyulduğundan hiç bahsedilmemiştir.

⁹⁰⁵ Muhammed b. Eyyûb b. Yahya İbnu'd-Darîs, *Fedâilu'l-Kur'ân vemâ unzile mine'l-Kur'ân, i bi Mekketi vemâ unzile bi'l-Medine*, muh. Ğazvetu Bedir (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1987), 33-35.

⁹⁰⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4/769.

⁹⁰⁷ Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, muh. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 8/275.

⁹⁰⁸ İbn Darîs, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 71; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/190, 1; 24/542; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/310, 1.

H. Enes'ten rivayet edildiğine göre, H. Peygamber Kadir Gecesiyle alakalı şöyle buyurmuştur: "Allah, ümmetime Kadir Gecesi'ni bağışladı. Önceki ümmetlere, kimselere böyle bir geceyi vermedi."⁹⁰⁹ Rivayette Kadir Gecesi değerli bir zaman olduğu, Allah Teâlâ'nın bunu sadece H. Peygamberin ümmetine bahsettiği haber verilmektedir.

Ayrıca Kadir gecesinin hangi gece olduğu ile ilgili rivayetler bulunmaktadır. H. Enes'ten rivayet edildiğine göre, H. Peygamber buyurmuştur: "Kadir Gecesi'ni Ramazan'ın ilk gecesinde, dokuzuncu gecesinde, on birinci gecesinde, yirmi birinci gecesinde ve Ramazan'ın son gecesinde arayın."⁹¹⁰

Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre, H. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kadir Gecesi'ni, son on gün içinde; dokuzuncu, yedinci ve beşinci gecelerde arayın."⁹¹¹

Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre, H. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kadir Gecesi'ni yirmi yedinci gecede arayın."⁹¹²

H. Aişe'den rivayet edildiğine göre, kendisi şöyle demiştir: "Ey Allah'ın Rasulü, Kadir Gecesi'ne rastlarsam ne söylemeliyim, nasıl dua etmeliyim?" H. Peygamber şöyle buyurdu: "Şöyle de: "Allah'ım, sen affedicisin, affi seversin, beni affet."⁹¹³

Ubâde bin Sâmî Rasulullah'a Kadir Gecesi'ni sordu. H. Peygamber şöyle buyurdu: "O, Ramazan ayındadır, son on gününde aranmalıdır. Kadir Gecesi, yirmi birinci, yirmi üçüncü, yirmi beşinci, yirmi yedinci, yirmi dokuzuncu veya Ramazan ayının son gecesinde olabilir. Kim bu geceyi iman ederek ve sevabını Allah'tan umarak ihya ederse, geçmiş günahları bağışlanır. H. Peygamber Kadir Gecesi'nin alametleri hakkında da şöyle buyurdu: "O gece aydınlık, duru, sakın ve huzurlu bir gecedir; ne sıcak ne de soğuktur. Sanki içinde parlak bir ay varmış gibidir. O gecede, sabaha kadar hiçbir yıldız kaymaz (şeytanların taşlanması olmaz). Kadir Gecesi'nin bir diğer alameti ise, güneşin sabahında, ışınları olmadan, dolunay gibi doğmasıdır. Allah, o gün şeytanın onunla beraber çıkmasını yasaklamıştır."⁹¹⁴

Abdullah b. Abbas "*Selâm (esenliktir)*" ayeti hakkında şöyle demiştir: "O gece, Kadir Gecesi'nde, azgın şeytanlar zincire vurulur, cinlerin afaritleri bağlanır, gökyüzünün bütün kapıları açılır, Allah o gece her tövbe edeni kabul eder. Bu yüzden "*Selâm (esenlik) vardır, ta ki tan yeri ağarıncaya kadar*" denmiştir." Ayrıca, bu durumun güneşin batışından fecrin doğuşuna kadar sürdüğünü belirtmiştir."⁹¹⁵

⁹⁰⁹ Ebû Şucâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hutâb*, muh. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 1/173.

⁹¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî, *Tefsîru cuz'i amme*, 632 (No. 517).

⁹¹¹ Ahmed b. Hanbel, 21/121 (No. 13451).

⁹¹² Ahmed b. Hanbel, 8/426 (No. 4808).

⁹¹³ Ahmed b. Hanbel, 42/236 (No. 25384).

⁹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, 37/386, 7 (No.22713).

⁹¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr b. el-Haccâc el-Mervezî, *Muhtasarı kıyâmi'l-leyli ve kıyâmu ramadân ve kitâbu'l-vitr* (Pakistan: Hadîs Akademi, 1988), 250.

Rivayetler dikkatle incelendiğinde, nakledilen bilgilerin farklılıkları, bu haberleri aktaran ravilerin kendi bakış açılarını rivayetlere bir şekilde yansıttıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, özellikle Ümeyye Oğullarının saltanat süresinin Kadir Suresinde geçen “*bin aydan daha hayırlıdır*” ifadesiyle ilişkilendirilmesi örneğinde açıkça görülmektedir. Burada, ravilerin tarihsel olayları yorumlarken kendi dini, siyasi veya kişisel görüşlerini rivayetlere kattıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, ravilerin sadece olayları aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda bu olaylara dair kendi anlayışlarını ve yorumlarını da ekledikleri görülmektedir. Bazen de kendi inanışlarına destekleyebilecek olan Kur’anî ifadeleri bir payanda olarak kullanmaktadırlar. Böylece, tarihi rivayetlerin bir kısmının, ravilerin sübjektif değerlendirmeleriyle şekillendiği söylenebilir. Sure bir bütün olarak incelendiğinde Allah Teâlâ Kadir Gecesindeki değerini anlatmak amacıyla istifhâm-ı lit’takrîr sanatını kullanıp, soru sormuştur. Sonra da sorunun cevabı olarak Kadir Gecesindeki kıymetini anlatmıştır.

Konuyla ilgili diğer bir örnek de Kâri’a Suresidir. Bu surede de Kadir Suresine benzer bir üslup kullanarak Allah Teâlâ önemli bir olayı anlatıp haber vermektedir. O haber vereceği konuya etkili sorularla girmektedir. Örnek-2.

الْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ وَمَا أَزْكَ مَا الْقَارِعَةُ

“O korkunç ses! Nedir o yürekleri titreten, çarpıntı veren büyük felaket? Bilir misin nedir, nasıl gerçekleşecektir o ani musibet?”⁹¹⁶

Abdullah b. Abbas’tan nakledilen bir rivayete göre Kâri’a Suresi Mekke döneminde nazil olmuştur. Surenin iniş sırası ise Kureyş Suresinden sonradır⁹¹⁷ ve on bir ayettir. Rivayetler Surenin ismi olan Kâri’a lafzının ne anlama geldiği ile başlamaktadır. Yine Abdullah b. Abbas’tan gelen bir rivayete göre Kâri’a kıyamet gününün isimlerinden biridir.⁹¹⁸ Aynı sahabiden gelen rivayete göre kıyamet günü veya kıyamet saati manasına gelmektedir.⁹¹⁹

Amellerin tartılmasıyla ilgili olarak Enes bin Mâlik’ten, rivayet edildiğine göre: “Allah’ın meleklerinden bir melek, kıyamet gününde Âdemoğlunun amellerini tartmakla görevlidir. Bu melek, insanın amellerini tartmak için onu terazinin kefeleri arasına getirir ve ameli tartılır. Eğer terazisi ağır gelirse, melek tüm yaratılmışların duyabileceği bir sesle adamın ismini söyleyerek şöyle der: “Dikkat edin, falan kişi, sonsuz bir mutluluğa erdi, artık ona bir mutsuzluk dokunmayacak.” Eğer terazisi hafif gelirse, melek yine aynı şekilde şöyle seslenir: “Dikkat edin, falan kişi, sonsuz bir mutsuzluğa düştü, artık ona bir mutluluk nasip olmayacak.”⁹²⁰ Hz.

⁹¹⁶ el-Kâri’a 101/1-3.

⁹¹⁷ İbn Darîs, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 33-35.

⁹¹⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 24/592.

⁹¹⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 23/592.

⁹²⁰ Se’lebi, *el-Keşfu ve’l-beyân*, 10/275.

Enes mizanda amellerin tartılmasını hikâyeleştirerek mizanla ilgili ayetleri bir bakıma anlatıp sözlü tefsir etmiştir.

Surede yine bir soru sorularak cevabı verilen *Hâviye* lafzının tefsiriyle ilgili olarak Abdullah bin Mes'ud'dan rivayet edildiğine göre: “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kıyamet gününde bir emanet sahibine yani dünyada kendisine verilen sorumluluğu yerine getirmeyen kişiye emanet getirilir ve ona: “Emanetini yerine getir” denilir. Bu kişi ise, “Ey Rabbim, dünya artık sona erdi! Artık dünyada değiliz, nasıl olur da emaneti geri verebilirim?” der. Bu diyalog üç kez tekrar edilir. Bunun üzerine ona: “Onu Hâviye’ye -Cehennem’in derin bir çukuruna- götürün” denilir. Melekler onu oraya götürür ve kişi, o derin çukura düşer. Çukurun dibine kadar iner ve orada emaneti aynı haliyle bulur. Bu emanet, büyük bir yük olarak sırtına biner. Bu yükü sırtlayarak Cehennem’in kenarına kadar çıkar. Tam Cehennemden çıkmayı başardığını düşündüğü anda, emanet sırtından kayar ve yeniden aşağı düşer. Kişi de emaneti tekrar alabilmek için peşinden çukurun derinliklerine doğru sonsuza kadar düşer.”⁹²¹ Rivayette Hz. Peygamber ayette geçen haviye lafzını kıssa şeklinde anlatarak *çok derin çukur* olarak tanımlamıştır. Aslında Allah Teâlâ Haviye lafzına sanki bir annenin çocuğunu kucağına alıp sıcacık sarıp sarmaladığı gibi sarıp sarmalayan ateş manasını vermiştir.

Enes bin Mâlik’ten rivayet edildiğine göre, Rasulullah şöyle buyurmuştur: “Mümin bir kimse vefat ettiğinde, diğer müminlerin ruhları onu karşılar ve ona dünyadakiler hakkında sorarlar: “Falan erkek ne yaptı? Filanca kadın ne yaptı?” Eğer halini sordukları kişilerden biri ölmüş ama onların yanına gelmemişse, “O kişi cehennemdeki Hâviye’ye gönderilmiş demektir, o Hâviye ne kötü bir anne ve ne kötü bir terbiye edicidir!” derler. Diğer ruhlar da o kişiden falanca erkeğin ne yaptığını sorarlar, “O evlendi mi?” ya da “Falanca kadın ne yaptı, evlendi mi?” derler. Sonra, “Bırakın onu, dinlensin; çünkü o ölümün verdiği büyük sıkıntıdan yeni çıktı,” derler.”⁹²² Bu hadis, müminlerin ruhlarının ölümden sonra diğer müminlerin ruhlarıyla bir araya geldiğini ve dünyada kalan müminlerin durumlarını merak ettiklerini, ancak Hâviye’ye, cehenneme gitmiş olanların bu buluşmaya katılamadığını anlatmaktadır.

Yine Hâviye ile ilgili Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin Hz. Peygamberden naklettiği bir hadise göre şöyle bir olay anlatılır. “Rasulullah şöyle buyurmuştur: “Müminin ruhu kabzedildiğinde, Allah’ın rahmetine mazhar olan kulları -diğer mümin ruhlar- onu tıpkı dünyada bir müjdeciyi karşılar gibi karşılarlar. Sonra derler ki: “Arkadaşınızı biraz dinlenmeye bırakın; zira o, ölümün büyük bir sıkıntısından çıkıp geldi.” Ardından ona sorarlar: “Falan adam ne yaptı? Filanca kadın evlendi mi?” Eğer bu kişi, kendisinden önce ölmüş birinden sorulursa, “Ah, o benden önce

⁹²¹ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi’d-Dunyâ, *el-Ehvâl*, muh. Mecdî Fethî es-Seyyid (Mısır: Mektebetu Âli Yâsir, 1413/1992, 3), 206.

⁹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 20/162.

vefat etti” der. Bunun üzerine diğer ruhlar, “*İnna lillah ve inna ileyhi raciun / Biz Allah’a aitiz ve O’na döneceğiz*;⁹²³ o kişi Hâviye’ye -Cehennem’in derinliklerine- götürüldü. Ne kötü bir anne ve ne kötü bir terbiye edici” derler.”⁹²⁴

Enes b. Mâlik Hz. Peygamber hakkında şöyle bir haber vermektedir: “Hz. Peygamber bir sahabisini üç gün boyunca göremezse, onun durumu hakkında sorar; eğer kişi uzak bir yerde ise onun için hayır dua eder, eğer mevcut ve hasta ise ziyaret edip geçmiş olsun derdi. Bir gün, Hz. Peygamber Ensar’dan birini üçüncü günde de göremeyince onun hali hakkında sordu. “Ey Allah’ın Elçisi, onu bıraktık, adeta yavru gibi, kafasına hiçbir şey girmez, hep arka tarafından çıkar,” dedik. Hz. Peygamber “Kardeşinizi ziyaret edin,” buyurdu. Biz de Hz. Peygamber ile birlikte onu ziyaret ettik. Hz. Peygamber içeri girip “Nasılsın?” diye sordu. O kişi, “Başımda hiçbir şey durmuyor, hepsi arka tarafından çıkıyor.” Yani zihinsel olarak zorlandığını ifade etti. Hz. Peygamber “Bu neden kaynaklanıyor?” diye sordu. O kişi, “Ey Allah’ın Elçisi, size uğradım. Siz akşam namazı kılıyordunuz. Seninle birlikte ben de namaza durdum. Siz namazda Kâri’a Suresini başından sonuna kadar okudunuz. “*Hâviye kızgın bir ateştir*” diye sureyi bitirince ben de şöyle dua ettim: “Allah’ım, eğer ahirette beni cezalandıracağın bir günahım varsa, onun cezasını bu dünyada bana erkenden ver. Ahirete cezamı bırakma” dedim ve başıma gelen budur.” dedi. Hz. Peygamber “Ne kötü bir şey söyledin! Allah’a, bu dünyada sana iyilikler vermesini, ahirette de iyilikler vermesini ve ateşin azabından seni korumasını istemeyi tercih etseydin ya!” buyurdu. Sonra Hz. Peygamber ona dua etti ve o kişi, adeta zincirlerinden kurtulmuş gibi hemen iyileşti.”⁹²⁵

Bu rivayette, Hz. Peygamber, üç gün boyunca görmediği Ensar'dan bir sahabeyi merak edip, onun durumunu öğrenmek için sahabelerle birlikte ziyaret etmiştir. Sahabi, Hz. Peygamberle namaz kılarken Kâri’a Suresini okuduğunu ve surenin sonunda Allah’tan, eğer günahı varsa cezasının dünyada verilmesini dilediğini söylemiştir. Bunun sonucunda hastalanmıştır. Hz. Peygamber, sahabenin duasını yanlış bulmuş ve daha dengeli bir dua etmesini, hem dünya hem de ahiret için iyilik istemesini öğütlemiştir.

Allah Teâlâ Kâri’a’nın ne olduğunu sorduktan sonra kendisi cevabını surenin devamında vermiştir. Başka bir deyişle Kâri’a lafzının sözlü tefsirini yapmıştır. Surenin devamında Kâri’a lafzını şöyle anlatmıştır: “*Kâri’a öyle bir gündür ki, o gün insanlar her bir tarafa uçuşan kelebek (ateşe sevdalı pervaneler); dağlar da atılmış, her tarafa yayılmış renkli yünler gibi olacaklardır. Kimin amel tartıları ağır gelirse, bilin ki o canı gönülden kabul edeceği bir hayat*

⁹²³ el-Bakara 2/156.

⁹²⁴ Ebu’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, muh. Hamdî Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1415/1994), 4/129 (No. 3887).

⁹²⁵ Ebû Ya’lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsenâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Musnedu ebî Ya’lâ*, muh. Huseyn Selîm Esed (Dimeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, 1404/1984), 6/150, (No. 3429).

içinde olacaktır. Buna karşılık kimin tartıları hafif gelirse, bilin ki onun kucaklayıp, sarıp, sarmalayan anası Hâviye olacaktır. Ey Peygamber! Sen onun ne olduğunu nerden bileceksin ki? O çok kızgın bir ateştir.”⁹²⁶ Allah Teâlâ, bu surede iki önemli lafzı tefsir etmiştir. İlk olarak, surenin de ismini aldığı *Kâri*’a lafzının anlamını açıklamıştır. *Kâri*’a, büyük olayların meydana geleceği, insanların pervaneler gibi etrafa dağılacığı, dağların her tarafa atılmış renkli yünler gibi savrulacağı, felaketlerin gerçekleşeceği, insanların amellerinin tartılacağı bir günü ifade eder. O gün, tartıları ağır gelenler canı gönülden kabul edecekleri, saadet içinde bir hayat sürerken, tartıları hafif gelenlerin kalacağı yer, bir anne çocuğunu sarıp sarmaladığı gibi onları sımsıcak sarıp sarmalayan çok kızgın bir ateş olacaktır. İkinci lafız ise *derin, dipsiz bir çukur* anlamına gelen *Hâviye*’dir. *Hâviye*, bir annenin çocuğunu sarıp sarmaladığı gibi, tartısı hafif gelenleri kucaklayan çok kızgın bir ateş olarak tefsir edilmiştir.

Surenin tefsiriyle ilgili rivayetler incelendiğinde, sahabilerin Hz. Peygamber’den naklettikleri haberlerin, *suredeki dipsiz bir çukur* olan **Kâri**’a kavramını temsili bir olayla açıkladığı görülmektedir. Bir diğer rivayette ise, *çok kızgın bir ateş* olarak tanımlanan **Hâviye** kavramından etkilenen Ensar’dan bir sahabinin, günahlarının cezasının dünyada verilmesini Allah’tan istediği ve bunun sonucunda amansız bir hastalığa yakalanarak evden dışarı çıkamadığı bildirilmiştir. Hz. Peygamber, böyle bir isteği uygun bulmamış; hem dünyada hem de ahirette iyilik istemenin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Önceden vefat eden müminlerin ruhlarının, yeni ölen bir müminin ruhunu müjdeciyi karşılar gibi karşılayıp dünyadaki tanıdıklarını sormaları, eğer kendisinden önce öldüğünü belirttiği kişi aralarında yoksa onun **Hâviye**’ye atıldığını düşündüklerini ortaya koyar. Bu tür rivayetler, Allah Teâlâ’nın tefsir ettiği bir hususu, Hz. Peygamber’in sahabenin daha iyi anlaması için kıssa şeklinde örnekler verdiğini göstermektedir. Ancak bu rivayetlerin, Allah’ın surede bahsetmediği olaylara dayanarak anlatıldığı anlaşılmaktadır. Bu tür rivayetlerde ravilerin bakış açılarını rivayetlere dâhil ettikleri unutmamalıdır.

Şimdi Allah Teâlâ, insanlara yönelttiği bir soruda, kendi bazı özelliklerini zikrediyor ve dikkat çekici bir soru soruyor. Ardından, bu sorunun cevabını veriyor. Bununla ilgili bir örnek verelim. Örnek-3.

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَزَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ

“Ey insan! Seni yaratan, seni düzgün ve dengeli kılan, dilediği surette şekillendiren kerim, cömert Rabbine karşı seni ne aldattı, (ondan ne uzaklaştırdı)?”⁹²⁷

Allah Teâlâ böyle bir soruyla insanların dikkatlerini çekmiş ve insanı düşünmeye sevk etmiş, insanın kendi iç âleminde gizlediği hakikatleri açığa çıkarmasına tesir etmiştir. Ayetle ilgili rivayetler incelendiğinde aralarında farklı bilgiler bulunmaktadır. Tabiinden olan Atâ (ö.

⁹²⁶ el-Kâri’a 101/4-11.

⁹²⁷ el-İnfitâr 82/6-8.

114) ayetin Velîd b. Muğîre hakkında olduğunu söylerken,⁹²⁸ Abdullah b. Abbas'ın mevlası İkrime ise ayetin Ubey b. Halef hakkında indiğini söylemektedir.⁹²⁹ Mukâtil ise Hz. Peygambere vuran ve bundan dolayı Allah'ın cezalandırmadığı Ahnes b. Şerîk hakkında nazil olduğunu belirtmektedir.⁹³⁰

Bazı rivayetlerde de Allah Teâlâ'nın sorduğu soruya cevap verildiği görülmektedir. Hâlbuki Allah Teâlâ sorduğu soruyu cevaplamıştır. Rivayetlerde verilen cevaplara baktığımızda genel olarak cehalet cevabı verilmiştir. Süfyan yoluyla gelen bir rivayete göre, Hz. Ömer b. Hattab bir keresinde “*Ey insan! Seni kerim olan Rabbine karşı ne aldattı?*” ayetini okudu ve şöyle dedi: “Vallahi, onu aldatan **cehaletidir**.”⁹³¹

Said yoluyla gelen bir rivayete göre, tabiin neslinden Katâde bin Diâme, “*Seni kerim olan Rabbine karşı ne aldattı?*” ayetini şöyle yorumlamıştır: “İnsanoğlunu aldatan bir şey var; bu düşman, şeytandır.”⁹³² Bu rivayette soruya cehaletten farklı olarak şeytan cevabı verilmiştir.

Yine tabiin neslinden İsmail es-Süddi şöyle demiştir: “*Seni kerim olan Rabbine karşı ne aldattı?*” ayetinde, onu aldatan Allah'ın ona olan yumuşak, rıfk ile muamelesidir.”⁹³³ Bu rivayet de diğer rivayetlerden farklılık gösteren cevap Allah'ın **rıfk** ile muamelesi, cezalandırmayıp **affetmesi** insanı aldatan, Allah'tan uzaklaştıran sebeptir.

İbrahim bin el-Eş'as yoluyla gelen bir rivayete göre, Fudayl bin İyad'a şöyle denildi: “Allah Teâlâ seni kıyamet günü huzuruna çıkarsa ve sana: “*Seni Bana karşı ne aldattı?*” diye sorsa ne derdin?” Fudayl şöyle cevap verdi: “Derim ki: Beni aldatan, senin **örtüp gizlediğin günahlarımdır**.”⁹³⁴ Rivayetler dikkatle incelendiğinde, insanı aldatan ve Allah'tan uzaklaştıran şeyin, Allah'ın af ve mağfireti ile günahları örtüp gizlemesi olduğu şeklinde yorumlandığı görülmektedir. Bu durum, Allah'tan insanı uzaklaştıranın yine Allah'ın kendisi olduğu anlamına gelmektedir. Öyleyse insanları aldatan suçlu, yine Allah'ın kendisi olmaktadır.

Ebu Vâil yoluyla gelen bir rivayete göre, Abdullah bin Mesud şöyle dedi: “Kıyamet günü Allah, her birinizle baş başa kalacaktır ve şöyle diyecektir: “*Ey Âdemoğlu! Seni Bana karşı ne aldattı? Ey Âdemoğlu! Bildiklerinle ne yaptın? Ey Âdemoğlu! Gönderilen peygamberlere nasıl cevap verdin?*”⁹³⁵ Ayetle ilgili bu rivayet de hem soruları çoğaltmış hem de soruların sorulacağı zamanı değiştirmiştir. Hâlbuki Allah dünya hayatındaki insanları uyarmak için bu soruyu soruyor ve cevabını veriyor.

⁹²⁸ Begavî, *Tefsîru'l-Begâvî*, 8/352.

⁹²⁹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*, muh. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Merkezu'l-Hicr, 2003), 15/283.

⁹³⁰ Begavî, *Tefsîru'l-Begâvî*, 8/352.

⁹³¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 10/3408.

⁹³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/178.

⁹³³ Begavî, *Tefsîru'l-begâvî*, 8/356.

⁹³⁴ Se'lebî, *el-Keşfu ve'l-beyân*, 10/146.

⁹³⁵ Se'lebî, *el-Keşfu ve'l-beyân*, 10/146, 7.

Allah Teâlâ sorduğu sorunun cevabını sorudan sonra hemen vermektedir. O, insanı aldatan ve Allah'tan uzaklaştıran şeyin ne olduğunu şöyle açıklamaktadır: “*Hayır, (ey insanlar) siz Allah'ın dinini, hükmünü, yalanlamaya (ne zaman kalkıştıysanız) (Allah'tan o zaman uzaklaştınız ve cömert olan rabbinize karşı aldandınız!) Hâlbuki üzerinizde gözetleyici güçler vardır, yaptığınız her şeyin farkında olan değerli kaydediciler.*”⁹³⁶

Allah'ın sorduğu soruyu cevap niteliğinde nakledilen rivayetler dikkatle incelendiğinde bu rivayetler tabiin neslinden kimselerin rivayetleri olduğu görülür. Cevap olarak da *cehalet*, *şeytan* cevapları verilmiştir. Bu verilen cevaplar Allah'ın verdiği cevaba biraz yakın görülebilir. Ancak diğer verilen cevaplar ki bunlar, Allah'ın şefkat göstermesi, hemen cezalandırmayıp affetmesi ve günahları gizleyip örtmesidir. Allah'ın sorduğu soruya verdiği cevap ile bu cevapların uyuşmadığı görülmektedir. Kişinin İslam'dan çıkmasına Allah'tan uzaklaşmasına sebep olan şey dini yalanlamalarıdır. Allah'ın merhameti, şefkati, kusurları örtmesi nasıl olur da insanın aldanmasına, Allah'tan uzaklaşmasına sebep olur? Ayetteki cevapta sorumluluk insana yüklenmişken bu rivayetlerde aldanmalarının sorumlusu haşa Allah olmuştur. Bu rivayetlerde ravilerin kendi bakış açılarını rivayetlere kattıkları açıkça görülmektedir.

Ayette geçen dini yalanlamak ifadesindeki din lafzını anlamıyla ilgili rivayetler de bulunmaktadır. Mücahit b. Cebr'den gelen rivayete göre ayetteki din *hesap* anlamındadır.⁹³⁷ Katâde b. Diâme'den (ö. 118) –Muammer'in rivayetiyle- nakledildiğine göre, “*Hayır! Siz dini yalanlıyorsunuz.*” ayetinin anlamı şudur: O, *zor bir gündür*; Allah, kulları yaptıkları amellerle yargılayacaktır. O gün, Hüküm günüdür.”⁹³⁸

Bazen de Allah Teâlâ bazı hakikatleri tamamen sorular sorarak anlatma yoluna gitmiştir. İnsan bu sorulara evet veya *hayır* cevabını vermek zorunda kalacak böylece Allah'ı tasdik edecektir. Aşağıdaki ayetler buna örnek teşkil etmektedir.

“*Peki, kimdir, gökleri ve yeri yaratan ve sizin için gökten su indiren? (Öyle bir su ki,) onunla, sizin bir tek ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz görkemli bağlar, bahçeler yetiştiriyoruz! Allah'la beraber başka bir Tanrı var, öyle mi? Peki kimdir, yeryüzünü yerleşmeye uygun bir yer haline getiren ve vadilerden dereleler, ırmaklar akıtan ve onun üzerine sağlam dağlar yerleştiren ve iki büyük su kütlesi arasına bir engel koyan? Allah'la beraber başka bir Tanrı var, öyle mi? Peki kimdir, kendisine başvurduğunda darda kalmış olanın darına yetişen, kötülüğü gideren ve sizi yeryüzüne mirasçı kılan? Allah'la beraber başka bir Tanrı var, öyle mi? Peki kimdir, karanın ve denizin karanlıklarında yolunuzu bulmanızı sağlayan ve rüzgârları rahmetinin önünden müjdeci olarak gönderen? Allah'la beraber başka bir Tanrı var, öyle mi? Peki*

⁹³⁶ el-İnfîtâr 82/9-12.

⁹³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4/613; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/181.

⁹³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/181.

yaratılışı ilk defa başlatan ve sonra da onu aralıksız devam ettirip yenileyen kimdir? Ve kimdir sizi yerden ve gökten rızıklandıran? Allah'la beraber başka bir Tanrı var, öyle mi?...”⁹³⁹

Bu ayetler Allah'ın tek yaratıcı ve mutlak hâkim olduğunu sorularla vurgulamaktadır. Doğadaki düzen, göklerin ve yerin yaratılması, suyun indirilmesi, yeryüzünün yaşanabilir hale getirilmesi gibi olaylar, yalnızca Allah'ın kudretiyle gerçekleşmektedir. Ayetlerdeki sorular, Allah'la birlikte başka bir tanrı olamayacağını sorgulamakta ve bu şirkin mantıksızlığını göstermektedir. Bu şekilde Allah'ın eşsizliğine ve birliğine dair güçlü bir çağrı yapılmıştır.

3.3. HZ. PEYGAMBERE SORULAN SORULARIN VAHİY TARAFINDAN CEVAPLANMASI

Hiz. Peygambere gerek Müslümanlar gerekse müşrikler ve ehli kitap olsun bazı hususlar hakkında sorular sormaktaydılar. Hiz. Peygamber sorulan bazı soruların cevaplarını vahyin vermesini bekliyordu. Bu şekildeki vahyin açıklamaları Kur'an'ın Kur'an ile sözlü tefsir örneklerini oluşturmaktadır. Örnek-1.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ
الْعَفْوُ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

“Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: “Onlarda büyük bir günah ve insanlar için bazı faydalar vardır. Ancak, günahları faydalarından daha büyüktür.” Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: “İhtiyaçtan fazlasını infak edin.” Allah, düşünmeniz amacıyla ayetlerini size böylece açıklıyor.”⁹⁴⁰

Bu soruları Hiz. Peygambere soran sahabeden bir grup kişilerdir. Bu kişiler kumar ve içkinin hükmünü haram veya helal olup olmadığını soruyorlar. Allah Teâlâ sahabilerin sordukları bu soruya içki ve kumarda büyük bir zararının olduğu bunun yanında bazı faydalarının da bulunduğu fakat günah ve zararlarının faydalarından daha büyük olduğu şeklinde cevap vermiştir.

Ayette müminlerin sordukları ikinci soruları da nelerden infak edeceklerine dairdir. Hiz. Peygambere sorulan bu soru da Allah tarafından cevaplanmıştır. Bu ayet ile ilgili hem sahabe-den hem de tabiin neslinden nakledilen rivayetler bulunmaktadır.

Abdullah bin Abbas'tan, rivayet edildiğine göre: “Bir grup sahabe, Allah yolunda infak etmeleri emredildiğinde, Hiz. Peygamber'e gelerek, “Bu mallarımızdan infak etmemiz emredilen şey nedir? Ne kadarını infak etmeliyiz?” diye sordular. Bunun üzerine Allah, “Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar; de ki: İhtiyacınızdan fazlasını” ayetini indirdi. O zamana kadar,

⁹³⁹ en-Neml 27/60, 61.

⁹⁴⁰ el-Bakara 2/220.

gerek Hz. Peygamber gerekse sahabe malını infak ederlerdi, öyle ki sadaka verecek ya da yiyecek bir şeyleri bulamaz hale gelirdi, hatta kendileri sadaka alacak hale gelirlerdi.”⁹⁴¹ Rivayet sahabilerin mallarını infak etme konusunda ne kadar cömert olduklarını vurgulamaktadır. Sahabiler, bu emre o kadar bağlıydılar ki, bazen kendilerini bile zor durumda bırakacak kadar infak ederlerdi.

Yahya’dan rivayet edildiğine göre: “Muaz bin Cebel ve Se’lebe Rasulullah’a gelerek “Ya Rasulallah, bizim kölelerimiz ve ailelerimiz var. Mallarımızdan ne kadar infak etmeliyiz?” diye sordular. Bunun üzerine Allah, “*Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar; de ki: İhtiyacınızdan fazlasını*” ayetini indirdi.”⁹⁴² Sahabe Allah’ın emirlerini “işittik ve itaat ettik” diyerek hemen hayatlarında uygulamaya başlıyorlardı. Öyle ki önceki rivayette de belirtildiği gibi kendilerine sadaka verilecek duruma geliyorlardı. Sahabe düştükleri bu durum karşısında Hz. Peygambere gelip bakmakta oldukları bir ailelerinin ve hizmetlerini gören kölelerinin varlığından bahsederek infak hakkında sorular soruyorlardı. İşte ayet bu duruma cevap vermektedir. Bu rivayette belirtilen Muaz b. Cebel ve Se’lebe dışında da bu soruyu soran sahabiler olmuştur.

Ayette geçen الْعَفْو/afv lafzının tefsiri bağlamında rivayetler bulunmaktadır. İbn Vehb’in bize bildirdiğine göre: “Abdullah bin Amr, Amr bin As’tan rivayet etti ki: “*Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar; de ki: İhtiyacınızdan fazlasını infak edin*” ayeti hakkında Abdullah şöyle demiştir: “El-afv ihtiyaçtan arta kalan, malın fazlasıdır.”⁹⁴³

İbn Abbas’tan “afv” lafzının anlamıyla ilgili olarak Hz. Peygamberin sahabe kendisine *az veya çok ne getirirlerse, onu kabul etmesi* şeklinde anlamını vermiştir.⁹⁴⁴ Yine İbn Abbas’tan gelen rivayete göre ayetteki “afv” lafzına “Ailenin nafakasından arta kalan şeydir,” diğer bir rivayette ise, “İhtiyacınızdan arta kalan şeydir.” şeklinde açıklamıştır.⁹⁴⁵

Tabiinden İbn Ebî Necîh’ten Mücahid’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “afv” (الْعَفْو) zorunlu, farz olan sadakadır.”⁹⁴⁶ Yine tabiin ravilerinden Mücahid b. Cebr ise “afv” (الْعَفْو) lafzını zenginlikten dolayı verilen sadaka olarak tanımlamıştır.⁹⁴⁷ Tavus’tan gelen rivayete göre de “afv” her şeyin kolay olanı olarak tanımlanmıştır.⁹⁴⁸ İbn Cüreyc’in Ata b. Ebî Rabah’tan öğrendiğine göre “afv” israf etmeksizin ve aşırı cimrilik yapmaksızın verilen şey demektir.⁹⁴⁹

⁹⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/381.

⁹⁴² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/393.

⁹⁴³ İbn Vehb, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 2/145.

⁹⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/689.

⁹⁴⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/686.

⁹⁴⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/690.

⁹⁴⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/690.

⁹⁴⁸ Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî, *el-Emvâlu li ibn Zencûye*, muh. Şakir zîb Feyyaz (Suûd: Merkez Melik Faysal, 1986), 3/1234.

⁹⁴⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/690.

Bu rivayetlerin, özellikle “afv” lafzı veya bu kavramla ilgili olanların incelenmesi sonucunda aralarında farklılıklar bulunduğu görülecektir. Sahabilerden gelen rivayetler, genellikle Allah Teâlâ’nın *kişinin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalan malı* olarak verdiği cevaba yakındır ve bunu açıklar niteliktedir. Ancak, Tabiin dönemine ait rivayetler ise, zenginlikten dolayı verilen sadaka, farz olan zekât, az veya çok verilen zekâtların Hz. Peygamber tarafından kabul edilmesi ve her şeyin kolay olanı gibi yorumlarla şekillenmiştir. Bu durum, zekât sisteminin oluşmasından sonra yapılan tefsirler olduğunu yansıtmaktadır. Vahyin ilk muhatapları olan Sahabiler, Kur’an’ı anlama konusunda genellikle büyük zorluklar yaşamamışlardır. Anlamadıkları ayetler olduğunda ise doğrudan Hz. Peygamber’e sormuşlar, soruların cevabı ise ya bizzat Hz. Peygamber ya da Allah Teâlâ tarafından verilmiştir. Tabiin dönemine gelindiğinde ise artık bu lafızların tefsiri ve açıklamaları daha detaylı olarak yapılmaya başlanmıştır. Bu döneme ait rivayetlerde artık ravilerin, müfessirlerin bakış açıları da rivayetlere yansımıştır.

Ayetle ilgili rivayetlere bakıldığında Ebu Hureyre kanalıyla Rasulullahın şöyle buyurduğu bir rivayet karşımıza çıkmaktadır: “En hayırlı sadaka, ihtiyaç fazlası olandan verilen sadakadır ve bakmakla yükümlü olduğun en yakınlarından sadaka vermeye başla.”⁹⁵⁰ Bu rivayette sadaka ve zekâtların asli ihtiyaçtan sonra geri kalan maldan verileceğini ve en yakınlarından başlanacağı belirtilmiştir.

Ebu Hureyre’den rivayet edildiğine göre, “Rasulullah sadaka verilmesini buyurdu. Bunun üzerine bir adam: “Ey Allah’ın Rasulü, yanımda bir dinar var.” dedi. Rasulullah buyurdu ki: “Onu kendine sadaka olarak ver.” Adam: “Bir tane daha var.” dedi. Rasulullah buyurdu ki: “Onu çocuğuna sadaka olarak ver.” Adam: “Bir tane daha var.” dedi. Rasulullah buyurdu ki: “Onu eşine sadaka olarak ver.” Adam: “Bir tane daha var,” dedi. Rasulullah buyurdu ki: “Onu elin altında bulundurduğun hizmetçine sadaka olarak ver.” Adam: “Bir tane daha var,” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber; “Sen neyin en iyi, en doğru olduğunu bilirsin.”⁹⁵¹ demiştir.

Câbir b. Abdullah’tan rivayet edildiğine göre, “Biz Rasulullah ile birlikteyken bir adam -İbn Sa’d’ın rivayetinde Ebu Husayn es-Sülemî’nin geldiği ifade edilir.- güvercin yumurtası büyüklüğünde altından bir parça getirdi ve “Ey Allah’ın Rasulü, bu altını bir madenden çıkardım, al onu, bu sadakadır; bundan başka bir şeye sahip değilim,” dedi. Rasulullah ondan yüz çevirdi. Sonra adam, Rasulullah’ın sağ tarafından yaklaştı ve aynı şeyi söyledi, ama Rasulullah yine ondan yüz çevirdi. Sonra adam, Rasulullah’ın sol tarafından yaklaştı, Rasulullah yine yüz çevirdi. Ardından adam arkasından yaklaştı ve Rasulullah altını aldı ve ona doğru fırlattı. Eğer ona isabet etseydi, ona zarar verebilir ya da yaralayabilirdi. Rasulullah şöyle buyurdu: “Sizden biri sahip olduğu her şeyi getirir ve “Bu sadakadır,” der. Sonra da oturup insanlardan yardım

⁹⁵⁰ Buhârî, “Zekât”, 18 (No. 1426).

⁹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, 12/381, (No.7419).

dilenir! En hayırlı sadaka, ihtiyaç fazlası olandan verilen sadakadır ve bakmakla yükümlü olduklarından başla.”⁹⁵² Bu hadis, sadaka verirken kişinin önce kendi ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamasının önemini vurgular. Ayrıca, kişinin malını tamamen vermesi durumunda kendisinin başkalarına muhtaç hale gelmesinin hoş karşılanmadığını ifade eder. Hz. Peygamber ayetin anlaşılmasında sahabenin eline geçen malı hemen kendisine getirdikleri, sadaka olarak verdiklerini sonra da ihtiyaç sahibi olduklarını dile getirmiş ve ayetin doğru anlaşılmasını sağlamak için çaba sarf etmiştir. Görünüşe göre sahabe hatalı bir davranışta bulunmuş ve Hz. Peygamber sahabinin bu hatalı anlayışını ve davranışını düzeltmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber sahabinin bu davranışından hoşlanmamıştır. İlginçtir ki sahabe madende bulduğu küçük bir altın parçasını Hz. Peygambere getirmiş, altın parçasından başka hiçbir malının olmadığını ifade etmiş -bu ifadeden kendisi ihtiyaç sahibi- ve sadaka olduğunu ifade edip Hz. Peygamberin fakirlere vermesini istemiştir. Oysa ayette Allah Teâlâ artan, geri kalan ihtiyaç fazlası maldan infakta bulunulmasını buyurmuştur. Konuyla ilgili diğer bir örnek de yetimler ile ilgilidir. Örnek-2.

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَغْنَتْكُمُ الْيَتَامَىٰ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Yetimler(e nasıl muamele yapacakları) hakkında sana sorular soruyorlar. Onlara şöyle söyle: Onların durumlarını düzeltmek ıslah etmek daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşayıp içli dışlı iseniz, onların sizin kardeşleriniz olduğunu unutmayınız. Zira Allah, onlarla düzgün bir şekilde yaşamaya çalışanlardan bozgunculuk yapanları iyi bilip ayırt eder. Eğer Allah dileseydi, sizlere (yetimler konusunda altından kalkamayacağınız sorumluluk yükleyerek) sıkıntıya sokardı. Ama unutmayın ki Allah izzet sahibidir, hikmet sahibidir!”⁹⁵³

Bilindiği gibi cahiliye döneminde yetimlerin velileri onların mallarını istediği gibi kullanabiliyorlardı. Onlara mallarını vermeyip yetim malı yiyorlardı. Bundan dolayı Allah Teâlâ yetimlerin mallarını yememelerini onlara el sürmemelerini emretmişti. Bu itibarla bazı sahabeler bu konuda hassas davranmışlar yetim mallarına hiç el sürmemeye başlamışlar, böylece yetimlerin yetiştirilmesi konusunda harcamaları kendi mallarından yapmışlar, onların mallarına el sürmeyerek atıl durumda kalmasına sebep olmuşlardı. Bu durumla yetim malları konusunda kötü niyetli kimselere engel olma amaçlanmışken; iyi niyetli kimselerin de yetimlerden uzak durmakla karşı karşıya kalmışlardı. Böyle bir vaziyetten yetimler olumsuz etkilenmişlerdir. Müslümanlar, yetimlerle ilgili sorumluluklarının bilincinde olup, onların mallarına zarar vermemek adına oldukça dikkatli davranmışlar; ancak Allah, onların yetimlerle birlikte yaşayıp, yiyecek ve içeceklerini paylaşmalarını teşvik etmiştir. Sabit bin Rifâa Hz. Peygambere gelerek şöyle dedi: “Allah’ın yetimler hakkında indirdiğini duyduk; onları ve mallarını ayırdık, bizim

⁹⁵² Ebû Dâvûd, “Zekât”, 39 (No. 1673).

⁹⁵³ el-Bakara 2/220.

olanı da ayırdık. Bu durum hem bize hem de onlara zor geldi. Her birimiz yetimlerin evini, yiyeceğini ve hizmetçisini ayıracak imkâna sahip değiliz. Onlarla bir arada yaşamamız uygun olur mu? Ev, yiyecek, hizmet ve binek bir olabilir mi? Onlardan hiçbir şey eksiltmez, aksine onlara daha iyisini veririz.”⁹⁵⁴ Bunun gibi soruların sahabiler tarafından Hz. Peygambere sorulması üzerine Allah Teâlâ da sorulara yukarıdaki ayetle cevap vermiştir.

Abdullah bin Abbas’tan rivayet edildiğine göre, “Allah Teâlâ, *“Rüştiine erinceye kadar yetimin malına, onun yararına olmadıkça el sürmeyin.”*⁹⁵⁵ ve *“Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar.”*⁹⁵⁶ ayetlerini indirdiğinde, yanında yetim olanlar, onun yiyeceğini kendi yiyeceklerinden ve içeceğini kendi içeceklerinden ayırdılar. Bu uygulamalar yetime ayrılan yiyeceğin bir kısmının artmasına ve bozulup atılmasına sebebiyet verince onlara zor geldi. Bu durumu Rasulullah’a anlattılar. Bunun üzerine Allah, *“Sana yetimlerden soruyorlar. De ki: Onları ıslah etmek hayırlıdır; onlarla birlikte yaşarsanız onlar sizin kardeşlerinizdir”* ayetini indirdi. Bunun üzerine yiyeceklerini ve içeceklerini yetimlerle karıştırıp beraber yiyip içmeye başladılar.”⁹⁵⁷

Yine aynı sahabiden gelen bir rivayete göre, “Allah Teâlâ, *“Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler”* ifadesiyle Nisâ Suresi onuncu ayetini indirdiğinde, Müslümanlar, yetimleri yanlarına almayı ve onlarla herhangi bir şekilde karışmayı hoş karşılamadılar, bundan çekindiler. Rasulullah’a sordular; bunun üzerine Allah, *“Onları ıslah etmek hayırlıdır; onlarla birlikte yaşarsanız onlar sizin kardeşlerinizdir”* Bakara Suresi 2/220 ayetini indirdi.”⁹⁵⁸

Ayetin tefsiri mahiyetinde de rivayetler nakledilmiştir. Mesela Hz. Aişe’nin anlattığına göre o yetimlere muamelesi hakkında şöyle söylemiştir: “Yetimimin yiyeceğini kendi yiyeceğimle, içeceğini kendi içeceğimle karıştırırım; çünkü yetimin malının benim yanımda bir yük gibi olmasını istemem.”⁹⁵⁹ Abdullah b. Abbas *muhalata* kavramını şöyle açıklamaktadır: “Birlikte yaşamak, onlarla karışmak demektir; yani sen onun sütünden içersin, o senin sütünden içer. Sen onun kâsesinden yersin, o da senin kâsenden yer. Sen onun meyvesinden yersin, o da senin meyveden yer.”⁹⁶⁰

Ukayl bin Halid’ten rivayet edildiğine göre: “İbn Şihab az-Zühri’ye Allah Teâlâ’nın *“De ki: Onları ıslah etmek hayırlıdır”* ayeti hakkında sordum. İbn Şihab şöyle cevap verdi: “Sen, yetimlerin mallarının kendi başlarına ayrı tutulmasının onların iyiliği için olduğunu ve

⁹⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/189.

⁹⁵⁵ el-İsrâ 17/34.

⁹⁵⁶ en-Nisâ 4/10

⁹⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 7 (No. 2871).

⁹⁵⁸ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ân, i'l-azîz vemâ fihi mine'l-ferâid ve's-sunen*, muh. Muhammed b. Salih el-Mudeyfir (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418/1997), 238; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 12/251 (No. 13020).

⁹⁵⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef*, “Buyû’ ve'l-Akdıye”, (No. 21389).

⁹⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/395

başkasıyla karıştırılmaması gerektiğini düşünebilirsin. Ancak bazıları, onların mallarını kendi mallarıyla karıştırmanın, onların menfaatine olduğunu ve mallarının daha iyi yönetileceğini düşünüyorsa, bu uygulamanın onların iyiliğine olacağına inanıyorsa, bunu yapmakta bir sakınca yoktur.”⁹⁶¹ Yetimlerin malını doğru şekilde kullanmak ve onlara iyi davranmak çok daha hayırlıdır. Eğer onlarla yakın ilişkiler kurar, birlikte yaşar, yemek yer ve onlara yemek yedirirseniz, binek hayvanlarına bindirip taşıma işlerini sağlarsanız, hizmetçilerinizle birlikte onlara hizmet ederseniz, bu onların ıslah edilmesi anlamına gelir.⁹⁶²

Abdullah bin Abbas’tan es-Süddî yoluyla nakledilen rivayete göre: “Allah, yetim konusunda bozguncuyu, ıslah edenden ayırır.” ayeti hakkında şöyle der: “Allah, yetim malını kasıtlı olarak yiyenlerle, bundan kaçınan ve ıslah etmek için çaba gösterenleri bilir.”⁹⁶³ Allah yetim malı üzerinde kötü niyetli olanları ve bu malı koruyup ıslah etmeye çalışanları ayırteder, onları çok iyi bilir.

Hiz. Peygamber’e, sahabiler anlamadıkları veya ne yapacaklarını bilmedikleri konularda hemen sorarlardı. Bu durum, hem sahabilerin Hiz. Peygamber’e olan derin güvenlerini hem de onun bilgilendirici rehberliğine duydukları ihtiyacı gösterir. Bu soruların cevaplarını ise bazen Allah Teâlâ doğrudan vermiştir, yani Allah bazı konularda kendisi vahiy göndererek cevap vermiştir. Yetimlerle ilgili olarak, Allah Teâlâ, cahiliye döneminde yetim mallarının yenmesini ve onlara kötü davranılmasını yasaklamıştır. Yetimlerin din kardeşi olarak kabul edilmesi ve onların ıslahı için çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, onlarla iyi geçinildiğinde, iyi niyetli olduğu takdirde mallarından faydalanmanın mümkün olduğunu bildirmiştir. Hiz. Peygambere sorulan soruların vahiy tarafından cevaplanmasına bir diğer örnek ise Zülkarneyn kıssasıdır. Örnek-3.

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الَّذِينَ قُلُ سَأَلُوا عَنْكَ عَلَيْهِمْ مِنْهُ ذِكْرًا

“Ey Muhammed! Sana Zülkarneyn’den soruyorlar. Onlara şöyle söyle: “Size ondan bir bilgi aktaracağım.”⁹⁶⁴

Yahudilerin önerisiyle, Mekkeli müşrikler Hiz. Peygamber’i sınamak amacıyla ona üç farklı konuda soru yöneltmişlerdi. Bu sorulardan biri, yeryüzünün hem doğusuna hem de batısına yolculuk yapmış olan kişiyle ilgiliydi. Soruyu ister müşrikler ister Yahudiler sormuş olsun Kur’an’da Allah Teâlâ’nın cevabını verdiği sorulardan biridir.

Ayetin iniş sebebi ile ilgili olarak İsmail es-Süddî’den nakledildiğine göre: “Yahudiler Hiz. Peygambere şöyle dediler: “Ey Muhammed! İbrahim, Musa, İsa ve diğer peygamberlerden bahsediyorsun, çünkü bunların zikrini bizden duydun. O hâlde bize Tevrat’ta sadece bir yerde

⁹⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/395

⁹⁶² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/703.

⁹⁶³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/396.

⁹⁶⁴ el-Kehf 18/83.

zikredilen bir peygamberden bilgi ver. Hz. Peygamber “O kimdir?” diye sordu. Onlar da “Zülkarneyn” dediler. Hz. Peygamber “Ondan bana hiçbir bilgi ulaşmadı” dedi. Bunun üzerine Yahudiler, bu konuda galip geldiklerini düşünerek sevinçle dışarı çıktılar. Ancak evin kapısına bile ulaşmadan, Cebrail onunla ilgili: “*Sana Zülkarneyn’den soruyorlar. De ki: “Size ondan bir bilgi aktaracağım.”*” ayetini ve sonrasında Zülkarneyn’ne dair on beş ayet indirmiştir.”⁹⁶⁵

Diğer bir rivayette Ömer Mevla Gufra’dan nakledildiğine göre: “Ehl-i Kitap’tan bazı kişiler Hz. Peygamberin yanına girdiler ve ona bir soru sordular: “Ey Ebu’l-Kâsım, yeryüzünde sürekli seyahat eden bir adam hakkında ne dersin?” Hz. Peygamber “Onun hakkında bir bilğim yok” dedi. Onlar bu hâlde iken, bir anda tavandan bir ses duyuldu ve Hz. Peygamber vahyin ağırlığını hissetti, sonra bu hâl geçti ve şu ayeti okudu: “*Sana Zülkarneyn’den soruyorlar.*”⁹⁶⁶ Bunun üzerine, Ehl-i Kitap dediler ki: “Ey Ebu’l-Kâsım, onun haberi sana geldi, bu yeterlidir.”⁹⁶⁷ Bu rivayetlere göre, Yahudiler, Hz. Peygamber’i sınamak amacıyla, çoğu kişinin hakkında bilgi sahibi olmadığı ve Tevrat’ta sadece bir kez geçen, yeryüzünde sürekli seyahat eden bir adam hakkında soru sormuşlardır. Bunun üzerine Allah, bu konu hakkında bilgi vermiştir.

Zülkarneyn’in kimliğiyle ilgili rivayetler arasında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bazı rivayetler onun salih bir kul olduğunu belirtirken, diğerleri onun melek olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, bazı rivayetler Zülkarneyn’in yeryüzünde hüküm süren bir sultan olduğunu ifade ederken, bazı rivayetler ise onun tebliğle görevlendirilmiş bir peygamber olduğuna dair bilgileri aktarır. Bu durum, ravilerin rivayetlerdeki belirsizliklerden yararlanarak kendi görüşlerini bu rivayetlere yansıtma eğiliminde olduklarını gösterir. Allah Teâlâ Hz. Peygambere sorulan soruya sorudan sonra şöyle cevap vermiştir.

“Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar sahibi kıldık, ona muhtaç olduğu her şey için bir yol öğrettik. O da bir yol tutup gitti. Nihayet güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar gibi buldu. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, “Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin” dedik. O, şöyle dedi: “Haksızlık eden cezalandıracağız; sonra o, rabbine gönderilecek; Allah da ona korkunç bir azap uygulayacak. İman edip iyi şeyler yapan kimseye gelince, onun için de en güzel karşılık vardır. Ve ona işimizden kolay olanını buyuracağız.”

Sonra yine bir yol tutup gitti. Nihayet güneşin doğduğu yere ulaşınca, onu öyle bir kavim üzerine doğar buldu ki, onlar için güneşe karşı bir örtü yapmamıştık. İşte böyle oldu! Biz onunla ilgili her şeyi ayrıntısıyla biliyorduk.

⁹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 7/2381.

⁹⁶⁶ el-Kehf 18/83.

⁹⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 7/2382.

Sonra yine bir yol tuttu. Nihayet iki dağ arasına ulaştığında bunların ötesinde nereden hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu. Dediler ki: “Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye’cûc ve Me’cûc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir set yapman için sana bir bedel ödesek kabul eder misin? Zülkarneyn şöyle cevap verdi: “Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret sizinkinden üstündür. Siz bana kuvvetinizle destek olun da, sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım. Bana, demir kütleleri getirin.” Nihayet vadiyi demirle doldurup iki dağın arasını aynı seviyeye getirince, “Ateşi körükleyin!” dedi. Artık onu kor haline getirdiği vakit, “Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim” dedi. Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler. Zülkarneyn, “Bu, rabbimden bir rahmettir. Fakat rabbimin vaadi gelince O, bunu yerle bir eder. Rabbimin vaadi haklıdır” dedi.

O gün (kıyamet günü) biz onları, birbirine çarparak çalkalanır bir halde bırakmışsınız; sûra da üfürülmüş, böylece onları bütünüyle bir araya getirmişsinizdir. Ve dünyada iken gözleri beni hatırlatacak delillere kapalı bulunan, vahye kulak vermeye de tahammül edemez olan kâfirleri o gün cehennemle yüz yüze getirmişsinizdir.”⁹⁶⁸

Soruya verilen cevapta Zülkarneyn ile ilgili olarak Allah tarafından ona yeryüzünde bir iktidar gücü verildiği ve hedefine ulaşmak için ihtiyaç duyduğu araçların, sebeplerin verildiği, bazı imkânlar sunulduğu ifade edilmiştir. Zülkarneyn ilk önce güneşin battığı yöne, batı tarafına doğru yola koyulmuş ve güneş batımı zamanında deniz kıyısında bulunan bir memlekete ulaşmıştır. O memleket insanına adaletle davranmış, suçlulara bu dünyada suçlarının karşılığı olan cezasını vermiş ve onların Allah katında da ceza göreceklerini bildirmiştir. İman edip yararlı işler yapanların da Allah katında mükâfatlarının olacağını söyleyerek tebliğ vazifesi yapmıştır. Sonrasında doğu tarafına doğru yola koyulmuştur. Güneşin ufukta doğma zamanında güneşin ışıkları dümdüz bir çöl ortasında yaşayan bir kavmin üzerine yansımış olduğunu görmüştür. Daha sonra Zülkarneyn tekrar yola koyulmuştur. İki dağ arasına ulaştığında bunların ötesinde hiçbir laftan anlamayan bir kavme rastlamıştır. Ye’cûc ve Me’cûc bozgunculuk yapan bir kavimdir ve bu kavimle aralarına set yapmıştır. Seddin nasıl yapıldığına dair de Allah bilgi vermiştir. Kısaca Allah’ın Zülkarneyn hakkında verdiği bilgiler bunlardır. Ancak konuyla ilgili rivayetlere bakınca gayet makul olan Zülkarneyn’in yaşadığı olaylar efsaneleştirilerek aktarıldığı görülmektedir.

Ukbe bin Âmir el-Cühenî’den rivayet edildiğine göre, şöyle dedi: “Rasulullah’a hizmet ediyordum. Bir gün dışarı çıktım, kapıda ellerinde Mushaflarla bazı Ehl-i Kitaptan adamların olduğunu gördüm. Bana “Bizim geldiğimizi Hz. Peygambere kim haber verecek?” diye sordular. Ben de Hz. Peygamberin huzuruna girdim ve durumu ona haber verdim. O da, “Benim

⁹⁶⁸ el-Kehf 18/84-101.

onlarla ne işim var? Bana bilmediğim bir şeyi mi soracaklar? Ben ancak Rabbimin bana bildir-
diğini bilirim” dedi. Sonra “Bana abdest için su getir” dedi. Ben de ona abdest suyu getirdim,
abdest aldı ve iki rekât namaz kıldı. Sonra bana, yüzünde sevinç ve mutluluk belirtileri gördü-
ğüm halde, “O adamları ve benim ashabımdan olanları da yanıma al” dedi. Onlara izin verdim
ve içeri girdiler. H. Peygamber “Dilerseniz konuşmadan önce bana sormaya geldiğiniz şeyi size
söyleyeyim, dilerseniz önce siz konuşun,” dedi. Onlar da, “Bize önce sen söyle” dediler. Hz.
Peygamber şöyle buyurdu: “Siz bana Zülkarneyn hakkında sormaya geldiniz. Onun ilk hali,
Romalı bir genç olduğu, ona bir krallık verildiği, Mısır topraklarının kıyısına kadar gidip, İs-
kenderiye denilen bir şehir inşa ettiği idi. Bu işi bitirdikten sonra, Allah ona bir melek gönderdi
ve onu gökyüzüne doğru yükseltti. Melek ona, “Altına bak,” dedi. O da, “Şehrimi ve yanındaki
diğer şehirleri görüyorum,” dedi. Melek onu daha da yükseltti ve yine “Bak” dedi. O da, “Artık
şehirleri birbirinden ayırt edemiyorum,” dedi. Melek onu daha da yükseltti ve yine “Bak,” dedi.
O da, “Sadece şehrimi görüyorum, başka bir şey görmüyorum,” dedi. Melek ona, “O gördüğün
tüm bu yerler dünyadır, çevresinde gördüğün ise denizdir. Rabbin, sana yeryüzünü gösterdi ve
sana orada bir güç verdi. Şimdi yeryüzünde dolaş, cahile öğret, bilgini sabit kıl.” dedi. Zülkar-
neyn güneşin battığı yere kadar ilerledi, sonra güneşin doğduğu yere kadar gitti. Ardından iki
dağa ulaştı, bu dağlar yumuşak olup üzerinden her şeyin kaydığı dağlardı. Orada bir set inşa
etti ve Ye’cûc ve Me’cûc’ü aştı. Orada, yüzleri köpek yüzüne benzeyen bir kavim buldu,
Ye’cûc ve Me’cûc ile savaşıyorlardı. Bu kavmi geçtikten sonra, kısa boylu bir kavim buldu,
köpek yüzlü kavimle savaşıyorlardı. Daha sonra, kısa boylularla savaşan turna kuşları gibi bir
kavim buldu. Sonra, büyük taşları yutan yılanların olduğu bir kavim buldu. Sonunda, yeryüzünü
çepeçevre kuşatan denize ulaştı.” Onlar da, “Biz de kitabımızda bu şekilde buluyoruz ve senin
anlattığın gibidir,” dediler.”⁹⁶⁹

Olayla ilgili Vehb bin Münebbih’ten uzunca bir rivayet nakledilmiştir ki o eski hadiseler
konusunda bilgili biriydi. O çok ayrıntılı olarak zülkarneyn hakkında bilgiler vermiştir. Ancak
bu bilgiler ve anlattığı olaylar masalımsı unsurlar içermektedir. Bu rivayete göre Zülkarneyn,
Allah’ın kendisini yeryüzündeki halklara gönderdiği bir peygamberdi. Allah ona farklı halklara
ulaşması ve onları ıslah etmesi için güç ve bilgi vermişti. Zülkarneyn, yolculuğuna çıktığında,
güneşin battığı yerden başlayarak farklı halklarla karşılaştı. Birçok toplulukla tanıştı, onları
doğru yola davet etti, bazıları iman etti, bazıları ise reddetti. Zülkarneyn, bir halkla karşılaştı ki,
bu halk birbirine bağlı, adaletli, dürüst ve birbirini seven insanlardı. Onlar, ölümlerini unutma-
mak için mezarlarını evlerinin önüne koyar, hiçbir zaman birbirlerine kötü davranmazlardı. Her

⁹⁶⁹ Ebu’s-Şeyh İsfahânî, *el-Azame*, 4/1468, 9.

şeylerini paylaşır, adaletle yönetilir, hiçbir zenginlik peşinde koşmazlardı. Zülkarneyn, bu halkın sırrını öğrenmeye çalıştı. Onlar, Allah’a güvenerek yaşamış, sabırla zorluklara göğüs germiş ve her zaman Allah’a yönelerek hayatlarını sürdürmüşlerdi. Zülkarneyn, onlara hayran kaldı, ancak Allah'ın emri gereği onlardan ayrılmak zorunda kaldı. Bu halkın yaşadığı adaletli ve huzurlu yaşam, Allah’ın yardımı ve doğru yolda olmalarından kaynaklanıyordu.⁹⁷⁰

Zülkarneyn ile ilgili rivayetler incelendiğinde, Allah’ın hakkında bilgi verdiği Zülkarneyn ile rivayetlerde anlatılan Zülkarneyn arasında olayların aktarılış şekli açısından bazı farklılıklar olduğu görülmektedir. Rivayetlerde, Zülkarneyn’e olağanüstü güçler atfedilmiş ve destanlardaki efsanevi kahramanlar gibi tanımlanmıştır. Yaptığı yolculuklar ve bu yolculuklarda karşılaştığı topluluklar, tuhaf ve olağanüstü varlıklar olarak tasvir edilmiştir. Hadiseler, alışılmadık bir tarzda anlatılmıştır. Rivayetlerde aktarılan olaylar, ravilerin yaşadıkları dönemde bilinen kıssalar, onların bilgi birikimi, düşünce ve inançları doğrultusunda şekillenmiş ve ravilerin bakış açısı olarak rivayetlere yansımıştır. Oysa Allah Teâlâ, Yahudilerin sorduğu bir soruya makul bir şekilde cevap vererek, Zülkarneyn’in yaptığı seyahatler ve karşılaştığı topluluklardan bahsetmiştir. En önemlisi, Zülkarneyn’in karşılaştığı toplumları tevhide davet etmesi ve onların Müslüman olup olmadıklarına bakmaksızın adaletle hükmetmesidir. Ayrıca, set yapımı ile ilgili bazı teknik bilgiler ayetlerde yer almış olup, bu bilgiler günümüzde de hala geçerliliğini korumaktadır.⁹⁷¹

3.4. HZ. PEYGAMBERİN SORU SORDUĞU TAKDİRDE MÜŞRİKLERİN ALLAH’IN VARLIĞINI İTİRAF ETMEK ZORUNDA KALMALARI

وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولَنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ

“Şayet o müşriklere, “Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?” diye soracak olsan, hiç tereddütsüz “Allah’tır” derler. O halde hak ve hakikati nasıl yalanlıyorlar?”⁹⁷²

Bu sefer Allah Teâlâ müşriklere sorulan sorulara müşriklerin takındıkları tavrı ve durumlarını haber vermektedir. Böyle bir yöntemle şirk koşup inkâr edenleri Allah Kendi varlığını ve birliğini tasdik ettirmektedir. Onlar soruya “Allah” cevabını vererek onun var ve bir olduğuna dair itirafta bulunmuş olmalarına rağmen, Allah’ın hükümlerine sırt çevirirler ve ona ortak koşmaya devam ederler. Bu tür sorularla Allah Teâlâ, onların çelişkili durumlarını gözler önüne serer; zira kendi ağızlarıyla onun varlığını ve kudretini kabul ettikleri halde, ona şirk koşmakta

⁹⁷⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/390-8; Ebu’s-Şeyh İsfahânî, *el-Azame*, 4/1451-1460; Se’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân*, 6/194-6; Begavî, *Te’fîsîru’l-Begâvî*, 5/203, 4.

⁹⁷¹ Ali Keskin, “Kurân’a Göre Zülkarneyn’in Metodu ve Mesajı”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 39/39 (Haziran 2023), 129-131.

⁹⁷² el-Ankebût 29/61.

ısrar ederler. Bu onların akıl ve vicdanla bağdaşmayan bir inanç içerisinde olduklarını göstermektedir. İbn Abbas'tan İkrime tarikiyle rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: *“Onlara kendilerini ve yeri ve gökleri kim yarattı diye sorarsanız, “Allah” derler. İşte onların imanları budur ancak ondan başkasına kulluk ederler.*”⁹⁷³

Nadr bin Arabi'den -Hasan bin Suvar yolu ile- rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: *“Onlara, “Rabbimiz kimdir?” diye sorulur. “Allah” derler. “Gökleri ve yeri kim yönetiyor?” diye sorulur. “Allah” derler. Fakat bunun ardından hâlâ müşriklik yaparlar; “Allah’ın bir oğlu vardır” derler ve “Allah üçten biridir” derler.*”⁹⁷⁴ Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e hitaben, eğer Mekke kâfirlerine gökleri ve yeri kimin yarattığını, güneşi ve ayı kimin onların hizmetine verdiğini soracak olursa, onların mutlaka “Allah” diye cevap vereceklerini, yalnızca Allah’ın yarattığını söyleyeceklerini bildirmektedir.⁹⁷⁵ Aynı surenin altmış üçüncü ayetinde de şöyle bir soru sorulmuştur: *“Yine onlara, “Göklerden yağmur yağdırıp da onunla ölü toprağa hayat veren kimdir?” diye sorsan, hiç tereddütsüz “Allah’tır” derler. De ki: “Hamd Allah’a mahsustur; ama onların çoğu akıllarını kullanmazlar.”*”⁹⁷⁶ Ayette müşriklere yağmuru yağdırmanın kim olduğu sorulsa hak ve hakikati tasdik ederek “Allah” cevabını verecekleri ifade edilmektedir. Kur’an’da müşriklerin vereceği cevabın “Allah” olduğu diğer sorular şunlardır:

“Onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye soracak olsan, mutlaka “Allah” diyeceklerdir. De ki: “Bütün övgüler Allah’a mahsustur”; ama onların çoğu bilmez.””⁹⁷⁷

“Hakikat şu ki müşriklere “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye soracak olsan, tereddüt etmeden “Allah” derler. De ki: “O halde söyler misiniz, Allah’ı bırakıp da taptığınız şu şeyler, Allah bana bir zarar vermek istese, onun vereceği zararı önleyebilirler mi? Yahut o bana bir rahmet dilese, onun rahmetini durdurabilirler mi?” De ki: “Allah bana yeter! Hakkıyla tevekkül edenler yalnız ona güvenip dayanırlar.””⁹⁷⁸

“Kendilerine “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorsan tereddüt etmeden, “Onları sonsuz güç ve ilim sahibi yarattı” diyeceklerdir.””⁹⁷⁹

“Andolsun, onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette, “Allah” derler. Öyleyken nasıl döndürülüyorlar?””⁹⁸⁰

Allah, Hz. Peygamber’e hitaben, Mekkeli müşriklere kendilerini yaratanın, yeri ve gökleri yaratanın, onları yörüngelerinde seyrettirenin, yağmuru yağdırıp ölü toprağa hayat verenin

⁹⁷³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 9/3079.

⁹⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 9/3079.

⁹⁷⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/389.

⁹⁷⁶ el-Ankebût 29/63.

⁹⁷⁷ Lokman 31/25.

⁹⁷⁸ ez-Zümer 38/39.

⁹⁷⁹ ez-Zuhruf 43/9.

⁹⁸⁰ ez-Zuhruf 43/87.

kim olduğu sorulduğunda, tereddüt etmeden verdikleri cevabın “Allah” olacağını bildirmektedir. Ancak bu itiraflarına rağmen, yine de O’na şirk koşmaya devam ederler. Bu çelişki, onların inançlarındaki tutarsızlığı ve akıl dışılığı açıkça ortaya koymaktadır. Bu durumu, Allah Teâlâ onların çarpık inançlarını ortaya çıkarmak için kullanır. Müşriklerin, yaratıcının Allah olduğunu kabul etmelerine rağmen O’na ortak koşmaları, sadece akıllarının değil, kalplerinin de sapmış olduğunun bir göstergesidir. İlahî kudreti kabul etmelerine rağmen, putlara ve sahte ilahlara yönelmeleri, onların hakikate karşı gözlerinin kapalı olduğunu gösterir. Bu çelişkili durum, onların dünyadaki geçici çıkarlar ve dünyevi tutkular uğruna asıl gerçeği reddetmelerine neden olmaktadır. Allah’ın, belirli sorulara verdiği cevaplara baktığımızda, bu cevapların muhataplar tarafından tatmin edici bulunduğu, ayetlerle ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bu durum, Allah’ın soru-cevap yöntemiyle önemli meseleleri açıklamasının, Kur’an’ın kendi kendini tefsir etmesinin yani Kur’an’ın Kur’an ile sözlü tefsirinin bir örneği olduğunu göstermektedir. Kur’an’daki bu tür ifadeler, temel meselelerin doğrudan ve anlaşılır şekilde sunulmasını sağlar ancak zamanla bu açıklamaların yeterliliği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmış ve bu da gereksiz teferruatlara yol açmıştır.

3.5. BAZI AYETLERLE İLGİLİ ANILARIN ANLATILMASI

Nüzul döneminde sahabilerin yaşadığı önemli olaylar onların hayatlarında bir dönüm noktası oluşturmuştur. Sahabilerin hayatlarında meydana gelen olaylar hakkında vahiy inzal olduğunda ve o ayetleri her okuduklarında onlar olayla ilgili hatıralarını anlatmışlardır. Sahabilerin vahiy metnine geçen bu olayları yeri geldikçe anlatmaları aynı zamanda olayla ilgili ayetlerin bir anlamda sözlü tefsiri anlamına gelmektedir. Bu durum, sadece olayların hatırasını canlandırmakla kalmamış, aynı zamanda ayetlerin anlaşılmasını ve yorumlanmasını da etkilemiştir. Vahyin inişi sırasında yaşanan bu hadiseler, o dönemdeki Müslüman toplumun dini ve ahlaki gelişiminde büyük rol oynamış, Kur’an’ın rehberliğinde şekillenen bir toplumun inşasına katkıda bulunmuştur. Bu olayların anlatımı, ayetlerin içeriği ile birlikte derinlemesine bir tefekkür imkânı sunmuş ve Kur’an’ın anlam dünyasına dair önemli ipuçları vermiştir. Sahabilerin bu olayları aktararak, ayetlerin anlamını derinleştirmeleri ve onları pratik yaşama nasıl uyarladıkları, sonraki nesiller için de bir örnek teşkil etmiştir. Böylece, Kur’an’ın mesajının zamansızlığı yani evrenselliği bu olaylar aracılığıyla daha iyi anlaşılmıştır. Sahabilerin bu tecrübe ve aktarımları, İslam’ın ahlaki ve toplumsal prensiplerinin hayata geçirilmesinde önemli bir rehber olmuştur. Örnek-1.

وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِقُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَنَّهُ لَا مَلْجَأَ مِنَ

اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

*“Ve geride bırakılan o üç kişi de (affedildi). Yeryüzü, bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmişti; vicdanları da kendilerini sıkıştırmıştı ve Allah’tan başka sığınılacak hiçbir yer olmadığını anlamışlardı. Sonra Allah onlara yöneldi ki tövbe etsinler. Şüphesiz Allah, tövbeleri çokça kabul eden, pek merhamet edendir.”*⁹⁸¹

Abdurrahman b. Abdullah bin Kâ'b b. Mâlik'ten nakledildiğine göre, “Abdullah b. Kâ'b b. Mâlik –Kâ'b'ın görme engelli olduğu dönemde ona rehberlik eden oğludur- şöyle demiştir: “Kâ'b b. Mâlik'in, Tebük Gazvesi'nde Allah Rasulü'nden geri kaldığı olayı anlatırken kendisini dinledim.” Kâ'b b. Mâlik şöyle dedi: “Allah Rasulü'nün katıldığı hiçbir gazveden geri kalmadım, ancak Tebük Gazvesi'nde geri kaldım. Bunun dışında Bedir Gazvesi'ne de katılmadım, fakat Bedir'de geri kalanlardan dolayı kimse kınanmadı. Çünkü Allah Rasulü Kureyş'in kervanını ele geçirmek için yola çıkmıştı, Allah ise onları düşmanlarıyla beklenmedik bir şekilde karşılaştırdı. Gerçek şu ki, Allah Rasulü ile birlikte Akabe gecesinde bulundum, İslam üzerine biat ettik ve Bedir'e katılmak yerine bu olaya şahit olmamı tercih ederim. Oysaki Bedir olayı insanların arasında daha bilinir ve daha ünlüdür.

Kâ'b b. Mâlik anlatmaya şöyle devam etti. Tebük Gazvesi'nde Allah Rasulü'nden geri kalma olayım ise şöyle gerçekleşti: Hiçbir zaman Allah Rasulü'nün katıldığı bir gazveden geri kalmak için daha güçlü ve daha imkânlı değildim. Allah'a yemin ederim ki, o gazveye kadar iki binek hayvanı bir araya getirmemiştim, ancak o gazve için iki binek hayvanını bir araya getirdim. Allah Rasulü nadiren bir gazveye çıkmak istediğinde, onu başka bir şeyle örtbas ederdi; ancak bu gazve hariç. Rasulullah bu gazveyi şiddetli bir sıcakta, uzun bir yolculuğa çıkmak ve büyük bir düşmanla karşılaşmak için gerçekleştirdi. Bu nedenle Müslümanlara düşmanlarına karşı hazırlık yapmaları gerektiğini açıkça bildirdi ve ne yapmak istediğini, hangi yöne gideceğini onlara açıkladı. Müslümanlar ise çok sayıdaydı ve hiç kimse onları kayıt altında tutmuyordu, yani bir divan yoktu. Kâ'b şöyle devam etti: Seferden geri kalmak isteyen bir kişi, Allah'tan gelen vahiy olmadığı sürece bunu saklayabileceğini zannederdi.

Allah Rasulü ve Müslümanlar meyvelerin olgunlaştığı, gölgelerin cazip hale geldiği bir dönemde sefere çıktılar ve ben de bu sefere çıkmaya meyilliydim. Hazırlanmaya çalışıyordum, ama hiçbir şey yapmadan geri dönüyordum. Kendi kendime, “İstersem bunu yapabilirim,” diyordum. Bu düşünce benimle beraber sürdü, ta ki insanlar sefer için ciddiyetle hazırlanmaya başlayana kadar. Allah Rasulü ve Müslümanlar sabah erkenden sefere çıktılar, ama ben hiçbir hazırlık yapmamıştım. “Bir iki gün içinde hazırlanırım ve onlara katılırım,” dedim. Onlar yola çıktıktan sonra hazırlanmaya çalıştım, ama yine bir şey yapmadım. Sonra tekrar denedim, ama

⁹⁸¹ et-Tevbe 9/118.

yine başarısız oldum. Bu durum böyle devam etti, ta ki onlar uzaklaşana kadar. Sonra, keşke yola çıksaydım ve onlara yetişseydim diye düşündüm, ama bu gerçekleşmedi.

Allah Rasulü Tebük’e ulaştığında benim adımlı sordu: “Kâ’b b. Mâlik ne yaptı?” Beni Selime kabilesinden bir adam, “Ey Allah’ın Rasulü! Onu, güzel elbiseleri ve kendi görünümüne olan hayranlığı oyaladı.” dedi. Bunun üzerine Muaz b. Cebel, “Ne kötü bir şey söyledin! Vallahi ey Allah’ın Rasulü, onun hakkında bildiğimiz şey yalnızca iyiliktir.” dedi. Allah Rasulü sustu.

Kâ’b b. Mâlik devamla şöyle dedi: Allah Rasulü’nün Tebük’ten geri döndüğünü duyduğumda derin bir üzüntüye kapıldım. Yalan söylemeyi düşündüm ve “Onun gazabından nasıl kurtulabilirim?” diye kendi kendime sordum. Bu konuda ailemden akıllı kimselerden yardım almayı düşündüm. Ancak, Allah Rasulü’nün dönüşü yaklaştığında, yalan söyleme düşüncesi aklımdan çıktı ve hiçbir şeyin beni kurtaramayacağını anladım. Bu yüzden gerçeği söylemeye karar verdim. Allah Rasulü Medine’ye geldiğinde, her zaman yaptığı gibi önce mescide gidip iki rekât namaz kıldı, sonra halkla oturdu. O esnada geri kalanlar gelerek Allah Rasulü’ne mazeretlerini sunuyor ve yemin ediyorlardı. Bu insanlar seksen küsur kişiydi. Allah Rasulü onların özürlerini kabul etti, onlar için Allah’tan bağışlanma diledi ve onların içlerinde gizlediklerini Allah’a havale etti.

Ben Allah Rasulü’ne geldiğimde, selam verdim. O bana, gazaplı bir şekilde tebessüm etti ve “Gel,” dedi. Yanına kadar yürüdüm ve onun önünde oturdum. Bana “Seni ne geri bıraktı? Bineğini satın almadın mı?” diye sordu. “Ey Allah’ın Rasulü! Eğer dünyadan bir başkasının huzurunda otursaydım, ondan kurtulmak için bir bahane bulabileceğimi düşünürdüm. Çünkü bana konuşma yeteneği verilmiştir. Ancak Allah’a yemin ederim ki, bugün sana yalan söylersem, Allah senin bana gazap etmeni sağlar. Eğer sana doğruyu söylersem, bana kızarsın ama ben Allah’tan bir an önce bir sonuç beklerim. Allah’a yemin ederim ki, hiçbir mazeretim yoktur. Allah’a yemin ederim ki, o gazveye katılmadığım zaman ne kadar müsait ve varlıklı olduğumu biliyorsun,” dedim. Allah Rasulü şöyle dedi: “Bu adam doğru söyledi. Kalk, Allah senin hakkında bir hüküm verene kadar bekle.”

Kalktım ve Beni Selime kabilesinden bazı adamlar beni takip ederek, “Vallahi, daha önce böyle bir günah işlediğini hiç bilmedik. Niçin geri kalanların özür beyan ettiği gibi sen de özür beyan etmedin? Allah Rasulü senin için de bağışlanma dilerdi ve bu sana yeterdi.” dediler. Allah’a yemin ederim ki, beni o kadar çok kınadılar ki, geri dönüp kendimi yalanlamayı düşündüm. Sonra onlara sordum: “Bu durumda olan başka biri var mı?” Onlar “Evet, seninle birlikte iki kişi daha vardı, onlar da senin dediğini söylediler ve onlara da senin gibi söylendi.” dediler. “Onlar kim?” diye sordum. “Murâre b. Rebî” ve Hilâl bin Ümeyye el-Vâkifi,” dediler. Onlar bana, Bedir’e katılmış iki salih adamı söylediler, bu durumda onlara benzemek beni teselli etti. Onları hatırladıktan sonra kendi yoluma devam ettim.

Allah Rasulü sahabeyi bizimle konuşmaktan men etti -bu üç kişi- ve diğer geri kalanlardan farklı olarak bize karşı halk uzak durdu. Halk bize yabancılaştı ve bize karşı soğuk davranmaya başladı. Yeryüzü bana yabancı geldi ve sanki tanımadığım bir yer oldu. Bu durum elli gün sürdü. Arkadaşlarım evlerine kapanarak oturdular, ama ben daha güçlü ve dayanıklıydım, namazlara katılmaya devam ettim ve pazar yerlerinde dolaştım, ancak kimse benimle konuşmadı. Allah Rasulü ile birlikte namazdan sonra oturduğu zaman yanına gelip selam verirdim ve kendi kendime, “Dudaklarını oynatarak selamımı aldı mı almadı mı?” diye düşünürdüm. Sonra ona yakın bir yerde namaz kılardım ve onu göz ucuyla takip ederdim. Namaza yöneldiğimde bana bakardı, ama ona döndüğümde hemen yüzünü çevirirdi.

Bu durum uzun sürdüğünde, Allah Rasulü’nün en sevdiğim akrabası olan Ebu Katâde’nin bahçesine tırmandım ve ona selam verdim. Vallahi, o bana selamımı geri vermedi. Ona, “Ey Ebu Katâde! Allah aşkına soruyorum, Allah’ı ve Rasulü’nü sevdiğimi bilmiyor musun?” dedim. Sessiz kaldı. Tekrar sorarak Allah aşkına sordum, ama yine sessiz kaldı. Üçüncü defa Allah aşkına sordum, o da sadece “Allah ve Rasulü daha iyi bilir,” dedi. Bunun üzerine gözlerim doldu ve duvardan tırmanarak oradan ayrıldım.

Medine çarşısında yürürken Şamlı bir adamın, yanında getirdiği yiyecekleri satmak üzere Medine’ye geldiğini gördüm. Adam, “Ka’b bin Malik’i kim gösterir?” diye sordu. İnsanlar ona beni gösterdiler ve adam yanıma gelerek bana Gassan Kralı’ndan bir mektup verdi. Okuma yazma bilirdim, bu yüzden mektubu açıp okudum. Mektupta şöyle yazıyordu: “Bundan sonra, duyduk ki arkadaşın seni terk etmiş. Oysa Allah seni ne aşağılanacağın bir yere koydu ne de zayi olacağın bir duruma düşürdü. O halde bize katıl ki seni şerefli kılalım.” Mektubu okuyunca, “Bu da bir beladır.” dedim ve mektubu bir tandıra atıp yaktım.

Elli günden kırkı geçince, Rasulullah’ın elçisi bana gelerek, “Rasulullah eşinden uzak durmanı emrediyor.” dedi. Ben de, “Onu boşamalı mıyım yoksa ne yapmalıyım?” diye sordum. Rasulullah’ın elçisi: “Hilâl bin Ümeyye’nin hanımı, Rasulullah’a gidip, “Ey Allah’ın Rasulü! Hilâl yaşlı bir adamdır ve hizmetçisi yoktur. Ona hizmet etmemi ister misin?” dedi. Rasulullah “Evet, ama sakın ona yaklaşma.” buyurdu. Kadın “Vallahi, onun bu durumda hiçbir şeye meyli yoktur. O, başına gelen bu olaydan beri sürekli ağlıyor.” dedi. Ailemden bazıları bana, “Sen de eşin için Rasulullah’tan izin istesen olmaz mı? Hilâl’in hanımına izin verdi.” dediler. Fakat ben, “Vallahi, Rasulullah’tan bu konuda izin istemeyeceğim. Çünkü genç bir adamım ve Rasulullah’ın bana ne diyeceğini bilmiyorum.” dedim.

Kâ’b b. Mâlik şöyle devam etti. Bu hâl üzere on gün daha kaldık, böylece bize konuşma yasağının üzerinden tam elli gün geçti. Elli günün sabahında, evlerimizden birinin damında sabah namazını kıldım. Allah’ın bizimle ilgili olarak anlattığı sıkıntıyı yaşarken ruhum daralmış ve geniş olan yeryüzü bana dar gelmişti. O sırada, Sel’ Dağı’nın tepesine çıkan birinin, yüksek

sesle “Ey Kâ'b b. Mâlik! Müjde!” diye bağırdığını duydum. Hemen secdeye kapandım ve artık bir ferahlık geleceğini anladım. Rasulullah sabah namazını kıldığında Allah'ın bizim tevbemizi kabul ettiğini bildirdi. Halk müjdeyi bize iletme için koşmaya başladı. Bir adam atla bir diğeri Eslem kabilesinden bir yaya koşarak bana ulaştı. Ses attan daha hızlıydı. Müjdeyi bana ulaştıran kişi yanıma geldiğinde sevincimden üzerimdeki iki elbiseyi ona verdim. O gün başka elbisem yoktu. Daha sonra borç alarak iki elbise giydim ve Rasulullah'a doğru yola çıktım. İnsanlar bana, “Tövben kabul edildi!” diye sevinçle müjde veriyorlardı. Mescide girdiğimde, Rasulullah etrafında insanlar olduğu halde oturuyordu. Talha b. Ubeydullah, yanıma doğru koşarak geldi, elimi sıktı ve beni tebrik etti. Muhacirlerden sadece o bana böyle davranmıştı. Kâ'b, Talha'nın bu davranışını hiçbir zaman unutmadı. Rasulullah'a selam verdim. O, yüzü sevinçten parlayarak, “Annenin seni doğurduğundan bu yana geçirdiğin en hayırlı günle müjdelen!” dedi. Ben de “Bu müjde, sizden mi yoksa Allah'tan mı?” dedim. O da, “Hayır, Allah'tan,” buyurdu. Rasulullah ne zaman sevinse, yüzü ay parçası gibi parlardı. Onun karşısına oturdum ve “Ey Allah'ın Rasulü! Tövbe olarak malımın tamamını Allah ve Rasulullah yolunda sadaka olarak vermek istiyorum.” dedim. Rasulullah “Malının bir kısmını elinde tut, bu senin için daha hayırlıdır,” buyurdu. Ben de “Hayber'deki hissemi elimde tutacağım.” dedim. Sonra da ekledim: “Ey Allah'ın Rasulü! Allah beni doğrulukla kurtardı. Tövbe olarak, hayatım boyunca sadece doğrulukla konuşacağıma söz veriyorum.” Ardından Kâ'b şöyle devam etti: “Vallahi, o günden bu yana Allah'ın beni doğruluk konusunda sınıdığı kadar kimseyi sınıdığını bilmiyorum. O günden bugüne kadar bilerek asla yalan söylemedim ve umarım Allah, kalan ömrümde de beni yalan söylemekten korur.” dedi.

Bu olaydan sonra Allah Teâlâ şu ayeti indirdi: “*Andolsun ki Allah, Peygamber'e, Muhacirlere ve Ensar'a, o zor zamanlarında kendilerine yardım ettikten sonra tevbelerini kabul etti.*”⁹⁸² ve “*Doğrularla beraber olun.*”⁹⁸³ Kâ'b şöyle dedi: “Vallahi, İslam'a hidayet bulduktan sonra Allah'ın bana bahsettiği en büyük nimet, o gün Rasulullah'ın bana doğru söylemem nedeniyle olan ikramıdır. Şayet ona yalan söyleseydim, helak olanlar gibi ben de helak olacaktım. Çünkü Allah, vahiy indirildiğinde yalan söyleyenler hakkında en ağır ifadeleri kullandı. Allah şöyle buyurdu: “*Siz onlara döndüğünüzde size yemin edecekler ki onlardan yüz çeviresiniz. Siz de onlardan yüz çevirin; çünkü onlar murdardır...*”⁹⁸⁴ ve “*...fasıklar*”⁹⁸⁵ dedi. Biz üç kişi hakkında ise Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “*Ve o üç kişinin de tevbelerini kabul etti...*”⁹⁸⁶

⁹⁸² et-Tevbe 9/117.

⁹⁸³ et-Tevbe 9/119.

⁹⁸⁴ et-Tevbe 9/95.

⁹⁸⁵ et-Tevbe 9/96.

⁹⁸⁶ et-Tevbe 9/118.

Bu üç kişinin geri bırakılmasının ve bizim durumumuzun ertelenmesinin sebebi, gazaya katılmamamız değildi, aksine yalan söyleyenler ve özür dileyenler hakkındaki hükmün ertelenmesiydi.”⁹⁸⁷

Örnek-2.

İfk hadisesini yaşayan Hz. Peygamber ve Hz. Aişe de, başlarından geçen olayın ardından Allah tarafından suçsuzluklarının açıklandığı ayetlerin nazil olduğunu görmüşlerdir. Bu ayetlerde, Müslümanların birbirlerine karşı hüsnü zanda bulunmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu ayetler okundukça ifk olayı hatırlanmış ve Hz. Aişe de yeri geldikçe bu hadiseyi anlatmaktan geri durmamıştır. Bu durum, sahabilerin yaşadığı önemli olayların Kur’an’da yer almasının, onların hayatlarındaki derin etkisini ortaya koymaktadır. Hz. Aişe’nin bu olayı yeri geldikçe anlatması, ifk hadisesinden alınacak derslerin nesilden nesile aktarılmasını sağlamış ve aynı zamanda Müslümanlar arasında hüsnü zan ilkesinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu tür olaylar, vahyin sadece bir olayın açıklığa kavuşması için inmediğini, aynı zamanda Müslümanların ahlaki ve toplumsal yaşamlarında da bir rehberlik sunduğunu göstermektedir. Sahabilerin anılarıyla ilgili diğer bir olay da Sevr mağarasında gerçekleşmiştir. Örnek-3.

إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Siz peygambere yardımcı olmasanız da (önemli değil.) Nitekim inkârcılar onu, iki kişiden biri olarak yurdundan çıkardıklarında Allah ona yardım etmişti: Hani onlar mağaradaydılar; arkadaşına “Tasalanma! Allah bizimle beraberdir.” diyordu. Derken Allah ona kendi katından bir güven duygusu indirdi, sizin göremediğiniz askerlerle onu destekledi ve inkârcıların sözünü değersiz hale getirdi. Allah’ın sözü ise en yücedir. Çünkü Allah mutlak galiptir, hikmet sahibidir.”⁹⁸⁸

Zührî ve Urve’den rivayet edildiğine göre, “Aişe şöyle demiştir: “Anne ve babamı hiçbir zaman dinlerinden ayrılmış olarak hatırlamam. Günümüz geçmeden, Rasulullah bize her gün iki kez gelirdi; sabah ve akşam...O sırada Rasulullah Mekke’deydi. Rasulullah Müslümanlara, “Hicret yurdunuzu gördüm. İki sıcak yer arasında, hurmalık bir bataklık gördüm.” demişti. Bunun üzerine hicret edenler, Rasulullah’ın söylediği bu yeri işaret ederek Medine’ye doğru hareket ettiler. Ayrıca, Habeşistan’a göç eden bazı Müslümanlar da Medine’ye döndü. Ebu Bekir hicret hazırlığına başladı. Rasulullah ona, “Yavaş ol; umarım bana izin verilir.” dedi. Ebu Bekir, “Bunu umar mısın, ey Allah’ın Rasulü?” diye sordu. Rasulullah “Evet.” dedi.

⁹⁸⁷ Buhârî, “megâzî”, 79 (No. 4418); Muslim, “Tevbe”, 9 (No. 2769); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 12/58-66; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 6/1899-1903.

⁹⁸⁸ et-Tevbe 9/40.

Ebu Bekir, Rasulullah'ın yanında olabilmek için kendi hazırlıklarını tamamladı ve iki devenin yemini dört ay boyunca sağladı. Bir gün, öğle vakti evimizde otururken, birisi Ebu Bekir'e, "Bu saatlerde senin yanına gelmeyen Rasulullah geliyor." dedi. Ebu Bekir, "Eğer bu saatte geliyorsa, kesin bir işaret vardır." dedi. Rasulullah geldi, izin aldı ve içeri girdi. Rasulullah Ebu Bekir'e, "Yanıdakileri çıkar." dedi. Ebu Bekir, "Onlar ailenizdir, ey Allah'ın Rasulü." dedi. Rasulullah "Çünkü çıkmak için izin verildi." dedi. Ebu Bekir, "O zaman sahabi de var mı, ey Allah'ın Rasulü?" dedi. Rasulullah "Evet." dedi. Ebu Bekir, "O zaman, ey Allah'ın Rasulü, bu iki deveden birini al." dedi. Rasulullah "Fiyatını ödeyeceğim." dedi.

Aişe şöyle devam etti: Biz, onlara en iyi şekilde hazırlık yaptık. Esmâ bnt. Ebu Bekir, kuşağından bir parça kesip, torbayı bağladı; bu yüzden ona "Zat an-Nitāqayn" (İki kuşaklı) denildi. Rasulullah ve Ebu Bekir, Sevr Dağı'ndaki bir mağaraya sığındılar. Üç gece boyunca orada kaldılar. Abdullah b. Ebu Bekir, genç ve zeki bir çocuk olarak her sabah erken saatlerde Mekke'de Kureyş'le birlikte olup, onların Rasulullah'a yönelik planlarını öğrenip, akşamları onları bilgilendiriyordu. Ayrıca, Ebu Bekir'in kölesi Âmir b. Fühayra, onlara koyun sürüsü getirip, gece yarısı sürüyü onların yanına bırakıyordu. Her gece bu işleme devam ediyordu. Rasulullah ve Ebu Bekir, Beni Dîl ve Beni Abdi b. Adîy kabilesinden güvenilir bir rehber kiraladılar. Bu rehber, Kureyş'in kâfirleri arasında yer alıyordu ancak güvenilir bulunuyordu. Bu rehber, Ebu Bekir ve Rasulullah'ın develerini aldı ve onlara yardımcı oldu.⁹⁸⁹ Bu rivayet Hz. Ebu Bekir'in kızı ve Hz. Peygamberin eşi Hz. Aişe'nin hicret hazırlığı ve Sevr mağarasında müşriklerden gizlendiği olayı anlatmaktadır. Bu olayla ilgili olarak Hz. Ebu Bekir sonradan hatırasını şöyle anlatacaktır.

Ebu Bekir'den rivayet edildiğine göre, o şöyle demiştir: "Mağara gecesinden sonra hiçbir şey beni endişelendirmedi ve dinden dolayı kendimi hiç yalnız hissetmedim. Çünkü Rasulullah benim ona ve dine olan kaygılarımı fark ettiğinde bana şöyle dedi: "Kendini rahatlat, rahat ol; çünkü Allah, bu iş için zafer ve tamamlanma takdir etmiştir."⁹⁹⁰

Abdullah b. Abbas'tan gelen bir rivayete göre "Onları arayanlar dağa tırmandılar ve neredeyse mağaraya gireceklerdi. Bunun üzerine Ebu Bekir "Bize ulaştılar" dedi. Rasulullah ise, "Ey Ebu Bekir, üzülme; çünkü Allah bizimle beraberdir," buyurdu. Ardından izler kayboldu ve arayanlar sağa sola dağıldılar."⁹⁹¹

Aynı sahabiden nakledilen diğer bir rivayete göre "Rasulullah şöyle buyurmuştur: "Ebu Bekir, benim kardeşim ve mağaradaki yol arkadaşımıdır; ona bu değeri verin ve onu bu şekilde

⁹⁸⁹ Buhârî, "Menâkıb", 45 (No. 3905); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6/1799.

⁹⁹⁰ İbn Asâkir, *Târihu medineti Dimeşk*, 30/318.

⁹⁹¹ İbn Asâkir, *Târihu medineti Dimeşk*, 30/85.

tanıyın. Eğer bir dost edinecek olsaydım, Ebu Bekir’i dost edinirdim. Bu mescitteki tüm kapıları kapatın, sadece Ebu Bekir’in kapısı açık kalsın.”⁹⁹²

Amr bin Haris’in, babasından rivayet ettiğine göre, “Ebu Bekir es-Sıddık şöyle demiştir: “Hanginiz Tevbe Suresini okur?” Bir adam, “Ben okurum.” dedi. Ebu Bekir, “Oku” dedi. Adam “Arkadaşına “Üzülme, Allah bizimle beraberdir.” dediği zaman” ayetine geldiğinde, Ebu Bekir duygulandı ve gözyaşlarına hâkim olamayarak ağladı ve “Vallahi, o kişi benim.” dedi.”⁹⁹³

Sahabiler, kendileriyle ilgili ayetler okunduğunda hatıraları canlanır, duygulanır ve gözyaşlarını tutamayarak ağlardı. Onların bu hatıraları anlatmaları, ilgili ayetlerin sözlü tefsirini oluşturan rivayetlerdir. Hz. Ebu Bekir belki de Peygamber Efendimizle mağarada gizlendikleri anıyı hatırlamak için Tevbe Suresini okutmuş, ilgili ayetleri duyduğunda duygulanıp ağlamış ve o ayetlerde bahsedilen Hz. Peygamberin arkadaşının kendisi olduğunu ifade etmiştir. Bazen sahabiler birbirleriyle ilgili nazil olan ayetler hakkında ve yaşanan olaylar ile ilgili haberler nakletmişlerdir.

Dubba bin Mihsan el-Anazî’den rivayet edildiğine göre, “o şöyle demiştir: “Ömer b. Hattab’a “Sen Ebu Bekir’den daha mı hayırlısın?” diye sordum. Ömer ağlayarak şöyle dedi: “Vallahi, Ebu Bekir’in bir gecesi ve bir günü, Ömer’in tüm ömründen daha hayırlıdır. Sana o gece ve gününü anlatayım mı?” Ben de, “Evet, ey müminlerin emiri!” dedim. Ömer şöyle dedi: “Ebu Bekir’in gecesine gelince: Rasulullah Mekkelilerden kaçmak için gece yola çıktığında, Ebu Bekir de ona katıldı. Bir süre Rasulullah’ın önünde, bir süre arkasında, bir süre sağında ve bir süre solunda yürüyordu. Rasulullah ona, “Bu ne, ey Ebu Bekir? Ben seni böyle bilmezdim!” dedi. Ebu Bekir şöyle cevap verdi: “Ya Rasulallah, gözetlenmekten korktuğumda öne geçiyorum, peşimize düşülmesinden korktuğumda arkaya geçiyorum, bir sağında bir solunda yürüyorum; sana bir zarar gelmesinden endişe ediyorum.”

Rasulullah gecenin geri kalanını ayak parmakları ucunda yürüyerek geçirdi; ayakları yara oluncaya kadar yürüdü. Ebu Bekir, onun bu halini görünce onu sırtına alıp hızlıca Sevr Mağarası’nın girişine kadar taşıdı. Sonra, “Seni hak ile gönderen Allah’a yemin ederim ki, ben içeriye girmeden sen girmeyeceksin; çünkü içinde zararlı bir şey varsa önce bana dokunsun.” dedi. Ebu Bekir içeri girdi, bir şey görmedi ve sonra Peygamber’i içeri aldı. Mağarada, içinde yılanlar ve akreplerin bulunduğu bir delik vardı. Ebu Bekir bunların çıkıp Rasulullah’a zarar vermesinden korktu ve ayağını deliğin üzerine koydu. Yılanlar ve akrepler onu sokmaya başladılar, fakat Rasulullah’ı koruma isteğiyle hiç kımıldamadı. Gözyaşları akarken Rasulullah “Ey Ebu Bekir, üzülme; Allah bizimle beraberdir.” dedi. Bunun üzerine Allah, Ebu Bekir’e huzur ve sükûnet indirdi. İşte bu, Ebu Bekir’in gecesidir.

⁹⁹² Buhârî, “Salât”, 80 (No. 467).

⁹⁹³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/466; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 6/1800.

Gününe gelince: Rasulullah vefat ettiğinde, Araplar dinden dönmeye başladı. Bazıları, “Namaz kılarız ama zekât vermeyiz.” dedi. Diğerleri ise, “Ne namaz kılarız ne de zekât veririz.” dedi. Ben, Ebu Bekir’e gittim ve ona en samimi tavsiyelerimi vererek, “Ey Allah’ın Rasulü’nün halifesi, insanları bir araya getir ve onlara yumuşak davran.” dedim. Ebu Bekir ise şöyle cevap verdi: “Cahiliyede güçlü olan, İslam’da zayıf mı olacak? Onları nasıl bir araya getireceğim; yalan bir şiirle mi, yoksa uydurma bir sözle mi? Rasulullah vefat etti ve vahiy sona erdi. Vallahi, eğer bana Rasulullah’a verdikleri bir ipliği bile vermekten kaçınırlarsa, onlarla savaşırım.” Bunun üzerine biz de onunla birlikte savaştık ve vallahi, o işinde gerçekten doğru ve isabetliydi. İşte bu da Ebu Bekir’in günüdür.”⁹⁹⁴

Hz. Aişe’den rivayet edildiğine göre o, şöyle demiştir: “Bir grup insanın Hira Dağı’na tırmandığını gördüm ve “Bu insanlar Hira’da ne arıyorlar?” diye sordum. Onlar da, “Rasulullah ve Ebu Bekir’in saklandığı mağarayı arıyorlar” dediler. Aişe şöyle dedi: “Onlar Hira’da saklanmadılar, ancak Sevr Dağı’nda saklandılar. O mağaranın yerini Abdurrahman b. Ebu Bekir ve Esmâ bnt. Ebu Bekir dışında kimse bilmiyordu. Çünkü onlar, Rasulullah ve Ebu Bekir’e yiyecek götürürlerdi. Ayrıca Ebu Bekir’in azatlı kölesi Âmir b. Fûheyra da koyunlarını güderken yanlarından geçer ve onlara süt sağardı.”⁹⁹⁵

Böylece hem sahâbiler hem de Hz. Peygamber, kendilerinin içinde olduğu olaylara ilişkin ayetler okunduğunda veya bizzat kendileri okuduğunda, hatıraları canlanmış ve derin bir duygusallık yaşamışlardır. Bu olayları gözyaşları içinde anlatmışlardır. Zamanla, bu ayetlerle ilgili anlatılan hatıralar, Kur’an’ın sözlü tefsirini oluşturmuştur. Bu sözlü tefsirler Kur’an’ın daha doğru anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Sahâbilerin yaşadıkları bu deneyimler Kur’an’ın indirildiği dönemin ruhunu ve olayların arka planını anlamamıza yardımcı olmuştur.

3.6. VAHYEDİLEN AYETLERİN TEBLİĞİ

Vahyedilen ayetlerin verdiği mesaja uygun olayların yaşanması durumunda Hz. Peygamber o ayetleri tebliğ, hatırlatma ve uyarı maksatlı açıklama yaparak okumuştur. Hz. Peygamberin veya sahâbilerin yaşanan olaylar karşısında, yeri gelmişken ayetleri okuması veya Kur’an okurken açıklama yapması da Kur’an’ın sözlü tefsirini oluşturmuştur. Hz. Peygamber’in ayetleri, karşılaşılan olaylara ve durumlara bağlı olarak açıklaması, sahâbiler için doğrudan bir rehberlik niteliği taşımıştır. Bu süreç, ayetlerin anlamlarının daha iyi anlaşılmasına ve uygulamalı bir şekilde hayata geçirilmesine olanak tanımıştır. Sahâbiler, bu açıklamalar sayesinde ayetlerin ne anlama geldiğini ve nasıl uygulanması gerektiğini öğrenmişlerdir. Böylece,

⁹⁹⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve ve me’rifetü ahvâli sâhibi’ş-şeria*, muh. Abdulmu’tî Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988), 2/477.

⁹⁹⁵ Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 7/376.

Hiz. Peygamberin sözlü tefsirleri, Kur'an'ın hem o dönemdeki Müslümanlar için hem de sonraki nesiller için bir anlam kılavuzu olmuştur.

Hiz. Peygamber Tebuk seferinden dönerken Hac Suresinin ayetleri nazil olunca dağınık haldeki sahabileri toplayıp tebliğ etmek için yüksek sesle ilgili ayetleri okumuştur. İmran bin Husayn şöyle rivayet etmiştir: “Biz, Rasulallah ile birlikte bir yolculukta bulunuyorduk. Sahabiler yolculuk sırasında birbirlerinden uzaklaştılar. Bunun üzerine Rasulallah şu iki ayeti yüksek sesle okudu: “*Ey insanlar! Rabbinize karşı sorumluluk bilincine sahip olun. Doğrusu kıyametin sarsıntısı büyük bir şeydir*” ve “*Ama Allah'ın azabı çok şiddetlidir.*”⁹⁹⁶ Sahabiler bu sözleri duyunca, develerini hızlandırdılar ve Rasulallah'ın önemli bir şey söyleyeceğini anladılar. Rasulallah onlara şöyle sordu: “Bu günün hangi gün olduğunu biliyor musunuz?” Onlar “Allah ve Rasulü daha iyi bilir.” dediler. Rasulallah şöyle buyurdu: “O gün, Allah Âdem'e “Cehennem için bir grup gönder.” diye seslenecek. Âdem “Ey Rabbim, cehennem grubu kimlerdir?” diye soracak. Allah “Her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu cehenneme, biri cennete.” buyuracak.” Bunun üzerine sahabiler üzüldüler ve hiçbirisi gülümsemedi. Rasulallah onların bu halini görünce şöyle dedi: “Haydi, kalkın ve sevinin. Şüphesiz sizde iki özellik var ki, bunlar bir kavimde olmadığı zaman, o kavmin çok az sayıda insanı kalır. O kavimler; Âdemoğulları, İblis'in soyundan gelenler ve Ye'cûc ve Me'cûc'tur.” Bu söz, sahabilerin üzüntülerini biraz hafifletti. Sonra Rasulallah şöyle devam etti: “Çalışın ve müjdeler olsun! Muhammed'in nefsi elinde olan Allah'a yemin ederim ki, siz insanlar arasında tıpkı bir devenin yanındaki bir leke veya bir hayvanın bacağındaki bir benek gibisiniz.”⁹⁹⁷ Hiz. Peygamber ayetleri tebliğ ederken aynı zamanda sahabeyi kıyametle ilgili bir hatırlatmada bulunmuştur. Onlara insanların büyük bir kısmının cezaya uğrayacağını, ancak belli bir grup insanın kurtulacağını bildirmiştir. Rasulallah müminlere umut ve teselli vererek onları cesaretlendirmiştir.

Ebu'd-Derda şöyle rivayet etmiştir: “ Hiz. Peygamber minberde olduğu halde şu ayeti okudu: “*Rabbinin makamından, (onun huzurunda hesap vermekten) korkan, kimse için iki cennet vardır.*”⁹⁹⁸ Ben: “Ya Rasulallah, zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?” diye sordum Hiz. Peygamber ikinci kez aynı ayeti okudu: “*Rabbinin makamından, (onun huzurunda hesap vermekten) korkan kimse için iki cennet vardır.*” Ben tekrar sordum: “Zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?” Hiz. Peygamber üçüncü kez aynı ayeti okudu: “*Rabbinin makamından, onun huzurunda hesap vermekten korkan, korkan kimse için iki cennet vardır.*” Ben yine sordum: “Zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?” Hiz. Peygamber şöyle buyurdu: “Evet ve Ebu'd-Derda'nın burnu yere

⁹⁹⁶ el-Hac 22/1-2

⁹⁹⁷ Ebû Dâvûd, 2/173, 4, (No. 874); Ahmed b. Hanbel, 33/134, 5, (No.19900); Tirmizî, “Tefsîr”, 22 (No. 3169); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/449, 450.

⁹⁹⁸ er-Rahmân 55/46.

sürtse de, yani, o istemese de.”⁹⁹⁹ Hz. Peygamberin “Ebu’d-Derda’nın burnu yere sürtse de” ifadesi, bu gerçeğin değişmeyeceğini vurgulamak için söylenmiştir. Yani, Allah’a karşı derin bir korku ve saygı besleyen bir kimse, hataları olsa bile Allah’ın rahmetinden mahrum kalmayacaktır. Bu Allah’ın sonsuz merhametini ve bağışlayıcılığını gösteren ayetin sözlü tefsiridir.

Adiy bin Hatem yaşadığı şöyle bir hadiseyi nakletmektedir: “Hz. Peygamberin yanına geldim, o sırada Tevbe Suresinden şu ayeti okuyordu: “*Onlar, bilginlerini ve rahiplerini Allah’tan başka rabler edindiler.*”¹⁰⁰⁰ Hz. Peygamber buyurdu ki: “Onlar bu bilginlere ve rahiplere ibadet etmiyorlardı; ancak bu din adamları onlara bir şeyi helal kıldıklarında, onu helal kabul ederlerdi ve bir şeyi haram kıldıklarında, onu da haram kabul ederlerdi.”¹⁰⁰¹ Bu rivayet, Tevbe Suresindeki bir ayetin anlamını daha iyi kavramamıza yardımcı olmaktadır. Ayet Yahudilerin bilginlerini ve Hristiyanların rahiplerini Allah’tan başka rabler edinmeleri ile ilgilidir. Ancak burada kastedilen, onların bu bilginlere veya rahiplere doğrudan ibadet etmeleri değil, onların fetvalarını ve dini hükümlerini sorgusuzca kabul etmeleridir. Yani, din adamlarının bir şeyi helal ya da haram kılmaları durumunda, bu insanlar dinin asıl kaynağı olan Allah’ın emir ve yasaklarını bir kenara bırakarak, din adamlarının söylediklerine uymuşlardır. Hz. Peygamber bu yanlış davranışı eleştirerek, insanların sadece Allah’ın emirlerine ve yasaklarına uymaları gerektiğini vurgulamıştır. Adiy b. Hatem Hz. Peygamberin yanına uğramış ve o sırada O’nu Tevbe Suresini okurken bulmuştur. Surenin otuz birinci ayetini okuyunca ayeti Hz. Peygamber Adiy b. Hatem’e açıklama yapmak durumunda kalarak ayetin doğru anlaşılması için izahta bulunmuştur.

3.6.1. Değerlendirme

Kur’an’ın sözlü tefsiri kapsamında Allah Teâlâ, bazı konuları açıklamak için sorular yönelmiştir. Mesela Kadir gecesi, Kâri’a ve Hâviye gibi meseleleri sormuş ve bunların önemine binaen cevapları bizzat kendisi vermiştir. Allah Kur’an’da bu soru ve cevapları bizatihi kendisinin cevaplamaındaki amacı bildireceği hususun çok önemli olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda insanları kötü akıbetle uğramaktan sakındırmak, onları düşünmeye yönlendirmektir. Ayet hakkında tefsir mahiyetindeki rivayetler ise, Allah tarafından sorulan sorulara ravilerin verdiği birbirinden farklı cevaplardır. Bu rivayetler, Allah’ın açık ve anlaşılır bir şekilde verdiği cevaba rağmen, ravilerin kendi bakış açılarını yansıttıkları farklı yorumlar içermektedir. Bu süreç, Kur’an’ın kendi kendine yaptığı, yani Kur’an’ın Kur’an ile sözlü tefsiri olarak değerlendirilebilir.

⁹⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, 14/311, 312, (No. 8683); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 22/237.

¹⁰⁰⁰ et-Tevbe 9/31.

¹⁰⁰¹ Tirmizî, “Tefsîr”, 9 (No. 3352); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/317, 8.

Rivayetler kısmında, yani hadis ve diğer anlatılar üzerinden aktarılan bilgilerde, Allah'ın bu sorulara verdiği açık cevaplar bazen yeterli görülmemiştir. Bu nedenle, ayetlerle ilgili olarak farklı ravilerin bakış açıları da devreye girmiş ve farklı yorumlar nakledilmiştir. Her bir ravi, Allah'ın verdiği cevaba ek olarak, kendi düşüncelerini veya bakış açılarını da bu rivayetlere katmıştır. Bu durum, aynı ayetle ilgili birbirinden farklı yorumların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Hiz. Peygambere yöneltilen soruların vahiy yoluyla cevaplanması da Kur'an'daki sözlü tefsir örneklerindendir. Rasulullaha hem Müslümanlar hem Ehli Kitap mensupları hem de müşrikler tarafından sorular sorulmuştur. Müslüman olmayan gruplarca sorulan bu soruların amacı genellikle onun peygamberliğini sorgulamak olmuştur. Ancak, Müslümanlar tarafından da öğrenme amacıyla kendisine sorular yöneltilmiştir. Allah Teâlâ, bu soruları açık ve anlaşılır bir şekilde vahiy yoluyla cevaplamıştır.

Fakat bu açık cevaplara rağmen, hadislerde ve rivayetlerde genellikle yetinilmemiş, bu cevaplardaki netlik korunmamıştır. Bu rivayetleri aktaran raviler, kendi dünya görüşlerini, bilgi birikimlerini ve toplumda yaygın olan kıssaları da ekleyerek, bazen mitolojik ya da masalsi unsurlar katmışlardır. Bu durum, Allah'ın açıkça ve anlaşılır bir şekilde verdiği cevapların, zamanla asıl anlamından uzaklaşmasına yol açmıştır. Örneğin, Zülkarneyn kıssasında olduğu gibi, Kur'an'da net olarak anlatılan bazı konular, eklenen bu mitolojik veya masalsi unsurlarla daha karmaşık ve anlaşılması güç hale getirilmiştir. Sonuç olarak, Allah'ın açık bir şekilde verdiği cevaplara yapılan eklemeler, konuyu başlangıçtaki açıklığından uzaklaştırmış ve zamanla daha muğlak bir hale getirmiştir.

Sahabenin yaşadıkları bazı önemli hadiseler hakkında vahiy nazil olmuştur. Sahabe sonradan olayla ilgili ayetleri okudukça veya o ayetlerin okunduğu bir ortamda yaşadıkları olayla ilgili zihinlerine kazınmış hatıralarını anlatmışlardır. Bu anılar, olayın sahabiler üzerindeki etkisini ve o sırada yaşananları detaylandırarak, ayetlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Sahabilerin olayla ilgili kişisel hatıralarını paylaşmaları, ayetlerin daha derin bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmuş ve olayların arka planını aydınlatmıştır. Bu sayede, Kur'an'daki bazı ayetlerin anlamı ve mesajı, yaşanmış olaylar üzerinden açıklanarak daha anlaşılır hale gelmiştir. Böylece sahabenin ayetlerle ilgili anılarını anlatmaları, Kur'an'ın sözlü tefsirini oluşturan önemli bir unsur olarak kabul edilebilir.

Hiz. Peygamber, vahiy/ilahi mesaj aldığı anda, bu ayetleri insanlara aktarırken, bazen insanların anlamakta zorlanabileceği kelimeler veya kavramlarla karşılaşılıyordu. Böyle durumlarda, sadece ayeti okumakla kalmayıp, açıklanması gereken lafızları detaylı bir şekilde açıklayarak ve uygulama gerektiren hususları öğretip, ayetin anlamını da insanlara aktarıyordu. Yani Hiz. Peygamber ayetin lafızlarını açıklayarak ve anlamını izah ederek, Kur'an'ın öğretilerini en

doğru şekilde insanlara sunmuştur. Allah'ın elçisinin tebliği de Kur'an'ın sözlü tefsiri örneklerinden sayılabilir. İşte Hz. Peygamberin bu açıklamaları ve öğretimlerinin her biri "sözlü tefsir" olarak değerlendirilmelidir. Yani Kur'an'ı tebliğ ederken yaptığı açıklamalar ve pratik yönlendirmeler, Kur'an'ın sözlü tefsiri anlamına gelmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KUR'AN'IN KİTABÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ

4.1. GİRİŞ

Hiz. Peygamber ve sahabiler vahyin başlamasından kesilmesine kadar yaşadıkları nüzul döneminde Kur'an'ın ezberlenmesi, anlaşılması ve uygulanması için gereken faaliyetleri yapmışlar ve bu konuda özveride bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerden biri de tefsirin yazıya geçirilmesi sürecidir. Bu itibarla bu bölümde de Kur'an'ın kitabî olarak tefsiri üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi Kur'an vahyi nazil olmaya başladığından itibaren vahiy kâtipleri tarafından yazıya geçirilmiştir. Hiz. Peygamber ve sahabe tarafından Kur'an vahyi nazil oldukça ezberlenmiş, satır ve sadırlarda kaydedilmiştir. Hiz. Peygamber önceleri sahabenin Kur'an dışında kendisinden herhangi bir şey yazmalarını yasaklamıştı. Bu süreçte sahabiler sadece vahiyleri yazıyorlardı. O, Ebu Said el-Hudri'den rivayet edilen bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Benden Kur'an dışında bir şey yazmayın. Kim benden Kur'an dışında bir şey yazmışsa, onu silsin.”¹⁰⁰² Hiz. Peygamber bu emri, vahiylerin karışmaması ve Kur'an'ın saf bir şekilde muhafaza edilmesi amacıyla vermiştir. Aynı zamanda Hiz. Peygamber Kur'an'ın yazıya geçirilmesini de teşvik etmiştir.

Hiz. Peygambere Kur'an nazil oldukça onun görevlendirdiği vahiy kâtipleri dışında yazma bilen sahabiler de vahiy yazıya geçiriyorlardı. Hiz. Ömer bin Hattab'ın hilafeti dönemine gelindiğinde bazı sahabilerin, Allah Rasulü'nden duydukları ya da vahiy yazma sırasında kendileri için yazdıkları bazı özel Mushafların olduğu ortaya çıkmıştır. Bu Mushaflar arasında Abdullah bin Mesud, Übey bin Ka'b ve diğer bazı sahabilerin Mushafları bulunuyordu. Bu Mushaflar, sahabilerin Allah Rasulü'nden bazı ayetlerle ilgili duydukları bazı tefsirleri, rivayetleri ve duaları da içeriyordu. Zamanla bu Mushaflardan, “kıraat-ı şâzze” olarak adlandırılan bazı kıraat farklılıkları ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰³ Elbette bunlar Kur'an'ın hareke ve noktalanmasından önce yazıldıkları için Mushaflar arasında kıraat farklılıkları meydana gelmiştir. Bu sahabiler ayetlerin asıl metinlerini çok iyi bildikleri için, daha iyi anlaşılması adına ayetlerin arasına açıklama notları yazma konusunda tereddüt etmemişlerdir. Ayet aralarına yazdıkları açıklama notlarını ayetlerin metninden olmadığını, hangi ibarenin ayet metninden hangisinin tefsir not-

¹⁰⁰² Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, muh. Salâh b. Fethî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004), 3/139.

¹⁰⁰³ Suyûtî, *el-İtkân*, 4/158; Şa'bân Muhammed İsmail, *Resmu'l-mushaf ve dabtuhu beyne't-tevkîf ve'l-istilâhâtü'l-hadîse*, (Kahire: Dâru's-Selâm, ts), 14.

ları olduğunu ayırt etmekteydiler. Yazı bilen sahabilerin kendileri için yazdıkları kişisel Mushaflarına ayetin anlamını bozmayan ve ayetler arasına yazdıkları bu açıklamalar kitabı tefsirin ilk malzemelerini oluşturmuştur.

Mesela Hz. Osman Kur'an'dan sureleri yazdığı hususunu Mısırlıların suikast sırasında elini kılıçla yaraladıklarında ifade etmiştir. Ebu Said Mevla Ebu Esid'den şöyle bir haber nakledilmiştir. "Mısırlılar Osman'ın üzerine saldırdıklarında, onu kılıçla elinden yaraladılar ve eli *"Artık Allah onlarla başa çıkacaktır, onlara kâfidir. O işitendir, bilendir."*¹⁰⁰⁴ ayetinin üzerine düştü. Bunun üzerine Hz. Osman elini uzattı ve dedi ki: "Vallahi, bu el, el-Mufassal kısmını (Kur'an'daki kısa sureler) ilk yazan eldir."¹⁰⁰⁵ Bu rivayet, Hz. Osman'ın Kur'an'ı nasıl yazdığına, vahiy kâtipliği yaptığına ve onun ölüm anındaki yazdığı surelere işaret etmektedir.

Zeyd b. Sabit'in vahiy kâtipliği yaptığına dair bir delil olması hasebiyle şu rivayet örnek olarak verilebilir. Zeyd bin Sabit'ten şöyle dediği nakledildi: "Rasulullah şöyle buyurdu: "Bana bazı mektuplar geliyor ki, bunları herkesin okumasını istemem. İbraniceyi veya Süryaniceyi öğrenebilir misin?" Ben de "Evet" dedim. Bunun üzerine, onu on yedi gün içinde öğrendim."¹⁰⁰⁶ Bu rivayet Zeyd b. Sabit'in Hz. Peygamberin sırdaşı olduğunu, onun isteği üzerine İbranice veya Süryanice öğrendiğini anlatmaktadır.

Aynı sahabiden gelen bir habere göre Zeyd b. Sabit şöyle anlatmaktadır: "Bir grup insan Zeyd bin Sabit'in yanına geldi ve ona, "Bize Allah Rasulü'nden bazı hadisler anlat." dediler. Zeyd bin Sabit şöyle dedi: "Size ne anlatayım? Ben, Allah Rasulü'nün komşusuydum. Vahiy nazil olduğu zaman beni çağırır, ben de vahyi yazardım. Ahiretten bahsettiğimizde, bizimle beraber o da ahiretten bahsederdi. Dünyadan bahsettiğimizde, bizimle beraber dünyadan bahsederdi. Yemekten bahsettiğimizde, bizimle beraber o da yemekten bahsederdi. Size bundan mı bahsedeyim?"¹⁰⁰⁷

Hz. Peygamber zamanında, Kur'an'ı cem eden sahabiler bulunmaktaydı. Bu sahabiler, cahiliye hayatlarını değiştiren hidayet rehberi Kur'an'dan kendilerine ait kişisel Mushaflar edinmişlerdi. Kişisel Kur'an nüshası bulunduran sahabilerin bazıları, Kur'an'ın tamamını içeren nüshalara sahipken, bazıları ise yalnızca belirli sureleri içeren nüshalara sahiptiler. Kur'an ayetlerini iyi bilen bu sahabiler, ayetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için kişisel Mushaflarına, bazı ayetlerin tefsiri niteliğinde açıklayıcı notlar eklemişlerdir. Ayetler arasındaki bu kısa açıklayıcı notlar Kur'an'ın kitabî tefsirini oluşturmaktadır. Kitabî tefsire örnek mahiyetinde kendisine ait özel mushafı olan sahabilere yer verilecektir.

¹⁰⁰⁴ el-Bakara 2/137.

¹⁰⁰⁵ Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd Abdullah b. Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, muh. Muhammed b. Abduh (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 33.

¹⁰⁰⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 34.

¹⁰⁰⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 37.

4.2. KİŞİSEL MUSHAF SAHİBİ OLAN SAHABİLER

Hız. Peygamber zamanında özel Mushaf edinen okuma yazma bilen sahabiler bulunmaktaydı. Bu sahabiler de kendilerine ait özel mushaflar yazıyorlardı. Sahabilerin özel Mushaflarının bazıları Kur'an'ın tamamını muhtevi olduğu gibi bazıının ise birkaç sureyi içine alan birkaç sayfadan oluşan Mushaflardı. Hız. Peygamber zamanında kendine özel Kur'an nüshası olan sahabilerin kimler olduğu ile ilgili birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır.

Şa'bî'den şöyle bir haber nakledilmiştir: "Kur'an'ı, Allah Rasulü zamanında altı kişicem etti: Übey bin Ka'b, Muâz bin Cebel, Ebu'd-Derdâ, Zeyd bin Sabit, Sa'd ve Ebû Zeyd. Şa'bî şöyle devam etti: Mücemmi' bin Cârîye, Kur'an'ı iki veya üç sure hariç ezberlemişti. İbn Mesud ise doksan küsur sureyi ezberlemiş ve Kur'an'ın geri kalanını Mücemmi'den öğrenmişti."

Yine Şa'bî'den farklı bir rivayet aktarılmıştır: "Kur'an'ı, Allah Rasulü zamanında altı Ensâr topladı: Muâz bin Cebel, Übeyy bin Ka'b, Zeyd bin Sabit, Ebû'd-Derdâ, Ebû Zeyd ve Sa'd bin Ubeyd. Şa'bî dedi ki: "Mücemmi' bin Cârîye, Hız. Peygamber vefat ettiğinde bir veya iki sureyi henüz ezberlememişti." ¹⁰⁰⁸

Muhammed b. Sîrîn ise şöyle dedi: "Kur'an'ı, Hız. Peygamber zamanında Übey bin Ka'b, Zeyd bin Sabit, Osman bin Affân ve Temîm ed-Dârî topladılar." ¹⁰⁰⁹

Kurre b. Halid'in Katade'ye dayandırdığı bir rivayet şöyledir: "Rasulullah zamanında Kur'an'ı Übeyy b. Ka'b, Mu'az b. Cebel, Zeyd b. Sabit ve Ebu Zeyd okudu." Katade'ye "Ebu Zeyd kimdir?" diye sorulduğunda Katade, "O, Enes'in amcalarındandır." diye cevap verdi." ¹⁰¹⁰ Bu rivayette, Kur'an-ı Kerim'i Peygamber Efendimiz döneminde okuyan sahabilerden bahsediliyor. Übeyy b. Ka'b, Mu'az b. Cebel, Zeyd b. Sabit ve Ebu Zeyd isimli sahabiler, o dönemde Kur'an'ı yazan, öğrenen ve öğreten önemli şahsiyetler olarak zikredilmektedir.

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'den nakledilen bir rivayete göre de Rasulullah zamanında Ensar'dan beş kişinin Kur'an'ı cem -kendisi için özel Mushaf yazdığı- ettiği ifade edilmiştir. "Rasulullah zamanında Kur'an'ı beş Ensar sahâbisi topladı: Muaz b. Cebel, Ubade b. Samit, Übeyy b. Ka'b, Ebu Eyyub ve Ebu'd-Derda." ¹⁰¹¹ Bu rivayet, Ensar'ın Kur'an'ı toplama ve ezberleme konusundaki rolünü vurgulamaktadır. Aynı zamanda, bu sahabelerin Kur'an'ı muhafaza etme ve öğretme konusundaki gayretlerini de ortaya koymaktadır. Rivayetlere genel olarak bakıldığında bildirilen bazı isimler değişmezken bazı farklı isimlerin de listeye dâhil edildiği görülmektedir.

¹⁰⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/306.

¹⁰⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/306.

¹⁰¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/306.

¹⁰¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/307.

Genel olarak Mushaf sahibi olan sahabiler arasında Ömer b. Hattâb (23 sayfa), Ali b. Ebi Talib (40 sayfa), Übey bin Ka'b (29 sayfa), Abdullah b. Mesud (33 sayfa), Abdullah b. Abbas (68 sayfa), Abdullah b. Zübeyr (73 sayfa), Abdullah b. Amr (65 sayfa) vardır.

Hz. Peygamberin eşlerinden Aişe (58 sayfa), Hafsa (45 sayfa), Ümmü Seleme (59 sayfa) sayılabilir.¹⁰¹²

Bu sahabilerden başka Mushaf sahibi olanlar arasında Zeyd b. Sabit (48 sayfa), Ubey b. Ömer (74 sayfa), Salim b. Mugıb (12 sayfa), Enes b. Malik (91 sayfa) ve Ebû Musa el-Eşari (44 sayfa) bulunmaktadır.¹⁰¹³

4.3. KUR'AN'IN CEM' VE ÇOĞALTILMASININ TEFSİR YAZIMINA ETKİSİ

Kur'an vahyi Hz. Peygamber hayatta olduğu sürece her an nazil olabilir, kendisine vahiy gelebilirdi. Budan dolayı Hz. Peygamber vahiy kâtiplerine yazdırdığı Kur'an sayfalarını iki kapak arasında bir kitap haline getirmemiştir. O, vahyi ilk önce kendisi ezberler, okuyarak tebliğ eder ve vahiy kâtiplerine yazdırırdı. Ayrıca her yıl ramazan ayında o yıla kadar nazil olan vahiyleri Cebrail'e arz ederdi. Böylece o Kur'an'ın teminatı, en güvende olduğu kimse, Eminu'l-Vahy idi. Hz. Peygamber vefat edince Kur'an'ı iki kapak arasına alıp kitap haline getirmek Hz. Ebu Bekir'in halifeliği zamanında olmuştur. Yemâme Savaşı'nda Kur'an hafızları ve kurra sahabilerden dört yüz kişi şehit olunca Kur'an'ın yok olması tehlikesi baş göstermiştir. Hz. Ömer'in Kur'an'ı cem' etme hususunda Hz. Ebu Bekir'i ikna etmesiyle resmi olarak Kur'an iki kapak arasına alınarak Mushaf haline getirilmiştir.

Kur'an'ı cem' etme olayını Zeyd b. Sabit şöyle nakletmektedir. Muhammed bin Ubeydullah Ebu Sabit dedi ki: Bize İbrahim bin Sa'd, İbn Şihab'dan, Ubeyd bin Sebbak'tan, Zeyd bin Sabit'ten şöyle rivayet etti: "Ebu Bekir Yemâme Savaşı'nda Kur'an'ı ezbere bilen birçok kişi şehit olduktan sonra bana haber gönderdi ve beni yanına çağırdı. Yanında Ömer de vardı. Ebu Bekir dedi ki: "Ömer bana geldi ve şöyle dedi: "Yemâme Savaşı'nda Kur'an'ı ezbere bilen kimseler büyük oranda şehit oldu. Diğer savaşlarda da bu şekilde devam ederse Kur'an'dan birçok bölüm kaybolabilir. Ben, Kur'an'ın toplanması gerektiğini düşünüyorum." Ben de dedim ki: "Peygamber bunu yapmadı, ben nasıl yapabilirim?" Ömer ise "Vallahi, bu çok hayırlı bir iş" dedi ve bana ısrarla durumu izah etmeye devam etti. Nihayet Allah, Ömer'in bu konuda içimi ferahlatmasına vesile oldu ve onun görüşünü kabul ettim.

¹⁰¹² İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 159-216.

¹⁰¹³ Arthur Jeffery, *Materials for The History of The Text of The Qur'ân*, E. J. Brill (London: 1937), 14. Sahabilerin yazdıkları sayfa sayıları da bu kaynakta belirtilmiştir.

Zeyd bin Sabit anlatmaya devam ederek: “Ebu Bekir bana dedi ki: “Sen genç ve akıllı birisin ve seni güvenilir buluyoruz. Ayrıca Peygamber’e vahiy yazıyordun. Şimdi Kur’an’ı takip et ve onu topla.” Zeyd devamla dedi ki: “Vallahi, bana dağlardan birini taşımamı teklif etseydi, bu iş bana Kur’an’ı toplama işinden daha ağır gelmezdi. Ben de dedim ki: “Siz Peygamberin yapmadığı bir şeyi nasıl yapabilirsiniz?” Ebu Bekir de “Vallahi, bu çok hayırlı bir iştir,” dedi ve ısrarla bana açıklamalarda bulundu. Sonunda Allah, benim de gönlümü Ebu Bekir ve Ömer’in görüşüne açtı.”

Zeyd bin Sabit dedi ki: “Bunun üzerine Kur’an’ı toplamaya başladım. Onu hurma dallarından, deri parçalarından, taşlardan ve insanların hafızalarından topladım. Tevbe Suresinin son ayetlerini “لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ / Andolsun size, içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki...” (Tevbe, 128) sadece Huzeyme veya Ebu Huzeyme’nin yanında buldum ve onu yerine yerleştirdim. Bu Mushaflar, Ebu Bekir’in yanında kaldı, Allah onun canını alana, vefat edene kadar. Sonra Ömer’in yanında kaldı, o vefat edinceye kadar. Sonra da Hafsa bnt. Ömer’in yanında kaldı.”¹⁰¹⁴

Bu hadis, Kur’an’ın Hz. Ebu Bekir döneminde toplanma sürecini anlatmaktadır. Yemâme Savaşı’nda birçok hafızın şehit olmasından sonra Hz. Ömer Kur’an’ın yazılı olarak derlenmesi gerektiğini önerir. Başlangıçta tereddüt eden Hz. Ebu Bekir, sonunda Ömer’in ısrarı üzerine bu önemli görevi kabul eder ve Zeyd bin Sabit’i görevlendirir. Kur’an’ı çeşitli malzemelerden ve hafızlardan toplayan Zeyd, bu işi çok ağır bir sorumluluk olarak görmüştür.

Kur’an-ı Kerim’in Hz. Ebu Bekir zamanında yazılı metin olarak iki kapak arasına alınıp kitap haline gelmesiyle yok olma tehlikesi bertaraf edilmiştir. Hz. Osman dönemine kadar kendisi için kişisel Mushaf yazan sahabilerin Mushaflarına dokunulmamıştır. Hz. Osman zamanında Kur’an-ı Kerim’in genişleyen İslam coğrafyasının merkez şehirlerine gönderilmek üzere çoğaltılması zorunluluk arz etmiştir. Hz. Osman zamanında Kur’an Kureyş lehçesi üzerine çoğaltılmıştır. Bu husus ile ilgili olarak İbn Şihâb şöyle bir rivayet nakletmiştir.

İbn Şihâb şöyle dedi: “Enes bin Mâlik, kendisine Huzeyfe b. Yemân’ın Osman’a geldiğini şöyle anlattı: “Huzeyfe, Şam ve Irak halkıyla beraber Ermeniyeye ve Azerbaycan’ın fethine katılmıştı. Huzeyfe, onların kıraat, Kur’an okuma farklılıklarından dolayı dehşete düştü. Bunun üzerine Huzeyfe, Osman’a şöyle dedi: “Ey müminlerin emiri! Bu ümmeti, Yahudilerin ve Hristiyanların Kitap’taki ihtilafa düştükleri gibi ihtilafa düşmeden önce kurtar.” Bunun üzerine Hz. Osman, Hafsa’ya bir haber göndererek şöyle dedi: “Elindeki sahifeleri bize gönder de onları Mushaflarda kopyalayalım, sonra sana geri verimiz.” Hafsa, sahifeleri Osman’a gönderdi. Osman, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Zübeyr, Said b. As ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişam’a bu

¹⁰¹⁴ Abdurrazzâk, *Tesîru Abdurrazzâk*, 1/249.

sahifeleri çoğaltmalarını emretti. Onlar da sahifeleri Mushaflara kopyaladılar. Osman, Kureyşli olan bu üç kişiye şöyle dedi: “Eğer sizler ve Zeyd b. Sabit Kur’an’ın herhangi bir yerinde ihtilaf ederseniz, onu Kureyş lehçesiyle yazın; çünkü Kur’an onların lehçesiyle nazil olmuştur.” Onlar da bu emri yerine getirdiler. Sahifeleri Mushaflara kopyaladıktan sonra Osman, sahifeleri Hafsa’ya geri verdi. Ayrıca, her bölgeye kopyaladıkları Mushaflardan birini gönderdi ve diğer tüm Kur’an sayfalarının veya Mushafların yakılmasını emretti.”¹⁰¹⁵

Bu rivayet Hz. Osman döneminde Kur’an-ı Kerim’in farklı kıraatler nedeniyle ümmet içinde ihtilafa düşmesini önlemek amacıyla yapılan standartlaştırma sürecini anlatmaktadır. Huzeyfe bin Yemân, fetihlerde farklı bölgelerdeki Müslümanların Kur’an’ı farklı şekillerde okuduklarını görerek endişelenmiş ve bu durumu Hz. Osman’a bildirmiştir. Yahudiler ve Hristiyanların kendi kitaplarındaki ihtilafları hatırlatarak Müslümanların da benzer bir duruma düşmemesi gerektiğini söylemiştir.

Hz. Osman, bu endişe üzerine, Hz. Hafsa’nın elinde bulunan Hz. Ebu Bekir zamanında cem edilen Kur’an sahifelerinden faydalanarak, Kur’an’ı Kureyş lehçesi temel alınarak kopyalatmıştır. Bu süreçte o Kur’an’ın farklı lehçelerde okunabileceği yerlerde Kureyş lehçesinin tercih edilmesini özellikle vurgulamıştır. Bu şekilde hazırlanan Mushaflar, İslam dünyasının çeşitli bölgelerine gönderilmiş ve farklı kıraatları içeren diğer Mushaf ve sayfaların imha edilmesi emredilmiştir. Bu hadise, Kur’an’ın tek bir kıraat üzerinden korunmasının ve yayılmasının önemli bir adımı olarak kabul edilir. Bu standartlaştırma, Kur’an-ı Kerim’in günümüze kadar korunarak gelmesini sağlamış, farklı okumaların getirebileceği muhtemel ihtilafların önüne geçmiştir.

Hz. Osman çoğalttıkları bu Kur’an nüshaları haricinde yanında Kur’an sayfaları bulunan ve kendilerine özel Mushafları olan kimselerin ellerindeki bu mushafların yakılmasını emretmiştir. Oysa Hz. Peygamber zamanında kendine ait özel Mushaf yazan sahabiler bulunmaktaydı. Okumada standartlaşmaya gidilirken okumada birliği sağlamak amacıyla özel Mushafların yakılması ile birlikte sahabilerin ayetler arasına yazdıkları tefsire ait notlar da yakılmış oldu. Böylece Mushaf sahibi sahabilerin kendi nüshalarına not ettikleri tefsire ait notlar kıraat olarak rivayet yoluyla nüzul döneminden sonra gelen Müslümanlara aktarılmıştır. Sahabilerin kendi özel Mushaflarına yazdıkları, rivayet yoluyla kıraat rivayetleri olarak günümüze ulaşan ayetlerin açıklamasına dair notlar kitabî tefsirin ilk örneklerini oluşturmuştur.

Sahabiler ayetlerde geçen lafızların müradifi ile tefsir etmeyi Hz. Peygamberden öğrenmişlerdi. Mesela Duhân Suresi 44/43, 44. ayette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “إِنَّ شَجَرَتَ

¹⁰¹⁵ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 3 (No. 4987).

الرَّقُومَ طَعَامُ الْاِثْمِ / Şüphesiz, zakkum ağacı, günahkârların yemeğidir.” Bu ayetle ilgili Hz. Peygamberden şöyle bir rivayet nakledilmiştir.

Ubey b. Kâ'b'dan rivayet edildiğine göre: “O Farslı bir adama Kur'an öğretiyordu. Farslı, ona “اِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْاِثْمِ / Şüphesiz zakkum ağacı, günahkârın yiyeceğidir,” ayetini okuduğunda, bu kişi sürekli “طَعَامُ الْيَتِيمِ / yetimin yiyeceği” şeklinde hatalı okuyordu. Bir gün Hz. Peygamber oradan geçti ve şöyle dedi: “Ona de ki: “طَعَامُ الظَّالِمِ / zalimlerin yiyeceği” desin.” Bunu söyledi ve bu şekilde dili fasih bir hale geldi yani doğru okuma becerisi kazandı.”¹⁰¹⁶ Böylece ayete yanlış mana vermekten kurtulmuş oldu.

Bu rivayet özellikle Kur'an okuma/kıraat hatalarına dikkat çekmekte ve hataların düzeltilmesine ilişkin Hz. Peygamberin yaklaşımını göstermektedir. Olayda, Farslı bir adamın “اِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْاِثْمِ” ayetindeki “اِثْمِ /günahkâr” kelimesini yanlış bir şekilde “يَتِيمِ /yetim olarak okuduğu görülmektedir. Burada anlam bakımından da ciddi bir değişiklik olmaktadır, çünkü “günahkâr” yerine “yetim” ifadesi kullanılmaktadır.

Hız. Peygamber bu hatayı düzelterek daha net ve hatasız bir kıraate yönlendirmiştir. Hata “اِثْمِ” kelimesi üzerineydi, ama Hız. Peygamber öğretici bir üslupla bu lafzın müradifi olan “zalimlerin yiyeceği” anlamına gelen “طَعَامُ الظَّالِمِ” demesini önermiştir. Farslı adamın “اِثْمِ” lafzını söyleyemeyen dili Hız. Peygamberin aynı anlama gelen “طَعَامُ الظَّالِمِ” kelimesini söyleyebilmiştir ve böylece doğru bir anlamda okuyabilmiştir. Özel Mushaf'a sahip olan sahâbiler de Hız. Peygamberin bu uygulamasını örnek alarak tefsire ihtiyaç duyulan ayetlerin bazı lafızları yerine eşanlamlısı kelimeleri yazarak bir bakıma tefsir metodu geliştirmişlerdir. Onlar böyle bir uygulamayı Hız. Peygamberin yazdırdığı nüshalardan ziyade kendi şahsi Mushaflarında yapıyorlardı. Çünkü onlar ayetin asıl lafızlarını çok iyi biliyorlardı ve yazdıkları müradif kelimelerle asıllarını karıştırmıyorlardı.

Başka bir rivayette Abdullah b. Mesud bir adama “اِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْاِثْمِ / Şüphesiz zakkum ağacı, günahkârın yiyeceğidir,” ayetini okuttu. Adam ise dili dönmediğinden ayeti “طَعَامُ الْيَتِيمِ / yetimin yiyeceği” şeklinde hatalı bir biçimde okudu. Abdullah b. Mesud ona tekrar tekrar doğru kıraati okumayı söyledi, fakat adamın dili bunu doğru bir şekilde söyleyemedi. Bunun üzerine Abdullah b. Mesud ona şöyle dedi: “طَعَامُ الْفَاجِرِ / fasık, günahkâr kişinin yiyeceği diyebilir misin?” Adam: “Evet,” dedi. Abdullah b. Mesud da ona: “Öyle yap,” dedi.”¹⁰¹⁷

Bu rivayet Kur'an'ı doğru bir şekilde okuma konusundaki zorluklar ve bu tür hataların düzeltilmesi konusuna değinmektedir. Rivayette ayette geçen “اِثْمِ /günahkâr” kelimesinin “يَتِيمِ /yetim olarak yanlış okunması durumu görülmektedir. Abdullah bin Mesud, adamın bu kelimeyi

¹⁰¹⁶ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 13/387.

¹⁰¹⁷ İbn Vehb, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/54; Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 311.

düzgün bir şekilde söyleyemediğini fark ettiğinde, ona başka bir kelime önererek hatayı düzeltmeye çalışmıştır. “Fasık” anlamına gelen “فاجر” kelimesini önererek, aynı anlama yakın bir kelime ile hatanın telafî edilmesini sağlamıştır. Abdullah b. Mesud bu metodu Hz. Peygamberden öğrenip dili dönmeyen kişiye müradif anlamlı başka bir sözcük ile okutarak anlamı korumuş ve lafzı tefsir etmiştir.

Hemmam b. Haris’ten rivayet edildiğine göre, “Ebu’d-Derdâ bir adama “إِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ / *Şüphesiz zakkum ağacı, günahkârın yiyeceğidir.*” ayetini okuttu. Adam ise sürekli “طَعَامُ الْيَتِيمِ / yetimin yiyeceği” şeklinde hatalı bir şekilde okuyordu. Ebu’d-Derdâ, adamın bu kelimeyi anlayamadığını fark ettiğinde, ona “إِنَّ شَجَرَةَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْفَاجِرِ / Zakkum ağacı, fasık/günahkâr kişinin yiyeceğidir.” diyerek durumu açıkladı.”¹⁰¹⁸

Bu rivayet Kur’an kıraati sırasında yaşanan dil hatalarını ve bu hataların nasıl düzeltildiğini göstermektedir. Ebu’d-Derdâ, bir adama “إِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْيَتِيمِ” ayetini öğretirken, adamın “غُنَاهْكَار / günahkâr” kelimesini doğru söyleyemeyip sürekli “يَتِيم / yetim” olarak okuduğunu fark ediyor. Bu noktada, adamın bu kelimeyi tam olarak anlayamadığını ve söyleyemediğini görünce anlamı açıklayarak “فَاسِك / fasık/günahkâr” kelimesini kullanıyor. Böylece adamın anlamı kavramasına yardımcı oluyor.

Mushaf sahibi olan Ebu’d-Derdâ anlamı doğru iletmek için bazı durumlarda yakın anlamlı veya eş anlamlı bir kelimenin kullanılması hem kelimeyi söylemede dili dönmeyen kimseye anlamı bozacak şekilde okumasının önüne geçmiş hem de o lafzı tefsir etmiştir. Ebu’d-Derdâ, bu yöntemle ayetin lafzını anlamını bozacak şekilde okuyan bir kimsenin doğru anlamı öğrenmesini sağlamış ve hatayı anlamlı bir şekilde düzeltmiştir.

4.4. EŞANLAMLI KELİMELERİN YAZILMASI

Özel Mushaf sahibi sahabiler tefsirattan olan ifadeleri bazen ayetin arasına yazarken bazen de ayetteki bir sözcüğün yerine eş anlamlı kelimeleri yazmışlardır. Kur’an lafızların yerine eş anlamlı kelimelerin yazılması o lafızların tefsiri anlamına gelmektedir. Her ne kadar Tefsir usulünde bu şekildeki eş anlamlı kelimelerle ayetin lafzının izah edilmesi yedi harf meselesi olarak değerlendirilse de Kur’an lafızlarının müradif kelimeler ile açıklanması ayet lafızlarının tefsiri demektir. Hemen örnek olarak Fatiha Suresindeki اهْدِنَا lafzı yerine aynı anlama gelen “أُرْسِدْنَا / bizi doğru yola sevk et” lafzıyla tefsir edilmiştir. Mukâtil b. Süleyman İbn Mesud’un Mushaf’ında bu ifadenin “أُرْسِدْنَا / Bizi doğru yola ilet” şeklinde olduğunu rivayet etmektedir.¹⁰¹⁹ Kıraat olarak âlimler İbn Mesud dışında ihdinâ üzerine icma etmişlerdir.¹⁰²⁰ Abdullah b. Mesud

¹⁰¹⁸ Saïd b. Masûr, *Suneni Saïd b. Mansûr*, 7/327, (No. 1968); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 21/53, 54;

¹⁰¹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/36.

¹⁰²⁰ Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed İbn Halaveyh b. Hamdân el-Hemedânî, *Muhtasaru fî şevâzî’l-Kur’ân*, (Kahire: Mektebetu’l-Mutenebbî, ts.), 9.

Kur'an'ı iyi bilen bir sahabidir. Onun diğer âlimlerden farklı bir lafzı Mushaf'ına yazması o lafzın tefsir notu olduğunu göstermektedir.

Söz konusu kelimenin tefsiri olarak Ubey b. Ka'b ise تَبَيَّنَا/bizi doğru yol üzerinde sabit kıl, lafzıyla açıklamıştır.¹⁰²¹ Abdullah b. Abbas'tan nakledildiğine göre: "Cebrail, Muhammed'e dedi ki: "Ey Muhammed, de ki: "Bizi doğru yola ilet". Bu, "أَلْهَمْنَا الطَّرِيقَ الْهَادِي" /Bize doğru yola rehberlik et" anlamında söylenmiştir."¹⁰²² Abdullah b. Abbas'tan nakledilen diğer bir rivayete göre "Bizi doğru yola ilet." ayeti hakkında o şöyle demiştir: "Bu, أَلْهَمْنَا دِينَكَ الْحَقَّ /Bizi senin hak dinine irşat et" anlamına gelir."¹⁰²³ Burada, "ilham et" ifadesi, kişinin Allah'ın dinine uygun bir şekilde irşat edilmesini ifade eder.

Fatiha Suresindeki bu اِهْدِنَا lafzı yerine İbn Mesud'un tefsir notu mahiyetinde اُرْشِدْنَا lafzını yazması bizim açımızdan kitabî tefsire örnek teşkil etmektedir. Bu lafızlar ayetin anlamını bozmayan ifadelerdir ve tefsir ifadeleridir.

Yine aynı sureden اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ / Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna, ifadesinden misal gösterilebilir. Ayetin Hz. Ömer'in kendine ait özel Mushaf'ında edatların tefsir olması bakımından değişimi اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَغَيْرِ الضَّالِّينَ / Kendilerine nimet verdiğin, kendilerine gadaplanılmayan ve dalalette olmayanların yoluna, şeklinde yazılmıştır.¹⁰²⁴ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ism-i mevsulü yerine اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ism-i mevsulünü yazmıştır. Yine اَنْعَمْتَ edatı yerine اَنْعَمْتَ edatını getirerek bir anlamda tefsir yapılmıştır.¹⁰²⁵

Fatiha Suresindeki bu ayetle ilgili açıklama notlarını Abdullah b. Zübeyr'in Mushaf'ında da görmekteyiz. Onun Mushaf'ında اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَغَيْرِ الضَّالِّينَ şeklinde Hz. Ömer'in Mushaf'ında olduğu gibi eşanlama gelen edatlarla tefsir edilmiştir.¹⁰²⁶ Hz. Ömer'in kıraatinden tek farkı اَنْعَمْتَ kelimesindeki اَنْC harfidir, Hz. Ömer'in Mushaf'ında اَنْC harfi yazılıdır.

Kişisel Mushaf sahibi olan sahabiler ellerindeki Mushaflarına vahiy haricinde açıklama notları yazdıkları gibi bazen de ayetin anlamına göre dua metinleri yazmışlardır. Ubey b. Ka'b da Fatiha Surenin sonuna اٰمِيْنَ بِسْمِ اللّٰهِ şeklinde dua ifadesi eklemiştir. Ubey b. Ka'b da اَنْعَمْتَ edatı yerine اَنْعَمْتَ lafzını tekrar yazarak tefsir etmiştir.¹⁰²⁷

¹⁰²¹ Begavî, *Tefsîru 'l-Begâvî*, 1/44.

¹⁰²² Taberî, *Câmiu 'l-beyân*, 1/166; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*, 1/30.

¹⁰²³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*, 1/30.

¹⁰²⁴ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Fedâilu 'l-Kur'ân*, muh. Mervân el-Atiyye (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), 290; Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Suneni Saîd b. Mansûr*, muh. Sa'd b. Abdullah (Dâru's-Samiî, 1997), 2/535, (No. 176); İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 51.

¹⁰²⁵ Mürsel Ethem, "Bağlam Merkezli Bir Tahlil: Fatiha Suresinin Altıncı ve Yedinci Ayetleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (13 Mart 2015), 75.

¹⁰²⁶ Ebû Ubeyd, *Fedâilu 'l-Kur'ân*, 190; İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 83.

¹⁰²⁷ Suyûtî, *ed-Dürri 'l-mensûr*, 1/92.

Sahabiler arasında kendilerine ait kişisel Mushafları olanlar olduğu gibi, onların öğrencileri olan Tabiin neslinden bazıları da kişisel Mushaflar edinmişlerdir. Tıpkı sahabiler gibi, onlar da Mushaflarına tefsir niteliğinde notlar eklemişlerdir. El-A'meş Mushaf'ında Bakara Suresinde geçen *فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ* / *Şeytan o ikisinin ayağını kaydırды ve bulundukları yerden çıkardı.*¹⁰²⁸ *فَأَزَلَ* fiili yerine eşanlamlısı olan *فَوَسَّوَسَ* fiili yazılmıştır.¹⁰²⁹ Bu lafız da *فَأَزَلَ* fiilinin kitabî tefsiri mahiyetindedir.

Konuyla ilgili başka bir örnek Bakara Suresinde *أَوْكَلَمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ* / *Ne zaman onlar bir söz verdilerse yine kendilerinden bir grup onu bozup bir kenara atmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmezler,* 100. ayetinde geçen *نَبَذَ* fiilidir. Abdullah b. Mesud'un Mushaf'ında bu kelime yerine eşanlamlısı olan *نَقَضَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ* / *onlardan bir grup ahdi bozdu,* lafzı tefsir olarak yazılmıştır.¹⁰³⁰ Ayetin tefsiriyle ilgili rivayetlerde de *نَبَذَهُ* lafzı eşanlamlısı olan *نَقَضَهُ* kelimesiyle tefsir edilmiştir. Mesela ayetle ilgili Hasan el-Basrî'den şu söz rivayet edilmiştir: “Her ne zaman bir antlaşma yapsalar, içlerinden bir grup onu bozmaz mı? Aslında onların çoğu iman etmez.”¹⁰³¹ ayeti hakkında: “Evet, yeryüzünde üzerinde antlaştıkları hiçbir şey yoktur ki onu bozmasınlar ve terk etmesinler. Bugün antlaşırlar, yarın bozarlar.”¹⁰³² Aynı şekilde *نَبَذَهُ* lafzını eşanlamlısı olan *نَقَضَهُ* kelimesiyle tefsir edenlerden birisi de Katade b. Diâme'dir.¹⁰³³

Edat değişikliğine bir örnek de Abdullah b. Abbas'ın Mushaf'ında geçmektedir. Abdullah bin Abbas'tan şu söz rivayet edilmiştir: “Şunu söylemeyin: “Eğer onlar, sizin iman ettiğinizin aynısına iman ederlerse”¹⁰³⁴ çünkü Allah'ın bir benzeri yoktur. Fakat şöyle söyleyin: Eğer onlar, sizin iman ettiğiniz şeye iman ederlerse”¹⁰³⁵ Abdullah b. Abbas'ın bu açıklamasındaki fark, kelime seçimi ve anlam inceliği ile ilgilidir. Ayetteki ifade şu şekildedir: *فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا* / *Eğer onlar sizin iman ettiğinizin aynısına iman ederlerse.* Abdullah bin Abbas, burada geçen “*بِمِثْلٍ*” (aynısına/benzerine) ifadesine dikkat çekiyor ve diyor ki: “Allah'ın bir benzeri yoktur, bu yüzden bu ifadeyi kullanmayın.” Bunun yerine, Allah'ın benzersizliğini korumak amacıyla şöyle deyin: *فَإِنْ آمَنُوا بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ* / *Eğer onlar, sizin iman ettiğiniz şeye iman ederlerse.* Bu fark şuna dayanıyor: “*بِمِثْلٍ*” ifadesi “benzerlik” veya “aynılık” anlamı taşır, bu da Allah'a benzer bir varlık veya iman biçimi varmış gibi yanlış bir anlam çağrıştıracaktır. “*بِالَّذِي*” ise doğrudan “şey” anlamına gelir yani burada kastedilen “sizin iman ettiğiniz şey” olur ve Allah'a

¹⁰²⁸ el-Bakara 2/36.

¹⁰²⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 302.

¹⁰³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/309.

¹⁰³¹ el-Bakara 2/100.

¹⁰³² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/183.

¹⁰³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/309; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, , 1/184.

¹⁰³⁴ el-Bakara 2/137.

¹⁰³⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/600; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, , 1/244.

hiçbir benzerlik atfetmez. Abdullah b. Abbas, bu ince anlam farkını vurgulayarak, Allah'ın benzersizliğini koruma hassasiyetine dikkat çekmiştir. Mushaf'ına da bu edatı yazarak tefsir etmiştir.

Abdullah b. Mesud ilk Müslümanlardan ve Kur'an'ın nazil olmaya başladığı ilk zamanlardan itibaren zayıf vücuduna rağmen Rahman Suresini Kâbe'de müşriklere okuyan ve müşriklerin darbelerine maruz kalan Kur'an aşığı bir sahabidir. Daha çok onun Mushaf'ında Kur'an'ın tefsir edilmesi gereken bazı lafızlarını eşanlamlı kelimeler ile tefsir edildiği görülmektedir. Abdullah b. Mesud kişisel Mushaf'ına Bakara Suresi 2/144 “وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ / nereden olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin.” ayetinde geçen شَطْرَهُ kelimesi yerine tefsir olarak eş anlamlısı olan قِبْلَهُ lafzını yazmıştır.¹⁰³⁶ Abdullah b. Mesud'un tefsir edilmesi gereken bazı Kur'an lafızlarını eşanlamlı kelimelerle değiştirmesi sık rastlanan bir durumdur. Bunun İbn Mesud'un tefsir tarzı olduğu bilinmelidir. Çünkü lafızla ilgili hem kendisinden hem de diğer sahabilerden gelen tefsir rivayetleri bu durumun onun bir tefsir etme tarzı olduğunu göstermektedir. Hz. Ali de شَطْرَهُ lafzını قِبْلَهُ şeklinde tefsir etmiştir.¹⁰³⁷

Ayette tefsir edilmesi gereken lafzın yerine eşanlamlı kelimenin yazılması ile ilgili Abdullah b. Mesud Mushaf'ında Bakara Suresi 2/196 ayette geçen وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ / Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın, ifadesi yerine وَأَقِيمُوا / ikame edin, fiilî olarak yerine getirin, eda edin, ifadesini yazmıştır. Ayrıca İbn Mesud لله/Allah için, yerine de لِلْبَيْتِ / Beytullah için, ifadesini yazmıştır. Ayete tefsir edilmiş şekliyle şöyle mana verilebilir: “وَأَقِيمُوا وَالْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلْبَيْتِ / Haccı da umreyi de Beytullah için fiilî olarak yerine getirin, eda edin.”¹⁰³⁸ Yani o, hac ve ziyaretin Beytullah'a yapılacağını ifade ederek tefsir etmiştir.

Aynı ifade Hz. Ali'nin Mushaf'ında da nakledilmiştir: “وَأَقِيمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلْبَيْتِ” / Haccı da umreyi de Beytullah için fiilî olarak yerine getirin, eda edin.”¹⁰³⁹ Bu rivayette de Ali bin Ebi Talib, hac ve umrenin Kâbe'ye yönelik yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bu, hac ve umrenin yalnızca Beytullah'a yönelik bir ibadet olarak, ihlas ve sadakatle yerine getirilmesi gerektiğini vurgulayan bir tefsir olarak karşımıza çıkıyor. Gerek Abdullah b. Mesud gerekse Hz. Ali ilk Müslümanlardan ve Kur'an'ı nüzul başlangıcından itibaren öğrenip en iyi bilen sahabilerdir. Onlar Ayetleri ve ayetlerin lafızlarını ve tefsir ibarelerini çok iyi biliyorlardı. Onların kendi özel Mushaf'larında tefsir notları yazmaları gayet doğal karşılanmalıdır. Günümüzde bile okulda öğrenciler kendi ders kitaplarına ve defterlerine konuyla ilgili notlar alıyorlar ve kitapta geçen terimlerin tanımlarını kendi ifadeleriyle tekrar yazıyorlar, bazı önemli gördükleri yerlerin altını

¹⁰³⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 56.

¹⁰³⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/664; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, , 1/254.

¹⁰³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/334; İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 55, 56.

¹⁰³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/334.

çiziyorlar. Sahabilerin de kendi özel Mushaflarına buna benzer tasarrufta bulunmaları son derece tabii ve sonraki nesil için önemli bir durumdur. Onların Mushaflarına yazdıkları tefsir notları hocaları olan Hz. Peygamberden öğrendikleri bilgiler olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Ayette geçen bir kelimeyi müradifi ile açıklamaya örnek olarak Bakara Suresi 2/126 ayetini verebiliriz. Allah Teâlâ ayette şöyle buyurmaktadır: “لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ / فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ / Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay beklemek vardır. Eğer geri dönerlerse Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir.” Abdullah b. Abbas ayette yemin etmek manasına gelen “يُؤْلُونَ” lafzı yerine aynı anlama gelen başka bir kelimeyi yazarak tefsir etmiştir. O “لِّلَّذِينَ يُقْسِمُونَ مِن نِّسَائِهِمْ / Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler” “يُؤْلُونَ” fiilini aynı anlama gelen “يُقْسِمُونَ” lafzıyla değiştirmiştir. Yani İla, yemindir; yemin ise ila’dır.¹⁰⁴⁰ Ubey b. Ka’b’in Mushaf’ında da o يُؤْلُونَ fiili yerine aynı anlama gelen يُقْسِمُونَ fiilini yazmıştır.¹⁰⁴¹

Bakara Suresi 2/227 ayetinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ / Ama eğer ayrılmaya, boşanmaya kararlı iseler, unutmayın ki Allah her şeyi işitendir, her şeyi bilendir.” Cahiliye döneminde kocanın karısını zulmetme yollarından biri de belirli bir süre vererek veya süresiz eşine yaklaşmayacağına dair yemin etmektir. Kocanın bu yemininden sonra kadın boşanmış sayılmadığı gibi başka birisiyle de evlenemezdi. Ayet kocanın eşine yaklaşmayacağına dair süreyi dört ay ile sınırlamıştır. Bu sürenin sonunda koca ya karısını kesin olarak boşar ya da geri döner. Böylece Kur’an kadına zulüm yapılmasının önüne geçmiştir. Abdullah b. Abbas ayette geçen الطَّلَاق lafzını eşanlamlısı olan ve Kur’an’da geçen السَّرَاح lafzıyla açıklamıştır. Abdullah b. Abbas “وَإِنْ عَزَمُوا السَّرَاحَ / eğer serbest bırakmaya kararlı iseler” şeklinde eşanlamlı lafız ile izah etmiştir.¹⁰⁴² Kendi kişisel Mushaf sahibi olan sahabiler Kur’an’ı çok iyi bildikleri için ayetlerdeki bazı lafızların müradifi olan kelimeleri yazmışlardır. Bu lafızlar ayetin kitabî tefsirini oluşturan ilk örnekleridir. Rivayet tefsirlerinde ayetlerde geçen bu türden lafızlar özel Mushaflarda yazılan eşanlamlı kelimeler ile açıklanmıştır ve bu açıklamalar Kur’an’ın anlaşılmasında mutlaka göz önünde bulundurulmuştur.

Sahabilerin kendi Mushaflarında ayet lafızlarının eş anlamlılarının yazıldığı örneklerden biri de Bakara Suresinin 233. ayetinde görülmektedir. Ayette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّمَ الرِّضَاعَةَ / Emzirmeyi tamamlamak isteyen babalar için kendilerinden boşanmış anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler.” Abdullah b. Mesud kendi şahsi Mushaf’ına bu ayette geçen يُنَمِّم lafzı yerine eşanlamlısı olan يُكْمِل kelimesini

¹⁰⁴⁰ Abdurrazzâk, “Talak”, 11643 (6/454); Ebû Ubeyd, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 291; Saîd b. Masûr, *Suneni Saîd b. Mansûr*, 3/870, (No. 375).

¹⁰⁴¹ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 53.

¹⁰⁴² Abdurrazzâk, “Talak”, 11643 (6/454); Saîd b. Masûr, *Suneni Saîd b. Mansûr*, 3/870, (No. 375).

yazmıştır. Onun Mushaf’ında “لَمَنْ أَرَادَ أَنْ يُكْمِلَ الرِّضَاعَةَ” / ve boşanmış anneler, eğer emzirme müddetini tamamlamak istiyorlarsa” يَكْمِلُ lafzını كُمْلُ ile tefsir etmiştir.¹⁰⁴³ Tefsirlerde de ayet aynı şekilde açıklanmıştır. Mesela Saîd b. Cübeyr’den rivayet edildiğine göre o ayetin lafzını bu şekilde tefsir etmiştir. “في قوله: {لَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَتِمَّ الرِّضَاعَةُ}، يعني: يكمل الرضاعة”¹⁰⁴⁴

Bakara Suresinin 234. ayetinde de benzer tefsir örneği bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman’ın rivayet ettiğine göre Abdullah b. Mesud ayetteki “فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ” / size bir günah yoktur.” ifadesini Mushaf’ında aynı anlama gelen müradifi ile açıklamıştır: “لا حَرَجَ عَلَيْهِمْ” / onlara bir günah yoktur.”¹⁰⁴⁵

Bakara Suresi 237. ayette Allah Teâlâ şöyle bir ifade buyurmaktadır: “وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ / Eğer onlara mehir tespit eder de kendilerine el sürmeden boşarsanız, tespit ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır.” Ayette nikâhlandıktan sonra onlara dokunmadan, el sürmeden boşarsanız ifadesinden bir araya gelmemek, temas etmemek, elini değmemek, karı koca olmamak, cinsel ilişkide bulunmamak anlaşılabilir. Bu manalardan hangisi anlaşılmalıdır? Bu konuda Abdullah b. Mesud’un Mushaf’ına yazdığı lafızdan hangi mananın anlaşılması gerektiği açıkça bilinmektedir. O Mushaf’ına ayette geçen تَمْسُوهُنَّ / dokunmak, lafzı yerine bu kavramın anlamını netleştiren تَجَامَعُوهُنَّ / cinsel ilişki, kavramını yazmıştır. Böylece ayetteki bir arada bulunma, dokunma, el sürme, fiziksel değme gibi anlamlar kastedilmemiş; cima kastedilmiştir. Abdullah b. Mesud “مِنْ قَبْلِ أَنْ تَجَامَعُوهُنَّ” ifadesini تَمْسُوهُنَّ / cimdadan, cinsel ilişkiden önce” ibaresiyle tefsir etmiştir.¹⁰⁴⁶

Buraya kadar, Fatiha ve Bakara surelerindeki ayetlerde açıklanması gereken kelimelerin yerine, sahabilerin özel Mushaflarında eş anlamlı kelimeler yazarak yaptıkları açıklama tarzına örnekler verilmiştir. Şimdi, başka bir sureden örnek verilerek bu yazılı tefsir yöntemiyle ilgili konu tamamlanacaktır.

Allah Teâlâ Cuma Suresi 62/9. ayette şöyle buyurmaktadır: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ” / Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah’ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.” Ayette geçen “فَاسْعَوْا” / koşun” lafzını açıklanması gereken bir söz olarak bazı özel Mushaflarda lafzın yerine müradifi olan “فَامْضُوا” / koyulun” kavramı yazılmıştır. Elbette ki bunlar kitabî tefsir örnekleridir.

Abdullah bin Ömer’den rivayet edildiğine göre, “o şöyle demiştir: “Ömer vefat ettiğinde, Cuma Suresindeki bu ayeti yalnızca “فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ” / Allah’ın zikrine doğru koşun”

¹⁰⁴³ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 58.

¹⁰⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/429.

¹⁰⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/99.

¹⁰⁴⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 58.

yerine “فَامْضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ / Allah’ın zikrine doğru gidin, koyulun” şeklinde okuyordu.”¹⁰⁴⁷ Bu rivayet, Hz. Ömer’in Cuma Suresindeki bir ayeti okuma şekline işaret etmektedir. Ayetin bir kısmını “فَامْضُوا” (gidin) yerine “فَامْضُوا” (koşun) şeklinde okuduğu belirtilmektedir. Bu da Kur’an’ın bazı kelimeleri konusunda sahabe Mushafları arasında farklı yorumlamaların olabileceğini göstermektedir.

Abdullah b. Mesud ve Ebû Âliye’den nakledildiğine göre, “ikisi de “فَامْضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ / Allah’ın zikrine doğru koşun” ayetini, “فَامْضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ / Allah’ın zikrine doğruca yola koyulun.” şeklinde okuyorlardı.”¹⁰⁴⁸ Bu rivayet, Abdullah bin Mesud ve Ebû Âliye’nin de Cuma Suresindeki ayeti “فَامْضُوا / gidin” şeklinde okuduklarını ve bu kıraati benimsediklerini göstermektedir. Ayetin farklı kıraatlerle okunması, Mushaf sahibi sahabe arasında farklı tefsir notu yazılmış olabileceğine ve bunun erken dönemlerdeki Kur’an yorumları ve kıraatleri üzerindeki etkisine işaret etmektedir.

Yine Abdullah b. Mesud’dan rivayet edildiğine göre: “İbrahim kanalıyla Abdullah b. Mesud, “فَامْضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ / Allah’ın zikrine doğru koşun” ayetini “فَامْضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ / Allah’ın zikrine doğru gidin” şeklinde okurdu. Ve şöyle derdi: “Eğer ayette “فَامْضُوا / koşun” ifadesi olsaydı, cübbem düşene kadar koşardım.”¹⁰⁴⁹ Abdullah b. Mesud özel Mushaf’ında ayetin açıklanması gereken lafzını müradifini yazarak tefsir etmiştir. Bu rivayet, Abdullah b. Mesud’un, ayette geçen “فَامْضُوا / gidin” ifadesinin “koşmak” anlamında değil, “gitmek, yola koyulmak” anlamında olduğunu düşündüğünü ve eğer gerçekten “koşun” emri olsaydı, buna harfiyen uyarak koşacağını belirtmektedir. Bu, sahabenin ayet lafızlarının anlamına ne kadar titizlikle yaklaştığını ve kıraat farklılıklarının nasıl yorumlandığını göstermektedir.

Şahsi Mushaf sahibi sahabiler kendilerine ait yazdıkları Mushaflarına Hz. Peygamberden öğrendikleri şekilde ayetteki orijinal kelimeyi çıkarıp onun yerine eşanlamlı kelimeler yazmışlardır. Kişisel Kur’an nüshası bulunan sahabiler ayetin içinde geçen orijinal kelimeyi çok iyi bildikleri için o kelimeyi çıkarıp yerine eşanlamlı kelimeyi yazmada bir sakınca görmemişlerdir. Kendi özel Mushaflarına orijinal kelime yerine yazdıkları eşanlamlı sözcükler tefsir rivayetleriyle de desteklenmek suretiyle birer kitabî tefsir örnekleri olarak anlaşılmalıdır. Sahabilerin yapmış oldukları bu tür uygulamalar Kur’an ayetlerini tahrif etmek veya farklı Kur’an nüshaları oluşturmak anlamına gelmemiştir. Çünkü orijinal kelimeler yerine eşanlamlı kelimelerin yazılması anlamda farklılık oluşturmadığı gibi aksine birlik oluşturmaktadır. Eşanlamlı bu kelimeler de kişisel Mushaflarda yazıldığı için kitabî tefsir örnekleri mahiyetindedir.

¹⁰⁴⁷ Abdurrazzâk, 5348 (3/207); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 22/638.

¹⁰⁴⁸ Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî el-Cehdamî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, muh. Amir Hasan Sabrî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 195, 6.

¹⁰⁴⁹ Cehdamî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 195; Saîd b. Masûr, *Süneni Saîd b. Mansûr*, 8/96 (No. 2226).

4.5. AYET ARASINA TEFSİR NOTLARI EKLEMEK

Özel Mushaf sahibi sahabiler kendi kişisel Mushaflarında ayetlerin arasına ayette olmayan bazı lafızlar yazarak ayeti tefsir etmişlerdir. Kendi kişisel Mushafları olduğu için biraz daha rahat davranarak tefsir sayılan lafızları da ayet metni arasına yazmada bir sakınca görmemişlerdir. Bu konudaki örnekleri sınırlama yapmak açısından Fatıha ve Bakara sureleriyle yetinilmiştir.

وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

“İbrahim İsmail ile birlikte o Kâbe’nin temellerini yükseltiyordu: dediler ki: ”Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin.”¹⁰⁵⁰ Ayetten Kâbe’nin yapımını bitirdikten sonra duayı yapanların Hz. İbrahim ve oğlu İsmail olduğu anlaşılmaktadır. Ancak A’muş Mushaf’ında tefsir sadedinde مَنَا يَقُولَانِ رَبَّنَا تَقَبَّلْ / ikisi diyordu ki: “Rabbimiz bunu bizden kabul buyur” يَقُولَانِ kelimesini eklemiştir.¹⁰⁵¹ Aynı şekilde ayetin tefsirinde de Abdullah b. Abbas duayı söyleyenin Hz. İbrahim ve İsmail olduğunu ifade etmek için يَقُولَانِ ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁵²

Abdullah b. Abbas’ın Mushaf’ında da ayet arasına tefsir ifadeleri eklenmiştir. فَمَنْ تَطَوَّعَ / Kim içinden gelerek bir iyilik yaparsa o kendisi için hayırlıdır.¹⁰⁵³ O, tefsir olarak ayetin arasına “فَزَادَ طَعَامَ مَسْكِينٍ آخَرَ / Başka bir miskine verdiğiinden fazlasını verirse,” ifadesini eklemiştir. Böylece ayeti tefsir etmiş olmaktadır. Ayet tefsir ile birlikte şöyle ifade edilmiştir: “Kim gönülden, içinden gelerek bir iyilik yaparsa, bir miskine verdiğiinden fazlasını verirse, o kendisi için hayırlıdır.”¹⁰⁵⁴ Kişisel Mushaf sahibi sahabiler vermiş olduğumuz örneklerde olduğu gibi ayetlerin anlaşılmasını kolaylaştıracak ayet aralarına açıklayıcı ifadeler yazmışlardır. Ayet arasına yazılan bu ibareler aynı zamanda tefsir rivayetleriyle desteklenmiştir.

4.5.1. Keffaret Oruçlarının Art Arda Tutulması

Ayetin tefsir edilmesi gereken lafızlar için Mushaf sahibi olan sahabiler ve/veya tabiun hemen yanına o lafız açıklayıcı, müphem olanı giderici tefsir ifadelerini yazmışlardır. Bazen de onlar uygulamaların nasıl olması gerektiğiyle ilgili açıklamaları ayetin yanına yazmışlardır. Mesela Ubey b. Ka’b kendi özel Mushaf’ında Bakara Suresi 2/196 ayetinde geçen “فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ / hac günlerinde üç gün oruç tutar.” ibaresinde tutulacak olan orucun peş peşe, arka arkaya tutulması gerektiği açıklamasını yapmıştır. Ubey b. Ka’b “فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ فِي الْحَجِّ”

¹⁰⁵⁰ el-Bakara 2/127.

¹⁰⁵¹ İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 57.

¹⁰⁵² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/565.

¹⁰⁵³ el-Bakara 2/184.

¹⁰⁵⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/183; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, , 1/309.

/Hac günlerinde peş peşe üç gün oruç tutar,” ifadesiyle orucun art arda tutulacağı açıklamasını yazmıştır.¹⁰⁵⁵

Benzer bir durum yemin keffareti ile ilgili ayette de söz konusudur. Maide Suresinde yeminini bozan kimse için Allah Teâlâ keffaretini açıklamıştır.

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ

“Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffareti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin keffareti işte budur. Yeminlerinize bağlı kalın...”¹⁰⁵⁶

Bir kişi yemin ettiğinde yeminini bozmaması beklenir. Eğer bozarsa, Kur’an’da belirtilen keffaretlerden birini ödemek zorundadır. Burada, keffaret olarak peş peşe üç gün oruç tutma hükmünden bahsedilmektedir. Ubey bin Kâ’b’ın kıraatinde “peş peşe” ifadesi vurgulanmaktadır.

Ubey b. Ka’b Mushaf’ında ayetin “üç gün oruç tutmalıdır,” ifadesinden sonra, “مُتَتَابِعَاتٍ / فِي كَفَّارَةِ الْيَمِينِ / yemin keffaretinde art arda, (üç gün oruç tutmalıdır)” şeklinde açıklama yapmıştır.¹⁰⁵⁷ Başka bir rivayette ise o ayetin “üç gün oruç tutmalıdır.” ifadesinden sonra, “مُتَتَابِعَةً / peş peşe” tabiriyle tefsir etmiştir.¹⁰⁵⁸

Abdullah b. Mesud’un Mushaf’ında da aynı tefsir lafzı geçmektedir. O, yemin keffareti üç günlük tutulacak orucun art arda tutulması gerektiğini “فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ / peş peşe üç günlük oruç tutmalıdır,” ifadesiyle tefsir etmiştir. Abdürrezzâk, İbn Uyeyne’den, o da İbn Ebî Necîh’ten (ö. 132) şöyle rivayet etmiştir: “Bir adam Tâvûs’a gelerek yemin keffareti olarak üç gün oruç tutma konusunda sordu. Tâvûs ona: “Nasıl istersen öyle tut,” dedi. Bunun üzerine Mücâhid ona, “Ey Ebu Abdurrahman! İbn Mesud’un kıraatinde (üç gün) peş peşe (oruç tutmak) şeklinde geçmektedir,” dedi. Tâvûs da Mücâhid’den soru soran adamı bilgilendirmesini isteyerek “O halde adamı bilgilendir.” dedi.”¹⁰⁵⁹

Bir kişi yeminini bozarsa, keffaret olarak Kur’an’da belirtilen hükümlerden birini yerine getirmesi gerekir. Üç gün oruç tutmak da bu keffaretlerden biridir. Burada sorulan soru, bu

¹⁰⁵⁵ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Medenî, *el-Müdevvene*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1994), 1/595. Hâkim “Tefsîr”, 1228 (No. 3145).

¹⁰⁵⁶ el-Mâide 5/89.

¹⁰⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, “Eymân ve’n-Nuzûr ve’l-Keffarât”, (No. 12762); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 8/65.

¹⁰⁵⁸ Saîd b. Masûr, *Suneni Saîd b. Mansûr*, 4/1558, (No. 803, 4).

¹⁰⁵⁹ Abdurrazzâk, *Tesîru Abdurrazzâk*, 2/24; Abdurrazzâk, 17273, 17274, 17275 (8/330). İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, 4/1194, 5.

oruçların peş peşe mi yoksa ayrı ayrı mı tutulması gerektiğidir. Rivayette, İbn Mesud'un kıraatinde "peş peşe" ifadesinin yer aldığı belirtilmektedir.¹⁰⁶⁰ Abdullah b. Abbas aynı tefsiri yapmıştır: "فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَّابِعَاتٍ / peş peşe üç günlük oruç tutmalıdır,"¹⁰⁶¹

Hac ve yemin için tutulan keffaret oruçlarının ara vermeden peş peşe tutulması gerektiği ile ilgili açıklama ibaresi sahabilerin özel Mushaflarında yazılmış olması hasebiyle ayet arasına yazılan kitabî tefsir mahiyetinde değerlendirilmektedir.

4.5.2. Hac Mevsiminde Ticaret Yapmak

Ayeti tefsir etmek için tefsir edilecek ifadede sonra tefsir notları Mushaf sahibi sahabiler tarafından yazılmıştır. Bakara Suresi 2/198 ayeti, arasına tefsir notları eklenen ayetlerden biridir. Abdullah b. Mesud Mushaf'ında "لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ / Rabbinizin lütuf ve ihsanını aramanızda sizin için bir sıkıntı, günah yoktur," ifadesinden sonra "فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ فَابْتَغُوا / hac mevsimlerinde, o zaman arayın,"¹⁰⁶² imlasıyla ayeti tefsir etmiştir. Bu ayet, ticaret yaparak geçimini sağlamak için hac sırasında ticaret yapmanın meşru olduğunu ifade eder. Bilindiği gibi cahiliye döneminde hac mevsiminde ticaret yapmayı Kureyş, ekonomik nedenlerden dolayı dışardan gelenler için yasaklamışlardı. Ayet hac mevsiminde ticareti mubah kılmış, bir sakınca olmadığını beyan etmiştir. Ancak ayette ticaretin ne zaman mubah olduğu bildirilmemiştir. Abdullah b. Mesud "فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ فَابْتَغُوا / hac mevsimlerinde (Allah'ın lütfunu) arayın" ibaresini Mushaf'ında ayetin arasına yazarak tefsir etmiştir.

Bakara Suresi 2/198'de geçen bu ayet, hac sırasında ticaret yapmanın veya geçim için çalışmanın meşru olduğunu bildirir. İbn Abbas'ın kıraatinde de bu anlam korunmaktadır. O da İbn Mesud gibi aynı ibareyi ayetin arasına eklemiştir. Abdullah b. Abbas "فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ / hac mevsimlerinde" ibaresini ekleyerek Allah'ın ticaret yapmayı mubah kılmasının zamanını belirterek Mushaf'ında açıklamayı taefsir mahiyetinde yazmıştır.¹⁰⁶³

Abdullah bin Zübeyr'den -Abdullah bin Ebî Yezîd kanalıyla- rivayet edilmiştir ki o, "لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ / Hac mevsiminde Rabbinizin lütfunu aramanızda bir sakınca yoktur," şeklinde okurdu."¹⁰⁶⁴ Görüldüğü gibi Abdullah b. Zübeyr de aynı ibareyi Mushaf'ında yazmıştır. Tabiundan Alkame b. Kays'ın Mushaf'ında da aynı açıklama yazılmıştır. Alkame "لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ / Hac mevsiminde rabbinizin lütuf

¹⁰⁶⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-asl*, muh. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/159;

¹⁰⁶¹ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/451.

¹⁰⁶² İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 55.

¹⁰⁶³ Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 291; Buhârî, "Buyû", 35 (No. 2050, 2098); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/503, 504, 508.

¹⁰⁶⁴ Abdurrazzâk, *Tesîru Abdurrazzâk*, 1/78; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/506.

ve ihsanını aramanızda herhangi bir günah yoktur,” şeklinde hocaları sahabilerin tefsirine tabi olmuştur.¹⁰⁶⁵

Ayetin tefsir rivayetlerinde de Mushaflardaki açıklamalar doğrultusunda, o ifadelerle uyumlu rivayetler nakledilmiştir. Mesela ayetin nüzulüyle alakalı İbn Abbas’tan şöyle rivayet edilmiştir: “Ukâz, Mecenne ve Zü’l-Mecâz, cahiliye döneminde pazar yerleriydi. Müslümanlar cahiliyede olduğu gibi hac mevsiminde ticaret yapmayı günah saydılar. Bunun üzerine Hz. Peygambere bu durumu sordular ve şu ayet nazil oldu: “*Hac mevsiminde Rabbinizin lütfunu aramanızda bir sakınca yoktur.*”¹⁰⁶⁶ Ayetin tefsirinde de sahabe Mushaflarında yazılan notların mutlak surette dikkate alındığı müşahade edilmektedir.

Abdullah b. Abbas’tan, Ubeyd b. Umeyr kanalıyla rivayet edildiğine göre, insanlar hac-cın başında Mina, Arafat ve Zü’l-Mecaz Panayırlarında ve hac mevsimlerinde ticaret yapıyorlardı. Hacda ihramlı oldukları için bu durumdan korktular. Bunun üzerine Allah, “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ / *Hac mevsimlerinde Rabbinizin lütfundan rızkını aramanızda bir günah yoktur.*” ayetini indirdi. Ubeyd bin Umeyr, bu ayetin onun Mushaf’ında böyle yazıldığını rivayet etmiştir. Ubeyd ayette Abdullah b. Abbas’ın tefsir notunun yazılı olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶⁷

4.5.3. İhtilaftan Sonra Peygamberlerin Gönderilmesi

Bakara Suresi 2/213 ayetinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ (Bir zamanlar) bütün insanlık tek bir topluluktur. Allah nebileri onlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi. Beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hakkaniyetle hüküm vermeleri için kitapları indirdi...”

İlk bakışta ayet şöyle anlaşılabilir: insan toplulukları önceden birlik ve beraberlik içindeydi. Ne zaman Allah peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi; o peygamberler yüzünden insanlar ayrılığa düştüler. Ubey b. Ka’b’ın kendi kişisel Mushaf’ında ayetin bu şekilde yanlış anlaşılmasını bertaraf etmek için o, ayet arasına فَاخْتَلَفُوا ifadesini yazmıştır. Böylece onun Mushaf’ında “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ / İnsanlar bir tek ümmetti, fakat sonra ayrılığa düştüler. Bunun üzerine Allah, peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi,” şeklinde tefsir edilerek yukarıdaki bahsedilen yanlış anlaşılma giderilmiştir. Ubey

¹⁰⁶⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/504.

¹⁰⁶⁶ Buhârî, “Hac”, 150 (No. 1770); “Buyû” 35 (No. 2098).

¹⁰⁶⁷ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 6 (No. 1734, 1735); Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbü’rî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, muh. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1992), “Menâsik”, 3054 (4/351); Abdurrazzâk, “Savm”, 1648 (1/618); 1771 (1/655).

b. Ka'b ayet arasına فَاخْتَلَفُوا / sonradan ayrılığa düştüler tefsir notunu düşerek ayetin yanlış anlaşılma ihtimalinin önüne geçmiştir.¹⁰⁶⁸ Böylelikle ayet arasına düşülen not ile insanların başlangıçta tek bir ümmet oldukları, ancak zamanla ihtilaf ettikleri ve Allah'ın bu ihtilafları gidermek ve onları doğru yola yönlendirmek için peygamberleri gönderdiğine dair bu ayeti açıklamıştır.

Aynı şekilde Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Abbas da kendi kişisel Mushaflarına aynı tefsir notunu düşmüşlerdir. Onlar da “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا / önceden insanlar tek bir ümmet idi fakat sonradan ayrılığa düştüler” ayetin açıklanması gereken yerine tefsir notu eklemişlerdir. Böylece ayet tefsir notları sayesinde daha net bir şekilde anlaşılır hale gelmiştir. Mushaf sahibi sahabilerin kendi özel Mushafları sadece kendilerini bağladığı için ayetlerin arasına gerektiği zaman tefsir notu yazmaktan kaçınmamışlardır.¹⁰⁶⁹

Tefsirin kitabî döneminde, sahabilerin kişisel Mushaflarında yazdıkları tefsir notlarına dayalı tefsirlere büyük önem verilmiş ve bu Mushaflarda yer alan açıklama notları mutlaka rivayet tefsirlerine de aktarılmıştır. Bu sayede, tefsir çalışmalarında hem yazılı hem de rivayet yoluyla gelen bilgiler birbirini desteklemiş ve tefsir ilminin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi sağlanmıştır. Ubey bin Ka'b'dan, rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: “İnsanlar, Âdem'e arz edildikleri zaman bir ümmettiler. O gün Allah, onları İslam fitratı üzerine yaratmış ve hepsi O'na kullukta bulunmayı kabul etmişlerdi. Hepsi Müslümandı ve tek bir ümmetti. Âdem'den sonra ihtilafa düştüler. Ubey, şu ayeti şöyle okurdu: “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا فَبَعَثَ اللَّهُ: النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ / İnsanlar bir tek ümmetti, sonra ayrılığa düştüler. Bunun üzerine Allah, peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi.” Allah, rasulleri, elçileri ancak bu ihtilaftan sonra göndermiş ve kitapları indirmiştir.”¹⁰⁷⁰ Bu rivayet, insanların başlangıçta bir ümmet olduklarını ve İslam fitratı üzerine yaratıldıklarını, ancak zamanla ihtilaf edip ayrıldıklarını ve bunun üzerine Allah'ın peygamberleri ve kitapları gönderdiğini anlatmaktadır.

Özel Mushaflarda yazılan kısa, öz ifadelerden oluşan dilsel açıklamalara bir başka örnek de Bakara Suresi 2/220 ayetidir. Allah Teâlâ ayette şöyle buyurmaktadır: “وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ” / *Sana yetimlerin durumları hakkında soruyorlar. Onlara şöyle söyle “onların durumlarını iyileştirmek çok hayırlı bir iştir. Eğer onlarla birlikte içli dışlı yaşıyorsanız unutmayın ki onlar sizin kardeşlerinizdir.”* Ayette “onlar sizin kardeşlerinizdir.” ifadesinden beraber yaşanan yetimlerin gerçek nesep kardeşliği ve bu kardeşlikten doğan hukuki sonuçları olan kardeşlik anlaşılabilir. Bu hatalı anlamamanın önüne geçmek için Abdullah b. Ab-

¹⁰⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/624.

¹⁰⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/621; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, , 2/376.

¹⁰⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/624; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, , 2/376.

H. Hafsa ile ilgili başka bir rivayette de “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ” / Namazlara ve orta namaza dikkat edin; o, ikinci namazıdır.”¹⁰⁷³ / o, zamirini eklemiştir. Bu rivayetten Hz. Hafsa’nın yazı bildiğini ve kendi özel Mushaf’ına tefsir notları yazdığı anlaşılmaktadır. Gerek sahabeler gerekse Hz. Peygamberin eşleri Allah’ın kitabının, mesajlarının anlaşılması için büyük çaba sarf ettikleri bu rivayetlerde görülmektedir.

Ebu Yunus, Hz. Aişe’nin azatlı kölesi, şöyle dedi: “Aişe bana kendi için bir Mushaf yazmamı emretti ve dedi ki: “Şu ayete ulaştığında bana haber ver: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ / Namazlara ve orta namaza dikkat edin.” O ayete ulaştığımda, ona haber verdim. Bana imla ettirdi: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَصَلَاةُ الْعَصْرِ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” / Namazlara ve orta namaza ve ikinci namazına dikkat edin; Allah için huşu ile namaza durun.” Aişe dedi ki: “Bunu Rasulullah’tan duydum.”¹⁰⁷⁴

Ümmü Hümejd bnt. Abdullah bin Rahman şöyle dedi: “Aişe’ye orta namaz hakkında sordum. Aişe şöyle cevap verdi: “Hz. Peygamber zamanında biz bu ayeti ilk kıraatte şu şekilde okurduk: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَصَلَاةُ الْعَصْرِ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” / Namazlara ve orta namaza dikkat edin; ikinci namazı da dâhil olmak üzere, Allah için huşu içinde namaza durun.”¹⁰⁷⁵

Mushaf sahibi sahabelerden birinin de Ubey b. Ka’b olduğu bilinmektedir. Abdurrahman b. Ebi Leyla’nın, Ubey bin Ka’b’dan naklettiğine göre, “Ubey bin Ka’b bu ayeti şu şekilde okurdu: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَصَلَاةُ الْعَصْرِ” / Namazlara ve orta namaza dikkat edin, o da ikinci namazıdır.”¹⁰⁷⁶

Ubey b. Ka’b’ın kendi Mushaf’ında orta namaz hakkındaki açıklama notunun yazılı olduğu nakledilen bir rivayete göre: “Ebu Kılâbe şöyle dedi: “Ubey bin Ka’b’ın Mushaf’ında şu şekilde yazılıydı: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ” / Namazlara ve orta namaza dikkat edin; o, ikinci namazıdır.”¹⁰⁷⁷ Kendi özel Mushaf’ı olan Ubey b. Ka’b aynı açıklamayı ayet arasına imla etmiştir.

H. Peygamberin eşi Hz. Hafsa ile ilgili nakledilen bir rivayet şöyledir. Hassan’ın bildirdiğine göre: “İbn Sirin ve İbn Şihab ez-Zuhri -O en çok bilgi sahibi olanıdır- şöyle bir olay nakletmişlerdir. “Yemâme Savaşı’nda kurrânın, Kur’an okuyucularının, ölüm oranı artmıştı – ki bu savaşta dört yüz kurra şehit olmuştu- Zeyd bin Sabit, Ömer bin Hattab’la karşılaştı ve ona dedi ki: “Bu Kur’an, dinimizin bir araya getirilmesidir. Kur’an kaybolursa dinimiz de kaybolur.

¹⁰⁷³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sunenu l-kubrâ*, muh. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l –Kutubi’l-Ilmiyye, 2003), 1/677, 8 (No. 2174); Taberî, *Câmiu l-beyân*, 4/348; Se’lebî, *el-Keşfu ve l-beyân*, 2/196; İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 214; İbn Halaveyh, *Muhtasaru fî şevâzî l-Kur’ân*, 22; Abdurrazzâk, 2202 (1/578); Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacri el-Mısri et-Tahâvî, *Şerhu meâni l-âsâr*, muh. Muhammed Zührî en-Neccâr (Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1994), “Salât” 1/173 (No. 1028).

¹⁰⁷⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, 1/138 (No. 348); Muslim, “Mesâcid”, 36 (No. 629); Taberî, *Câmiu l-beyân*, 4/365.

¹⁰⁷⁵ Abdurrazzâk, 2202, 2203 (1/578); Taberî, *Câmiu l-beyân*, 4/346.

¹⁰⁷⁶ Ebû Ubeyd, *Fedâilu l-Kur’ân*, 293.

¹⁰⁷⁷ Tahâvî, *Şerhu meâni l-âsâr*, “Salât” 1/175 (No. 1042, 1043).

Kur'an'ı bir kitap halinde toplamaya karar verdim.” Ömer ona, “Bekle, önce Ebu Bekir ile konuşalım,” dedi. Bunun üzerine Ebu Bekir'e gittiler ve durumu kendisine bildirdiler. Ebu Bekir, “Acele etmeyin, önce Müslümanlarla istişare edeyim,” dedi. Sonra Ebu Bekir, topluluğa hitap ederek durumu açıkladı ve herkes bu fikre destek verdi. Böylece Kur'an toplandı ve Ebu Bekir bir ilan yaptırarak insanlara: “Kimde Kur'an'dan bir şey varsa getirsin,” dedi. Hz. Hafsa şöyle dedi: “Bu ayete geldiğinizde bana haber verin: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى / Namazlara ve orta namaza dikkat edin.” Ayete ulaştıklarında Hafsa, “Yazın: “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ / ve orta namaz, ikinci namazıdır,” dedi. Ömer ona: “Bunun hakkında bir delilin var mı?” diye sordu. Hafsa, “Hayır,” dedi. Ömer, “Allah'a yemin ederim ki, bir kadının şahitliğiyle ve delil olmadan Kur'an'a bir şey eklemeyiz,” dedi. Abdullah bin Mesud da, “Yazın: “وَالْعَصْرُ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَخُسْرٌ وَإِنَّهُ فِيهِ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ / ve ikinci namazı, gerçekten insan kaybeder, o namazda insanlar son derece ziyan içindedir,” dedi. Ömer ise, “Bu bedevi kadını (Hafsa) bizden uzaklaştırın,” dedi.”¹⁰⁷⁸

Abdullah bin Rafi' şöyle dedi: “Ümmü Seleme bana bir Mushaf yazmamı emretti. Ayetlerden “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى / Namazlara ve orta namaza dikkat edin” kısmına ulaştığımda, Ümmü Seleme şöyle dedi: “Yazın: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَصَلَاةُ الْعَصْرِ وَقُومُوا / Namazlara ve orta namaza dikkat edin; ikinci namazını da dâhil edin ve Allah için huşu içinde namaza durun.”¹⁰⁷⁹ Bu rivayetten Hz. Peygamberin eşi Ümmü Seleme'nin de Mushaf sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Razîn bin Ubeyd'den rivayet edildiğine göre: “Ben Abdullah İbn Abbas'ın ayette geçen ifadeyi şu şekilde okuduğunu duydum: “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةُ الْعَصْرِ / ve orta namaz, ikinci namazıdır.”¹⁰⁸⁰ Bu rivayette de tefsir notunun İbn Abbas'ın tefsirinde de olduğu ifade edilmiştir. O da kendi özel Mushaf'ına ayetlerin gerekli yerlerinde açıklama notları yazmıştır.

Hubeyre bin Yerin, İbn Abbas'ın şu ayeti şöyle okuduğunu rivayet etmiştir: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَصَلَاةُ الْعَصْرِ / Namazlara ve orta namaza, ikinci namazına da dikkat edin.”¹⁰⁸¹

İbn Ömer de şöyle dedi: “Şu şekilde okudum: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةُ الْعَصْرِ / Namazlara ve orta namaza dikkat edin; o, ikinci namazıdır.”¹⁰⁸² Abdullah b. Ömer'in de kendine özel Mushaf'ının olduğu ve Mushaf'ına açıklama notları yazdığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁷⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/79.

¹⁰⁷⁹ İbn Ebî Şeybe, “Salât”, 2/244 (No. 8600); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/347; İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 87.

¹⁰⁸⁰ Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'an*, 293.

¹⁰⁸¹ İbn Ebî Şeybe, “Salât”, 2/244 (No. 8600); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/366; İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 77.

¹⁰⁸² Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/90.

Bera bin Azib, Şakik bin Ukbe el-Abdi'den şöyle aktardı: “Ayet şu şekilde indirildi: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْعَصْرِ / Namazlara ve ikindi namazına dikkat edin.” Biz Hz. Peygamberin zamanında bu şekilde okuduk, Allah ne dilerse o kadar sürdü. Sonra Allah bunu nesh etti ve şu ayeti indirdi: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى / Namazlara ve orta namaza dikkat edin.” Kendisine “Bu durumda orta namaz ikindi namazı mı oluyor?” denildiğinde, o şöyle cevapladı: “Ben sana nasıl indiğini ve nasıl nesh edildiğini anlattım; Allah en iyisini bilir.” Bera şöyle dedi: “Hz. Peygamber ile günlerce şu şekilde okuduk: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْعَصْرِ / Namazlara ve ikindi namazına dikkat edin.” Sonra bu ayeti “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى / Namazlara ve orta namaza dikkat edin.” şeklinde okuduk. Bu durumda, ikindi namazının orta namaz olup olmadığını bilmiyorum.”¹⁰⁸³ Bu rivayet ayet ilk nazil olduğunda Hz. Peygamberin orta namazını ikindi namazı olarak açıklamasından dolayı ilk zamanlar bu şekilde nazil olduğu zan edilerek tefsir ve ayetin aslı karıştırılmıştır. Bera tabiinden olduğu için ayet ile tefsiri bu ayette karıştırmıştır.

Rabia bin Ebî Abdірrahman şöyle dedi: “Saib b. Zeyd’in şu ayeti okuduğunu duydum: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةَ الْعَصْرِ / Namazlara ve orta namaza dikkat edin; o, ikindi namazıdır.”¹⁰⁸⁴

Ata şöyle dedi: “Ubeyd bin Umeyr şunu okurdu: “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَفُؤُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ / Namazlara ve orta namaza dikkat edin; ikindi namazını da dâhil edin ve Allah için huşu içinde ayakta durun.”¹⁰⁸⁵

Orta namazın hangi namaz olduğu konusunda farklı görüşler ortaya çıkmışsa da, özel Mushaflara sahip olan bazı sahabiler, kendi Mushaflarında orta namazın ikindi namazı olduğunu açıkça belirtmişlerdir. Mushaf sahibi olan sahabilerin bu tercihi, ayet indiği sırada Hz. Peygamber’in de bu namazı “ikindi namazı” olarak açıklaması nedeniyledir. Yani Hz. Peygamber ayet nazil olduğu zaman, orta namazın ikindi namazı olduğunu belirterek bu duruma açıklık getirmiştir. Bu da sahabilerin, Mushaflarında ikindi namazına özel bir vurgu yapmalarına sebep olmuştur. Hz. Peygamberin orta namazın ikindi namazı olduğu hakkında Abdullah b. Mesud’dan çeşitli tariklerle rivayet edildiğine göre: “Rasulullah şöyle buyurmuştur: “Orta namaz, ikindi namazıdır.”¹⁰⁸⁶ Kendilerine ait şahsi Mushaf yazan sahabilerin yanısıra bu rivayetlerden

¹⁰⁸³ Muslim, “Mesâcid”, 36 (No. 630); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/356, 7; Tahâvî, *Şerhu meâni’l-âsâr*, “Salât” 1/173 (No. 1029).

¹⁰⁸⁴ Ebû Abdullah el-Bağdâdî el-Huseyn b. İsmail b. Muhammed b. İsmail Mehâmilî, *Emâlî el-Mehâmilî*, muh. İbrahim Kaysî (Beyrut: Elmektebetu’l-İslâmiyye, 1991), 367 (No. 417).

¹⁰⁸⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/366.

¹⁰⁸⁶ Tirmizî, “Salât”, 19 (No. 181), “Tefsîr”, 3 (No. 2985); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Sahîhu ibn Hibbân*, muh. Mehmet Ali Sönmez, Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 5/432 (No. 4694).

Hız. Peygamberin eşleri kendilerine ait Mushaf yazdırdıkları da anlaşılmaktadır. Bakara Suresinden ayet arasına tefsir notu yazılan ayetlerden biri de faiz ile ilgili ayettir.

4.5.5. Riba/Faiz

Bakara Suresi 2/275. ayetinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ” / Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar.” Ayette “riba yiyen kimselerin şeytanın çarpıp sersemlettiği kimsenin kalktığı gibi kalkarlar” ifadesi geçmektedir. Bu ifadeden kalkmanın nerede ve ne zaman olacağı anlaşılmamaktadır. Kişisel Mushaf’ı olan Abdullah b. Mesud bu kapalılığı kendi Kur’an nüshasına ayet arasına tefsir notu düşerek gidermiştir.

Abdullah b. Mesud’dan, Damra bin Habib tarikiyle şöyle rivayet edilmiştir: “O şöyle okurdu: “الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ” / Faiz yiyenler kıyamet günü şeytanın dokunmasından çarpılmış kimsenin kalktığı gibi kalkarlar.”¹⁰⁸⁷ Bu rivayette Abdullah b. Mesud sersem vaziyette kalkmanın gerçekleşeceği zamanı “يوم القيامة” / kıyamet günü” ibaresini Mushaf’ına ekleyerek açıklamıştır. Ayet arasına eklenen bu tefsir ifadesi kıyamet gününde faiz yiyenlerin yaşadığı dehşeti ve ruhsal sarsıntıyı betimlemek için kullanılmıştır. Şeytanın çarpması, kişinin akıl sağlığının bozulmasını, kontrolsüz hareketlerini ve bilinçsiz davranışlarını simgeler. Bu kimselerin kıyamet günü ruhsal olarak perişan bir halde olacakları ifade edilmiştir. Bazı özel Mushaflarda bu açıklama لَا يَقُومُونَ lafzından sonra eklenmiştir. Tefsir notuyla birlikte ayet şöyle olmaktadır: “الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ” / Faiz yiyenler kıyamet gününde ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar.”¹⁰⁸⁸ Ayette faiz yiyenin şeytan çarpmış gibi kalkacağından bahsedilmektedir ancak böyle bir kalkışın zamanı belirtilmemiştir. Kişisel Mushaf sahibi sahabiler şeytan çarpmış gibi kalkışın kıyamet gününde gerçekleşeceğini bildiren ifadeyi kendi Mushaflarında ayet arasına tefsir notu olarak imla etmişlerdir. Bazı sahabiler ise kalkışın zamanını hemen kalkarlar ifadesinden sonra yazarak manayı tekit etmişlerdir.

4.5.6. İki Cennet

Bu noktaya kadar Fatiha ve Bakara surelerindeki ayetlere, sahabilerin kendi Mushaflarına ekledikleri tefsir notları, yazılı tefsir örnekleri olarak verilmiştir. Sahabilerin kişisel Mushaflarına yazdıkları bu tefsir notlarına bir başka örnek de Rahman Suresinin 46. ayetinde bu-

¹⁰⁸⁷ Ebû Ubeyd, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 294; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, , 2/544.

¹⁰⁸⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/40.

lunmaktadır. Ayette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ / *Rabbinin makamından korkanlar için iki cennet vardır.*” Mushaf sahibi sahabilerden Ebu’d-Derda kendi özel Mushaf’ına bu ayet için tefsir notu düşmüştür.

Cüreyri’nin kardeşinden nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Muhammed bin Sa’d’ın şu ayeti şu şekilde okuduğunu duydum: “وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ وَإِنْ سَرَقَ / *Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet vardır. Zina etse de, hırsızlık yapsa da.*” Bunun üzerine ona, “Bu ayette “zina etse de, hırsızlık yapsa da” ifadesi yok.” dedim. O da bana, “Bu ayeti Ebu’d-Derda’nın böyle okuduğunu duydum.” dedi. Yine itiraz ettim: “Bu ayette o ifadeler yok.” Bunun üzerine şöyle cevap verdi: “Rasulullah’ı bu ayeti bu şekilde okurken duydum; ben de bu şekilde okumaya devam edeceğim ve böyle öleceğim.”¹⁰⁸⁹

Bu rivayet, ayetin nasıl yorumlandığını ve farklı sahabilerin, ayetlerin anlamı konusunda nasıl bir anlayış geliştirdiklerini göstermektedir. Rivayette geçen olayda, Muhammed b. Sa’d, “*Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet vardır*” ayetini okurken, ayetin sonuna “zina etse de, hırsızlık yapsa da” şeklinde bir ekleme yapmaktadır. Bu durum, Cüreyri’nin kardeşinin dikkatini çekmiş ve Muhammed b. Sa’d’a itiraz etmesine neden olmuştur. İtirazında, Cüreyri’nin kardeşi, ayetin aslında böyle bir ifadeyi içermediğini belirtmiştir. Ancak Muhammed b. Sa’d, bu ifadenin doğru olduğunu, çünkü Ebu’d-Derda’dan bu şekilde öğrendiğini söylemiştir. Daha da ileri giderek, Ebu’d-Derda’nın da bu bilgiyi Rasulullah’tan aldığını, yani Hz. Peygamberin de ayeti böyle okuduğunu ifade etmektedir. Bu da Muhammed b. Sa’d’ın, Rasulullah’tan duyduğu şekliyle okumaya devam edeceğini ve hayatı boyunca bu şekilde okumaya sadık kalacağını vurgulamasıyla sonuçlanmıştır. Ebu’d-Derda’nın Mushaf’ında nasıl tefsir notu kaydedildiği yine ondan gelen bir rivayette bunun Kur’an metninde olmadığı ve sadece bir tefsir ifadesi olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce Hz. Peygamberin ayetleri tebliği hususunda anlatılan örnekte olduğu gibi tefsir notu olarak ayet arasına yazılan açıklama olarak tekrar vermek istiyoruz. Ebu’d-Derda’dan nakledildiğine göre: “Rasulullah şu ayeti okudu: “وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ / *Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet vardır.*” Ben de sordum: “Ya Rasulallah, zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?” Hz. Peygamber ayeti ikinci kez okudu: “وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ / *Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet vardır.*” Yine sordum: “Zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?” Hz. Peygamber üçüncü kez aynı ayeti okudu: “وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ / *Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet vardır.*” Tekrar sordum: “Zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?” Rasulullah şöyle buyurdu: “Evet, Ebu’d-Derda’nın burnu sürtse bile.”¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, muh. Muhammed b. Salih (Riyad: en-Nâşiru’l-Mutemeyyiz, 2019), 5/509 (No. 5732); Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kubrâ*, Hasan Abdulmunim (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 2001), “Tefsîr”, 55 (No. 11497).

¹⁰⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, 14/311-312 (No. 8683); Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 22/237.

Ayetin tefsiriyle ilgili bu rivayet yapılan eklemelerin sahabilerin özel Mushaflarında yazan tefsir açıklamaları olduğunu göstermektedir. Muhammed bin Sa'd'ın yaptığı bu ekleme, klasik tefsir yöntemlerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Ayetin orijinal metninde bulunmayan bir ifadeyi, sahabe veya tabiîn, ayetin tefsiri veya açıklaması olarak okuyabilmişlerdir. Bu eklemeler, ayetin anlamını pekiştirme veya genişletme amacıyla yapılmıştır. Muhammed bin Sa'd'ın “zina etse de, hırsızlık yapsa da” ifadesini eklemesi, ayette geçen “Rabbinin makamından korkmak” ifadesinin ne kadar geniş bir anlam taşıdığına dair bir yorum olarak görülebilir. Yani, Allah'tan korkan bir kişi, günah işlemiş olsa bile bu korku ve saygı, sonunda o kişiyi Allah'ın rahmetine kavuşturabilir. Muhammed bin Sa'd, bu okumanın Rasulullah'tan geldiğini ve Ebu'd-Derda'nın da böyle okuduğunu söyleyerek, kendisinin bu rivayeti değiştirmeden devam ettireceğini belirtmektedir. Bu, sahabilerin, Hz. Peygamber'den aldıkları bilgiyi veya tefsiri ne kadar titizlikle koruduklarını ve buna sadık kaldıklarını gösteren önemli bir noktadır.

4.5.7. Değerlendirme

Kur'an'ın kitabî tefsir bölümünde Mushaf sahibi sahabilerin kişisel Kur'an nüshalarına yazdıkları tefsire dair notlar ele alınmış ve örnekler verilmiştir. Kur'an'ın metinleşme tarihine göre Hz. Peygambere vahiy nazil olmaya başladığı andan itibaren, vahiy kâtiplerine yazdırmıştır. Kur'an vahyini ezberleme ve yazdırma süreci Hz. Peygambere risaletin verildiği 610 yılında başlayıp vefat ettiği 632 yılına kadar sürmüştür. İlk zamanlar Hz. Peygamber kendisinden Kur'an'dan başka bir şeyin yazılmasını yasaklamıştır. Hz. Peygamber zamanında okuma yazma bilen sahabiler kendileri için şahsi Mushaflar da edinmişlerdir. Hatta onlar okuma yazma bilmeyen sahabiler için de Mushaf yazmışlardır. Kur'an Hz. Peygamberin sağlığında ezberlenmiş ve yazılmış fakat Hz. Peygamber hayattayken her an vahiy gelme ihtimali olduğu için iki kapak arasına alınıp kitap haline getirilmemiştir.

Hz. Peygamber vefat ettikten sonra onun zamanında vahiy kâtipleri tarafından yazıya geçirilen ve hafızlar tarafından ezberlenerek muhafaza edilen Kur'an, ridde olayları ve Yemâme savaşında birçok hafız sahabenin şehit olmasıyla, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Hz. Ömer'in teşvikiyle Kur'an Zeyd b. Sabit başkanlığındaki bir komisyon tarafından Hz. Ebu Bekir zamanında iki kapak arasına alınarak kitap haline getirildi.

Hz. Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra Medine şehir devleti kurulmuştu. Daha sonra Mekke, Hayber, Huneyn gibi şehirler fethedilmiştir. İslam devletinin sınırları genişlemiştir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanında da İslam coğrafyası iyice genişlemiştir. Hz. Osman zamanında da fetihler devam etmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan seferinde askerler Kur'an okurken birbirlerinden farklı okumaları üzerine okumada birliği sağlamak ihtiyaç haline gelmiştir. İslam coğrafyasının genişlemesi aynı zamanda Kur'an'ın çoğaltılmasını zorunlu hale

getirmiştir. Hz. Osman zamanında, Zeyd b. Sabit başkanlığında, Hz. Hafsa'da bulunan, Hz. Ebu Bekir zamanında cem edilen Mushaf'tan ihtilaf edilen durumlarda Kureyş lehçesi dikkate alınarak çoğaltılmış ve İslam merkezlerine gönderilmiştir. Çoğaltılan bu Mushaflar haricindeki sahabe tefsiri ile yazılmış olan şahsi Mushafların yakılması emredilmiştir.

Hz. Peygamber zamanında kendine özel Kur'an nüshası yazan sahabiler ondan öğrendikleri üzere kendi Mushaflarına tefsire ihtiyaç duyulan Kur'an lafızları yerine müradifini yazmışlardır. Bazen de ayetler arasına lafızların veya ayetin uygulanmasına dair bazı tefsir notları yazmışlardır. Hz. Osman zamanında Kur'an nüshaları çoğaltıldıktan sonra diğer nüshaların yakılması ile kitabî tefsire dair olan bu bilgiler rivayetler yoluyla, sahabilerin öğrencileri tabiin tarafından sonraki nesillere kıraat rivayetleri olarak aktarılmıştır. Yani sahabilerin özel Mushafları yakılmakla o nüshalarda bulunan tefsir notları yok olmamış şifahi olarak sonraki nesle aktarılmıştır.

Kur'an'ın noktalama ve harekeleme işlemleri sonraki dönemlerde olmuştur. Kıraat farklılıkları ise lafızların harflerinin noktalama sebebiyle meydana gelmiştir. Ayet lafızlarının yerine eşanlamlısının yazılması veya ayetler arasına yazılan açıklayıcı ifadelerin şaz kıraat olarak değerlendirilmesinin yanı sıra bu kıraatlerin aynı zamanda ayetlerin tefsiri olduğu sonucuna varılmıştır. Yani noktalama sebebiyle ayet lafzının farklı okunması kıraat iken o lafız yerine müradifinin ve açıklayıcı ifadelerin yazılması kıraat olmasının yanında tefsir olarak değerlendirilebilir. Çünkü aynı ifadeler ayetin tefsiri mahiyetindeki rivayetlerle de desteklenmiştir. Kıraatler ile Kur'an birbirinden farklı iki hakikattir.

SONUÇ

Kur'an'ın daha doğru anlaşılması için nüzul döneminin ve o ortamın her bakımdan bilinmesi gerekmektedir. Bu amaçla çalışmamızda olayların oluş sırasına göre nüzul dönemini Kur'an'ın yorumu açısından fiilî, sözlü ve kitabî olarak üç boyutuyla inceledik. Araştırmamız sonucunda bazı önemli sonuçlara ulaştık.

İlk zamanlarda Kur'an'ın açıklanması ve tefsirini ifade etmek için belirli tek bir kavramın kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda “Mecaz”, “Garibu'l-Kur'an”, “Meâni”, “Tevîl” ve “Tefsir” gibi farklı kavramlarının öne çıktığı görülmektedir. Kur'an'ın yorumlanmasını da ifade eden “tefsir” kelimesi, diğer kavramlara göre zamanla daha meşhur hale gelmiştir. Tezimizde müfessirlerin tefsir kavramına yaklaşımları iki grupta incelenmiştir. Buna göre müfessirlerin yaklaşım tarzlarından ilkinde “fiilî tefsir” denebilir. Fiilî tefsir; nazil olan vahyin kıssalarını, nüzul sebeplerini, indiği toplumun durumunu ve onlardaki yansımalarını dikkate alarak yapılan açıklamalardır. İkinci yaklaşım tarzı ise “sözlü tefsir” olarak nitelendirilebilir. Bu da Kur'an lafızlarının anlamlarını açıklamaya yöneliktir. Nüzul döneminden sonraki Müslümanların vahyi anlamalarını sağlamak için yapılmış çalışmaları ifade eder.

Fiil konusunu İslami ilimler kendi alanlarını ilgilendiren taraflarıyla incelemişlerdir. Kelam ilmi Allah'ın ve kulun fiillerini irade ve kader bağlamında, fıkıh ilmi fiilleri mükellefiyet ve bağlayıcılık açısından, Hadis ilmi fiilleri sahihlik açısından ele almıştır. Tefsir ilminin ise fiilleri Kur'an'ı anlamak için kullandığı görülmüştür.

Hadis ilminde, Hz. Peygamberin peygamberlik göreviyle ilgili yaptığı fiillerinden “Beyan”ın, Kur'an'ı tefsir etme anlamı taşımadığı sonucuna ulaşılmıştır. Beyan, hak ile batılı kesin sınırlarıyla ayırmak ve vahiy ile bunları net bir şekilde ortaya koymak anlamına gelir; Hz. Peygamber bu görevini de vahiy yoluyla gerçekleştirmiştir. Hz. Peygamberin risalet görevlerinden biri olan tilavet, yaygın anlamıyla sadece “okumak” değil, vahyedilene tabi olmak, uymak ve uygulamak anlamına gelmektedir. Hz. Peygamberin şahitlik görevi “örnek olmak” veya “üsve-i hasene” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.

“Fiil” ve “hâl” kavramları birbirine eş anlamlı olarak kullanılmıştır ve hâl, bir kişinin en belirgin özelliklerini, yeteneklerini ve maharetlerini ifade eder. Sadece Hz. Peygamberin değil, aynı zamanda vahiy ile ilgili olaylarda rol oynayan sahabenin fiilleri de tefsir malzemesi olarak değerlendirilmiştir. Tefsir ilminde nüzul dönemindeki olayların kahramanları ve fiilleri, Kur'an'ın anlaşılması için önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır.

Fiilî tefsir örnekleri olarak olgu ve olayların nassa geçmesi, Kur'an metnine yansması Allah'ın haklarında haber verdiği kıssalar başta gelmektedir. Kıssalar, Allah'ın mesajlarının

elçiler tarafından kavimlerine tebliğ edilirken yaşadıkları olaylarla Hz. Peygamberin hayatındaki durumlar arasında benzerlikler kurarak verilmek istenen mesajı desteklemiştir. Elçilerin yaşadıkları olaylar, Hz. Peygamberin karşılaştığı zorluklarla benzerlik göstermiş ve bu kıssalar, peygamberlerin tebliğ süreçlerindeki deneyimlerini aktararak ilahi mesajı güçlendirmiştir. Kıssalar, önceki rasullerin ve kavimlerinin gerçek olaylarını içerdiği için Kur'an'ın Kur'an ile fiilî tefsiri anlamına gelmektedir. Bu bağlamda kıssalar Allah'ın risaletini tebliğ eden elçilerin başından geçen olayların Kur'an'da haber verilmesi olduğu için risalet verilen peygambere itaat edilmesi gerçek anlamda Allah'ın mesajına itaat anlamına gelmektedir.

Kur'an metnine yansımış olan geçmişten beri uygulanagelen cahiliye Araplarının örf ve adetleri fiilî tefsir örneklerinin başında gelmektedir. Kur'an'ın fiilî tefsirinde önemli bir husus da toplumun değerlerini bilmektir. Kur'an'ın nazil olduğu toplumun insani ve sosyal değerlerini tanımak, getirdiği yenilikleri ve gerçekleştirdiği dönüşümü idrak edebilmek için gereklidir. Cahiliye Araplarının örf ve adetlerini bilmek bu adetlerden bahseden ayetlerin tefsiri, bazı meselelerin açıklığa kavuşturulması açısından önemli bir yere sahiptir. Kur'an'da, cahiliye Araplarının örf ve adetlerine sıkça atıfta bulunulmuştur. Özellikle kurban, hac, fal okları, evlatlık edinme, nesi gibi örf ve adetlerle ilgili ayetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için bu örf ve adetlerin bilinmesi önemlidir. Fiilî tefsir malzemesi olarak cahiliye döneminin gelenek, kültür ve adetleri, Kur'an'ın ayetlerinin fiilî tefsirinde malzeme olarak kullanılmalıdır. Sonuç itibariyle Kur'an ayetlerini daha iyi anlamak için tarihsel ve toplumsal bağlamın önemi ve cahiliye döneminin örf ve adetlerinin fiilî tefsir açısından ne kadar değerli olduğu ortaya konulmuştur.

Nüzul dönemindeki olaylar, Kur'an ayetlerine yansımış ve bu olaylar Kur'an'ın anlaşılmasında fiilî tefsir işlevi görmüştür. Kur'an Allah'ın 23 yıllık tarihe müdahalesidir. Bazı sureler ve ayetler bu dönemde yaşanan olaylarla ilgilidir. Nüzul döneminde yaşanan ifk hadisesi, Benî Nadir gazvesi, Rıdvan biatı, Bedir savaşı gibi olaylar, Kur'an vahyine yansımış oldukları için bu olaylarla ilgili ayet ve surelerin tefsirinde tefsir malzemeleri olarak kullanılmıştır.

Nassın toplumda meydana getirdiği olaylar da fiilî tefsir malzemeleridir. Kur'an vahyinin inzal edilmeye başlamasıyla hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde, ilk muhatap toplum üzerinde vahiy ile bağlantılı olaylar meydana gelmiştir. Kur'an'ın mesajları, sadece dini inançları değil, aynı zamanda sosyal yapıyı da değiştirdiği için bu dönemdeki değişimler Kur'an'ın fiilî tefsir örnekleri olarak kabul edilmiştir. Bu olayların bilinmesi, Kur'an'ın sonraki nesiller tarafından daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Müminler açısından nazil olan ayetler özümsemiş, ilahi buyruklar hemen yerine getirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda fiilî tefsir örnekleriyle müminler üzerindeki meydana getirdiği hadiseler misaller verilmiştir. Bu olayların ilgili ayetlerin anlaşılmasında ve uygulanmasında fiilî tefsir hükmünde olduğu tespit edilmiştir.

Kur'an'ın sözlü tefsirine gelince Allah Teâlâ bazı önemli konuları açıklamak için Kur'an'da sorular yöneltilmiş ve bu soruların cevaplarının bir kısmını bizzat kendisi vermiştir. Bu, Kur'an'ın kendi içinde bir sözlü tefsir yöntemi olduğunu göstermektedir. Allah Kadir gecesi, Kâri'a ve Hâviye gibi konular hakkında soru sormuş ve önemine binaen bu soruların cevaplarını yine kendisi vermiştir. Ancak ayetlerle ilgili tefsir rivayetlerinde Allah'ın açıkça verdiği cevaba rağmen, ravilerin kendi bakış açılarını yansıtan farklı yorumlar ve bilgiler aktarılmıştır. Bu durum rivayetlerde çeşitlilik ve farklı yaklaşımların olduğunu göstermektedir. Kur'an ayetlerine ilişkin rivayetler, tefsir sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an'ın Kur'an ile sözlü tefsiri ise Allah'ın Kur'an'da önemli konular hakkında soru sorup cevap vermesi, Kur'an'ın kendi içinde bir tefsir yöntemi olduğunu ve bu yöntemle ayetlerin anlamının doğrudan Allah tarafından açıklandığını gösterir.

Hiz. Peygambere yöneltilen soruların vahiy yoluyla cevaplanması Kur'an'daki sözlü tefsir örneklerinden bir diğeridir. Allah Teâlâ Hiz. Peygambere yöneltilen soruları açık ve anlaşılır bir şekilde vahiy aracılığıyla cevaplamıştır. Hiz. Peygambere hem Ehli Kitap mensupları hem de müşrikler tarafından peygamberliğini sorgulamak amacıyla sorular sorulmuş, Müslümanlar ise öğrenme amacıyla sorular yöneltilmiştir. Raviler ilgili ayetlerle alakalı yarum mahiyetindeki rivayetlerde ise kendi inançlarını, bilgi birikimlerini ve toplumda yaygın olan kıssaları ekleyerek, bazen mitolojik ya da masalsı unsurlar katmışlardır. Ravilerin eklemeleri Allah'ın açıkça verdiği cevapların zamanla asıl anlamından uzaklaşmasına ve daha karmaşık hale gelmesine neden olduğu görülmüştür.

Sahabiler, yaşadıkları olaylarla ilgili hatıralarını, ilgili ayetler indiğinde anlatmış ve bu anılar Kur'an'ın tefsirine katkı sağlamıştır. Ayetler okunduğunda olayın kahramanı olan sahabiler hatıralarını canlandırmış ve bu olaylarla bağlantılı olarak yaşadıklarını anlatmışlardır. Sahabilerin kendi tecrübelerini ve anılarını paylaşmaları, ayetlerin daha derin bir şekilde anlaşılmasını sağlamış ve olayların arka planını aydınlatmıştır. Bu, Kur'an ayetlerinin içeriği ve mesajı hakkında daha net bir kavrayışa yol açmıştır. Sahabilerin kişisel hatıraları ve tecrübeleri, Kur'an'ın indiği dönemdeki olaylarla ayetler arasındaki ilişkiyi daha somut ve anlaşılır kılarak Kur'an'ın sözlü tefsirinde önemli bir unsur olduğu tespit edilmiştir.

Hiz. Peygamber, kendisine vahiy indiğinde ayetleri insanlara aktarmakla kalmamış, ayetlerdeki zor anlaşılabilir kelimeleri, kavramları ve manaları detaylı bir şekilde açıklamıştır. Bu, insanların Kur'an'ın mesajını daha iyi anlamalarını sağlamıştır. Hiz. Peygamberin bu açıklamaları, Kur'an'ın "sözlü tefsiri" olarak değerlendirilir. Hiz. Peygamberin bu sözlü açıklamaları ve öğretimleri, Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasını ve insanların hayatlarına uygulamalarını sağlamıştır. Onun verdiği açıklamalar, Kur'an'ın pratik hayata entegrasyonu açısından büyük önem taşır. Bu da sözlü tefsirin bir başka yönünü ortaya koymaktadır.

Okuma yazma bilen bazı sahabiler kendi kişisel Mushaflarına tefsire dair notlar yazmışlardır ve çalışmanın Kur'an'ın kitabî tefsir bölümünde, bu notlardan örnekler ele alınmıştır. Hz. Peygamber vahiy inmeye başladığı andan itibaren Kur'an'ı vahiy kâtiplerine yazdırmıştır. Hz. Peygamber döneminde okuma yazma bilen sahabiler, kendileri için şahsi Mushaflar edinmiş ve okuma yazma bilmeyen sahabiler için de Mushaf yazmışlardır. Bu durum erken dönemlerde kişisel Kur'an nüshalarının varlığına işaret etmektedir.

Hz. Peygamber döneminde sahabiler kendi Mushaflarına tefsire ihtiyaç duyulan kelimeler yerine eş anlamlılarını yazmış ve ayetlerin uygulanmasına dair notlar eklemişlerdir. Bu tefsir niteliğindeki notlar, sahabilerin Mushafları yakılsa bile kıraat rivayetleri aracılığıyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Ayet lafızlarının noktalama ve harekeleme işlemleri daha sonraki dönemlerde yapılmıştır. Lafızların farklı okunması kıraat olarak kabul edilirken, ayetteki bir lafzın yerine eş anlamlı kelime yazılması veya açıklayıcı ifadelerin eklenmesi kitabî tefsir olarak değerlendirilmiştir. Sahabilerin Mushaflarına ekledikleri bu açıklayıcı notlar ve eş anlamlı kelimeler, rivayetlerle desteklenmiş ve bu nedenle kıraat değil, tefsir olarak kabul edilmiştir. Şahsi Mushaflara yazılan kısa notlar kitabî tefsirin ilk nüvelerini oluşturması açısından çok kıymetlidir.

Geleneksel tefsir çalışmalarında Kur'an tefsirini daha kapsayıcı şekilde ele almak yerine daha özel biçimde incelenmiştir. Klasik olarak tefsir rivayet veya dirayet olarak daha sonraki zamanlarda ise mezhebî, işârî, fikhî, ilmî, ictimâî ve modernist gibi daha hususi açılardan araştırılmıştır. Bizim çalışmamızın tefsir ilmine katkısı ise daha bütüncül bir yaklaşımla ve aynı zamanda vakıya uygun bir şekilde tefsiri fiilî, sözlü ve kitabî tarzda yeni bir bakış açısı ortaya koymasıdır.

KAYNAKÇA

- A Hebrew- English Bible Erişim 20 Temmuz 2022. <https://mechon-mamre.org>
- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, h. 1364.
- Abdullatif, Abdulaziz b. Muhammed Alu. *et-Tevhîd li'n-nâşieti ve'l-mubtedeîn*. Riyad: Vuze-rati's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1422.
- Abdurrazzâk, b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1983.
- Abdurrazzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi es-San'ânî. *Tefsîru Abdirrazzâk*. muh. Mahmûd Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Acar, Abdullah. "İslâm'da Evlat Edinme Yasağının Hikmetinin Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın Evlatlık Olmaları İle İrtibatı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 423-451.
- Acar, Cafer. *Cahiliye'de ve Risalet Döneminde "Savaş" Olgusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Acar, H. İbrahim. "Talâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/496-498. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Adam, Hüdaverdi. "Nübüvvete Dair İki Mesele Nebi ile Rasul Arasındaki Fark ve Kadının Peygamberliği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 57-105.
- Adevî, Muhammed Hayr Mahmûd. *Meâlimu'l-kıssa fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Amman: Dâru'l-Adevî, 1998.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed b. eş-Şeybânî. *Müsnedu'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. muh. Şuayb el-Arnût vd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- Akpınar, Ali. "Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş". *Bütün Yönleriyle Hac Tar-tışmalı İlmi Toplantı*. ed. Murat Sülün. 63-88. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları, 1982.
- Albayrak, Halis. "Tefsir ilminin sınırlarına dair", *İslami ilimlerde metodoloji sorunu-III Tefsir Nasıl bir İlimdir?*. ed. Murat Sülün. 78-85. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fi târihi'l-arab kable'l-İslâm*. Dâru's-Sâkî, 2001.
- Alûsî, Seyyid Mahmûd Şükrî. *Bulûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-arab*. muh. Muhammed Beh-çet el-Esrî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, ts.
- Âmidî, Seyfuddin. *Ğayetu'l-merâm fi ilmi'l-keâm*. thk. Hasan Mahmûd Abdullatîf. Kahire: İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, 1971.
- Arslan, Ali. "Bazı Hadislerde Değinilen Cahiliye Devri Hac Uygulamaları". *Tarih Okulu Der-gisi* 8/22 (Haziran 2015), 63-81.

- Aşkar, Muhammed Süleyman. *Ef'âlu'r-rasûl ve delâletuhâ ala'l-ahkâmi's-şer'iyye*. Kuveyt: Mektebetu'l-Menâri'l-İslâmiyye, ts.
- Aşkar, Ömer Süleyman. *er-Rusul ve'r-risâlat*. Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, 1989.
- Ateş, Abdurrahman. “Anlam Bütünlüğü Açısından Bakara 189. Ayet ile İlgili Bir Değerlendirme”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Güz 2016), 9-30.
- Ateş, Ali Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Evlat Edinme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydın, Mehmet. “Fal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Azimli, Mehmet. “Bedir Savaşı Çerçevesinde Bazı Mülahazalar”. *Bilimname* 18/1 (2010), 7-20.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd. *Tefsîru'l-begâvî meâlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. Riyad: Dâru Tayyibe, h. 1409.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâilü'n-nübüvve ve me'rifetü ahvâli sâhibi's-şerîa*. muh. Abdulmu'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sunenu'l-kubrâ*. muh. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdulhâlık. *Müsnedu'l-Bezzâr*. muh. Mahfûz Rahmân Zeynullah, Âdil b. Sa'd vd. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Birişik, Abdulhamit. “Tefsîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Thk. Ahmet Zehve, Ahmet Inaye. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1432/2011.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. muh. Muhammed b. Salih. Riyad: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 2019.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Merkezu Dirâseti'l-Arabi, 2006.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1992.
- Cehdamî, Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. muh. Amir Hasan Sabrî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.

- Cerrahoğlu, İsmail. “Garîbu’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu’l-lugati ve sıhâhu’l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlmi Lilmelâyîn, 1990.
- Cevzî, Ebu’l-Ferac Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdu’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Curcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu’cemu’t-ta’rîfât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dâru’l-Fadîle, ts.
- Cuveynî, İmamı’l-Hameyn. *Kitâbu’l-irşâd ilâ kavâtı’l-edille fî usûli’l-i’tikâd*. thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ, Ali Abdu’l-Mun’ım Abdulhamîd. Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1950.
- Çağrıçı, Mustafa. “Asabiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/453-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çalışkan, İsmail. “Hakikat ve Mecazın Belirleyicisi Müfessirdir”. *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 139-160.
- Çelik, Ahmet. “Birey ve Toplumun Islahı Açısından Kur’an Kıssaları”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 54- 87.
- Çınar, Bayram. “İslam Kelam Ekollerinde İnsan Filleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi”. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/21 (Ağustos 2020), 31-44.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Beyân fî addi âyi’l-Kur’ân*. thk. Gânim Kaddûrî Hamed. Kuveyt: Merkezu’l-Mahtutât, 2008.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsâ. *Takvîmu’l-edille fî usûli’l-fıkıh*. thk. Halil Muh-yiddin el-Meyyis. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2001.
- Demircan, Adnan “Cahiliye ve Hz. Peygamber Dönemi Uygulamalarıyla Nikâh”. *Diyanet İlmî Dergi* 49/3 (Eylül 2013), 21-42.
- Demirci, Mehmet. “Hal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/216-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV, 2020.
- Deylemî, Ebû Şucâ’ Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye. *el-Firdevs bi me’sûri’l-hutâb*. muh. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1986.
- Döndüren, Hamdi. “Îlâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dursun, Akif. “Aile Kavramı İslâm Hukukunda ve Türk Hukukunda Ailenin Tanımı ve Kapsamı”. *İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi* 7/13 (2022), 407-448.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. Eş’as es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnût. Beyrut: Dâru Risâleti’l-İlmiyye, 2009.

- Ebû Gudde, Abdulfettah. *er-Rasûlu'l-muallim ve esâlîbuhu fî't-ta'lîm*. Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1996.
- Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf el-Endülüsî. *el-Bahru'l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed vd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-lugaviyye*. muh. Muhammed İbrâhîm Selîm. Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Musa. *Ma'rifetu's-sahabe*. muh. Adil b. Yusuf. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1998.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *en-Nâsih ve'l-mensûh fî'l-Kur'ânî'l-Azîz vemâ fîhi mine'l-ferâid ve's-sunen*. muh. Muhammed b. Salih el-Mudeyfir. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418/1997.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Fedâilu'l-Kur'ân*. muh. Mervân el-Atiyye. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. El-Musennâ. *Mecâzu'l-Kur'ân*. nşr. Fuat Sezgin. Kahire: M. Sami Hancı, 1374/1954.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Musnedu Ebî Ya'lâ*. muh. Hüseyin Selîm Esed. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam Hukuku Metodolojisi*. çev. Abdulkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*. Riyad: Şirketu't-Tabâtî'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 1984.
- Ebu'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib. *Kitâbu'l-mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hamidullâh. Dimeşk: El-Ma'hedu'l-İlmî el-Feransî, 1964.
- Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî. *el-Azametü li ebi's-şeyh İsfahânî*. muh. Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mubârekfûrî. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1419/1998.
- Enes b. Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Medenî. *el-Müdevvene*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Erginli, Zafer. "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 153-198.
- Erkocaaslan, Recep. "Benî Mustalik Gazvesi Esnasında Ortaya Çıkan Nifak Hareketleri ve İfk Olayı". *Diyanet İlmî Dergi* 51/1 (Ocak-Şubat-Mart 2015), 129-160.
- Ertuğrul, Resul. "Kur'an'da Helâk Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu -I-", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 165-185.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

- Eryiğit, Sariye. “Ahzâb Suresi 4-5 ve 37. Âyetler Bağlamında Evlatlık Kurumu”. *Tafsir Dergisi* 2/2 (Kasım 2022), 39-51.
- Ethem, Mürsel - Demir, Sabri. “Kur’an’da ‘Tâgût’ Kavramına Farklı Bir Bakış”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (30 Nisan 2024), 260-287.
- Ethem, Mürsel - Topyay, Yusuf. “Mekke’de Hz. Muhammed’i Teselli Eden Kıssalar (Hz. Musa Örneğinde Karşılaştırmalı Tahlil)”, *Journal of Analytic Divinity* 6 (2022), 122-147.
- Ethem, Mürsel - Ünsal, Ramazan. “Kur’an’ı Anlamada İsrailiyat’ın Rolü”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 1720-1744.
- Ethem, Mürsel vd. *Kur’an ve Anlam*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Ethem, Mürsel. “Bağlam Merkezli Bir Tahlil: Fatiha Suresinin Altıncı ve Yedinci Ayetleri”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (13 Mart 2015), 73-103.
- Ethem, Mürsel. “Kur’ân Bize Yeter (Mi?) (Kazakistan Ülkesi Özelinde)”. *Güncel Dini Meseleler ve Çözüm Önerileri*. ed. Mehmet Dirik vd. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2024.
- Ethem, Mürsel. *Kur’an’da İbranice Kelimeler (Mühezzeb Bağlamında Eleştirel bir İnceleme)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2. Basım, 2021.
- Ethem, Mürsel. *Kur’an-ı Kerim’in Rusça Çevirileri Üzerine (Tanıtımı ve Analizi)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2. Basım, 2021.
- Ezdî, Ali İbnu’l-Hasen el-Hunâî. *el-Munecced fi’l-luga*. muh. Ahmed Muhtar Ömer. Kahire: Âlemu’l-Kutub, 1988.
- Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Dureyd. *Cemheretu’l-luga*. thk. Remzi Münir Ba’lbekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlm Lil-Melâyîn, 1987.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu’l-luga*. thk. İbrâhîm el-Enbârî. 15 Cilt. Mısır: Dâru’l-Kâtibi’l-Arabî, 1967.
- Ezrakî, Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed. *Ahbâru Mekke*. muh. Ruşdî Sâlih Melhas. Beyrut: Dâru’l-Endülüs, 1389/1969.
- Fahrudin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Huseyn. *Mefâtîhu’l-gayb*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.
- Fayda, Mustafa. “Cahiliye Araplarında Takvime Müdahale: Nesî”. *Hz. Peygamber’in Vedâ Haccı Hutbeleri: Sempozyum Tebliğler*. ed. M. Suat Mertoğlu. 117-130. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Fehd, Tevfik. “Meysir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/509-511. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu’l-ayn*. thk. Abdulhumeyd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2003.
- Ferra, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni’l-Kur’ân*. Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1983.

- Feyrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhu'l-munîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- Gelgeç, Sevim. *Kur'an-ı Kerim'de Beyan Kavramı ve Hz. Peygamber'in Tebyin Görevi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Gesenius, Friedrich Wilhelm. *Hebrew And Caldee Lexicon To The Old Testament*. USA: 1996.
- Gesenius, William. *A Hebrew And English Lexicon Of The Old Testament*. çev. Edward Robinson. London: 1959.
- Görgülü, Hasan Ali. "Cahiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslâm'ın Boşamada Örfe İtibar Etmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1999), 110-123.
- Göztepe, Yüksel. *Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Günaltay, M. Şemsettin. "Kablel İslâm Araplarında İçtimaî Aile". *Dâru'l-Funûn İlâhiyyât Fakültesi Mecmuası* 1/4 (Teşrîn-i Sâni, 1926), 74-104.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Günay, Hacı Mehmet.-Hoyladı, Adnan. "İslam Hukukunda Hakların Tasnifi Üzerine Analitik bir İnceleme". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 755-799.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *el-Fennu'l-kasâî fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. thk. Halil Abdulkerim. Beyrut: el-İntişârû'l-Arabî, 1999.
- Hamîduddin Ferâhî, Abdulhamid b. Abdilkerîm. *Müfredâtû'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ecmel Eyyub el-İslâhî. Beyrut: Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. muh. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Hatip, Abdulkerim. *el-Kasasu'l-Kur'ânî fî mantûkîhi ve mefhûmihi*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1975.
- Hattâbî, Ebû Suleymân b. Hamd b. Muhammed. *A'lâmu'l-hadîs şerhu sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahmân. Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1988.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, tsh. Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Heysemî, Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Suleymân. *Mec'mau'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- Hucvîrî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman. *Keşfu'l-mahcûb*. thk. İsâd Abdulhadi Kandil. Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2007.
- Hudârî Bek, Muhammed. *Usûlu'l-fıkḥ*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1969.

- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbi 'llâhi 'l-Azîz*, thk. El-Hâc b. Saîd Şerîfî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Mısırî el-Kureşî. *Futûhu Mısır ve 'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1415/1995.
- İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmu 'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, 2003.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî. *Târihu medineti Dimeşk*. muh. Muhibbuddin Ebû Said Ömer b. Ğarame. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1995.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîru 't-tahrîr ve 't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Süleymân b. Eş'as. *Kitâbu 'l-mesâhif*. muh. Muhammed b. Abduh. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Munzîr. *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Riyad: Mektebetu Nazzâr Mustafa el-Bâz, 1319/2007.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed. *et-Târihu 'l-kebîr*. muh. Salâh b. Fethî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbu 'l-musannef fi 'l-ehâdisi ve 'l-âsâr*. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Ebi'd-Dunyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Ehvâl*. muh. Mecdî Fethî es-Seyyid. Mısır: Mektebetu Âli Yâsir, 1413/1992, 3.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mugâyîsu 'l-luga*. thk. Abdusslâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Mısır: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *Kitâbü 'l-muhabber*. thk. Eliza Lichtenstater. Haydarâbâd: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmânî, 1942.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *el-İsâbetu fî temyîzi 's-sahâbeti*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Halaveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hamdân el-Hemedânî. *Muhtasaru fî şevâzzi 'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed et-Temîmî. *Sahîhu İbn Hibbân*. muh. Mehmet Ali Sönmez-Halis Aydemir. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîretu 'n-nebeviyye*. thk. Ömer Abdusselam. Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabi, 1990.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîratu 'n-nebeviyye*. çev. Hasan Ege. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk en-Nisâbûrî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. muh. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1992.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî. *es-Sîratu'n-nebeviyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. muh. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim. *Garîbu'l-hadîs*. muh. Abdullah Cebûrî. Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1397.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim. *Garîbu'l-Kur'ân*. muh. Ahmet Sakar. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bakî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabi, 1952.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebir. 6 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Merdûye, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Fûrek el-İsfahânî, *Tefsîru cuz'i amme*.
- İbn Merdûye, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Fûrek el-İsfahânî. *Cüz'un fîhi ehâdisu İbn Hayyân*. muh. Bedr b. Abdullah b. Bedr. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1414.
- İbn Munzîr, Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim. *Kitâbu tefsîri'l-Kur'ân*. muh. Sa'd b. Muhammed. Medine: Dâru'n-Neşr, 2002.
- İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk Muhammed b. İshâk. *Kitâbu'l-fihrist*. Tahran: y.y. 1971.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdülhamid Hendâvî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî. *Târîhu'l-medine li İbni Şebbe*. muh. Ali Dandal-Yasin Beyan. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, 1417/1996.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Haye, 1980.
- İbn Vehb, Abdullah b. Müslim el-Kuraşî. *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-câmi'*. muh. Miklos Moranî. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *el-Emvâlu li İbn Zencûye*. muh. Şakir zîb Feyyaz. Suûd: Merkez Melik Faysal, 1986.
- İbnu'd-Darîs, Muhammed b. Eyyûb b. Yahya. *Fedâilu'l-Kur'ân vemâ unzile mine'l-Kur'âni bi Mekke ve vemâ unzile bi'l-Medine*. muh. Gazvetu Bedir. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1987.

- İbnu'l-Esîr, Ebu's-Seâdet Mecdüddin el-Mubârek b. Esîruddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Câmiu'l-usûl fî ehâdîsi'r-rasûl*. muh. Abdulkâdir el-Arnaût. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnu'l-Esîr, İzzedin Ebu'l-Hasen. *Usudü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. muh. Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnu'l-Esîr, Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybanî İzzedin. *el-Kâmil fî't-târîh*. muh. Ömer Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1997.
- İbnu'l-Kelbî, Hişâm b. Muhammed Ebi'n-Nadr b. Sâib b. Bişr el-Kelbî. *Kitâbu'l-esnâm*. muh. Ahmed Zekî Bâşâ. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısırî, 2000.
- Îcî, Abdurrahman b. Ahmed. *el-Mevâkıf fî ilmi'l-keîlâm*. Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1997.
- İnam, Ahmet, "Hermenötik'in Anlam Dünyamızdaki Tekabülleri: Mana, Te'vil ve Tefsir", *Kur'an ve Dil –Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu*. 67-93. Erzurum: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2001.
- İsmail, Şa'bân Muhammed. *Resmu'l-mushaf ve dabtuhu beyne't-tevkîf ve'l-istilâhâtü'l-hadîse*, Kahire: Dâru's-Selâm, ts.
- Jeffery, Arthur. *Materials for The History of The Text of The Qur'ân*. E. J. Brill. London: 1937.
- Kâdi Abdulcebbâr, b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdulkarim Osman. Kahire: Mektebe ve Hibe, 1996.
- Kara, Mustafa. "Kur'ân Kıssalarını "Hikâye" Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Nisan 2018), 57-73.
- Karaman, Hayreddin. "Cuma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/86-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karaman, Hayrettin. vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2008.
- Kaya, Remzi. "Kur'ân-ı Kerîm Kıssaları ve Düşündürdükleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Haziran 2002), 31-58.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. "Cahiliye Devrinde Müsbet Davranışlar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 103-110.
- Kazvîni, Celaluddin Mummed b. Abdurrahman b. Ömer el-Hatib. *el-Idâh fî ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Keskin, Ali. "Kurân'a Göre Zülkarneyn'in Metodu ve Mesajı". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 39/39 (Haziran 2023), 103-133.

- Kılıç, Hasan. “İslam Öncesi Mekke’de Dinin Ekonomik Hayat Üzerindeki Etkisi”. *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 12 (Ocak 2022), 37-58.
- Kılıç, İsmail. “Kur’an Kıssalarında Bir Üsve-i Hasene Sunumu: Ebeveyn ve Eğitimci Rolüyle Hz. Ya’kûb (as)”. *Mizânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (Aralık 2022), 597-617.
- Kılıç, Sadık. “Kur’an’da Sahabenin Sunuluşu ve Günümüze Yansımalar”. *Kur’an ve Sahabe Sempozyumu*. ed. Hasan Keskin-Abdullah Demir. 21-64. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Kitâb-ı Mukaddes*. Erişim 20 Temmuz 2022. <https://www.kitabimukaddes.com>
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. - Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Koçak, Zeynep Canan. “İslam Öncesi Arap Aile Yapısının Hz. Peygamber ve Hadisler Üzerindeki Etkisi”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Aralık, 2017), 237-271.
- Koçyiğit, Talat. “Abdullah b. Übey b. Selül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Köksal, A. Cüneyd. “Fıkıh Düşüncesinde Fiil Kavramı ve Hissî- Şer’î Fiil Ayrımı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Ocak 2010), 1-14.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Camiu li ahkâmi’l-Kur’ân*. muh. Ahmed el-Berduni, İbrahim İtfiyyîş. Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısırî, 1384/1964.
- Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım. *er-Risâletü’l-kuşeyriyye fî ilmi’t-tasavvuf*. thk. Abdulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerîf. Kahire: Dâru’s-Şa’b, 1989.
- Kutub, Seyyid. *et-Tasvîru’l-fenniyyu fî’l-Kur’ân*. Kahire: Dâru’s-Şurûk, 2004.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019.
- Ma’lûf, Ebû Luis el-Yesûî. *El-Muncidu fil-lugati ve’l-edebi ve’l-ulûm*. Beyrut: Matbaatu Kâsûlîkiyye, 1956.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî. *el-Muvatta*. muh. Mahmud Muhammed Halil. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1991.
- Maturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. thk. Halil İbrahim Kaçar. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006.
- Medkûr, İbrahim. *Mu’cemu elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Kahire: İhyâu’t-Turâs, 1989.
- Mehâmîlî, Ebû Abdullah el-Bağdâdî el-Huseyn b. İsmail b. Muhammed b. İsmail. *Emâlî el-mehâmîlî*. muh. İbrahim Kaysî. Beyrut: Elmektebetü’l-İslâmiyye, 1991.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed b. el-Kaysî. *el-Umdetu fî garîbi’l-Kur’ân*. thk. Yusuf Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1981.

- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûğu'n-nihaye*. muh. Eş-Şâhid el-Buşeyhî Komisyon. Şarika: Kulliyetu's-Şeria ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiye, 2008.
- Merâgî, Ahmed b. Mustafa. *Tesîru'l-Merâgî*. Mısır: Şirketu Mektebe, 1946.
- Merkûd, İbrahim. *Mu'cemu'l-vecîz*. Kahire: Dâru't-Tahrîr lit-Tab' ven-Neşr, 1980.
- Mervezî, Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr b. el-Haccâc. *Muhtasaru kıyâmi'l-leyli ve kıyâmu ramadân ve kitâbu'l-vitr*. Pakistan: Hadîs Akademi, 1988.
- Mes'ûd, Cubrân. *er-Râid*. Beyrut: Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, 1992.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen b. Ali. *Murûcu'z-zeheb*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an*. çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Molla Fenârî, Şemsuddin Muhammed b. Hamza. *Aynu'l-a'yân*. İstanbul: Rıfat Bey Matbaası, h.1325.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Muslim*. thk. Nazar b. Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 2006.
- Namlı, Abdullah. "Kur'an'a Göre Peygamberleri İnkâr Sebepleri". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Der-gisi* 8/1 (Bahar 2017), 169-197.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kubrâ*. muh. Hasan Abdulmunim. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. muh. Yusuf Ali Bidevî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdullah el-Hâkim. *el-Müstedrek ala's-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Nüveyrî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb b. Muhammed b. Abduddâim el-Kuraşî. *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Kutub, 1423/2002.
- Öğüt, Salim. "ef'âl-i Mükellefîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/452-454. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öner, Necatî. *Klasik Mantık*. Ankara: A.Ü. Basımevi, 1970.
- Önkal, Ahmet. "Civâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. "Ehl-i Beyt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "Ezlâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/67-69. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Özaydın, Abdulkerim. “Amr b. Luhay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özgel, İshak. *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu: Metodolojik Bir Teklif*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Özkan, Mustafa. “Fetih Suresi Bağlamında Siyer-Tefsir İlişkisi”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak-Haziran 2019), 245-252.
- Özşenel, Mehmet. “Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/49-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usulü*. Ankara: Bilay, 2020.
- Penrice, B. A. J. *Dictionary and Glossary of The Kor-ân*. London: 1873.
- Radî, Şerîf. *Kur'an Mecazları*. çev. İsmail Durmuş. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed. *el-Mufredâtu fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Geylani. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Sâhib, İsmâîl b. Abbâd. *el-Muhît fî'l-luga*. thk. Muhammed Hasan âl-i Yâsîn 10 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1994.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osman b. Şu'be el-Horasânî. *Suneni Saîd b. Mansûr*. muh. Sa'd b. Abdullah. Dâru's-Samiî, 1997.
- Salih, Subhî. *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhu*. Dimeşk: Matbaatu Camiati Dimeşk, 1963.
- Sami Çakmakpınar, “Ferra'da Kıraatlerin Gramatik Boyutu”. *Turkish Academic Research Review* 1/1 (Aralık, 2016), 11-21.
- Sarıcık, Murat. “Cahiliye Kumarı Meysir”. *Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 33-64.
- Sarıçam, İbrahim. *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Se'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşfu ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. muh. İmam Ebî Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvid, Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlu's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefa el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.
- Shachter, Haim. *The New Universal Hebrew-English Dictionary*. Tel-aviv: Yavneh Publishing House, 1962.

- Son Çağrı Kur'an*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Sufyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh b. Saîd b. Mesrûk. *el-Ferâid li's-Sevrî*. Riyad: Dâru'l-Âsıma, 1990/1410.
- Suyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb el-Erneût. Beyrut: Müessesetu'r-Risâleti, 2008.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. muh. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Kahire: Merkezu'l-Hicr, 2003.
- Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed. *Ravdü'l-ünf fî tefsiri sireti'n-nebe-viyyeti li İbni Hişâm*. thk. Ömer Abdusselam es-Selâmî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- Sühreverdi, Ebû Hafs Şihabüddin Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî. *Avârifü'l-maârif*. thk. Ahmed Abdurrahim, Tevfik Ali. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dinî, 2006.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Huseyn. *Tabakâtu's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdulkadir Tahâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Sümer, Necati. "Cahiliye Araplarında Falcılık", *Milel ve Nihal*, 13/1 (2016), 134-157.
- Sürmeli, Mehmet. *Sahabenin Kur'an Anlayışı*. Ankara: MG V Yayınları, 2017.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Umm*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1983.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Kitâbu'l-fikhü'l-ekber fî't-tevhîd*. Mısır: Matbatu'l-Edebiyye, ts.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim. *el-İ'tisâm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Şedîd, Muhammed. *Menhecu'l-kıssa fî'l-kur'an*. Riyad: Dâru Ukaz, 1984.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Şengül, İdris. "Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri". IV. *Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*. 169-183. Ankara: Fecir Yayınları, 1998.
- Şengül, İdris. *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Şensoy, Sedat. "Mâna". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/555-557. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-câmi beyne fenniyyi'r-rivâye ved-dirâye min ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân Amîra. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994.

- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbu'l-asl*. muh. Muhammed Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. muh. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1415/1994.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. muh. Muhammed Ebulfadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasen. *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 2005.
- Taftâzânî, Mesut b. Ömer b. Abdullah, Saduddin. *Şerhu'l-makâsîd*. thk. Abdurrahmân Umeyre. Beyrut: Aletu'l-Kutub, 1998.
- Tahânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-funûn ve'l-ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnan Naşirun, 1996.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu meâni'l-âsâr*. muh. Muhammed Zührî en-Neccâr. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1994.
- Takıyyuddin Fâsî, Muhammed b. Ahmed el-Hasenî. *el-Akdus'-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn*. muh. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Tan, Zeki. “Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği-II”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2011), 143-184.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Topyay, Yusuf. “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur'an'ı İçselleştirmesi”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Aralık 2022) 175-199.
- Topyay, Yusuf. “Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Sünnetin Değeri”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (17 Temmuz 2022), 566-589. <https://doi.org/10.53683/gifad.1075587>
- Turhan, Abdullah. “Kur'an Yorumunda Cahiliye Bilgisi ve Kur'an'da Cahiliye Kavramı”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 33 (2019/1), 151-167.
- Tûsî, Ebu Nasr es-Serrâc. *el-Luma' fî't-tasavvuf*. thk. Abdulhalim Mahmud, Tâhâ Abdalbaki. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Hadise, 1960.
- Tüccar, Zülfikar. “el- Ferra Hayatı ve Eserleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 8 (Aralık 1998), 197-210.
- Türcan, Selim. *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü –Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

- Useymîn, Muhammed b. Salih. *Takrîbu't-tedmuriyye*. Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1419/1997.
- Uslu, Recep. "Hums". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ünal, Necdet. "Kurân'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma". *Kelam Araştırmaları* 9/2 (2011), 149-182.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*. muh. Isâm b. Abdu'l-Muhsin el-Humeydân. Demmâm: Dâru'l-Islâh, 1996.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbu'l-megâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-E'lemî, 1989.
- Wansbrough, John. "Mecâzu'l-Kur'ân: Dolaylı Anlatım". çev. Orhan Atalay. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2004), 264-278.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdîh. *Târihu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yahya b. Âdem, b. Süleyman. *Kitâbu'l-harâc*. Riyad: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1384.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Yaman, Ahmet. "Zihâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/387-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yaman, Hikmet. "Varoluşun Makâm ve Hâlleri: Tasavvufta İnsan-Tanrı İlişkisi". *Eski Yeni* 19 (2010), 81-84.
- Yazıcı, Elif. "Kur'an Kıssaları Siyer Uyumu (Semûd Kavmi Örneği)". *İstanbul Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Lisansüstü, Öğrenci Sempozyumu*, ed. Hidayet Aydar - Muhammet Ezber. 303-308. İstanbul: 2017.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/479-481. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/61-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yerinde, Adem. "Mecâzu'l-Kurân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/225-227. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yıldız, İbrahim. "Kur'an Kıssalarında Bir Anlatım Üslûbu Olarak Hz. Peygamber'i Kıssaya Dâhil Etme". *ASEAD 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*. ed. İrfan Türkoğlu. 387-392. Ankara: Astana Yayınları, 2018.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2012.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. muh. Hüseyin Esed vd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985.

- Zemahşerî, Cârullah Ebi'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâfu an hakâiki ğavâmidı 't-tenzîl ve uyûni 'l-akâvîl fî vucûhi 't-te 'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvid. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *Esâsu 'l-belâğâ*. thk. Muhammed Bâsıl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Zengin, Fethullah. "Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlak Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2016), 53-69.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi 'l-Kur 'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, ts.
- Zeyd b. Ali, Ebu'l-Huseyn Zeynelabidîn b. el-Huseyn b. Alî b. Ebî Talib. *Garîbu 'l-Kur 'ân*. thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî. Beyrut: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, ts.
- Zeydân, Abdulkerim. *Kasasu 'l-Kur 'ân li 'd-da 'veti ve 'd-duâti*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1997.
- Zübeyrî, Ebû Abdullah el-Mus'ab b. Abdullah el-Mus'ab. *Nesebu kureyş*. tsh. Levi Provence. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

ÖZ GEÇMİŞ

doğmuştur. İlkokulu Acıpayam ilçesinin Kurtlar köyünde, orta ve lise eğitimini Burdur Yeşilova İmam Hatip Lisesinde okul birincisi olarak tamamlamıştır. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans eğitimini 1994 yılında bitirmiştir. Aynı yıl Nevşehir’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak öğretmenlik hayatına başlamıştır. 2005 ve 2014 yılları arasında Aksaray ili merkez ve diğer bazı ilçelerinde öğretmen ve okul müdürü olarak görev yapmıştır. 2014 yılında memleketi Denizli’ye atanmış, okul müdürü olarak 2020 yılına kadar yöneticilik yapmıştır. 2020 yılında yöneticilikten ayrılarak Denizli Servergazi İmam Hatip Ortaokulunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak çalışmaya başlamıştır. Halen aynı okulda çalışmaktadır.

1994 yılında öğretmen olarak Milli Eğitim Bakanlığında çalışmaya başlamasından bu zamana kadar bakanlığın açmış olduğu merkezi ve mahalli hizmet içi eğitimlere katılmış ve birçok katılım, kurs bitirme, seminer belgeleri almıştır.